

Zinātniskie raksti 2011

2011. gada
sociālo zinātņu nozares
pētnieciskā darba publikācijas

Ekonomika
Komunikācija
Politika
Socioloģija
Sociālā politika un sociālais darbs
Tiesības

Rīga
RSU
2012

UDK 3(082)+378.6(474.3)(082)
R 48

Rīgas Stradiņa universitāte. Zinātniskie raksti: 2011. gada sociālo zinātņu nozares pētnieciskā darba publikācijas:
Ekonomika. Komunikācija. Politika. Socioloģija. Sociālā politika un sociālais darbs. Tiesības. – Rīga: RSU, 2012. – 252 lpp.

Redkolēģija:

Jānis Gardovskis (vadītājs) – *Dr. habil. med.*, profesors,
Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija

Andrejs Vilks (atb. zin. redaktors) – *Dr. iur.*, profesors,
Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija

Voicēhs Kosidovskis – *Dr. habil. oec.*, profesors,
Nikolaja Kopernika Universitāte, Polija

Deniss Hanovs – *Dr. art.*, asoc. profesors,
Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija

Osvalds Joksts – *Dr. habil. iur.*, profesors,
Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija

Vilius Ļeonavičius – *Dr. soc.*, profesors,

Vitauts Lielā universitāte, Lietuva

Ando Leps – *Dr. habil. iur.*,

Universitāte Nord, Igaunija

Kristīne Mārtinsone – *Dr. psych.*, docente,

Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija

Sandra Mihailova – *Dr. psych.*, asoc. profesore,

Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija

Vladimirs Ovčinskis – *Dr. habil. iur.*,

Krievijas Federācijas Konstitucionālā tiesa, Krievija

Ženija Roja – *Dr. med.*,

Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija

Leona Stašová – *Dr. art.*, docente,

Hradec Králové Universitāte, Čehijas Republika

Aivars Vētra – *Dr. med.*, profesors,

Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija

Lolita Vilka – *Dr. phil.*, asoc. profesore v. i.,

Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija

Vladislavs Volkovs – *Dr. sc. soc.*, asoc. profesors,

Daugavpils Universitāte, Latvija

Redakcijas padome:

Inna Dovlādbekova – *Dr. oec.*, profesore,

Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija

Ilga Kreituse – *Dr. hist.*, profesore,

Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija

Ritma Rungule – *Dr. sc. soc.*, asoc. profesore,

Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija

Sergejs Kruks – *Dr. sc. inf.*, asoc. profesors,

Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija

Aivars Vētra – *Dr. med.*, profesors,

Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija

Vija Sīle – *Dr. phil.*, profesore,

Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija

Andrejs Vilks – *Dr. iur.*, profesors,

Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija

Tenis Nigulis – Izdevniecības un poligrāfijas daļas vadītājs,

Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija

Visi krājumā ievietotie raksti ir recenzēti.

Citējot atsauce obligāta

Atbildīgā redaktore: Aija Lapsa

Redaktors: Regīna Jozauska, Inga Lievīte

Tehniskā redaktore: Ilze Reitere

Datorgrafīķe: Ilze Stikāne

IPD Nr. 12-140

© Rīgas Stradiņa universitāte, 2012
Dzirčiema ielā 16, Rīgā, LV-1007

ISBN 978-9984-793-11-5

ISSN 1691-5399

Saturs

Ekonomika

Līdzsvarotās vadības kartes izstrādes un pielietošanas nepieciešamība uzņēmumu darbības turpināšanai krīzes apstākļos <i>I. Lotko</i>	5
Augstākās un pieaugušo izglītības kvalitāte: pieejas un problēmas <i>J. Dzelme, I. Linde</i>	18
Neoliberālisma spožums un posts <i>D. Zelmenis</i>	25
Latvijas fiskālā politika ekonomiskās krīzes apstākļos <i>I. Dovladbekova</i>	31
Darbinieku līdzdalība uzņēmuma kapitālā – produktivitāti veicinošs faktors <i>A. Berķe-Berga</i>	36
Kombinēto risku ietekme uz personāla darbaspējām Latvijas Universitātes Ķīmijas fakultātes laboratorijās <i>A. Ikaunieks, H. Kaļķis</i>	42
Tabakas izstrādājumu lietošanas izmaiņas Latvijā saskaņā ar Pasaules Veselības organizācijas Vispārējo konvenciju par tabakas uzraudzību <i>A. Kokarēviča, Ģ. Briģis, I. Dovladbekova</i>	47

Komunikācija

Jauno mediju pielietojuma iespējas kolaboratīvās kreativitātes un komunikācijas attīstīšanā bērnu radošajā nometnē “Raiņa dzeja bērnu animācijā” <i>I. Skulte, M. Folkmane</i>	53
Modernitātes un postmodernitātes attiecības jauniešu subkultūru diskursā <i>N. Kozlovs, I. Skulte</i>	64

Politika

Kiberuzbrukumu vieta drošības konceptā: Krievijas konflikti ar Igauniju, Lietuvu un Gruziju <i>M. Andžāns</i>	72
Kritiskās diskursa analīzes teorijas attīstība un pielietojuma iespējas ĶTR politiskā diskursa pētījumos <i>U. A. Bērziņa</i>	80
Partiju publiskā diskursa intertekstualitāte un vērtību analīze pirms 10. Saeimas vēlēšanām <i>I. Dzalbe</i>	87
Krievijas un NATO mijiedarbības ietekme uz Latviju un Baltijas valstīm Krievijas jaunās militārās doktrīnas kontekstā <i>R. Rublovskis</i>	97

Attīstības jēdziens Ķīnas Tautas Republikas starptautisko attiecību noteikumos <i>M. Daugulis</i>	108
Valoda un politika: 21. gadsimts. Taivānas gadījums <i>J. Staburova, A. Sedova</i>	121
Nikolasa Onufa konstruktīvisms un diskursa analīzes metodoloģija <i>M. Cepurītis</i>	128
Atbilstošākā valsts un reliģisko organizāciju šķirtības principa meklējumi: salīdzinoša analīze <i>J. Andžāns</i>	136
Socioloģija	
Definīcijas “racionāla medikamentu lietošana” interpretācija, izmantojot M. Vēbera, K. Manheima un citu sociologu darbos analizētos jēdzienus “racionāls” un “racionalitāte” <i>I. Salmane-Kuļikovska</i>	144
Laikmetīgās vizuālās mākslas vērtības izstāžu apmeklētāju skatījumā <i>J. Budanceva</i>	151
Savtīgais devējs: Raiņa lugas “Spēlēju, dancoju” analīze no dāvanu apmaiņas teorijas viedokļa <i>K. Sedlenieks</i>	161
Sociālā politika un sociālais darbs	
Sociālais darbs ar bezdarbniekiem un tā ietekmes ekonomiskie aspekti <i>M. Moors</i>	172
Bērnu līdzdalības faktors maznodrošinātās ģimenes finansiālo problēmu risinājumos <i>I. Vilka, A. Vilks</i>	179
Pakalpojuma “aprūpe mājās” kvalitātes novērtēšana <i>M. Fiļipova, L. Vilka</i>	184
Tiesības	
Seksuālās uzmācšanās problemātika <i>A. Kīpāne</i>	190
Eiropas Savienības attīstības izpētes metodoloģija <i>R. Fila</i>	202
Tiesu prakse un judikatūra par ceļu satiksmes vispārīgiem administratīviem aktiem <i>T. Džibuti</i>	209
Abstrakto jēdzienu loma nodokļu tiesībās <i>M. Beļeviča</i>	231
Krīzes perioda kriminogēnās tendences Latvijā <i>A. Vilks</i>	246
Autoru alfabētiskais rādītājs	252

Līdzsvarotās vadības kartes izstrādes un pielietošanas nepieciešamība uzņēmumu darbības turpināšanai krīzes apstākļos

Irina Lotko

Rīgas Austrumu klīniskā universitātes slimnīca

Kopsavilkums

Darbā izmantoti K. Maknaira, R. Linča, K. Krosa, L. Meisela, R. Kaplāna, D. Nortona, K. Adamsa un P. Robertsas darbi un informācija no interneta resursiem par stratēģisko karšu izstrādes veidiem.

Visu stratēģisko karšu modeļu pētījuma rezultātu salīdzināšana pierādīja līdzsvarotās vadības kartes priekšrocības.

Darbā atspoguļoti ārvalstu zinātnieku atzinumi par līdzsvarotās vadības kartes (LVK) izmantošanu mainīgajos tirgus apstākļos uzņēmumu darbības turpināšanai.

LVK savas darbības rezultātu uzlabošanai un darbības turpināšanai izmantoja tādas korporācijas kā: *AT & T, Compaq, Motorola, Siemens, CIGNA, Brown & Root, Chemical Retail Bank, Mobil NAM & R, Store, Sony, Intel, Costco Wholesale, McDonald's Corporation, Dell Computer Corporation, National Bank Online Financial Service, Procter & Gamble, Coca-Cola, Pillsbury*.

LVK modeļa efektīva izmantošana daudzās pasaulē plaši pazīstamajās kompānijās šī raksta autoriem radīja pārliecību par LVK modeļa izmantošanas lietderību Latvijas uzņēmumos.

Pamatojoties uz veikto pētījumu rezultātiem, speciālistiem vadības jomā ieteikts: aktīvi izmantot LVK iespējas, dalīties pieredzē par LVK izstrādes un ieviešanas rezultātiem, publicējot piemērus specializētajos preses izdevumos, piemēram, "Latvijas Ekonomists", "Kapitāls" un "Dienas Bizness"; padziļināti apmācīt augstskolās studentus; uzņēmumu vadītājiem organizēt lekcijas, seminārus, konferences un kursus; izdot LVK izstrādes un ieviešanas rokasgrāmatas uzņēmumu vadītājiem.

Raksta mērķis ir popularizēt labāko pieredzi uzņēmumu vadībā.

Atslēgvārdi: stratēģisko karšu modeļi, stratēģiskās kartes, LVK.

Ievads

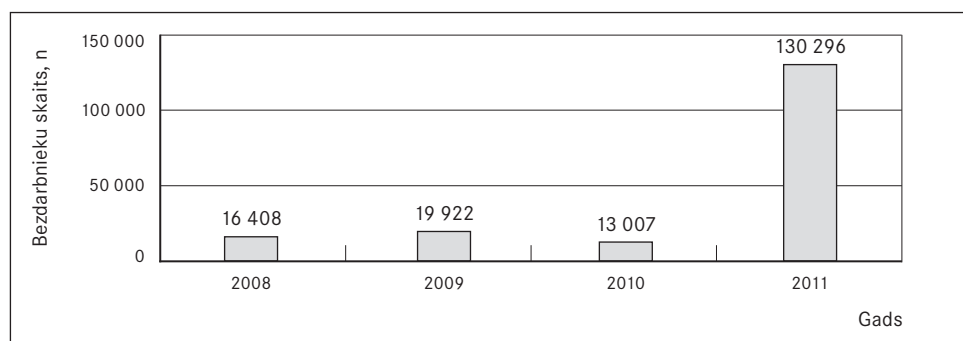
Ekonomiskie procesi, kas vēl pavisam nesenā pagātnē šķita ļoti daudzsoļīgi, šodienas realitātē izvērsās par pavisam pretējo – inflāciju, uzņēmumu bankrotu, augstu bezdarba līmeni, iedzīvotāju masveida migrāciju, vispārējām pesimistiskām ekonomiskām prognozēm. Ekonomiskā krīze, kas 2008. gadā skāra visu pasauli, nepagāja secen arī Latvijai, negatīvi ietekmējot valsts ekonomiku, uzņēmumus un tā personālu.

Publicētie menedžmenta un vadībnības pētījumi piedāvā dažādas metodes uzņēmumu stratēģijas rezultātu novērtēšanai un personāla pārvaldībai mainīgajos tirgus apstākļos. Tomēr neviena no tām nedod konkrētu atbildi un nepiedāvā noteiktas efektīvas metodes, ko varētu izmantot praksē Latvijas uzņēmumi krīzes apstākļos, lai nebankrotētu un varētu turpināt darbību, bet personāls būtu ieinteresēts uzņēmuma stratēģiskā mērķa sasniegšanā un līdz ar to būtu nodrošināts ar darbu, darba algu un nepapildinātu bezdarbnieku rindas.

Bezdarba līmenis valstī tika pētīts pēc Nodarbinātības valsts aģentūras (NVA) datu bāzes datiem (sk. 1. att.).

1. attēls. Bezdarba līmenis Latvijā [14]

The unemployment rate in Latvia [14]

NVA dati liecina, ka bezdarbnieka statuss valstī 2008. gada decembrī piešķirts 16 408 cilvēkiem, 2009. gada decembrī – 19 922, 2010. gada decembrī – 13 007 cilvēkiem, bet 2011. gada decembrī bezdarbnieka statuss bija piešķirts jau 130 296 cilvēkiem.

Tādējādi pētījuma virziena izvēli noteica:

- 1) tendences ekonomiskās lejupslīdes apstākļos – masveida uzņēmumu likvidācija, bezdarbs valstī, jaunu vakanču deficīts;
- 2) profesionālā interese par iespējam noturēt uzņēmumus darbospējīgā stāvoklī; uzņēmuma stratēģiskās vadības novērtēšanas modeļiem, tās jaunākajām tendencēm un nozīmīgākajiem procesiem ārvalstīs.

Pētījuma aktualitāti autore pamato ar to, ka strauji mainīgajos tirgus apstākļos uzņēmumu stratēģiskā vadība un tās rezultātu novērtējums ir kļuvis īpaši svarīgs. Tādos apstākļos liela uzmanība jāvelta tam, ko darīt, lai uzņēmums izdzīvotu un turpinātu darbību attiecīgajā tirgus segmentā.

Uzņēmumu vadības rezultāti, it sevišķi mazos un vidējos uzņēmumos, agrāk tradicionāli tika novērtēti galvenokārt pēc finanšu rādītājiem, kas atspoguļoja pagātnes darbības rezultātus. Šāda tradicionāla uzņēmumu vadības rezultātu novērtēšanas metode tiek arvien vairāk kritizēta, jo:

- 1) orientēšanās uz pagātnes darbību vadībai aizsedz skatu uz nākotni;
- 2) finanšu rādītāju izmantošana var būt maldinoša, jo arī citi faktori spēj būtiski ietekmēt uzņēmuma darbību;
- 3) finanšu rādītāji bieži vien koncentrējas uz īstermiņa risinājumiem;
- 4) tradicionālie finanšu rādītāji bieži vien ir nepietiekami saistīti ar uzņēmuma attīstības mērķiem [7, 6.-7. lpp.].

Zinātnieki un speciālisti vadības jomā ir konstatējuši, ka, izstrādājot un realizējot uzņēmuma stratēģiju, nepietiek pētīt un balstīties tikai uz finanšu darbības rezultātiem, kā arī noteikt peļņas un zaudējumu iemeslus. Praksē ir pierādīts, ka dzinulis panākt peļņu jebkurā veidā, neveicot mārketinga pētījumus, var reāli apdraudēt uzņēmumu vai labākajā gadījumā negatīvi ietekmēt lēmuma pieņemšanas stratēģiju [7, 22. lpp.].

Mūsdienās iegūt konkurētspējīgu priekšrocību, balstoties tikai uz finanšu menedžmentu un investīciju ieguldījumu fiziskajos aktīvos ir ļoti grūti. Uzņēmuma spēja mobilizēt un izmantot savus nemateriālos aktīvus, izvirzās priekšplānā un kļūst par nozīmīgu faktoru uzņēmumu stratēģiskajā vadīšanā un stratēģiskās vadības rezultātu novērtēšanā.

Stratēģisko karšu modeļu veidi. Latvijas ekonomikā vēl ir jūtamas 2008. gada ekonomiskās krīzes sekas, kas ietekmē ikvienu cilvēka un uzņēmuma ikdienu un liek mainīt attieksmi pret darbu, vidi, pret līdzcilvēkiem un valsti, kā arī ienākumu gūšanu.

Raksta autore uzskata, ka šajos apstākļos īpaša uzmanība jāpievērš labākās pieredzes pārņemšanai no ārvalstu uzņēmumu stratēģiskās vadības prakses.

Ārvalstu praksē jau sen pievēršas stratēģiskās vadības rezultātu novērtēšanai, izstrādājot attiecīgās stratēģiskās kartes, kas dod iespēju uzņēmuma vadītājiem vispusīgi novērtēt stratēģiskās vadības procesus.

Pētījumā tika izmantota pieejamā zinātniskā literatūra un informācija par stratēģisko karšu izstrādes veidiem no interneta resursiem, ko piedāvā K. Maknairs, R. Linčs, K. Kross, L. Meisels, R. Kaplāns, D. Nortons, K. Adamss un P. Robertss.

Pētījuma laikā izdevās noskaidrot, ka visa pieejamā zinātniskā literatūra un interneta resursi piedāvā uzņēmumu vadītājiem izmantot četru stratēģisko karšu modeļus dažādu problēmu risināšanai uzņēmumu vadības procesā.

Visvairāk informācijas pētījuma laikā raksta autore ir ieguvusi par D. Nortona un R. Kaplāna stratēģisko karti – līdzsvaroto vadības karti – LVK (*Balanced Scorecard*). Par pārējiem stratēģisko karšu veidiem bija pieejama visai ierobežota informācija [7, 37.-41. lpp.], tādēļ raksta autorei neizdevās veikt karšu modeļu detalizētāku analīzi.

Stratēģisko karšu modeļi apkopoti 1. tabulā.

No 1. tabulas apkopotās informācijas izriet:

- R. Kaplāna, D. Nortona un L. Meisela LVK domāta uzņēmumu rādītāju vispusīgai novērtēšanai;
- K. Maknaira, R. Linča un K. Krosa stratēģiskā karte – kvalitātes novērtēšanai uzņēmuma līmenī;
- K. Adamsa un P. Robertsa stratēģiskā karte – uzņēmuma izaugsmes iespēju un darbības efektivitātes novērtēšanai.

Tādējādi katram uzņēmuma vadītājam ir iespēja lietot tādu stratēģiskās kartes modeli, kurš visvairāk atbilst uzņēmuma problēmu risināšanai [7, 144. lpp.].

Lietojot stratēģisko karšu modeli praksē, var sasniegt dažādus uzņēmumam izvirzītos stratēģiskos mērķus (sk. 2. tab.).

1. tabula. Līdzsvaroto vadības karšu modeļi

Balanced Scorecards

Autori	Kartes nosaukums	Kartes rādītāji	Galvenā nozīme
R. Kaplāns, D. Nortons	Līdzsvarotā vadības karte	Finances Mārketinga / klienti Iekšējais biznesa process Apmācība un izaugsme	Noteikt un skaidri parādīt hipotēžu, iemeslu un rezultātu rādītāju sakarību starp iekšējiem un ārējiem faktoriem
L. Meisels	Līdzsvarotā vadības karte	Finances Attiecības ar patērētājiem Iekšējais biznesa process Cilvēkresursi	Izceļ atsevišķi darba resursu aspektu, argumentējot ar to, ka šī aspekta ietvaros menedžeriem jāprot vispirms pievērst uzmanību tieši šim aspektam un mācēt novērtēt uzņēmuma darbības efektivitāti
K. Maknairs, R. Linčs, K. Kross	Darbības piramīda	Uzņēmumu misija Mārketinga un finanšu mērķi Patērētāji Kvalitāte, piegādes laiks, operāciju cikls, atkritumu līmenis Saimnieciskās operācijas Ārējie un iekšējie efektivitātes rādītāji	Visaptverošas kvalitātes vadībai un rūpnieciskām izstrādēm, izmaksu uzskaitei uzņēmuma vērtības ķēdē
K. Adamss, P. Robertss	EP2 M – izaugsmes un darbības efektivitātes novērtēšana	Stratēģija Pārvalde Darbības efektivitātes paaugstināšana Akcionāru ietekmes palielināšana un darbinieku aktivitāšu brīvības paplašināšana Patērētāju un tirgus apkalpošana	Uzņēmuma izaugsmes iespēju un darbības efektivitātes novērtēšanai

2. tabula. Līdzsvaroto vadības karšu izmantošanas mērķi

The aims and objectives of balanced scorecards strategy cards

Nr. p. k.	Kartes nosaukums	Kartes izmantošanas mērķis
1.	L. Meisela LVK	Uzņēmuma darbības efektivitātes novērtēšanai
2.	K. Maknaira, R. Linča, K. Krosa "Darbības piramīda"	Visaptverošai kvalitātes vadībai
3.	K. Adamsa, P. Robertsas – EP2M	Izaugsmes un darbības efektivitātes novērtēšanai
4.	R. Kaplāna, D. Nortona LVK	Vispusīgai stratēģiskās vadības rādītāju novērtēšanai Līdzsvara noturēšanai, darbības turpināšanai

Ar K. Maknaira, R. Linča, K. Krosa stratēģiskās kartes modeli var izvērtēt kvalitātes vadības problēmas uzņēmumā. L. Meisela stratēģiskās kartes modelis ir paredzēts uzņēmuma darbības efektivitātes novērtēšanai. K. Adamsa, P. Robertsas stratēģiskās kartes modelis paredz noteikt uzņēmuma izaugsmes iespēju un novērtēt uzņēmuma darbības efektivitāti. Kaplāna / Nortona stratēģiskās kartes modelis ir domāts uzņēmumu darbības uzlabošanai un novērtēšanai.

Pirmās trīs stratēģiskās kartes (sk. 2. tab.) ir domātas šaurāku jomu novērtēšanai, un ir palīg līdzeklis panākumu sasniegšanai konkrētajā virzienā, bet Kaplāna / Nortona LVK domāta vispusīgai uzņēmuma stratēģiskās vadības rezultātu novērtēšanai.

Salīdzinot Kaplāna / Nortona un citu stratēģisko karšu modeļus, raksta autore konstatēja, ka Kaplāna / Nortona LVK var izmantot neierobežotu rādītāju skaitu, toties citām stratēģiskajām kartēm ir jāizmanto tikai konkrēti rādītāji, kuri jau ir iestrādāti pašā modelī un tā struktūrā.

Kaplāna / Nortona LVK modelis ar četrus rādītāju grupu – finanses, mārketingu un klienti, iekšējais biznesa process, apmācība un izaugsme – spēj vispusīgi novērtēt uzņēmuma stratēģiskās vadības rezultātus katrā rādītāju grupā, izvērtējot pat 10-15 rādītājus.

Tādējādi, pēc raksta autores uzskatiem, tieši LVK modelis ar visplašāko rādītāju skaitu, ļaus ļoti precīzi noteikt gan pozitīvos, gan negatīvos aspektus uzņēmuma darbībā un ar to ir iespējams vispusīgi novērtēt uzņēmumu stratēģiskās vadības rezultātus un palīdzēt uzņēmumam noturēt līdzsvaru izvēlētajā darbības nozarē. LVK pasargā uzņēmumus no bankrota un finanšu zaudējumiem. Pareizi izveidota LVK nodrošina līdzsvaru starp daudzām uzņēmuma darbības pusēm, un pirmām kārtām – starp LVK rādītāju grupām [7, 243. lpp.].

Ar LVK var sasniegt līdzsvaru starp statiku un dinamiku, starp rādītāju pozīcijām un to izmaiņu tempiem. LVK rādītāju sistēma raksturo uzņēmuma situāciju noteiktā laika momentā, kā arī situācijas maiņu konkrētajā laika periodā [7, 117. lpp.].

Līdzsvarotās vadības kartes būtība. No visiem izpētīto stratēģisko karšu modeļiem ārvalstu literatūrā īpaša uzmanība tiek veltīta līdzsvarotās vadības kartes (LVK) izmantošanai uzņēmumu stratēģiskās vadības rezultātu novērtēšanai un mērķu formulēšanai, balstoties uz finanšu un nefinanšu rādītājiem, jo šī pieeja palīdz uzņēmumiem pārmaiņu periodā turpināt darbību [1, 8. lpp.].

Līdzsvarotās vadības kartē ir izmantoti četrus perspektīvu rādītāji, no kuru skata punkta var novērtēt uzņēmumu darbību un paredzēt līdzsvaru starp atskaitēm akcionāriem un klientiem un iekšējiem raksturojošiem rādītājiem par svarīgiem biznesa procesiem, inovācijām, apmācību un izaugsmi. Tādējādi tiek izveidots līdzsvars starp pagājušās darbības rezultātiem un nākotnes izaugsmes iespējām [6, 13. lpp.; 7, 36. lpp.] (sk. 2. att.).

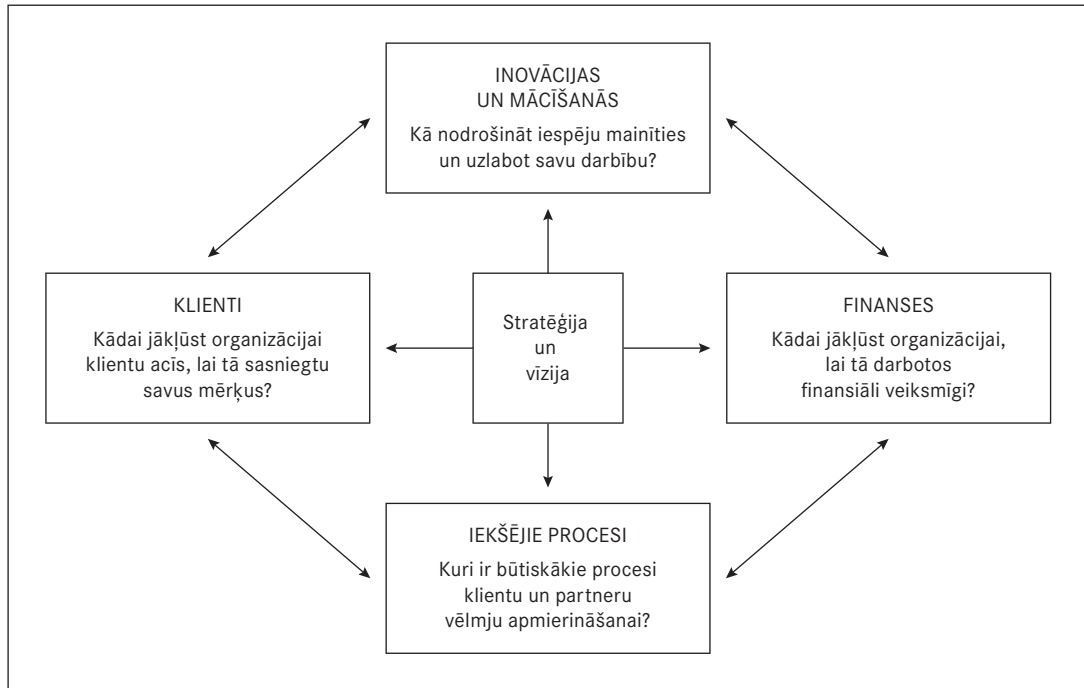
Izmantojot LVK shēmu (sk. 2. att.) praksē, jebkuram uzņēmumam noteiktajā laika posmā ir iespējams vispusīgi izvērtēt situāciju un noteikt vājās vietas un problēmas to risināšanai četrus perspektīvu griezumā.

Lai darbības laikā sasniegtu līdzsvaru un nebankrotētu, D. Nortons un R. Kaplāns atbilstoši LVK modelim iesaka regulāri novērtēt četrus perspektīvu rādītājus:

- 1) finanses (kā uzņēmums apmierina īpašnieku un akcionāru intereses?);
- 2) klientus (kādu pievienoto vērtību uzņēmums piedāvā saviem klientiem?);

- 3) iekšējos procesus (kādi procesi uzņēmumam ir jāpilnveido, lai gūtu panākumus?);
- 4) apmācību un izaugsmi (kā uzņēmums nodrošina un saglabās savu spēju mainīties un pilnveidoties?) [3, 19.-24. lpp.].

2. attēls. D. Nortona un R. Kaplāna LVK shēma
 R. Kaplan and D. Norton the BSC scheme [6, 13. lpp.; 7, 36. lpp.]

Finansiālie rādītāji. Pirmais un pats svarīgākais rādītājs, sastādot LVK, ir peļņas rādītājs, jo tas ir galvenais jebkura komerciāla uzņēmuma uzdevums – veikt darbību, lai gūtu peļņu. Šajā kartes līmenī ir jāiekļauj visi kritēriji, kas tieši ietekmē uzņēmuma finansiālo stāvokli. Galvenie izvirzāmie finanšu kritēriji ir standarta finanšu vadības rādītāji: rentabilitātes paaugstināšana, pašu kapitāla izmantošana, efektivitātes paaugstināšana, pozitīvas naudas plūsmas nodrošināšana, rādītāji, kuri ietekmē iespēju paaugstināt cenu vai samazināt izmaksas. Par galvenajiem tiek uzskatīti tie rādītāji, kuri palielina uzņēmuma akciju vērtību akcionāriem un uzņēmumu īpašniekiem.

Izstrādājot LVK, finansiāliem rādītājiem ir jābūt prioritāriem. Kad šie rādītāji ir izveidoti, var sākt izvirzīt mērķus un noteikt rādītājus citām perspektīvām. Šajā procesā svarīgākais ir tas, ka tieši finansiālie mērķi ir atbalsta punkts citu mērķu noteikšanai, nevis otrādi [4, 25.-26. lpp.].

Finansiālā perspektīva parāda, vai stratēģijas īstenošana sekmē rezultātu uzlabošanu. Finanšiālajiem rādītājiem ir divkārša loma: 1) tie definē finansiālos rezultātus, ko sagaida no stratēģijas īstenošanas; 2) tie darbojas kā citu līdzsvaroto perspektīvu galamērķis. Visu tālāk tekstā apskatīto četru perspektīvu rādītāji, ņemot vērā cēloņu un seku sakarības, ir saistīti ar finansiāliem mērķiem [1, 25.-26. lpp.].

Mārketinga / klientu rādītāju grupa. Izvirzot mērķus šai perspektīvai, nepieciešams atbildēt uz diviem jautājumiem: “Kas ir pievienotā vērtība klientam, par kuru viņš ir gatavs maksāt un kas nodrošinās finansiālos rezultātus?”

Balstoties uz izvirzīto mērķi, klientu rādītāju grupā ir jāatbild uz šādiem jautājumiem:

- Kā lietotājs vērtē precī, pakalpojumu vai visu uzņēmumu kopumā?
- Vai šo vērtējumu var mainīt?
- Kas šajā nolūkā ir jādara?

Mārketinga / klientu perspektīva atspoguļo uzņēmuma stratēģiskos mērķus attiecībā uz klientu un tirgus segmentu, kurā uzņēmums konkurē vai cer konkurēt. Noteiktajiem klientu un tirgus segmentiem ir jāizstrādā rādītāji, mērķa lielumi un jāplāno pasākumi, kā tos īstenot [1, 26. lpp.; 4, 26. lpp.].

Iekšējo biznesa procesu perspektīvas. Šo rādītāju uzdevums ir noteikt tos procesus, kuri ir būtiski, lai varētu sasniegt finansiālos un klientu perspektīvos mērķus [4, 26.-27. lpp.]. Katram uzņēmumam tie var būt atšķirīgi, atkarībā no darbības veida, piemēram, piegāde, ražošana, risku vadība, jaunu produktu izstrāde un ieviešana u. c.

Apmācības un izaugsmes perspektīvas. Šie rādītāji atspoguļo infrastruktūru, kas nepieciešama, lai varētu sasniegt iepriekšējos perspektīvos mērķus. Kaplāns / Nortons īpaši uzsver investīciju nepieciešamību nākotnē. Šeit svarīgi ir trīs pamatkritēriji: darbinieku kvalifikācija, informācijas sistēmas efektivitāte, kā arī motivācija un darbinieku mērķtiecība [1, 28.-29. lpp.; 4, 18. lpp.].

Izstrādājot un ieviešot LVK, nefinanšu rādītājiem, iesaka izmantot iekšējo un ārējo faktoru novērtēšanas modeļus. Rādītājus var iegūt, izmantojot M. Portera 5 spēku modeli, PEST un SWOT modeļus [3, 24. lpp.; 7, 65.-66. lpp.].

Raksta autore, balstoties uz uzņēmumu stratēģiskās vadības novērtēšanas paņēmieniem un personīgajiem pētījumiem, izstrādājot LVK, iesaka izmantot vēl citus modeļus, ja nepieciešams iegūt vairāk rādītāju, piemēram, Makkinseja, Ansofa, BCG un TOWS modeļus; M. Portera un / vai Makkinseja vērtības ķēdi [7, 75. lpp.]. Ieteicams izmantot arī V.R.I.O. modeli [9, 37.-38. lpp.].

Izstrādājot LVK, nepieciešams atbildēt uz jautājumu: kādi biznesa procesi veido patērētājiem nepieciešamās vērtības un ļauj uzņēmumam sevi pozicionēt? Tieši šeit var izmantot vērtību ķēdes modeli, pamatojoties uz M. Portera vai Makkinseja konsultantu grupas izstrādāto vērtību ķēdes modeli, jo tas ļauj rast atbildi uz šo jautājumu [7, 75. lpp.]. Pēc raksta autore uzskatiem, LVK rādītāju pamatbāzi var sagrupēt pēc finanšu un nefinanšu rādītājiem (sk. 3. tab.).

Finanšu rādītāju novērtēšanai var izmantot dažāda veida finanšu atskaites, pārskatus un audita materiālus. Nefinanšu rādītāju novērtēšanai var izmantot esošos klasiskos modeļus vadībinībās un mārketiņgā.

Pamatojoties uz 3. tabulā apkopoto, raksta autore iesaka Latvijas uzņēmumu vadītājiem pašreizējos strauji mainīgajos tirgus apstākļos, uzņēmumu stratēģiskās vadības rezultātu novērtēšanai, izmantot vairāk rādītāju nekā to iesaka daži autori [3, 7].

LVK modelis balstās uz ideju, ka stratēģisko nodomu īstenošanas rezultātus operatīvajā līmenī ir jākontrolē ar 3. tabulā minēto rādītāju palīdzību. Tādējādi šis modelis guva nosaukumu "līdzsvarotais" (sabalansētais) (sk. 2. att.).

Kaplāns / Nortons iesaka orientēt mācību un attīstības perspektīvu uz sadarbību starp darbiniekiem, darījumu perspektīvu – uz procesiem, klientu un tirgus perspektīvu – uz produktu izlaidi, finansiālo perspektīvu – uz komercdarbības finansiālo rezultātu.

Ar LVK ieviešanu ir iespējama reālā uzņēmuma vīzijas (misijas), uzņēmuma vadlīniju stratēģiskā īstenošana, balstoties uz četriem procesiem: finanses, klienti, iekšējie procesi, personāls / mācības un attīstība; stratēģijas sasaiste ar ikdienas darījumiem, mērķu noteikšana uzņēmuma struktūrvienībām un tā kontrole, atgriezeniskās saites nodrošināšana starp uzņēmuma visiem organizatoriskās struktūras līmeņiem [1, 84. lpp., 308. lpp.; 1, 9. lpp.; 6, 13. lpp.].

3. tabula. LVK rādītāju pamatbāze [9, 38. lpp.]

BSC score objects groups [9, p. 38]

Finanšu rādītāji – dokumenti	Nefinanšu rādītāji – metodes / modeļi
Uzņēmuma finanšu dokumenti	PEST, SWOT, TOWS, Makkinseja, Ansofa, BCG modelis; vērtības ķēdes modelis; V.R.I.O. – atšķirīgo prasmju modelis

Šo novērtēšanas modeli daudzi vadītāji ārzemēs sāka izmantot kā sistēmu efektivitātes paaugstināšanai: produkcijas kvalitātes uzlabošanai, pasūtījuma apstrādes laika samazināšanai, ražošanas cikla saīsināšanai, pašizmaksas samazināšanai utt.

Ir pierādīts, ka ar LVK var ļoti efektīvi novērtēt vadītāju veikto stratēģisko iniciatīvu realizēšanu, izdalot svarīgākos procesus, kuri ietekmē stratēģijas īstenošanu un novērtēt to efektivitāti.

Pieejamās literatūras un avotu (sk. literatūras sarakstu) analīze ļāva noteikt, ko dod LVK izstrāde uzņēmuma rezultātos ieinteresētām pusēm – īpašniekiem, augstākā un zemākā līmeņa vadītājiem.

1. Īpašniekiem. Pārlicību, ka ieguldītais personīgais kapitāls nesīs peļņu. Iespēju jebkurā brīdī kontrolēt stratēģijas realizāciju, to, ka visu līmeņu vadītāju (menedžeru) darbība ir virzīta uz mērķu sasniegšanu, ka stratēģijas realizācijai ir izvēlēts nepieciešamais resursu apjoms.
2. Augstākā līmeņa vadītājiem (menedžeriem). Pārlicību par savu darbības virzienu pareizību, jo zina, kādus rādītājus ir jāsasniedz un kā. Uzticību no akcionāru puses, jo viņiem ir stratēģijas realizācijas skaitliskie rādītāji. Akcionāriem nav nepieciešams kontrolēt operatīvās darbības pārvaldi. Ir skaidri zināms, kādi resursi būs viņu rīcībā noteikto mērķu sasniegšanai.
3. Zemākā līmeņa vadītājiem (menedžeriem). Skaidru rīcības programmu. Precīzas norādes, kādā veidā konkrētie rezultāti novedīs uzņēmumu līdz izaugsmei. Uzdevumu secība ir loģiska un saskaņota savā starpā. Darbs tiek novērtēts pēc personīgi ieguldītā.

Tādējādi rodas skaidri un noteikti darbības efektivitātes kritēriji, kas motivē visu līmeņu personālu nosprausto mērķu sasniegšanai. LVK pozitīvā īpašība ir tā, ka visu līmeņu vadītāji un darbinieki ir iesaistīti ne tikai LVK izstrādes procesā, bet arī realizācijā.

D. Nortona un R. Kaplāna LVK ļauj novadīt uzņēmumu stratēģiju no augstākā pārvaldes līmeņa līdz zemākajam līmenim, atbilstoši uzņēmuma organizatoriskās struktūras shēmai, līdz katram darbiniekam individuāli.

Šajā sakarā ļoti svarīgi izdalīt autores apkopotās LVK pozitīvās iespējas:

- 1) modeļa izmantošana ļauj pilnīgāk noteikt uzņēmuma reālo situāciju;
- 2) izmantotie finanšu rādītāji efektivitātes noteikšanai nav vienīgie; tos nepieciešams papildināt ar citiem rādītājiem – nefinanšu rādītājiem;
- 3) visai vienkārši un skaidri palīdz noteikt tos biznesa procesus, kuriem ir gan pozitīva, gan negatīva ietekme uz uzņēmuma mērķu sasniegšanu;
- 4) modeļa pamatuzdevums – sniegt visu esošo faktoru raksturojumu ar noteiktiem rādītājiem, no kuriem ir atkarīgi uzņēmuma panākumi;
- 5) finanšu rādītāji ir ļoti svarīgi uzņēmuma funkcionēšanai konkrētajā tirgus segmentā, tomēr nefinanšu rādītājiem arī ir svarīga nozīme, jo šie rādītāji pirmie var norādīt uz negatīvo faktoru ietekmi, pirms tie tiek atspoguļoti ar uzņēmuma finanšu rādītājiem;
- 6) pareizi izstrādāta karte ļauj uzņēmumam izdzīvot krīzes situācijā;
- 7) pareizi izstrādāta karte ļauj ieviest pārmaiņas un kolektīvi pārvarēt grūtības, sekmē jaunās menedžmenta sistēmas ieviešanu;
- 8) mobilizē personāla iespējas un stimulē tā aktivitātes;
- 9) pamudina pelnīt;
- 10) rezultātus izmanto taktisko uzdevumu risināšanai un īstermiņa operāciju kontrolei;
- 11) nodrošina informācijas pieejamību visiem uzņēmuma darbiniekiem;
- 12) paredz objektīvo, viegli aprēķināmo un subjektīvo rezultātu kopu nākotnes attīstībai;
- 13) var noteikt kopsakarību starp stratēģiskajiem mērķiem, rādītājiem un sasniegumiem;
- 14) tiek izveidota stratēģiskās darbības shēma;
- 15) pastāv informācijas atgriezeniskā saite;
- 16) var noteikt nākotnes stratēģiju un nonākt pie kopsaucēja;
- 17) savstarpēji saskaņot uzņēmuma, nodaļu un katra darbinieka mērķus un uzdevumus;
- 18) saskaņot stratēģiskos uzdevumus ar perspektīvajiem mērķiem un gada budžetu;
- 19) identificēt un sistematizēt stratēģiskās iniciatīvas.

Tieši Kaplāna / Nortona LVK modelis ir visvairāk piemērots Latvijas uzņēmumu vadītājiem esošajā ekonomiskajā situācijā. Tāpēc Latvijas uzņēmumu vadītājiem īpašu uzmanību būtu jāpievērš starptautiskajai pieredzei. Mainīgajos tirgus apstākļos biznesu nevar vadīt tikai vienā šaurā virzienā, ir nepieciešama līdzsvarota pieeja. Vadītājiem ir jāprot sabalansēt ikdienas biznesa prasības ar uzņēmumu ilgtermiņa stratēģiskajiem mērķiem.

Ņemot par pamatu pētāmo ārvalstu autoru atziņas (sk. literatūras sarakstu), līdzsvarotā vadības karte ir lietojama dažādu lielumu uzņēmumos izvēlētajās stratēģijas novērtēšanai. Daudzu ārvalstu uzņēmumu pieredze parāda, ka izstrādātā un ieviestā līdzsvarotā vadības karte ļauj uzņēmumiem noteikt līdzsvaru un saglabāt savas pozīcijas izvēlētajā tirgus segmentā.

Pētījumu rezultāti

Pētot ārvalstu uzņēmumu vadības piemērus, ir pierādīts, ka LVK var sniegt uzņēmuma vadītājiem loģiskus un precīzus datus, kuri ļauj skaidri saredzēt savu biznesu stratēģiskajā nākotnē. LVK ir nepieciešamas uzņēmumiem arī savas atšķirīgās kompetences formulēšanai, mērķa un panākumu sasniegšanai darbības tirgus segmentā un konkurētspējai.

Iepazīstoties ar Nortona / Kaplāna izveidotā institūta mājas lapas datiem, tika konstatēts, ka 2004. gadā LVK modeli izmantoja 57% no visām starptautiski pazīstamajām kompānijām komerciālajā sektorā, jo šis modelis izrādījās vispiemērotākais darbības turpināšanai un konkurētspējai [10].

LVK iespējas mainīgajos tirgus apstākļos izmanto Rietumeiropas valstīs un ASV, toties Tuvajos Austrumos uzņēmumi LVK izmanto kā palīgīdzekli uzņēmuma krīzes apstākļos [11].

Daži autori (N. Pereverzevs, J. Konovalovs, E. Trifonova) atzīmē, ka ļoti vāji praksē tiek lietota LVK teorija Tuvo Austrumu valstīs, kur tautsaimniecību ir spēcīgi skārusi ekonomiskā krīze.

Izpētot visas esošās teorētiskās un praktiskās rekomendācijas, minētie autori, pamatojoties uz LVK sistēmas rādītāju bāzi, secina, ka ar LVK modeli ir iespējams novērtēt uzņēmumu stratēģijas realizācijas efektivitāti.

Pamatojoties uz lietoto dažādu statistisko metožu analīzi LVK izstrādē un novērtēšanā, N. Pereverzevs, J. Konovalovs, E. Trifonova iesaka LVK kā efektīvu modeli uzņēmumu stratēģiskās vadības novērtēšanai ekonomiskās krīzes apstākļos. Šīs koncepcijas pamatā veiksmīgi ir izmantota Nortona / Kaplāna LVK modeļa shēma ar tās četru rādītāju grupu.

Piemēram, *British Airways* – lielākais starptautiskais aviopārvadātājs –, atzīmējot savu 10 gadu pastāvēšanas jubileju kopš privatizācijas, izvirzīja jaunu stratēģisko mērķi – kļūt par starptautisko pārvadājumu līderi un noturēt esošās pozīcijas šajā nozarē [7, 107. lpp.]. Sakarā ar to tika mainīts kompānijas esošais stratēģiskais mērķis un vērtības un izstrādāta LVK svarīgākai struktūrvienībai – Hītrovas lidostai, jo tā nodrošināja 46% pārvadājumu no kopējā pakalpojuma klāsta.

1997. gadā Hītrovas lidostas struktūrvienības darbā radās sarežģījumi. Atklājās esošā menedžmenta neefektivitāte. Operatīvajā pārvaldē radās nopietnas problēmas, tika iecelts jauns pārvaldnieks, kura galvenais uzdevums bija izstrādāt struktūrvienības darbības novērtēšanas modeli, lai koncentrētu personāla uzmanību un atklātu problēmas būtību. Tā kā iepriekšējā darbā jaunieceltais pārvaldnieks bija nodarbojies ar stratēģisko karšu izstrādi autopārvadājuma firmā, viņš nolēma izmantot šo modeli arī šeit. Kritiskajā situācijā personālu ilgi nevajadzēja pārliecināt par LVK izstrādes un ieviešanas nepieciešamību, jo visi jau bija par to labi informēti.

Hītrovas lidostas struktūrvienības novērtēšanas procesā atklājās, ka katrā rādītāju grupā ir jāuzlabo no 2 līdz 4 rādītājiem, jo tie bija zemā līmenī.

Katrā noteiktajā laika posmā tika realizēta viena no izvirzītajām darbībām problēmas novēršanai: izmaksu samazināšana, sakaru ar klientiem paplašināšana, personāla motivācijas paaugstināšana. Reizi mēnesī finanšu atskaites kopā ar LVK realizācijas atskaiti tika sūtītas uz *British Airways* galveno pārvaldi. Pakāpeniski, dažu gadu laikā, Hītrovas lidostas struktūrvienībai izdevās izkļūt no sarežģītas situācijas.

1993. gadā D. Nortona vadītā konsultāciju kompānija *Renaissance Solutions* sāka specializēties stratēģisko karšu sistēmas ieviešanā uzņēmumos. Tādējādi LVK kļuva plaši pazīstama, un to atzina daudzas kompānijas visā pasaulē, jo tā nodrošināja korporatīvās stratēģijas efektīvu komunikāciju veidošanu, kā arī bija izmantojama kā pārvaldes instruments esošai stratēģijai.

Stratēģiskā karte kļuva par tādu modeli, kura pārspēja visas analītiskās MOS (*Mission, Objectives, Strategies*) koncepcijas iespējas. Apkopotie pētījumu un aptauju rezultāti bija publicēti *Harvard Business Review* 1996. gada janvāra-februāra numurā [1].

Pētījumu uzņēmumos pirmā veica Nortona izveidotā konsultāciju kompānija 1996. gadā. Aptaujas rezultāti uzrādīja, ka vairākumā uzņēmumu – 60% no aptaujātiem – netika lietotas nekādas stratēģijas realizācijas kontroles metodes / modeļi, arī LVK. 40% no visiem aptaujātiem uzņēmumiem finanšu rādītāju sasniegšanu saistīja ar nospraustiem stratēģiskiem mērķiem [10].

30% aptaujāto uzņēmumu materiālās stimulēšanas sistēmu saistīja ar stratēģijas realizāciju. Visos aptaujātajos uzņēmumos tikai 10% personāla zināja par esošo stratēģiju un saprata tās būtību. 85% no vadošā personāla veltīja uzņēmuma stratēģijas apspriešanai mazāk nekā 1 stundu mēnesī, savukārt 50% uzņēmumos vadošais personāls atzīmēja, ka viņi vispār neatrod laiku uzņēmuma stratēģijas apspriešanai [10].

Pēc D. Nortona un R. Kaplāna *Balanced Scorecard Collaborative* aptaujas datiem 2002. gadā vairāk nekā puse no pasaulē esošām korporācijām, tajā skaitā *AT & T, Dell, Compaq, Motorola, Siemens*, kuri bija iekļauti žurnāla *Fortune* sarakstā, bija ieviesuši LVK [12].

Līdzīgu aptauju organizēja *Balanced Scorecard Institute* 2006. gadā ar mērķi uzzināt, “vai uzņēmumos tiek izmantotas tādi stratēģijas realizācijas novērtēšanas instrumenti kā LVK”, kuras rezultātā tika konstatētas pozitīvas pārmaiņas. 2006. gada laikā tika aptaujātas visā pasaulē pazīstamās korporācijas, kuras konsultēja D. Nortona izveidotais institūts [10].

46% pētīto uzņēmumu sniedza pozitīvu atbildi; tiem bija izstrādātas stratēģijas.

Sakarā ar LVK realizāciju 12% aptaujāto uzņēmumu bija guvuši ļoti labus rezultātus, 58% aptaujāto uzņēmumu rezultāti bija labāki nekā konkurentiem.

Tie, kuriem nebija izstrādāti stratēģijas realizācijas novērtēšanas instrumenti, sniedza šādas atbildes: stratēģijas realizācijas rādītāji 18% aptaujāto bija konkurentu līmenī, sliktāk nekā konkurentiem bija 9% aptaujāto, bet nestabili darbības rezultāti bija 3% uzņēmumu. Aptaujas rezultāti uzrādīja, ka stratēģijas apspriešana notika visos aptaujātajos uzņēmumos.

2006. gada aptauja parāda, ka uzņēmumi (54% aptaujāto) jau zināja par stratēģijas rezultātu novērtēšanas LVK modeli un tā efektivitāti. Tie, kuri lietoja stratēģijas realizācijas novērtēšanas modeli, sasniegta labākus rezultātus nekā tie, kuri tādus neizmantoja.

Tādējādi uzņēmumu aptaujas rezultāti parāda to uzņēmumu darbības rezultātu pārkumu, kuri lieto novērtēšanas modeļus stratēģiskās vadības rezultātu novērtēšanai un realizācijai pār tiem, kuri tādu modeli neizmantoja vispār. Viena ceturtdaļa aptaujāto uzņēmumu stratēģijas rezultātu novērtēšanai izmantoja tieši LVK. Tiem bija labākie darbības rezultāti.

Pēc pētītām zinātniskām atziņām tika konstatēts, ka daudziem ārvalstu uzņēmumiem izdodas izdzīvot, izmantojot pēdējā laikā ārvalstīs populāro Nortona / Kaplāna stratēģiskās vadības rādītāju novērtēšanas modeli – LVK, piemēram tādas visā pasaulē pazīstamas korporācijas kā: *CIGNA* kompānija, *Brown & Root* [6, 46.–47. lpp.], *Chemical Retail Bank, Mobil NAM & R, Store, Sony, Intel* korporācijas, *Costco Wholesale, McDonald's Corporation, Dell Computer Corporation, National Bank Online Financial Services, Procter & Gamble, Coca-Cola, Pillsbury* [6, 34., 91., 93., 94. lpp.], *Kandia, Electrolux, Coca-Cola Sweden* [6, 94.–114. lpp.]. Visas minētās kompānijas darbības uzlabošanai izmantoja LVK.

Kompānijas, kurām bija izstrādātas LVK korporatīvajā līmenī: *Advance Micro Devices* (AMD) un *Analog Devices* [6, 39. lpp.].

Kaplāna un Nortona grāmatā [1] minētā *Chemical Retail Bank* ieviesa līdzsvarotās vadības karti, un rezultātā tika sasniegti labākie darbības rezultāti – banka katru gadu guva 100 miljonus dolāru lielu peļņu trīs gadus pēc kārtas – tāds bija LVK un jaunas menedžmenta sistēmas ieviešanas rezultāts. Ar to raksta autore pamato LVK modeļa izvēles svarīgumu Latvijas uzņēmumiem pašreizējos tirgus apstākļos.

Nepieciešams atzīmēt vēl vienu pētījumu, ko veica Vācijas konsultantu kompānija *Horvath and Partners* 2003. gadā, novērtējot kompāniju rezultātus, kuras ievieš LVK un nosakot, kāpēc tās ievieš tieši LVK [13]. Šajā pētījumā iesaistījās vairāk nekā 100 Vācijas, Austrijas un Zviedrijas uzņēmumu. 60% aptaujāto kompāniju atbildēja, ka LVK ieviešanas iemesls bija vienotas sapratnes par stratēģiju sasniegšana, 40% – līdzdalības paņēmieni veiksmīgas stratēģijas realizācijai.

Pēc šī pētījuma rezultātiem bija noskaidrots, ka pēc LVK ieviešanas ienākumi “kļuva manāmi augstāki” 43% aptaujāto uzņēmumu, un 57% aptaujāto uzņēmumu ienākumi kļuva “drīzāk augstāki, nekā zemāki”.

Tika noskaidrots, kādus rādītājus kompānijās ietekmē LVK ieviešana: kvalitāti – 67% no aptaujātiem, personāla apmierinātību – 61%, klientu apmierinātību – 61%.

Visus minētos aptaujas rezultātus raksta autore apkopojā salīdzinošā tabulā (sk. 4. tab.).

4. tabula. Pētījumu rezultātu apkopojums*

Summary of research results

Jautājumi	1996. gada aptauja (<i>Renaissance Solutions</i>)	2006. gada aptauja (<i>Balanced Scorecard Institute</i>)	2003. gada aptauja (<i>Horvath & Partners</i>)	2011. gada aptauja Latvijā
Vai uzņēmumā tiek izmantots stratēģijas realizācijas kontroles modelis – LVK?	Nē – 60%	Jā – 54%	Jā – 60%	Nē – 60%
Vai uzņēmumā ir izstrādāti stratēģijas realizācijas paņēmieni?	Nē – 40%	Jā – 46%	Jā – 40%	Nē – 45%
Vai uzņēmumā notiek stratēģijas apspriešana un vai ir sapratne par to?	Jā – 85%, Nē – 15%	Jā – 100%	Jā – 100%	–
Vai stratēģiskās kartes ieviešana ietekmēja rezultātus?	–	12% – labi rezultāti 58% – labāki rezultāti nekā konkurentiem	43% – manāmi augstāki 57% – augstāki	–

* Aptaujas jautājumu saīsināts variants no H. Rampersada grāmatas [8, 307.-308. lpp.].

Salīdzinot ārzemju uzņēmumu aptauju rezultātus (sk. 4. tab.) no 1996. līdz 2006. gadam var redzēt, ka pakāpeniski LVK popularitāte ir augusi: 2006. gadā to sāka izmantot vairāk kompāniju nekā 1996. gadā, jo LVK ieviešana pozitīvi ietekmēja uzņēmumu rezultātus.

Gan 2003. gadā, gan 2006. gadā aptuveni 70% aptaujāto uzņēmumu, kuri ieviesa LVK, rezultāti bija daudz labāki nekā pirms tam – 1996. gadā.

No pētījumu un aptauju rezultātiem var secināt, ka izstrādātā un ieviestā LVK pozitīvi ietekmē kompāniju darbību kopumā un katru konkrētu LVK rādītāju atsevišķi. Liela nozīme LVK ietekmei ir uz uzņēmumu gala rezultātiem – peļņu un ienākumiem.

Pēc autores izpētītā, līdzsvaroto vadības karti ir ieteicams lietot tajos uzņēmumos, kuriem finanšu rādītāji vēl nav tik kritiski. Tiem uzņēmumiem, kuriem ir sācies likvidācijas process, līdzsvarotās vadības kartes izstrāde un ieviešana nelīdzēs.

Lai noskaidrot LVK modeļa izmantošanu Latvijas uzņēmumos, raksta autore veica aptauju. Aptaujas jautājumu izvilks saīsinātā variantā no H. Rampersada [8, 307.-308. lpp.] tika izmantots arī Latvijas uzņēmēju aptaujai, kura ilga no 2011. gada marta līdz 16. jūnijam. Aptaujas mērķis bija izpētīt stratēģisko karšu izmantošanu Latvijas uzņēmumos un salīdzināt situāciju ar ārvalstu uzņēmumiem.

Anketas tika izsūtītas 100 Latvijas uzņēmumiem, izmantojot internetā mājas lapās ievietotās e-pasta adreses. Anketas bija anonīmas ar konfidencialitātes garantiju.

Saņemtās aizpildītās anketas parādīja vairāku vadītāju neziņu par tāda LVK modeļa esamību, vadītāji sniedza ne visai precīzas atbildes. Pozīcijā par LVK rezultātiem netika aizpildīta vispār.

Pamatojoties uz veiktās aptaujas rezultātiem, Latvijas uzņēmumos situācija 2011. gadā ar LVK lietošanu praksē ir tieši pretējā 2003. un 2006. gada aptaujas rezultātiem ārvalstu uzņēmumos (sk. 4. tab.).

Aptaujas rezultātus Latvijas uzņēmumos var salīdzināt ar ārvalstu aptaujas rezultātiem, kuri bija veikti 1996. gadā, kad vairums uzņēmumu vēl nebija iepazinušies ar efektīvo LVK modeli. 60% aptaujāto Latvijas uzņēmumu nezināja par tādu modeli vispār, un tas vēl joprojām maz tiek izmantots stratēģijas realizācijai – tikai 45% uzņēmumu.

Krīzes apstākļos aptaujātajos uzņēmumos netika apspriesta uzņēmuma stratēģija un vadībai neinteresēja darbinieku sapratne par uzņēmumu stratēģiju.

Nevienā no aptaujātiem uzņēmumiem netika vērtēta stratēģiskās kartes ieviešanas ietekme uz uzņēmuma galarezultātiem. Acīmredzot, ja aptaujātie uzņēmumi nezina par LVK modeļa esamību, tad tiem arī nav zināma šī modeļa lietošanas efektivitāte un pozitīvā ietekme uz uzņēmuma darbības rezultātiem, tajā skaitā uz finanšu rezultātiem.

Apkopojot aptaujas rezultātus, var secināt, ka Latvijā šis modelis netiek plaši popularizēts speciālajos žurnālos. Par to neraksta arī lielākajās Latvijas avīzēs, piemēram, “Dienas Bizness” (<http://www.db.lv/>) un “Бизнес & Балтия” (www.bb.lv).

Tā kā Latvijā lielākie preses izdevumi nepublicē ārvalstu uzņēmumu pieredzi un to pozitīvo efektu uz uzņēmumu darbības turpināšanu, Latvijas uzņēmumu vadībai trūkst attiecīgās informācijas šajā jomā. Vadošiem speciālistiem nepieciešams aktīvi popularizēt šo metodi, kā arī citu uzņēmumu pārliecinošo pozitīvo pieredzi. Tas vairākus uzņēmumu vadītājus pamudinās pievērsties LVK kā ļoti efektīvas metodes izmantošanai uzņēmumu izdzīvošanai ekonomiskās krīzes apstākļos.

Noniegunā nepieciešams atzīmēt, ka Latvijas ekonomikas atveseļošanai un uzņēmumu sekmīgai darbībai ir nepieciešams izmantot piedāvātos ārvalstu inovatīvos risinājumus vadībizinībās.

Pētot stratēģiskās vadīšanas novērtēšanas iespējas, tika konstatēts, ka nav publicēta neviena vadībizinības speciālistu atziņa vai pieredze par izstrādātās līdzsvarotās rādītāju sistēmas vai stratēģiskās kartes pielietošanas pieredzi Latvijas uzņēmumos, un vai to izstrāde ir palīdzējusi uzņēmumiem izdzīvot krīzes apstākļos un / vai sasniegt stratēģiskos mērķus.

Secinājumi

1. Pamatojoties uz veikto pētījumu rezultātiem, autore iesaka Latvijas uzņēmumu sekmīgai darbībai, izmantot piedāvāto ārvalstu inovatīvo stratēģiskās vadības novērtēšanas modeli – LVK.
2. Pareizi izveidota LVK satur informāciju par jau esošo un nākotnes stratēģiju. Tā nosaka un precīzi parāda hipotēžu secību, iemeslus un no tā izrietošo seku sakarību koncepciju, kas izmaina darbības rezultātus un iekšējo motivāciju, kuru ietekmē var tikt sasniegts rezultāts.
3. LVK iespējas pēc pētījuma rezultātu apkopojuma ir:
 - a) modeļa izmantošana ļauj pilnīgāk noteikt uzņēmuma reālo situāciju;
 - b) izmantotie finanšu rādītāji efektivitātes noteikšanai nav vienīgie un tos nepieciešams papildināt ar citiem rādītājiem – nefinanšu;
 - c) visai vienkārši un skaidri nosaka tos biznesa procesus, kuriem ir gan pozitīva, gan negatīva ietekme uz mērķu sasniegšanu;
 - d) modeļa pamata uzdevums – sniegt visu esošo faktoru raksturojumu ar noteiktiem rādītājiem, no kuriem ir atkarīgs uzņēmuma panākums;
 - e) kaut gan finanšu rādītāji ir ļoti svarīgi uzņēmuma funkcionēšanai konkrētajā tirgus segmentā, tomēr nefinanšu rādītājiem ir svarīga nozīme, jo to rādītāji pirmie var norādīt uz negatīvo faktoru ietekmi, pirms tie tiek atspoguļoti ar uzņēmuma finanšu rādītājiem [7, 41. lpp.];
 - f) pareizi izstrādāta karte ļauj uzņēmumam izdzīvot ekonomiskās krīzes apstākļos;
 - g) pareizi izstrādāta karte ļauj ieviest pārmaiņas un kolektīvi pārvarēt grūtības, sekmē jaunās menedžmenta sistēmas ieviešanu;

- h) mobilizē personāla iespējas, stimulē tā aktivitātes;
- i) pamudina pelnīt.
- 4. Tādējādi ir ieteicamas šādas darbības:
 - a) attiecīgiem speciālistiem aktīvi dalīties pieredzē, publicējot līdzsvarotās vadības karšu izstrādes un ieviešanas piemērus specializētajos preses izdevumos, piemēram, "Latvijas Ekonomists", "Kapitāls" un "Dienas Bizness";
 - b) aktīvi popularizēt LVK ieviešanas nozīmi plašsaziņas līdzekļos;
 - c) padziļināti apmācīt augstskolās studentus;
 - d) organizēt lekcijas, seminārus, konferences un kursus par šo jautājumu;
 - e) veicināt zinātniskās literatūras tulkojumu izlaidi latviešu valodā;
 - f) izdot LVK izstrādes un ieviešanas rokasgrāmatu uzņēmumu vadītājiem [9, 41. lpp.].
- 5. Raksta autore iesaka uzņēmumu vadītājiem pētīt uzņēmumu iespējas, izzināt uzņēmumu potenciālu un uzlabot to darbību, lietojot uzņēmumu stratēģiskās vadības rezultātu novērtēšanai līdzsvarotās vadības kartes modeli – LVK.

Balanced Scorecard Employment

Abstract

This research was based on M. Nair, R. Lynch, K. Cross, L. Meisel, R. Kaplan, D. Norton, K. Adams and P. Roberts's findings and information from internet resources on strategic card mapping types.

This article research of the models includes the pyramid of company defined by K. McNair, R. Lynch and K. Cross (1990), a model of strategic card described by L. Meisel (1992), and the system ER2M as characterised by K. Roberts and P. Adams (1993). It is also noteworthy that with the development of the strategic management each of the above concepts were refined and improved by other scientists and specialists.

The comparison of the research results of all strategic card models revealed the advantage of the Balanced Scorecard.

This article reflects the opinions of foreign scientists on the Balanced Scorecard (BSC) in changing market conditions in order to systematic continuation of business operations.

The below mentioned companies were used to measure the results of the employment of the Balanced Scorecard and its impact on further cooperation: AT & T, Compaq, Motorola, Siemens, CIGNA, Brown & Root, Chemical Retail Bank, Mobil NAM & R, Store, Sony, Intel, Costco Wholesale, McDonald's Corporation, Dell Computer Corporation, National Bank Online Financial Services; Procter & Gamble, Coca-Cola, Pillsbury.

The efficient useage of the Balanced Scorecard model in many worldwide well-known companies has raised the awareness of the author of this article in suitability for such model in companies in Latvia as well.

The above mentioned leads to the aim of this article to promote best practices in corporate governance.

Keywords: strategic card model, strategic card, BSC.

Literatūra

1. Kaplan R. S., Norton D. P. Translating strategy into action: the Balanced Scorecard. – Harvard Business School, 1996. – P. 322.
2. Keinert C. Corporate social responsibility as an international strategy. – Vienna: Physica-Verlag A Springer Company, 2008. – P. 153.

3. Nair M. Essentials of Balanced Scorecard. – John Wiley&Sons, Inc., 2004. – P. 244.
4. Niven P. Balanced Scorecard step by step: maximizing performance and maintaining results. – John Wiley&Sons, Inc., 2002. – P. 334.
5. Ансофф И. Новая корпоративная стратегия. – Москва, 1999. – С. 414.
6. Каплан Р., Нортон Д. Сбалансированная система показателей. / Пер. с англ. – Москва: Олимп-Бизнес, 2005. – С. 392.
7. Оливье Н. Г., Рой Ж., Веттер М. Сбалансированная система показателей. – Москва: Диалектика, 2006. – С. 300.
8. Ремперсад Х. Универсальная система показателей / Пер. с англ. – Москва, 2006. – С. 352.
9. Lotko I. Stratēģisko karšu izstrādes un ieviešanas nozīme ekonomiskās krīzes apstākļos // Tirgus attīstība tautsaimniecībā: V zinātniski praktiskā konference: Zinātniskie raksti. – Rīga: Rīgas Uzņēmējdarbības koledža, 2011. – 36.-41. lpp.
10. Balanced Scorecard Institute mājas lapa // <http://www.balancescorecard.org/> (sk. 25.04.2011.).
11. Коновалов Ю. А., Трифонова Е. Ю. Концепция стратегического управления предприятием в условиях кризиса на основе менеджмента процессов, составляющих систему сбалансированных показателей // <http://www.jurnal.org/articles/2010/ekon63.html>
12. Переверзев Н. Управление предприятием с помощью системы Balanced Scorecard. – Москва: Финансовый менеджмент, 2003. – № 3 (март).
13. Horvath and Partners (International Management Consultants for Sustainable Performance Enhancement) // <http://www.horvath-partners.com/>
14. Reģistrētais bezdarba līmenis valstī. NVA datu bāzes statistiskie dati, 2011. g. // <http://www.nva.gov.lv/index.php?cid=6#bezdarbs>

Augstākās un pieaugušo izglītības kvalitāte: pieejas un problēmas

Juris Dzelme, Ivars Linde¹

Nodibinājums "Augstākās izglītības kvalitātes novērtēšanas centrs"

¹ *Rīgas Starptautiskā ekonomikas un biznesa administrācijas augstskola*

Kopsavilkums

Darbs ir teorētiska rakstura un veltīts jaunu augstākās izglītības attīstības iespēju analīzei. Jaunas izglītības formas prasa īpašu uzmanību pielietošanā, jo pieaug kļūdu varbūtība, bet jauno formu savlaicīga izpēte un ieviešana dod lielas priekšrocības.

Kvalitātes nodrošināšanas mehānismi ļauj ātri harmonizēt izglītības sistēmu, tādēļ kvalitātes nodrošināšanu var izmantot kā efektīvu instrumentu pārmaiņu īstenošanai. Ekspertu vērtējumu izmantošana, iekšējo un ārējo vērtējumu saskaņota pielietošana nodrošina augstākās izglītības attīstību.

Atslēgvārdi: kvalitāte, augstākā izglītība, tālmācība, stažēšanās, mentors, prakse.

Ievads

Pašlaik daļēji atkārtojas deviņdesmito gadu sākuma situācija pasaulē, kad notika pāreja no elitāras uz masu augstāko izglītību, un būtiski palielinājās augstākās izglītības dažādība un studējošo un mācībspēku mobilitāte, tika izveidotas diplomu atzīšanas un augstākās izglītības kvalitātes nodrošināšanas sistēmas. Šīs izmaiņas tika nostiprinātas Boloņas procesā [1]. Tagad sākas jaunas izmaiņas, ir atzīts zināšanu sabiedrības veidošanas sākums un augstākā izglītība atkal mainās visā pasaulē [2-4]. Labākā atbilde uz krīzi ir gatavošanās nākamā attīstības etapa sākumam, nepieciešamo zināšanu un kompetenču uzkrāšana, lai varētu ātri un efektīvi atbildēt uz jauniem piedāvājumiem izmainītā pasaulē un pašiem iniciēt jaunus virzienus.

Prasība augstskolā sagatavot darbam noteiktā amatā uzreiz gatavu speciālistu kļūst arvien grūtāk izpildāma straujo izmaiņu dēļ. Arvien garākas prakses situāciju vairs neglābj. Ir jāpāriet uz citu modeli.

Darba mērķis

Izpētīt sagaidāmās izmaiņas augstākajā izglītībā un piedāvāt iespējamus risinājumus augstākās izglītības kvalitātes pilnveidošanai. Īpašu uzmanību pievērst mērķu izmaiņām un kvalitātes nodrošināšanai.

Diskusija

Paradigmas maiņa. Augstākajai izglītībai (netālā nākotnē – arī citām izglītības sistēmas sastāvdaļām) jāmaina sava struktūra, uzdevumi, principi. Turpmāk augstskolā būtu jāapgūst galvenokārt teorija, prasme mācīties un prasme, vēlēšanās (ievirze) risināt jaunus uzdevumus nepilnīgas informētības apstākļos. Katrā darbavietā jau tagad un nākotnē vēl vairāk jāreķinās ar vajadzību papildus

apmācīt darbiniekus tikt galā ar jauniem darba uzdevumiem, jaunām tehnoloģijām un jāparedz iespēja nepārtraukti papildināt zināšanas un organizēt stažēšanos. Šī jaunā situācija, jaunā paradigma būtiski atšķiras no iepriekšējā uzstādījuma – sagatavot speciālistu vienreiz visai darba dzīvei, darbam kaut kādā vienā specialitātē. Boloņas procesā un tā turpinājumā – vienotas Eiropas augstākās izglītības telpas (*European Higher Education Area – EHEA*) radīšanā – arvien lielāks uzsvars tiek likts uz nodarbināmību un vienotas izglītības sistēmas veidošanu izglītībai visa mūža garumā (mūžizglītība, angl. *lifelong learning – LLL*). Tomēr pašu jēdzienu “nodarbināmība” un “mūžizglītība” saturs vēl tiek dažādi saprasts. Jēdziena “nodarbināmība” izpratni vajadzētu veidot, balstoties vairāk uz potenciālo spēju iekļauties darba tirgū, neprasot tūlītēju gatavību pildīt noteiktus amata pienākumus. Jārēķinās ar aptuveni vismaz gadu ilgu sagatavošanās, stažēšanās, papildu apmācības periodu. Tālāk jāparedz zināšanu, prasmju un kompetenču papildināšana un / vai maiņa, t. i., mūžizglītība – ne retāk kā reizi 5 gados.

Veidojot mūžizglītības sistēmu, arvien vairāk tiks izmantota tālmācība, kura atļauj efektīvi savietot mācības ar darbu, nodrošina iespējas paaugstināt un mainīt kvalifikāciju visiem Latvijas iedzīvotājiem, ne tikai lielajās pilsētās dzīvojošiem. Studentiem jāpāriet no lekciju klausīšanās uz patstāvīgām studijām (bibliotēkā, internetā utt.), kuras papildina regulāras konsultācijas ar profesoriem, problēmu apspriešana ar kolēģiem (semināri, konferences utt.) un iepazīšanās ar teorijas pielietošanas labiem piemēriem (prakse, bet sašaurinātā, salīdzinot ar pašreizējo, apjomā).

No otras puses, jāņem vērā uzdevumi “nodrošināt mācīšanos darbavietās”, “ieviest neformālā veidā iegūto zināšanu, prasmju un kompetenču atzišanu”. Jānodrošina augstskolā uzsāktās mācīšanās turpināšana darbavietā, atbilstoši organizējot un finansējot (tajā skaitā ar valsts atbalstu) pieredzes apgūšanu, stažēšanos. Speciālistiem bez pietiekamas pieredzes jānodrošina iespēja iekļauties darba tirgū, uzsākot dot noteiktu ieguldījumu un saņemot atalgojumu, kurš varētu būt jūtami mazāks nekā pilntiesīga speciālista atalgojums. Sadarbojoties darba devējiem, profesionālajām organizācijām un augstskolām, steidzami jāveido stažēšanās vadītāju (mentoru, kuratoru, meistaruru u. tml.) apmācības un atalgojuma noteikšanas sistēma.

Speciālista karjerā pēc augstskolas jāparedz vismaz trīs posmi:

- 1) stažieris, jaunais speciālists, kurš strādā pieredzējuša kolēģa, mentora uzraudzībā;
- 2) pilntiesīgs speciālists ar tiesībām strādāt patstāvīgi;
- 3) pieredzējis speciālists, mentors ar tiesībām uzņemt atbildību par citiem. Šādai pieejai tuva sistēma jau praktiski eksistē medicīnā, kur pēc diploma (ārsta grāda) saņemšanas seko divu līdz piecu gadu mācības rezidentūrā, tikai pēc tam kļūstot par pilntiesīgu ārstu-speciālistu, kurš var kļūt par pasniedzēju augstskolā. Līdzīga daudzpakāpju sistēma eksistē arī augstākajā izglītībā: 1) asistents; 2) lektors, docents; 3) asociētais profesors; 4) profesors. Piecu pakāpju karjeras ceļa ieviešana tiek gatavota skolotājiem. Jauno speciālistu stažēšanās tiek organizēta arī juristiem, inženieriem un citiem speciālistiem, bet tā ir jāpilnveido un precizāk jāreglamentē.

Augstākās izglītības akadēmiskās ievirzes pastiprināšana. Orientācija uz nepieciešamu stažēšanos pēc augstskolas diploma saņemšanas un specializāciju stažēšanās laikā liek mainīt augstākās izglītības struktūru. Jāatsakās no studiju programmu šauras specializācijas. Cenšanās sagatavot katram amatam jau augstskolā, veidojot atbilstošu studiju programmu, ved strupeclā. Augstskolā piešķirtajai profesionālajai kvalifikācijai nav jāsakrīt ar kādu no Profesiju klasifikatorā aprakstītajiem amatiem. Šī prasība ir nekavējoties jāatceļ un jāatsakās no profesiju standartiem to pašreizējā formā. Augstskolā jādod zināšanas un jāparāda to izmantošanas iespējas, tajā skaitā ar praktiskiem piemēriem, bet nav jācenšas dzīties pakāļ strauji mainīgajām tehnoloģijām. Tieši otrādi – augstskolām jābūt tai vietai, kur jaunās tehnoloģijas parādās un kopā ar to nesējiem iekļaujas tautsaimniecībā. Tas ir inovatīvas attīstības efektīvākais veids. Tā kā nevar paļauties tikai uz savām vai savas augstskolas inovācijām, jāiemācās ātri izmantot citu radītās, turklāt iespējami agrā fāzē, vēlams procesa sākumā, t. i., zinātniskās idejas veidošanās fāzē vai tās pielietošanas sākumposmā. Speciālistam jāiemācās orientēties zinātnes pasaulē, jāspēj ne tikai saprast fundamentālo pētījumu rezultātus un piedalīties lietišķajos, bet jāprot “uztaustīt” un izmantot daudzsološus jaunus fundamentālo pētījumu virzienus.

Zinātnes universālā valoda ir matemātika, kuras pamatideju un principu izpratne kļūst nepieciešama praktiski katram augstākās kvalifikācijas speciālistam, arī humanitārajās zinātnēs. No otras puses – radošas pieejas un motivācijas, **autonomijas**, **atbildības** nepieciešamība katram augstākās kvalifikācijas speciālistam liek iepazīties ar humanitāro zinātņu, **mākslas** un filozofijas sasniegumiem. Vēlams atteikties no formālā dalījuma akadēmiskajā un profesionālajā izglītībā, kā tas jau ir paredzēts “Augstākās izglītības likuma” projektā. Jāveido plašas programmas, kuras aptver daudzas specializācijas, radot iespējas studentiem veidot individuālos studiju virzienus ar izvēles kursu, tālmācības metožu un individuālu plānu palīdzību.

Saistība ar zinātņi. Jāpastiprina augstākās izglītības saistība ar zinātņi. Tālākai augstākās izglītības attīstībai, kvalitātes un konkurētspējas nodrošināšanai saistība ar zinātņi ir ļoti svarīga, izšķiroša. Šo uzdevumu formāli atzīst arī Latvijas valdība, lai gan pilda vāji. Finansējums un cita veida atbalsts (nodokļu politika, organizatorisks atbalsts) ir nepietiekami. Zinātnes attīstība ir svarīga ne tikai inovāciju pārnesēi, bet, iespējams, vēl vairāk augstākās izglītības sekmīgai attīstībai. Nākotnes augstākās izglītība bez zinātnes nav iedomājama. Nākotnes tehnoloģijas nevar apgūt praksē šodienas uzņēmumos, to tur vienkārši vēl nav. Lai Latvijas speciālisti un Latvijas augstākā izglītība būtu konkurētspējīgi, lai varētu nodrošināt Latvijas augstākās izglītības eksportu, daļa pieredzes apgūšanas (prakses) jāpārvieta uz zinātņi, uz tām vietām, kur šodien top nākotnes tehnoloģijas, un jau eksistē un tiek izmantoti šo tehnoloģiju elementi. Arī kvalitātes vērtēšanā augstskolās tādēļ vairāk jāiesaista zinātnieki, kuri var dalīties pieredzē ar augstskolu mācībspēkiem un studentiem par pētījumu metodiku un rezultātiem.

Stažēšanās organizācija (mentorisms). Veidojot augstākās izglītības attīstības modeli īpaša uzmanība jāpievērš praktiskās pieredzes apgūšanai studiju procesā un tūlīņ pēc tam – stažēšanās laikā. Jāizveido prakses un stažēšanās vadītāju – mentoru – apmācības un darba sistēma.

Arvien lielāka daļa studentu ir ar visai ievērojamu darba pieredzi, daudzi turpina strādāt ar studijām saistītā jomā arī studiju laikā. Jāizvērtē prakses un stažēšanās kā mūžizglītības sastāvdaļas un studiju procesa teorētiskās daļas turpinājuma organizēšanu. Jāizmanto dažādi risinājumi, kas ņem vērā lielās atšķirības studentu iepriekšējā pieredzē.

Prakses apjoms studiju laikā augstskolā būtiski jāsamazina, pārceļot lielāko daļu prakses uzdevumu uz stažēšanos, bet izpratni par teorijas praktisko pielietojumu iespējām jādod visiem studentiem. Akadēmisko studiju sastāvā jāiekļauj kursi vai moduļi par inovācijām, uzņēmējdarbību, vides aizsardzību, projektu vadīšanu.

Kvalitātes nodrošināšana. Izmaiņas augstākajā izglītībā saista ar prasību paaugstināt kvalitāti. Kvalitātes nodrošināšana ir visvairāk apspriestā problēma Boloņas procesā un Eiropas augstākās izglītības telpas veidošanā.

Latvijā augstākās izglītības kvalitātes nodrošināšanas sistēma tiek veidota no 1994. gada. 1995. gadā tika pieņemts Augstskolu likums, kurā tika noteikta augstskolu un studiju programmu regulāras akreditācijas nepieciešamība, un sāka reāli darboties 1994. gadā dibinātais Augstākās izglītības kvalitātes novērtēšanas centrs (AIKNC). 1996. gadā, izmantojot starptautisko sadarbību, ES un programmas PHARE atbalstu, tika izveidota nepieciešamā normatīvo aktu sistēma, un notika pirmās ar Eiropā veidojamo augstākās izglītības kvalitātes nodrošināšanas sistēmu saskaņotas, novērtēšanas un akreditācijas. Pirmais 6 gadu cikls noslēdzās 2001. gadā ar praktiski visu Latvijā īstenojamo studiju programmu un augstskolu novērtēšanu un akreditāciju. AIKNC iekļāvās Eiropas augstākās izglītības kvalitātes nodrošināšanas sistēmā, 2002. gadā kļuva par Eiropas kvalitātes nodrošināšanas institūciju asociācijas (ENQA) pilntiesīgu dalībnieku. Kvalitātes nodrošināšanas sistēma Latvijā tiek veidota, iekļaujoties Boloņas procesā un sekojot EK un citu starptautisku organizāciju rekomendācijām. Pašlaik tiek īstenots trešais visu Latvijas studiju programmu ārējās vērtēšanas cikls, tiek vērtētas jaunizveidotās koledžas un augstskolu un koledžu filiāles.

Visas akreditācijai nepieciešamās novērtēšanas Latvijā veic AIKNC. Vairākas augstskolas paralēli AIKNC organizētajai vērtēšanai ir veikušas savu studiju programmu novērtēšanu ar dažādu starptautisku organizāciju, kuras darbojas augstākās izglītības kvalitātes vērtēšanas jomā, palīdzību. Kad tas ir iespējams, vienojoties ar augstskolām, augstākās izglītības kvalitātes vērtēšanā Latvijā iesaistās dažādu

starptautisku projektu ietvaros strādājoši eksperti. Visus normatīvajos aktos pieprasītos lēmumus par akreditāciju Latvijā pašlaik pieņem: par augstskolām un koledžām – Augstākās izglītības padome (AIP); par studiju programmām – Izglītības un zinātnes ministrijas (IZM) apstiprinātā Augstākās izglītības programmu akreditācijas komisija (AIPAK). Akreditācijas lapas paraksta izglītības un zinātnes ministrs.

Eiropas kvalitātes nodrošināšanas institūciju asociācijas (ENQA) un Eiropas Komisijas (EK) ieteikumi, sadarboties ar citām augstākās izglītības kvalitātes vērtēšanas institūcijām, tiek pildīti attiecībā uz informācijas apmaiņu un kopēju ekspertu izmantošanu, pirmkārt ar Igauniju un Lietuvu. Būtu ieteicams vienoties par citu valstu augstākās izglītības kvalitātes vērtēšanas institūciju lēmumu atzīšanu, jo sevišķi vērtējot transnacionālo izglītību (pirmkārt, ārzemju augstskolu filiāles) un kopīgās ar citām valstīm studiju programmas.

ENQA un EK uzsver, ka galvenā atbildība par augstākās izglītības kvalitāti gulstas uz augstākās izglītības mācību iestādēm [4]. Ārējās kvalitātes vērtēšanas uzdevums ir galvenokārt informēt sabiedrību, visus ieinteresētos, radīt uzticamību augstākajai izglītībai un nodrošināt diplomu atzīšanu. Galvenās ārējās kvalitātes vērtēšanas sastāvdaļas, kuras visas eksistē arī Latvijā, ir:

- 1) kvalitātes vērtēšana (audits). Latvijā notiek augstskolu, koledžu un to studiju programmu vērtēšana, kuru veic AIKNC, ar mērķi gan uzlabot, gan kontrolēt (auditēt) kvalitāti;
- 2) salīdzināšana (*benchmarking*). Latvijā salīdzināšana ietverta kā obligāta prasība augstākās izglītības kvalitātes vērtēšanas metodikā, bet neeksistē kā atsevišķa procedūra;
- 3) akreditācija, kura garantē noteiktu prasību (standartu);
- 4) dažādu kvalitātes zīmju (balvu) piešķiršana par izcilību (ekselenci). Latvijā dažas augstskolas iegūst šādas balvas no starptautiskām organizācijām, tajā skaitā ar Latvijas organizāciju līdzdalību, bet Latvijā īpašu nacionālu balvu par augstākās izglītības kvalitāti nav.

Studiju pilnveidošana. Ļoti svarīga ir ārējās kvalitātes vērtēšanas loma studiju procesa uzlabošanā. Neskatoties uz grūtībām, akreditāciju (un ar to saistīto kontroli) savienot ar rekomendāciju attīstībai sagatavošanu, ārējās kvalitātes vērtēšanas galvenais uzdevums ir kvalitātes pilnveidošana. Kvalitātes vērtēšana ir vērsta uz nākotni, tās rezultāts ir valsts garantijas turpmākai darbībai un tiesību piešķiršana izsniegt valsts atzītus diplomus.

Ārējā kvalitātes vērtēšana ir vadības sistēmas sastāvdaļa, nevis tikai papildu kontrole, tādēļ tā ir nepieciešama gan sekmīgai augstskolu un koledžu darbībai, gan rezultātu (diplomu) atzīšanai. Šis aspekts (virzība uz nākotni, uz attīstību) kļūst īpaši svarīgs izmaiņu atbalstam. Mūžizglītību, orientāciju uz zinātņi, uz inovācijām jāizvērtē un jāatbalsta ar ārējā vērtēšanā iesaistīto ekspertu palīdzību.

Latvijā tiek izmantoti Eiropas standarti un vadlīnijas kvalitātes nodrošināšanai (ESG) un Eiropas kvalifikāciju ietvarstruktūra (EQF), ir oficiāli apstiprināta nacionālā kvalifikāciju ietvarstruktūra, IZM uzdevumu deleģēšanas līgumā ar AIKNC ir oficiāli akceptējusi ESG izmantošanu kvalitātes nodrošināšanā. Izmantojot EQF, pārāk liels uzsvars tiek likts uz analītisku pieeju, tiek plaši izmantota Blūma taksonomija. Jaunu zināšanu radīšanai, problēmu risināšanai svarīgākās no saistītos pāros apvienotajām pamatoperācijām ir: sintēze, indukcija, vispārināšana. Pāru pretējās puses, kuras uzsver Blūma taksonomija un daudzas citas tradicionālas shēmas, ir: analīze, dedukcija, konkretizācija. Radošās pieejas attīstīšanai, izmantojot interpolāciju, ekstrapolāciju, invariantus un simetriju, ļoti būtiska ir humanitāro zinātņu, mākslas un filozofijas iekļaušana studiju procesā. Māksla dod iespēju apgūt sintēzi, indukciju, vispārināšanu, kuras ir vadošās spējas, lai veidotu vispārējās prasmes risināt uzdevumus, veidot komunikāciju, meklēt informāciju [5–8].

Studentu un darba devēju iesaistīšana. Orientācija uz mūžizglītību liek vairāk iesaistīt darba devēju un studentu pārstāvjus augstākās izglītības vadībā. Efektīvākais līdzdalības veids ir piedalīšanās kvalitātes nodrošināšanā.

Kvalitātes nodrošināšanas attīstībai ir jāpārskata un jāuzlabo studentu un darba devēju pārstāvju līdzdalība. Latvijā studentu un darba devēju pārstāvju līdzdalība ir iespējama un praktiski visur nodrošināta ar normatīvajiem aktiem visos galvenajos etapos: pašnovērtējuma ziņojumu gatavošanā augstskolās un koledžās, ārējā vērtēšanā, Augstākās izglītības padomē, Augstākās izglītības programmu akreditācijas

komisijā, AIKNC valdē un padomē. Tomēr visos nosauktajos līmeņos nepieciešami uzlabojumi. Lai studentu un darba devēju pārstāvju līdzdalība nebūtu tikai formāla, kā tas bieži ir pašlaik, nepieciešama studentu atbilstoša apmācība efektīvai līdzdalībai kvalitātes vērtēšanā. Novērotāja statusu ārējās vērtēšanas procesā vajadzētu izmantot, lai iegūtu pieredzi eksperta funkciju pildīšanai, kā tas sākotnēji tika plānots. Lai nodrošinātu studentu un darba devēju pārstāvju līdzdalību ārējā vērtēšanā, varētu palielināt ekspertu skaitu novērtēšanas komisijās, vienmēr iekļaujot studentu pārstāvi un darba devēju pārstāvi kā ekspertus, nevis tikai atsevišķos gadījumos, kā tas ir šobrīd. Pašlaik novērotāju (studentu pārstāvja un darba devēju pārstāvja) pilnvaras un darba apmaksas ir būtiski mazākas nekā ekspertiem; studentu pārstāvja un darba devēju pārstāvja izvēle un apstiprināšana atšķiras no ekspertu apstiprināšanas un rada nevajadzīgus papildu sarežģījumus ārējās vērtēšanas procesā.

Internacionalizācija. Internacionalizācijas līmenis ārējās vērtēšanas procesā Latvijā pašlaik ir apmierinošs. Svarīga problēma, vērtējot internacionalizācijas līmeni ārējās vērtēšanas procesā, ir ārzemju ekspertu skaits novērtēšanas komisijās. Lai gan noteikumi pašlaik pieļauj tikai viena ārzemju eksperta iesaistīšanu, būtu vēlams iesaistīt vismaz divus, nodrošinot ārzemju ekspertu pārsvaru rekomendāciju izstrādāšanā augstskolām. Šāds lēmums gan nedaudz sadārdzinātu vērtēšanu, bet nodrošinātu daudz lielāku rezultātu objektivitāti un internacionalizāciju, palielinātu vērtējumu daudzpusību.

Neklātiene un tālmācība. ESG un nacionālās augstākās izglītības kvalitātes nodrošināšanas sistēmas nepietiekamu uzmanību pievērš neklātienei, tālmācībai un citām augstākās izglītības formām, kuras ļauj dažādā veidā augstākās izglītības apgūšanas iespējas, palielina pieejamību, sevišķi darba tirgū jau iesaistītajiem. Daudz neskaidrību ir par metodiskajām atšķirībām klātienē, neklātienē un neklātienē paveida – tālmācības, vērtēšanā. Svarīgi ir vērtēt atšķirības ne tikai studiju intensitātē (pilna vai nepilna laika studijas, t. i., 40 kredītpunkti gadā vai mazāk par 40 kredītpunktiem gadā), bet arī kontaktstundu īpatsvarā. Neklātienē un, jo sevišķi, neklātienē paveida – tālmācības, izmantošana paplašinās, jo neklātienē forma ļauj samazināt kontaktstundu skaitu, samazinot izmaksas, padarot studijas pieejamākas. Tomēr neklātienē un tālmācības izmantošana rada uzdevumu pastiprināti sekot kvalitātei, nodrošināt atbilstošu kvalitātes līmeni visās netradicionālajās augstākās izglītības formās: tālmācībā, pieaugušo izglītībā, e-izglītībā, izglītībā filiālēs un transnacionālajā izglītībā. Lielāka uzmanība Latvijā jāpievērš akadēmiskā personāla un ekspertu atbilstošai apmācībai, ESG jāpapildina ar rekomendācijām, izmantot EQF un Eiropas studiju kredītpunktu pārneses sistēmu (ECTS).

Ieteicams precizēt izmantojamo terminoloģiju, izdalot trīs galvenos līmeņus informāciju tehnoloģiju pielietošanā izglītībā:

- 1) informācijas nodošana attālināti ar tehnisko līdzekļu palīdzību – e-studijas, e-izglītība, video-konferences, multimediju izmantošana u. tml.;
- 2) atgriezeniskās saites organizēšana mācīšanās procesā ar tehnisko līdzekļu palīdzību – tālmācība, e-izglītība, izglītība virtuālajā telpā u. tml.;
- 3) virtuālā mobilitāte – pasniedzēju un studentu sadarbība mācīšanās procesā ar tehnisko līdzekļu palīdzību, kura iekļauj arī sociālo un kultūras komponenti, kopējus zinātniskus pētījumus, starpkultūru mijiedarbību.

Lai attīstītu virtuālo mobilitāti, nepieciešams papildināt normatīvos aktus ar atbilstošām normām un izveidot pieredzes apmaiņas sistēmu. Kvalitātes nodrošināšanas pasākumu ietvaros var ļoti efektīvi atbalstīt un virzīt tālmācības un virtuālās mobilitātes iekļaušanu augstākajā izglītībā.

Reitingi augstākajā izglītībā. Latvijā palielinās interese par augstskolu ranžēšanu un reitingu izmantošanu atklātības palielināšanai. Diskusijas dažādās starptautiskās organizācijās, konferencēs, akadēmiskajā vidē liek izturēties ļoti piesardzīgi pret šo pozīciju. Diskusija ENQA Ģenerālajā asamblejā (28.-29.09.09. Barselonā) un citas līdzīgas parādīja, ka atklātību efektīvāk spēj nodrošināt kvalitātes nodrošināšanas sistēmas. Reitingus varētu izmantot kā palīg līdzekli esošās situācijas aprakstīšanai. Reitingus labāk lietot līdzīgu studiju programmu aprakstīšanai, jo augstskolu daudzveidība ir pārāk liela, lai to varētu precīzi raksturot ar dažiem indikatoriem. Jāizmanto indikatoru kopas, aprakstot kontekstu un metodiku, nevis atsevišķus vai pat tikai vienu skaitlisku raksturojumu [9, 10].

Jāizmanto augstākās izglītības kvalitātes vērtēšanas institūciju iespējas un loma EHEA veidošanā, sabiedrības informēšanā, diplomu atzīšanas un studentu mobilitātes nodrošināšanā. Jānodrošina kvalitātes vērtēšanas institūciju neatkarība un profesionālisms, jāpaplašina to sadarbība, izmantojot ENQA, diplomatzīšanas organizāciju tīklu ENIC-NARIC un citas organizācijas. Reitingi ir tikai viena no iespējām informēt par augstāko izglītību un tās darbības rezultātiem.

Latvijai jāatbalsta jaunu kontaktu un sadarbības partneru meklēšana augstākās izglītības kvalitātes vērtēšanas jomā. Būtu ieteicams atjaunot Baltijas Augstākās izglītības koordinācijas komitejas darbu. Varētu sadarbību paplašināt, veidojot kopīgu augstākās izglītības telpu ar Ziemeļvalstīm. Sadarbība ar Baltijas valstīm un Ziemeļvalstīm notiek jau no 90. gadu sākuma, tādēļ ieteicams to aktivizēt. AIKNC pašlaik ir iesaistījies divos projektos, kuri ļaus uzlabot izglītības kvalitātes vērtēšanu, izmantojot starptautisko sadarbību:

- 1) inženierzinātņu vērtēšanas kritēriju pilnveidošana un izmantošana kvalitātes vērtēšanā (projektu veic Eiropas kvalitātes nodrošināšanas tīkls inženierzinātņu izglītībā (EQANIE));
- 2) tālmācības un e-izglītības vērtēšana skolotāju izglītībā (ES finansēts projekts TEACAMP).

Latvijai sevišķi svarīgi būtu pievērst uzmanību ieteikumiem augstākās izglītības iestāžu iekšējā kvalitātes nodrošināšanā, iekļaujot konsultāciju un pakalpojumu sistēmu studentiem, finanšu vadību, zinātnes atbalstīšanu.

Secinājumi

1. Studentiem jāpāriet no lekciju klausīšanās uz patstāvīgām studijām (bibliotēkā, internetā utt.), kuras papildina regulāras konsultācijas ar profesoriem, problēmu apspriešana ar kolēģiem (semināri, konferences utt.) un iepazīšanās ar teorijas pielietošanas labiem piemēriem.
2. Speciālistiem bez pietiekamas pieredzes jānodrošina iespēja iekļauties darba tirgū. Jāveido stažēšanās vadītāju (mentoru, kuratoru, meistarū u. tml.) apmācības un atalgojuma noteikšanas sistēma.
3. Speciālista karjerā pēc augstskolas jāparedz vismaz trīs posmi: 1) stažieris, jaunais speciālists, kurš strādā pieredzējuša kolēģa, mentora uzraudzībā; 2) pilntiesīgs speciālists ar tiesībām strādāt patstāvīgi; 3) pieredzējis speciālists, mentors ar tiesībām uzņemties atbildību par citiem.
4. Jāatsakās no studiju programmu šauras specializācijas. Augstskolā jādod zināšanas un jāparāda to izmantošanas iespējas. Speciālistam jāiemācās orientēties zinātnes pasaulē. Zinātnes universālā valoda ir matemātika, kuras pamatideju un principu izpratne kļūst nepieciešama praktiski katram augstākās kvalifikācijas speciālistam, arī humanitārajās zinātnēs. No otras puses – radošas pieejas un motivācijas, **autonomijas, atbildības** nepieciešamība katram augstākās kvalifikācijas speciālistam liek iepazīties ar humanitāro zinātņu, **mākslas** un filozofijas sasniegumiem. Vēlams atteikties no formālā dalījuma akadēmiskajā un profesionālajā izglītībā.

Higher and Adult Education Quality: Approaches and Problems

Abstract

Within the research new, developing forms of higher education were investigated where mistakes are more dangerous, but the advice and transfer of the examples of good practice and experience of others are more valuable and effective. New forms of education go together with new mechanisms of improvement and control.

Quality assurance is an excellent tool to harmonize global education system and introduce improvements in it. The research let us conclude that the right use of peer review, external experts with high qualification and high authority is the most effective way how to implement changes in higher education, to guarantee and improve its quality.

Keywords: higher and adult education, quality assurance, chance implementation.

Literatūra

1. Kristoffersen D., Surssock A., Westerheijen D. Manual of quality assurance: procedures and practices. – United Kingdom: Phare, European Training Foundation (ETF), 1998. – 91 p.
2. Sloka B. Study of labour market: compliance of professional and higher education programmes with the requirements of labour market. – Rīga: LU, 2007, XII + 247 p.
3. Dzelme J. Augstākā izglītība krustcelēs // Portāls LV.LV (Latvijas Vēstnesis, 2009; 5. lpp. // <http://www.lv.lv/?menu=doc&id=199709> (sk. 28.10.2009.).
4. Standarti un vadlīnijas kvalitātes nodrošināšanai Eiropas augstākās izglītības telpā (ENQA) // <http://www.aiknc.lv/lv/kopmat/> (sk. 27.05.2011.).
5. Dzelme J. Analīze un sintēze, inženieris un fiziķis // Theses of international workshop “Content and knowledge: accessibility, interactivity, usability”, 11–12 June 2008, Bauska, Latvia.
6. Dzelme J. Zinātnes vieta sabiedrības un atsevišķa cilvēka mērķu un motīvu sistēmā // Zinātnisko rakstu krājums Nr. 5. – Rīga: Baltijas Krievu institūts, 2000. – 140.–148. lpp.
7. Dzelme J. Cilvēka mērķu un motīvu sistēma // Psiholoģijas aktuālās problēmas: teorija un praktika. – 2. sēj. – Rīga: Psiholoģijas augstskola, 2002. – 57.–80. lpp.
8. Dzelme J., Linde I. Drošības vieta sabiedrības mērķu sistēmā // Starptautiskā zinātniskā konference “Drošības nostiprināšana krīzes apstākļos: jauni izaicinājumi un netradicionālas pieejas”: programma un tēzes (Rīgā, 2010. gada 8. aprīlī). – Rīga: RSU, 2010. – 23.–25. lpp.
9. Broks A., Geske A., Grīnfelds A. u. c. Izglītības indikatoru sistēmas. – Rīga: Mācību grāmata, 1998. – 280. lpp.
10. Dzelme J. Izglītības indikatoru izmantošana augstākās izglītības vērtēšanā // Latvijas Universitātes zinātniskie raksti: 649. sēj. (Izglītības zinātnes un pedagoģija mūsdienu pasaulē). – Rīga: LU, 2002. – 25.–35. lpp.

Neoliberālisma spožums un posts

Dainis Zelmenis

*Rīgas Stradiņa universitāte,
Eiropas studiju fakultāte,
Reģionālās ekonomikas un biznesa katedra*

Kopsavilkums

Pašreizējās pasaules mēroga finanšu un ekonomiskās krīzes apstākļos aizvien biežāk parādās ekonomistu apgalvojumi, ka šīs krīzes izraisīšanos tieši un netieši ir sekmējusi neoliberālisma ekonomiskā doktrīna.

Šī raksta mērķis ir izvērtēt neoliberālisma ekonomisko doktrīnu no tās makroekonomiskās pielietojamības universāluma viedokļa, kā arī noskaidrot, cik lielā mērā to var uzskatīt par līdzvainīgu mūsdienu ekonomiskajā un finanšu krīzē.

Izvērtējot neoliberālisma ekonomiskās doktrīnas pielietošanas apmēram 35 gadu pieredzi, jāsecina, ka tā ir nākusi pasaulē kā stiprāko "ekonomisko spēlētāju" ideoloģija, kas globalizācijas apstākļos ir bijusi izdevīga vienīgi bagāto valstu transnacionālajām korporācijām. Tajā pašā laikā tā ir apliecinājusi savu nederīgumu kā attīstības valstīs (Čīlē u. c.), tā arī Eiropas postsociālistiskajās pārejas ekonomikas valstīs, tajā skaitā arī Latvijā. Autors pilnībā piekrīt poļu ekonomista un politiķa G. V. Kolodko (*Grzegorz Witold Kolodko*) apgalvojumam, ka neoliberālisms ir nepareiza teorija.

Atslēgvārdi: neoliberālisms.

Ievads

Pašreizējās pasaules mēroga finanšu un ekonomiskās krīzes apstākļos aizvien biežāk parādās ekonomistu apgalvojumi, ka šīs krīzes izraisīšanos tieši un netieši ir sekmējusi neoliberālisma ekonomiskā doktrīna. Piemēram, amerikāņu ekonomists Nuriels Rubini (*Nouriel Roubini*), kurš kļuva slavens ar to, ka prata precīzi prognozēt pašreizējās finanšu un ekonomiskās krīzes iestāšanos, uzskata, ka "anglosakšu modeļa *laissez-faire* tagad ir nožēlojami izgāzusies. Lai stabilizētu tirgus ekonomiku, nepieciešama atgriešanās pie pareizā līdzsvara starp tirgu un sabiedrisko labumu sadali" [1, 38. lpp.]. Arī Nobela prēmijas laureāti Džozefs Stiglīcs (*Joseph Stiglitz*) un Pols Krugmans (*Paul Krugman*) visai kritiski vērtē neoliberālisma veikumu pēdējās aizvadītajās desmitgadēs [2, 3].

Darba mērķis

Izvērtēt neoliberālisma ekonomisko doktrīnu no tās makroekonomiskās pielietojamības universāluma viedokļa, kā arī noskaidrot, cik lielā mērā to var uzskatīt par līdzvainīgu mūsdienu ekonomiskajā un finanšu krīzē.

Diskusija

Neoliberālisms kā ekonomiskās domas virziens noformējās pagājušā gadsimta 30.–40. gados, kad Lielās depresijas seku un kensiānisma ekonomiskās doktrīnas panākumu iespaidā kļuva acīmredzamas klasiskā liberālisma ekonomiskās skolas pārstāvju uzskatu nepilnības jautājumā par valsts lomu un vietu kapitālistiskās atražošanas procesos. Vēlākos gados neoliberalisma ekonomiskajā domā izdalījās divi novirzieni: Freiburgas skolas, t. i., ordoliberālisma jeb sociāli atbildīgās tirgus ekonomikas un neoklasicisma jeb monetārisma (Čikāgas skolas) virzieni. Mūsu dienās, lietojot jēdzienu neoliberalisms, gan parasti tiek saprasts tieši monetārisms.

Neoliberālisms latviešu valoda nozīmē jaunais liberālisms jeb atjaunotais liberālisms. Kas tad šajā atjauninātajā liberālismā ir būtiski jauns salīdzinājumā ar veco jeb klasisko ekonomiskā liberālisma teoriju? Trāpīgi par šo jautājumu ir izteicies amerikāņu ekonomists, keinsiānietis Džeims Tobins (*James Tobin*), 1981. gada Nobela prēmijas laureāts: “Viņi (t. i., Miltons Frīdmens u. c. neoliberāļi) šodien kā jaunas cenšas pasniegt idejas, kuras par novecojušām tika atzītas jau 30. gados.” Tātad, pēc Dž. Tobina domām, nekā būtiski jauna nav. Neoliberālisms, līdzīgi klasiskajam liberālismam, turpina apgalvot, ka valstij ekonomiskajos procesos nav jāiejaucas, ka vienkārši ir jāļauj piedāvājuma un pieprasījuma spēkiem darīt savu darbu, ka visas nelaimes mūsdienu ekonomikā rodoties no pārlietu lielas valsts klātbūtnes ekonomikā, kas tikai kropļojot brīvo tirgu, ka pilnīgi pietiekot, ja valsts bankas katru gadu laižot apgrozībā noteiktu naudas daudzumu, kas nodrošināšot valstīm vienmērīgu izaugsmi.

Šādu, tik vienkāršotu ideālā līdzsvaru sasniegšanas veidu daži autori ir nosaukuši par utopisku: “Marksistiem bija sava strādnieku utopija, un čikāgistiem – sava uzņēmēju utopija, kas abas apgalvoja, ka, panākot vēlamo notikumu attīstību, rezultāts būs ideāls līdzsvars. Jautājums, kā aizvien, bija par to, kā nonākt tik brīnišķā vietā?” [4, 54. lpp.]. To, ko sabiedrības vairākums pēc keinsiānisma īstenošanas perioda (1933.–1975. g., aptuveni 43 gadi) uzskatīja par modernā kapitālisma sasniegumiem, neoliberāļi nosauca par tirgus mehānisma piesārņošanu. Naomi Kleina (*Naomi Klein*) šajā sakarībā ironizē: “ASV jau bija kapitālistiska valsts, bet viņu (čikāgistu) ieskatā, vien minimāli. ASV un visās par kapitālistiskām uzskatītās ekonomikās čikāgisti saskatīja iejaukšanos. Lai padarītu produktus pieejamākus, politiķi noteica cenu robežas; lai atslābinātu darbaļaužu izmantošanu, viņi iezīmēja minimālo algu; lai ikvienam nodrošinātu pieeju izglītībai, viņi paturēja izglītības sistēmu valsts pārziņā. Šie pasākumi bieži šķita palīdzam cilvēkiem, taču Frīdmens ar kolēģiem bija pārliecināti un “pierādīja” to ar saviem modeļiem, ka tie būtībā nodara neizsakāmu ļaunumu tirgus līdzsvaram un kropļo savstarpējo komunikāciju. Tādējādi Čikāgas skolas centieni bija attīrīšana – atsvabināt tirgu no šiem šķēršļiem, lai brīvais tirgus varētu elpot pilnu krūti” [4, 55. lpp.].

Mēdz uzskatīt, ka tikai prakse ir patiesības kritērijs. Par ko liecina neoliberalisma aptuveni 35 gadus ilgā prakse? Pasaule visus šos gadus ir saimniekojusi neoliberalisma jeb monetārisma skolas ieteikumu garā un, šķiet, tirgus ir bijis pietiekami brīvs. Taču pasaules ekonomika ir turpat, kur 1929. gadā – dziļā krīzē. M. Frīdmens (*Milton Friedman*), cita starpā, uzskatīja, ka Lielā depresija ASV ir iestājusies tāpēc, ka Federālo Rezervju sistēma (FRS) toreiz esot īstenojusi nepareizu monetāro politiku. Aizvadītajos gados, piepalīdzot monetāristiem, FRS taču acīmredzot īstenoja “pareizu” monetāro politiku. Kāpēc tad rezultāts ir tāds pats kā toreiz, 30. gadu sākumā? Vai tad FRS arī šoreiz būtu īstenojusi kļūdainu monetāro politiku? Kā izskaidrot to, ka, lietojot praktiski vienu un to pašu ekonomikas paradigmu (klasisko liberālismu / neoliberalismu), pasaules ekonomika aptuveni 80 gadu laikā jau otro reizi ir nonākusi tik dziļā ekonomiskajā krīzē, kas liek domāt, vai tā jau nav sistēmas krīze. Ir grūti nepiekrīst vienam no pašreiz vadošiem Polijas ekonomistiem Grzegorzam Kolodko, kas uzskata, ka “ja mēs no metodoloģiski un zinātniski pareiza viedokļa, ka neoklasiskā ekonomiskā teorija ir jāatdala no tās novirziena, kuru mēdz saukt par neoliberalismu, tad mums kļūst skaidrs, ka neoliberalisma ekonomiskā teorija praksē nav spējusi darboties, jo, sekojot tās diktātam, nav notikusi sabalansēta, ilgtermiņā finansiāli, sociāli un ekoloģiski līdzsvarota izaugsme un ekonomiskā attīstība. Tāpēc tā ir uzskatāma par nepareizu teoriju (*It is a false theory*)” [5, 205. lpp.].

Neoliberālisma galvenā metodoloģiskā kļūda, mūsdiā, ir naudas daudzuma regulēšanas iespēju pārspilējumā, kas top labi redzama šādos trīs apgalvojumos:

- 1) naudai nav nozīmes tirgus ekonomikas procesos;
- 2) arī naudai ir nozīme tirgus ekonomikas procesos;
- 3) tikai naudai ir nozīme tirgus ekonomikas procesos.

Neoliberālisti, aizstāvēt tikai un vienīgi trešo apgalvojumu, arī visvairāk grēko pret zinātnisko patiesību, jo kapitālistiskā atražošanas cikla gaitā ir brīži, kad naudas masas palielināšana neatstāj nekādu pozitīvu iespaidu uz tirgus konjunktūru. Tā tas ir tad, ja ekonomika ir jau nonākusi recesijā. Tā tas bija Lielās depresijas laikā, un tā tas bija, piemēram, Japānā visu 90. gadu laikā.

Situācija ekonomiskās domas vēsturē 20. gadsimtā, runājot P. Krugmana vārdiem, “zināmā mērā ir līdzīga situācijai kristietības vēsturē 16. gadsimtā. Līdz 1936. gadam, kad Džons Meinards Keins (John Maynard Keynes) publicēja savu “Nodarbinātības, procenta un naudas vispārējā teorija” (*Employment, income, and general theory of money*), ekonomikas teorijā, vismaz angļiski runājošā pasaulē, pilnībā dominēja brīva tirgus ortodoksija” [6, 1. lpp.]. Tāpēc P. Krugmans salīdzina Dž. M. Keinsu ar Martinu Luteru, akcentēdams viņa nopelnus brīvā tirgus ortodoksijas visvarenības apšaubīšanā ar apgalvojumu, ka Lielā depresija ir pārliecinoši iezīmējusi “visatļautības galu, galu tirgus pašregulācijas pieļaušanai”, bet viņa nīkņāko oponentu Miltonu Frīdmenu – ar Ignāciju Lojolu, Jezuītu ordeņa dibinātāju [6, 1. lpp.].

Jā, tik tiešām, keinsiānisms bija milzu reformācija ekonomiskajā domā, jo meta izaicinājumu līdz tam valdošajai dogmai par valsts absolūtu neiejaukšanos tirgus ekonomikas norisēs (*laissez-faire*) ar apgalvojumu, ka valsts iejaukšanās tirgus ekonomikas procesos ir vitāli nepieciešama kapitālisma iekārtas saglabāšanai. P. Krugmans uzskata, ka “Keins, bez šaubām, ir pieskaitāms kreisajiem, taču viņš nāca, lai glābtu kapitālismu, nevis, lai to apbedītu” [6, 1. lpp.]. Jā, Dž. M. Keins nekādā gadījumā nebija marksists, taču viņa uzskatus visai plaši savā teorētiskajā apbruņojumā pārņēma Rietumu arodbiedrības un sociāldemokrātiskās partijas, jo tām bija pilnīgi pieņemamas viņa domas, piemēram, par to, ka valstij ir jāparūpējas par maksātpējīgā pieprasījuma nodrošināšanu tirgus sabiedrībā.

Taču Keinsa “reformācijai” nepieciešami sekoja Frīdmena “kontrreformācija”. Raksturīgi, ka M. Frīdmenis un viņa sekotāji par galveno savas kritikas objektu izvēlējās nevis īstos kreiso uzskatu pārdējus ekonomiskajā domā, t. i., marksistus, bet gan tieši mēreni kreiso ekonomiskos domātājus, t. i., keinsiānistus. Kāpēc tā? Tam ir vairāki izskaidrojumi. Lielās depresijas seku likvidēšanas rezultātā, it īpaši ASV F. Rūzvelta “Jaunā kursa” politikas panākumu iespaidā, kas kļuva iespējams, sekojot keinsiānisma ieteikumiem, vēsturē bija aizgājis Marksa laika “mežonīgais” kapitālisms. Kā tobrīd šķita – uz visiem laikiem. Tas, protams, vājināja marksistiskās ideoloģijas pievilcību un izplatību. Tomēr ir jāatzīst, ka vairāk nekā 40 keinsiānisma triumfa gadi (1933–1975), kuru laikā noformējās tā saucamais “civilizētais” jeb “godprātīgais” kapitālisms, netika viennozīmīgi uztverti no atsevišķu tirgus sabiedrības dalībnieku puses. Atcerēsimies, ka kapitālisms vēstures arēnā uznāca ar brīvības karogu rokās kā sabiedrības spēcīgāko “spēlētāju” (tirdzniecības, rūpniecības un banku kapitālistu) ideoloģija. Savukārt jebkura valstiska ekonomikas regulēšana ir šīs zināma brīvības ierobežošana, kaut arī tā, protams, notiek pašu kapitālistisko ražošanas attiecību saglabāšanas vārdā. Tirgus ekonomikas spēcīgākajiem “spēlētājiem”, ražošanas, bet it sevišķi finanšu lielkapitāla pārstāvjiem šī valstiskā regulēšana bija kā pinekļi pie kājām. Tiem nācās maksāt lielākus korporatīvos nodokļus nekā pirms “Jaunā kursa” kapitālisma laika, tiem bija jāstājas pie viena galda ar arodbiedrību pārstāvjiem un jālemj par minimālās darba algas noteikšanu un bieži bija jāpiekrīt strādājošo algu palielināšanai, tiem bija jāsamierinās ar to, ka aizvien lielāka IKP daļa tiek tērēta sociālās sfēras attīstīšanas un uzturēšanas vajadzībām. Arī tā saucamās “trešās pasaules” jeb jaunattīstības valstīs aizvien populārākas bija kļuvušas jaunattīstības teorijas, rezultātā Rietumu lielkapitāla magnāti šajās valstīs saskārās ar aizvien lielāku neviensmību un savu aktīvu nacionalizācijas draudiem. Citiem vārdiem runājot, keinsiānisma doktrīnas pārņemtās Rietumu buržuāziskās sabiedrības dzīlēs tomēr vēl joprojām “kvēloja liberālisma oglekļi”, un bija vajadzīga spirta vēja plūsma, lai tās no jauna uzliesmotu. Šāda “vēja plūsma” izveidojās 70. gadu vidū, kad kārtējā ekonomikas cikliskā krīze summējās ar naftas ieguvēju valstu karteļa OPEC izraisīto naftas krīzi un vispārēju jaunattīstības valstu eksportēto izejvielu lēcienveida sadārdzināšanās krīzi.

Attīstītā kapitālistiskā pasaule bija nonākusi vēl nekad agrāk nepiedzīvotā situācijā. Pasaules ekonomikā izveidojās jauna parādība – stagflācija. Respektīvi, ekonomika cieta no stagnācijas un galopējošas inflācijas vienlaicīgi. Kaut arī šai inflācijai bija acīmredzams izmaksu sadārdzināšanās cēlonis un ar šo inflāciju attīstītajai Rietumu pasaulei nācās cīnīties apmēram 10 gadus, kamēr tā pa īstam iemācījās ekonomēt uz enerģijas nesēju u. c. izejvielu taupīgas un racionālas izlietošanas rēķina, M. Frīdmena u. c. monetāristu pārstāvētais ekonomiskās domas virziens pasteidzās par stagflācijas izraisītāju pasludināt keinsianisko ekonomikas attīstības modeli. Monetāristi bija sagaidījuši savu zvaigžņu stundu – par šīs stagflācijas vienīgajiem cēloņiem, pasludinot pārlietu lielo valsts iejaukšanos tirgus ekonomikas norisēs un aicinot atgriezties pie tīras, nepiesārņotas tirgus ekonomikas, ļaujot piedāvājuma un pieprasījuma spēkiem netraucēti darīt savu darbu. Tā kā no šīs, ar divciparu skaitli mērāmās, inflācijas cieta visi sabiedrības slāņi, un situācija bija ieilgusi, tad pat vairākas sociāldemokrātiskās partijas (piemēram, Tonijsa Blēra vadītie britu leiboristi) un arodbiedrības sāka apšaubīt keinsianismu, par ko gan vēlāk tām nācās rūgti nožēlot. Monetārisma atgriešanos ekonomiskās domas Olimpā vainagoja Nobela prēmijas piešķiršana Miltonam Frīdmenam 1976. gadā un fakts, ka monetārisms kļuva par valdošo ideoloģiju tādās starptautiskajās organizācijās kā Starptautiskais Valūtas fonds (SVF), Pasaules Banka (PB) un Pasaules Tirdzniecības organizācija (PTO). Ir jākonstatē, ka zinātnisko “pareizumu” un pielietojamības “universālismu” neoliberalisma ekonomiskai teorijai ir piešķīrusi nevis pati dzīves pieredze brīvās diskusijās ar citu ekonomiskās domas virzienu pārstāvjiem, bet gan šajā teorijā savtīgi ieinteresēti biznesmeņi un viņu interešu lobijs politiskajās aprindās ekonomiski visspēcīgākajās valstīs un starptautiskajās ekonomiskajās organizācijās.

Vispārzināms ir fakts, ka idejas kļūst par reālu spēku tikai tad, kad tās ir atradušas sev piekritējus kādā no sabiedrības šķirām vai slāņiem, ka bez šādiem atbalstītājiem ikviena ideja ir nedzīva. Šī patiesība pilnā mērā attiecas arī uz ekonomiskajām idejām un teorijām. Turpinot šo loģiku, varam uzdot jautājumu, kādu mūsdienu buržuāziskās sabiedrības slāņu ekonomiskās un politiskās intereses pauž keinsianisma ekonomiskā teorija un kādu – neoliberalisms, šīs divas šodien joprojām aktuālās ekonomiskās teorijas, kas diametrāli pretēji traktē valsts lomu un vietu mūsdienu pasaules ekonomiskajās norisēs?

Jādomā, ka keinsianisma piekritēji ir tie mūsdienu buržuāziskās jeb tirgus ekonomikas sabiedrības slāņi, kas iestājas par katras atsevišķās valsts buržuāziskās sabiedrības “kopkapitālistiskajām” jeb tā saucamā “kollektīvā kapitālista” ekonomiskajām interesēm, kuras atbalsta arī vairums sociāldemokrātisko partiju un arodbiedrību ekonomisti. Neoliberalisma piekritēji, savukārt, ir ekonomiskās globalizācijas aizstāvji un divas galvenās ekonomikas globālajos procesos darbojošās personas – transnacionālo rūpniecisko korporāciju un transnacionālo finanšu korporāciju pārstāvji, kuru ekonomisko interešu realizēšanai ļoti traucē nacionālo valstu valdību veiktie ekonomikas regulēšanas pasākumi un kuri tāpēc ir ļoti ieinteresēti nacionālo valstu valdību ekonomiskās ietekmes mazināšanā. Un, lūk, 70. gadu vidū aizsākusies recesija savienojumā ar naftas un izejvielu cenu krīzi bija īstais brīdis, lai sāktos antikeinsianiskā “kontrrevolūcija”, t. i., “atgriešanās pie vēl vājāk regulētām kapitālistiskām formām nekā pirms Lielās depresijas. Un tas nebija krusta karš, kuru spēja realizēt Volstrīta vien... Te pavērās ceļš Čikāgas skolai. Ātri kļuva skaidrs, ka tad, ja šos pašus argumentus izvirzītu Frīdmens (nevis viņa draugs Volters Ristons, *Citibank* vadītājs), spožs matemātiķis un prasmīgs strīdnieks, tad tie iegūtu gluži citādu kvalitāti. Tos varētu noraidīt kā kļūdainus, taču tos apvītu zinātniskas objektivitātes aura”, raksta Naomi Kleina, un ir grūti viņai nepiekrīst [4, 58. lpp.].

Pirmo reizi praksē neoliberalisma ekonomiskā doktrīna tika pielietota Čīlē ģenerāļa A. Pinočeta militārās diktatūras gados (1973–1989), kad to realizēja 30 čīliešu ekonomistu liela grupa (“Čikāgas zēni”), kas bija izglītojušies Čikāgas universitātē pie profesora M. Frīdmena. Šoka terapijas rezultātā tapa plaši izreklamētais “čīliešu ekonomiskais brīnumš”, kuru gan ir grūti pierādīt ar faktiem un kas ir ļoti līdzīgs Latvijas “ekonomiskajam brīnumam” aizvadītajos 20 gados. Oficiāli šoka terapiju Čīle sāka realizēt no 1975. gada aprīļa, kaut gan “Čikāgas zēni” strādāja roka rokā ar Pinočeta huntu jau no apvērsuma pirmās dienas, nodrošinot šim apvērsumam ideoloģisko piesegumu, jo viss, pret ko vērsās hunta – valsts sektors ekonomikā, sociālās garantijas strādājošajiem, izglītība bez maksas, arodbiedrību tiesības uz kolektīvo darba līgumu u. c., taču bija brīvā tirgus “izkropļojumi”. Šoka terapijas realizēšanas sekas Čīlē bija katastrofālas,

starp citu, tik pat katastrofālas tās bija arī Centrālās un Austrumeiropas postsociālistiskajās valstīs nepilnus 20 gadus vēlāk – 90. gadu pirmajā pusē. Čīles IKP šoka terapijas realizēšanas pirmajā gadā samazinājās par 19%, rūpniecības produkcija – par 25%, bet celtniecības apjomi – pat par 50% [7, 2. lpp.]. Dzīves dārdzība Čīlē gada laika pieauga vairāk nekā 3 reizes, bet bezdarbs palielinājās līdz 20%. Ārzemju investoriem, pirmkārt, no ASV tika atļauts pelņu izvest 100% apmērā. Čīles valūta eskudo pilnīgi zaudēja vērtību, un 1975. gada oktobrī nācās ieviest jaunu valūtu – peso. Peso sākotnēji tika piesaistīts ASV dolāram 1/1. Taču drīz peso “atraisījās” no dolāra, un 1977. gada janvārī par 1 dolāru jau deva 18,48 peso, 1978. gada janvārī – 27, 47 peso, 1980. gada janvārī – 39 peso, bet 1982. gada jūnijā – 46 peso utt. Pinočeta “ēras” beigās peso vērtība pret dolāru bija samazinājusies vairāk nekā 300 reizes [7, 2. lpp.].

Izaugsme Čīles ekonomikā atjaunojās tikai 1984. gadā, kad IKP palielinājās par 3,8%, taču 1985. gadā notika jauns kritums. Ekonomikas pieaugums līdz 1989. gadam tik tiešām bija respektējams – no 5,7% 1986. līdz pat 7,3% 1989. gadā. Taču 1990. gadā IKP atkal stagnē – vairs tikai 0,7% pieauguma [7, 2. lpp.]. Izskaidrojums tam ir visai vienkāršs. Izrādās, ka Čīles rūpniecības pieaugumu lielā mērā bija sekmējis Pentagona superprojekts – kosmodroma celtniecība, kā arī kosmisko objektu novērošanas stacijas celtniecība un attiecīgās infrastruktūras izbūve. Kad 1990. gadā šī superprojekta realizēšana tika iesaldēta, Čīles IKP nokritās līdz minētajiem 0,7% [7, 2. lpp.].

Nākošie neolibēralisma pielietojšanas piemēri valstu ekonomiskajā praksē attiecas uz “reiganomikas” periodu ASV un “tečerisma” periodu Lielbritānijā. Tuvāk iepazīstoties ar ASV ekonomikas attīstību R. Reigana administrācijas laikā, ir jākonstatē, ka arī šajā gadījumā reālie ekonomikas rādītāji runā savu “stūrgalvīgo” valodu. Proti, ja līdz F. Rūzvelta “Jaunajam kursam” ASV federālā budžeta īpatsvars valsts IKP bija tikai 3%, tad 1940. gadā tas bija gandrīz 10%, bet 1970. gadā jau pārsniedza 20%. Un, lūk, “reiganomikas” perioda vidū, 1984. gadā, tas bija 24%, bet federālā budžeta deficīts bija sasniedzis jau 6% [8, 9.–10. lpp.] Kā gan to savādāk izskaidrot, ja ne ar to, ka “reiganomikas” retorika nav gājusi kopā ar reālo valsts ekonomisko attīstības gaitu. Paradoksāli, ka 90. gados, kad pie varas atradās Demokrātu partijas prezidenta B. Klintonā administrācija, kas atteicās no ideologizētajiem “reiganomikas” postulātiem un īstenoja pragmatisku ekonomisko politiku, izdevās samazināt valdības izdevumus un izveidot federālo budžetu pat bez deficīta. B. Klintonā administrācija vadījās no domas, ka valstij ir jāpapildina tirgus, jo “tirgus vislabāk darbojas institucionālā vidē, kura nosaka brīvās konkurences noteikumus” [9, 21. lpp.].

Taču īstie spožuma gadi, kā jau bija norādīts iepriekš, neolibēralisma ekonomiskajai doktrīnai iestājās pēc tam, kad tā kļuva par dominējošo galvenajās starptautiskajās ekonomiskajās organizācijās un tika bezdiskusiju kārtībā “tiražēta” visā globalizētajā pasaulē kā neapstrīdama patiesība. Diemžēl arī postsociālistiskajās valstīs, Latviju ieskaitot. Zīmīgus vārdus Latvijas neolibēralisma realizēšanas pieredzei ir veltījis korejiešu izcelsmes Kembridžas profesors Hadžūns Čangs (*Ha-Joon Chang*) savas grāmatas “Sliktie samarieši” (*Bad Samaritans*) latviešu izdevuma priekšvārdā: “.. pirms ierašanās Rīgā es nesapratu, ka šī politika (neolibēralisms, D. Z.) Latvijā ir tikusi realizēta līdz tādai galējībai. Mans namatēvs Džefs Sommers un daudzi viņa kolēģi man stāstīja, kā Latvija īstenoja visekstremālākā veida neolibērālo politiku un tagad piedzīvo visa tā sekas” [10, 11. lpp.]. Arī par šoka terapijas sekmīgo realizēšanu postsociālistiskajās valstīs ir izplatīti vairāki mīti. Viens no tiem, ka Polijas labie ekonomiskie rezultāti (vienīgā postsociālistiskā valsts, kuru tā pa īstam nav vēl skārusi pašreizējā ekonomiskā krīze) esot izskaidrojami ar šoka terapijas reformu augsto efektivitāti. G. V. Kolodko pētījums “Patiesība, kļūdas un meli. Politika un ekonomiskā teorija mainīgajā pasaulē” gan liecina par pilnīgi pretējo. Patiesībā ekonomikas izaugsme Polijā atjaunojās tikai 1994. gadā, kad šoka terapijas politika tika “nolikta uz bremsēm”, un Polijā tika realizēta programma *Strategy for Poland* (1994–1997) un kad pats Kolodko ieņēma premjerministra vietnieka un finanšu ministra amatus. Nākamajā periodā, kad Polija atkal atkāpās no šoka terapijas stratēģijas, 2002.–2005. gadā, kad tika realizēta “Polijas finanšu uzlabošanas programma” un kad Kolodko atkal ieņēma iepriekš minētos valsts amatus valdībā, Polijas IKP izaugsme no jauna ir iespaidīga – 5,6% gadā [5, 215.–216. lpp.]. Ir jākonstatē, ka gandrīz pusi no pārejas perioda, kad Polijai izdevās izvairīties no šoka terapijas, valsts sasniedza vērā ņemamu ekonomikas izaugsmi. Līdz ar to ir jāizdara secinājums, ka veselīgai ekonomiskai politikai ir jābalstās uz veselīgu un korektu ekonomisko

teoriju. Savukārt teorētiskās kļūdas rada kļūdas arī praktiskajā dzīvē, kaut arī dažiem tas ir labs bizness. Kā žurnālam *The Wall Street Journal* izteicies kāds amerikāņu baņķieris: “Mēs esam par brīvo tirgu, kad taisām naudu, un paļaujamies uz valsti, kad naudu zaudējam.”

Izvērtējot neoliberalisma ekonomiskās doktrīnas apmēram 35 gadu pieredzi, ir jāsecina, ka tā ir nākusi pasaulē kā stiprāko “ekonomisko spēlētāju” ideoloģija, kas globalizācijas apstākļos ir bijusi izdevīga bagāto valstu transnacionālajām korporācijām. Tajā pašā laikā tā ir apliecinājusi savu nederīgumu attīstības valstīs (Čīlē u. c.) un Eiropas postsociālistiskajās pārejas ekonomikas valstīs, tajā skaitā arī Latvijā. Šo valstu ekonomiskās attīstības uzdevums bija isā laikā panākt bagātās Rietumu valstis, kas ir izrādījušies neiespējami, paļaujoties tikai uz stihisko tirgus spēku nekontrolēto darbību. Situācija ir intriģējoša, jo, kā to rāda ASV u. c. valstu prakse, izeja no krīzes var notikt tikai ar izvērstas valsts ekonomiskās regulēšanas pasākumu palīdzību. Bet tas ir pilnīgs neoliberālās ekonomiskās doktrīnas principu noliegums un līdz ar to – krahs. Pilnīgs vai daļējs – to rādīs tuvākā nākotne.

Brightness and Tribulation of Neoliberalism

Abstract

Nowadays, under the conditions of the world wide economic crises more and more often one can find assertions of some leading economists that the main reason of the present crises is the economic theory of neoliberalism and its realisation in the practical economic life during the last three decades. The purpose of this article is to estimate the theory of neoliberalism from the point of view of its scientific correctness and practical appliance.

Estimating the experience of the about-35-year-long appliance of the theory of neoliberalism, the author makes a conclusion that this theory has come to be the theory for the most powerful actors of the world economy – the transcontinental corporations of the most developed countries. At the same time this theory has demonstrated its uselessness for the developing and postsocialist countries, including Latvia. The author completely agrees with the Polish economist and politician G. W. Kolodko that neoliberalism is a false theory.

Keywords: neoliberalism, practice, theory.

Literatūra

1. Rubini N. Nevienlīdzības nestabilitāte // *Lietišķā Diena*, 18. oktobris. 2011 / 42.
2. Stiglits Dž. Globalizācija un neapmierinātība ar to. – Rīga: Biznesa augstskola Turība, 2010.
3. Krugmens P. Depresīvās ekonomikas atgriešanās un 2008. gada krīze. – Rīga: Jumava, 2010.
4. Kleina N. Šoka doktrīna: Katastrofu kapitālisma uznāciens. – Rīga: Dienas grāmata, 2011.
5. Kolodko G. W. Truth, errors, and lies: Politics and economics in a volatile world. – New York: Columbia University Press, 2011.
6. Krugman P. Who was Milton Friedman? // *The New York Review of Books*. February 15, 2007. // <http://www.nybooks.com/articles/archives/2007/feb/15/who-was-milton-friedman/> (sk. 31.01.2011.).
7. Тарасов А. Хватит врать о Пиночете! // http://scepis.ru/library/id_558.html (sk. 07.10.2011.).
8. США на рубеже веков. – Москва: Наука, 2001.
9. Economic Report of the President. February 1997. – Washington, 1997.
10. Čangs H. Sliktie samarieši: Bagāto valstu netīrās sirdsapziņas noslēpumi. – Rīga: Zvaigzne ABC, 2011.

Latvijas fiskālā politika ekonomiskās krīzes apstākļos

Inna Dovladbekova

*Rīgas Stradiņa universitāte,
Eiropas studiju fakultāte,
Reģionālās ekonomikas un biznesa katedra*

Kopsavilkums

Pēc iestāšanās Eiropas Savienībā Latvijas valdība realizēja prociklisko ekspansīvo fiskālo politiku. Valsts izdevumu pieaugums nenodrošināja valsts izdevumu efektivitātes pieaugumu, un kopumā valsts līdzekļu izmantošanas efektivitātes līmenis bija zems. Valdības realizētā izdevumu politika ekonomiskās izaugsmes laikā bija vērsta uz pašreizējo vajadzību apmierināšanu, nevis uz ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanu.

No 2009. līdz 2011. gadam valdība realizēja ierobežojošo fiskālo politiku un veica ievērojamu fiskālo konsolidāciju, lai nodrošinātu finanšu ilgtspēju vidējā termiņā, un fiskālās konsolidācijas apjomi attiecībā pret IKP bijuši vieni no lielākajiem Eiropā. Būtiski tika samazināts finansējums izglītībai, veselībai, kultūrai un zinātnei. Šādi rīkojoties, valdība faktiski ignorēja strukturālās reformas izpildes plānu attiecībā uz birokrātiskā aparāta samazināšanu. Finansējuma samazinājums sektoros, kas ir cieši saistīti ar cilvēkresursu atražošanas procesiem, negatīvi ietekmēja dzīves kvalitātes un sociālās aizsardzības rādītājus valstī un veicināja darbaspēka migrācijas plūsmu uz ārvalstīm.

Budžeta korekcijas ietvaros tika veiktas vairākas izmaiņas nodokļu likumdošanā nodokļu likmju paaugstināšanas vai nodokļu bāzes paplašināšanas virzienā. Jāsecina, ka valdība nodrošināja budžeta korekciju, galvenokārt ceļot darba ienākumu nodokļu slogu, kas Latvijā jau iepriekš bija visai augsts, un tā palielināšana visnotaļ kaitēs ekonomikas attīstībai. Fiskālās politikas efektivitātes novērtēšanai nepieciešams analizēt pielietoto instrumentu ietekmi uz uzņēmējdarbības vidi un ienākuma sadali, uz dažādu sociālo grupu labklājību un sociālo taisnīgumu. Konsolidācijas procesā būtu jā saglabā fiskālie izdevumi programmām, kas veicina Latvijas ekonomisko attīstību ilgtermiņā.

Atslēgvārdi: fiskālā politika, konsolidācija, ekonomiskā attīstība, biznesa vide.

Ievads

Valsts fiskālā politika ir viens no svarīgākajiem ekonomisko procesu regulēšanas instrumentiem valstī, un tā tiek realizēta, lai nodrošinātu ekonomikas cikla svārstību izlīdzināšanu, ekonomikas izaugsmes tempu stabilizāciju un augsta nodarbinātības līmeņa un mērenu inflācijas tempu sasniegšanu. Valdības izdevumu un nodokļu lēmumi ietekmē ekonomisko aktivitāti, atstājot iespaidu uz kopējiem izdevumiem vai kopējo pieprasījumu, kā arī tādus makroekonomiskos mainīgos lielumus kā produkcijas izlaidi, nodarbinātību un cenu līmeni. Fiksētā valūtas kursa apstākļos tieši fiskālās politikas instrumenti ir efektīvi makroekonomiskās stabilitātes nodrošināšanā. Valdības izvēli par labu kādam fiskālās politikas novirzienam – valsts izdevumu ietekmēšanai vai nodokļu likmju izmaiņām – nosaka risināmā uzdevuma saturs, kā arī kopējā ekonomiskā situācija valstī.

Darba mērķis

Analizējot fiskālo politiku Latvijā, noteikt šīs politikas nepilnības ekonomiskās recesijas apstākļos, kā arī parādīt budžeta konsolidācijas procesa ietekmi uz ekonomisko izaugsmi.

Diskusija

Fiskālās politikas efektivitāte ir atkarīga no prognožu precizitātes un no fiskālo pasākumu rezultātu paredzamības. Automātiskie stabilizētāji iedarbojas tad, kad sāk svārstīties kopējais pieprasījums, bet tie nekad nevar pilnīgi novērst šīs svārstības. Tie var radīt destimulējošu iedarbību periodā, kad valsts iziet no ekonomiskā krituma. Izvēle, ko mainīt – valsts izdevumi, nodokļu aplikšana vai izdevumus un nodokļus vienlaicīgi – daļēji ir atkarīga no valsts politiskajām interesēm, piemēram, vai valsts grib palielināt vai samazināt sabiedriskā sektora lielumu. Ekonomiskās recesijas apstākļos fiskālās politikas instrumenti jāizmanto ļoti pārdomāti, izvērtējot to ietekmi uz uzņēmējdarbības vidi, iedzīvotāju sociālo aizsardzību un ekonomisko izaugsmi. Izmaiņām valdības izdevumos ir tendence uz vairāk multiplicējošo efektu nekā uz izmaiņām nodokļos. Tomēr izmaiņas nodokļos parasti var būt veiktas ātrāk nekā izmaiņas valsts izdevumos.

Globālā krīze smagi ietekmējusi vairāku pasaules valstu ekonomiku. Latviju pasaules finanšu un ekonomiskā krīze sasniedza 2008. gada otrajā pusē pēc straujas, bet nesabalansētas ekonomikas izaugsmes, ko sekmēja vairāki ārējie un iekšējie faktori.

Viens no faktoriem, kas veicināja krīzi Latvijā, bija nepārdomāta un bezatbildīga fiskālā politika un fiskālās disciplīnas trūkums. Pēc iestāšanās Eiropas Savienībā Latvijas valdība realizēja prociklisku ekspansīvo fiskālo politiku. Valdības izdevumi periodā no 2005. līdz 2008. gadam palielinājās katru gadu apmēram par 1000 milj. latu. Vislielākais pieaugums valdības izdevumos bija novērojams 2006. gadā – 24,4%, bet arī 2007. un 2008. gadā šis rādītājs attiecīgi sasniedza pieaugumu 19,3% un 15,8%. Kopējie izdevumi 2008. gadā bija 6 277,5 milj. latu, kas ir divreiz lielāks rādītājs nekā 2005. gadā. Šie dati liecina par to, ka valdības izdevumu pieauguma temps bija krietni augstāks nekā IKP pieauguma temps. Valdības tēriņi pirmskrīzes periodā balstījās uz īslaicīgu budžeta ieņēmumu pieaugumu, neveidojot uzkrājumus, kurus varētu izmantot ekonomiskās konjunktūras pasliktināšanās gadījumā. Pat 2008. gada beigās, kad Latvijā jau bija vērojamas ekonomiskās krīzes iezīmes, nākamā gada valsts budžets tika plānots ar būtisku izdevumu pieaugumu. Straujš valsts izdevumu pieaugums kopā ar komercbanku ekspansīvo hipotekāro kreditēšanu stimulēja Latvijas ekonomikas pārkaršanu.

Diemžēl izdevumu pieaugums nenodrošināja valsts izdevumu efektivitātes pieaugumu, un kopumā valsts līdzekļu izmantošanas efektivitātes līmenis ir zems. Piemēram, sarindojot ES valstis pēc to valdību izdevumu efektivitātes, Latvija ir 8. vietā izglītībā, 20. vietā – sociālajā aizsardzībā un 27. vietā – veselības aprūpē. Latvijas izglītības un veselības aprūpes sistēmai piemīt salīdzinoši augsta izmaksu efektivitāte un zema sistēmas efektivitāte. Augsta izmaksu efektivitāti lielā mērā skaidrojama ar relatīvi zemiem izdevumiem izglītības un veselības aprūpes infrastruktūras uzturēšanai un strādājošo atalgojumam. Latvijā ir salīdzinoši vairāk skolotāju, ārstu un slimnīcas gultas vietu attiecībā pret iedzīvotāju skaitu, bet tas neatspoguļojas ne augstākos mācību sasniegumos, ne paredzamajā iedzīvotāju mūža ilgumā (Latvijā mūža ilgums ir otrais īsākais ES pēc Lietuvas) Valdības izdevumi sociālajai aizsardzībai Latvijā relatīvi maz pasargā iedzīvotājus no nabadzības riska, pat salīdzinājumā ar pārējām Baltijas valstīm, un ES valstu vidū Latvija efektivitātes ziņā ir 20. vietā.¹ Savukārt valsts aparāta uzturēšanas izdevumi ir relatīvi lieli, jo kopējais vispārējā valdības sektorā nodarbināto skaits 2010. gada pēdējā ceturksnī bija 8,3 % no kopējā iedzīvotāju skaita, kas pārsniedz vidējo Eiropas Savienības rādītāju – 7,9%.²

Māstrihtas kritēriju izpildes kontekstā 2005.–2007. gadā budžeta deficīts bija no 0,3% līdz 0,5% no IKP, kas pēc Māstrihtas kritērijiem bija pieļaujamās robežās (mazāks par 3% no IKP). Tomēr, saskaņā ar Latvijas Bankas speciālistu viedokli, valsts konsolidētā kopbudžeta bilancei, pieņemot 6% ilgtermiņa

¹ Krasnopjorovs O. Latvijas valdības izdevumu efektivitāte // <http://www.bank.lv/publikacijas/latvijas-valdibas-izdevumu-efektivitate/6107?pop=1&tmpl=component> (sk. 20.10.2011.).

² Informatīvais ziņojums "Par cilvēkresursu efektīvu pārvaldību publiskajā sektorā" // <http://www.mk.gov.lv/lv/aktuali/zinas/2011gads/03/260411-mk-02/?noimg> (sk. 21.10.2011.).

izaugsmi, būtu jābūt ar nelielu pārpalikumu: 2005. gadā – 1,5%, 2006. gadā – 2,1% un 2007. gadā – 1,5% no IKP.³ Ja valdības politika būtu tālredzīga, tad ekonomikas izaugsmes laikā, tai bija jāveido stabils budžets vidējā termiņā, nodrošinot valsts resursu efektīvu izmantošanu.

Valdības realizēta izdevumu politika ekonomiskās izaugsmes laikā bija vērsta uz kārt vajadzību apmierināšanu, nevis uz ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanu. Tas nozīmē, ka valdības izdevumos dominēja uzturēšanas izdevumi, nevis investīcijas, kas varētu nodrošināt pozitīvu izaugsmi turpmākajos gados, netika veidoti valsts uzkrājumi, kurus varētu izmantot, lai mīkstinātu ekonomiskās un finanšu krīzes ietekmi. Pasliktinoties ekonomiskai situācijai un samazinoties budžeta ieņēmumiem, budžeta deficīts pieauga 2008. gadā līdz 3,3% no IKP, 2009. gadā līdz 6,9% un 2010. gadā nedaudz samazinājās – līdz 6,4% no IKP (atbilstoši nacionālajai metodoloģijai).⁴

Lai nodrošinātu valsts funkciju realizāciju apstākļos, kad Latvijas valsts aizņemšanās iespējas finanšu tirgos bija ierobežotas, 2008. gada beigās valdība uzsāka sarunas ar starptautiskajiem finanšu kreditoriem par resursu piesaistīšanu valsts parāda atmaksāšanai, valsts budžeta deficīta un aizdevumu finansēšanai, kā arī finanšu sektora stabilitātes nodrošināšanai (sakarā ar Parex bankas iespējamo bankrotu). Balstoties uz pesimistisko notikumu attīstības scenāriju, tika akceptēts finanšu palīdzības plāns. Saskaņā ar šo plānu Latvijai laika periodā no 2008. gada līdz 2011. gada beigām būs pieejami finanšu resursi 7,5 miljardu eiro apjomā. Aizdevuma saņemšanai bija noteikti speciāli nosacījumi attiecībā uz fiskālās politikas realizēšanu – fiskālā konsolidēšana (2010. gadā pieļaujamais budžeta deficīts ir 8,5% no IKP, 2011. gadā – 6%, un 2012. gadā nepārsniegt Māstrihtas kritērijus jeb 3% no IKP), fiskālās pārvaldības reforma un strukturālās reformas.

Līdz 2011. gada augustam lielāka saņemtā starptautiskā finanšu aizņēmuma līdzekļu daļa – 48,9% no kopējā resursu apjoma – tika izmantota valsts budžeta deficīta un valsts budžeta aizdevumu finansēšanai, 38,5% – valsts parāda atmaksai un 12,6% – finanšu sektora stabilitātes nodrošināšanai jeb faktiski AS “Parex banka” likviditātes nodrošināšanai un glābšanai no bankrota. Latvija piesaistīja šos resursus par salīdzinoši zemām procentu likmēm: SVF aizdevumam – 2,657% (procentu likme līdz 2011. gada 28. augustam), ES – 2,875–3,375% un PB – 4,18–4,22%.⁵ Starptautiskais aizdevums Latvijai jāatmaksā laikā no 2012. līdz 2025. gadam, pārfinansējot valsts parādu starptautiskajā finanšu tirgū un procentu likmes būs lielā mērā atkarīgas no valsts ekonomiskā un finanšu stāvokļa un investoru uzticības valsts kredīspējai.

Budžeta konsolidācija, kuru iespējams īstenot vai nu samazinot izdevumus, realizējot strukturālas reformas, vai nu paaugstinot nodokļus, vai realizējot abus šos pasākumus vienlaicīgi, kļuva par aktuālu jautājumu. Ja budžeta izdevumu samazināšanu veic pārdomāti, īstenojot tautsaimniecībai labvēlīgas strukturālas reformas un izvairoties no mehāniskas izdevumu griešanas, tad šādā veidā var panākt ilgtspējīgu un arī valsts iespējam atbilstošu budžetu. Savukārt, paaugstinot nodokļu slogu, jārēķinās ar tā negatīvo ietekmi uz uzņēmējdarbību un nodarbinātību, kā arī uz tautsaimniecības konkurētspēju. Īstermiņa skatījumā nodokļu paaugstinājumam ir daudz lielāka negatīva ietekme uz valsts ekonomisko attīstību nekā izdevumu samazināšanai, kad tiek samazināti neefektīvie valsts tēriņi.

No 2009. gada līdz 2011. gadam valdība realizēja ierobežojošo fiskālo politiku un veica ievērojamu fiskālo konsolidāciju, lai nodrošinātu finanšu ilgtspēju vidējā termiņā, un fiskālās konsolidācijas apjomi attiecībā pret IKP bijuši vieni no lielākajiem Eiropā. Būtiski tika samazināts finansējums izglītībai, veselībai, kultūrai un zinātnei. Valdība faktiski ignorēja strukturālās reformas izpildes plānu attiecībā uz birokrātiskā aparāta samazināšanu. Finansējuma samazinājums sektoros, kas cieši saistīti ar cilvēkresursu atražošanas procesiem, negatīvi ietekmēja dzīves kvalitātes un sociālās aizsardzības rādītājus valstī, kas

³ Latvijas Bankas prezidenta Ilmāra Rimšēviča ievadreferāts konferencē “Tautsaimniecības stabilitātes un izaugsmes atjaunošana Latvijā” 2009. gada 1. oktobrī // <http://www.makroekonomika.lv/latvijas-bankas-prezidenta-ilmara-rimsevica-ievadreferats-6> (sk. 20.10.2011.).

⁴ Vispārējās valdības sektora galvenie rādītāji // <http://www.csb.gov.lv/statistikas-temas/valdibas-finanses-galvenie-raditaji-30168.html> (sk. 12.10.2011.).

⁵ Valsts kases 2008., 2009., 2010. gada parāda vadības pārskati // http://www.kase.gov.lv/?object_id=144 (sk. 22.09.2011.).

savukārt veicināja darbaspēka migrācijas plūsmu uz ārvalstīm pieaugumu. Speciālā budžeta izdevumu samazinājums tika panākts galvenokārt uz bezdarbnieku pabalstu samazinājuma rēķina, neskatoties uz to, ka bezdarba līmenis joprojām ir ļoti augsts.

Izdevumu samazinājums sektoros, kas saistīti ar cilvēkkapitāla attīstību un inovācijām, negatīvi iespaido valsts ekonomiskās izaugsmes spēju, it īpaši, ja ir nepieciešams nodrošināt izaugsmi ilgtermiņā.⁶

Ekonomiskie pētījumi liecina par to, ka patēriņa un īpašuma nodokļu likmju pieaugums mazākā mērā negatīvi ietekmē ekonomisko izaugsmi nekā ienākumu nodokļu palielinājums.⁷ Latvijā budžeta korekcijas ietvaros tika veiktas vairākas izmaiņas nodokļu likumdošanā nodokļu likmju paaugstināšanas vai nodokļu bāzes paplašināšanas virzienā. Tika palielināta standarta pievienotās vērtības nodokļa likme no 18% līdz 21%, savukārt samazinātā PVN likme – no 5% līdz 12%, kā arī atcelta samazinātā likme elektroenerģijai un dabasgāzei, paaugstināts akcīzes nodokļa līmenis cigaretēm, vīnam un raudzētajiem dzērieniem, kā arī dabas gāzei. Izmaiņas skāra arī nekustamā īpašuma nodokļu likmes. Būtiskas izmaiņas bija veiktas ienākuma nodokļa sistēmā. Tika samazināts neapliekamais minimums līdz 45 latiem, kas negatīvi ietekmēja tieši maznodrošināto iedzīvotāju labklājību. Faktiski Latvijā neapliekamais minimums kā ekonomiska kategorija zaudēja savu nozīmi iedzīvotāju ienākuma līmeņa regulēšanā un sociālā taisnīguma nodrošināšanā. Iedzīvotāju ienākuma nodokļa likme pieauga no 23% līdz 25%, kā arī tika paplašināta iedzīvotāju ienākuma nodokļa bāze, iekļaujot tajā visus kapitāla ienākumus un piemērojot nodokļa likmi 10% dividendēm un procentu ienākumam, bet kapitāla pieaugumam – 15%. Darba ņēmēja sociālās apdrošināšanas iemaksas palielinājās no 9% līdz 11%.

Kopējais darbaspēka nodokļu slogs ir pieaudzis, un atšķirība starp darbinieka bruto un neto darba samaksu ir apmēram 29% (Lietuvā un Igaunijā šī starpība ir attiecīgi 22% un 20%). Viskrasāk šis atšķirības Baltijas valstīs izjūt nelielu algu saņēmēji.⁸

Arī nodokļu plaisas, kas tiek aprēķināta, balstoties uz valsts darbaspēka nodokļu likmju apmēriem un atvieglojumiem, piemērojot to noteiktam individam ar noteiktu ienākumu līmeni, vērtējums rāda, ka Latvijā zemu atalgotajiem darbiniekiem šis nodokļu slogs 2007. gadā jau pārsniedza Eiropas Savienības vidējo rādītāju. Savukārt, ņemot vērā iepriekš minētās nodokļu izmaiņas, nodokļu plaisa individam, kurš saņem vidējo atalgojumu un kuram nav apgādājamo, 2010. gadā tiek lēsta 44,1% apmērā, kas ir viens no augstākajiem rādītājiem ES. Pētījumi liecina, ka nodokļu plaisas palielinājums attīstītājās valstīs (OECD) par 10 procentu punktiem rada nodarbināto skaita samazinājumu par 1–3 procentiem no darbaspējīgā vecumā esošā iedzīvotāju skaita, kas attiecīgi samazina kopprodukta apjomu.⁹

Jāsecina, ka valdība nodrošināja budžeta korekciju, galvenokārt ceļot darba ienākumu nodokļu slogu, kas Latvijā jau iepriekš bija visai augsts. Darbaspēka nodokļu sloga pieaugums negatīvi ietekmē situāciju darbaspēka tirgū, samazinot darbaspēka piedāvājumu, jo iedzīvotāji, lai nodrošinātu atbilstošu dzīves un maksātspējas līmeni, ir spiesti meklēt darbu valstīs ar izdevīgāku nodokļu režīmu. Arī uzņēmēji nodokļa sloga pieauguma gadījumā samazina darbaspēka pieprasījumu un izvēlas biznesa aktivitātēm valstīs ar pievilcīgu nodokļu vidi. Šāda sloga palielināšana noteikti kaitēs ekonomikas attīstībai.

Fiskālā konsolidācija jākoncentrē uz instrumentiem, kas mazinātu tās negatīvo ietekmi uz izaugsmes tendenci. Tāpēc ļoti rūpīgi nepieciešams izvērtēt tos izdevumu posteņus un nodokļus, kurus mainot būtu iespējams nodrošināt konsolidācijas procesu. Fiskālās politikas efektivitātes novērtēšanai nepieciešams analizēt pielietoto instrumentu ietekmi uz uzņēmējdarbības vidi un ienākuma sadali, uz dažādo sociālo grupu labklājību un sociālo taisnīgumu.

⁶ Preparing Fiscal Consolidation / OECD Economics Department // <http://www.oecd.org/dataoecd/16/1/44829122.pdf> (sk. 09.10.2011.).

⁷ Arnold J M., Brys B., Heady C., et al. Tax policy for economic recovery and growth // *The Economic Journal*, 2011 February; 121(550) F59–F80 // <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1468-0297.2010.02415.x/full>

⁸ SEB apskats: nodokļu slogs darbaspēkam Latvijā – lielākais Baltijas valstīs // http://business.delfi.lv/budzets_un_nodokli/seb-apskats-nodoklu-slogs-darbaspekam-latvija-lielakais-baltijas-valstis.d?id=38109873 (sk. 10.09.2011.).

⁹ Tkačevs O. Nodokļu paaugstinājums ir kaitīgs tautsaimniecībai // <http://www.bank.lv/presei/budzets/nodoklu-paaugstinajums-ir-kaitigs-tautsaimniecibai?pop=1&tmpl=component> (sk. 22.09.2011.).

Konsolidācijas procesā būtu jā saglabā fiskālie izdevumi programmām, kas veicina ekonomisko izaugsmi ilgtermiņā, piemēram, izglītībai, kas nodrošina produktivitātes pieaugumu, pateicoties cilvēkkapitāla attīstībai, pētniecībai un attīstībai, kas rada jaunus izaugsmes avotus, kā arī infrastruktūrai, ja tās attīstība veicina privātās investīcijas. Nodokļu ieņēmumu pieaugumu nevar balstīt uz darbaspēka nodokļa sloga palielinājumu, jo tas negatīvi ietekmēs izaugsmes iespējas.

Fiscal Policy in Latvia during Economic Crises

Abstract

After joining the European Union, the Latvian government implemented the pro-cyclical expansionary fiscal policy. Unfortunately, the government's expenditure policy exercised during economic growth was aimed at satisfying current needs instead of ensuring sustainable development. From 2009 until 2011 the government implemented a restrictive fiscal policy, and made significant fiscal consolidation to ensure financial sustainability over the medium term. Fiscal consolidation volumes relative to GDP were among the largest in Europe. Decrease in the sphere of budget expenditure was mainly achieved by decreasing funding for education, health, culture and science. By acting this way, the government actually ignored the structural reform plan with regard to decreasing the bureaucratic apparatus. As a result, cuts in funding for sectors closely linked with processes relating to reproduction of human resources left a negative impact on life quality indices. This in turn facilitated the increase in the work force migration to other countries. Budget adjustments included several changes in tax policy mainly in the form of increasing tax rates or expanding tax bases. It must be concluded that the government ensured budget adjustments mainly by increasing the wage tax burden which had been rather high in Latvia even previously; it is clear that increasing it will harm economic development.

Evaluating the effectiveness of fiscal policy it is necessary to analyze the instruments applied to the business environment, the distribution of income and social justice. The consolidation process should maintain the tax expenditure programs that promote economic growth in the long run.

Keywords: fiscal policy, consolidation, economic development, business environment.

Literatūra

1. Informatīvais ziņojums "Par cilvēkresursu efektīvu pārvaldību publiskajā sektorā" // <http://www.mk.gov.lv/lv/aktuali/zinas/2011gads/03/260411-mk-02/?noimg>
2. Arnold J. M., Brys B., Heady C., et al. Tax policy for economic recovery and growth // *The Economic Journal*, 2011 February; 121, (550): F59–F80 // <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1468-0297.2010.02415.x/full>
3. Latvijas Bankas prezidenta Ilmāra Rimšēviča ievadreferāts konferencē "Tautsaimniecības stabilitātes un izaugsmes atjaunošana Latvijā" 2009. gada 1. oktobrī // <http://www.makroekonomika.lv/latvijas-bankas-prezidenta-ilmara-rimsevica-ievadreferats-6>
4. Krasnopjorovs O. Latvijas valdības izdevumu efektivitāte // <http://www.bank.lv/publikacijas/latvijas-valdibas-izdevumu-efektivitate/6107?pop=1&tmpl=component>
5. Tkačevs O. Nodokļu paaugstinājums ir kaitīgs tautsaimniecībai // <http://www.bank.lv/presei/budzets/nodoklu-paaugstinajums-ir-kaitigs-tautsaimniecibai?pop=1&tmpl=component>
6. Preparing Fiscal Consolidation / OECD Economics Department // <http://www.oecd.org/dataoecd/16/1/44829122.pdf> (sk. 09.10.2011.).
7. SEB apskats: nodokļu slogs darbaspēkam Latvijā – lielākais Baltijas valstīs // http://bizness.delfi.lv/budzets_un_nodokli/seb-apskats-nodoklu-slogs-darbaspekam-latvija-lielakais-baltijas-valstis.d?id=38109873
8. Valsts kases 2008., 2009., 2010. gada parāda vadības pārskati // http://www.kase.gov.lv/?object_id=144
9. Vispārējās valdības sektora galvenie rādītāji // <http://www.csb.gov.lv/statistikas-temas/valdibas-finanses-galvenie-raditaji-30168.html>

Darbinieku līdzdalība uzņēmuma kapitālā – produktivitāti veicinošs faktors

Anželika Berķe-Berga

Rīgas Stradiņa universitāte, Eiropas studiju fakultāte

Kopsavilkums

Darbinieku līdzdalība uzņēmuma kapitālā ir motivāciju un produktivitāti veicinošs faktors, kas ir būtiski Latvijai krīzes situācijas pārvarēšanai. Tiek minēti citu valstu pētījumu rezultāti par darbinieku līdzdalības uzņēmuma kapitālā ietekmi uz produktivitāti. Minētā joma tiek pētīta tieši Eiropā, un ir izstrādātas vadlīnijas pēc iespējas līdzvērtīgu modeļu izstrādei Eiropas Savienības mērogā, kā arī vienoti / līdzīgi darbinieku līdzdalības uzņēmuma kapitālā veidi – brīvās akcijas jeb peļņdalība kapitāldaļās, kapitāldaļu iegādes programma un akciju iegādes iespēja.

Darba mērķis – raksturot darbinieku līdzdalības uzņēmuma kapitālā būtību un veidus, kā arī Latvijas pieredzi un ieteikt nepieciešamos pilnveidošanas virzienus likumdošanā, nodokļu jomā un sabiedrības informēšanā.

Atslēgvārdi: darbinieku līdzdalība uzņēmuma kapitālā, produktivitāte, motivācija.

Ievads

Ekonomiskā cikla lejupslīdes fāzē Latvijā tiek daudz diskutēts par situācijas iemesliem, kādēļ valsts ekonomika tika iedragāta tik lielā mērā, kā arī tiek piedāvāti dažādi situācijas risinājuma scenāriji. Daži no tiem, piemēram, devalvācija, ir ar visai neprognozējamām sekām, un pastāv šaubas, ka tā varētu dot reālu labumu Latvijas ekonomikai ilgtermiņā. Sen zināms t. s. naudas ilgtermiņa neitralitātes likums: monetāro politiku nevar sekmīgi pielietot ilgtermiņa mērķa un reālu ekonomikas lielumu uzlabošanai – ekonomikas izaugsmē un nodarbinātības paaugstināšanā. Valsts attīstību turpmāk ļoti būtiski ietekmēs eksportspējīgo nozaru attīstība un virzība. Tātad būs svarīgi, ko ražot, kā ražot un kādā kvalitātē. Nozīmīgs faktors ir produktivitāte, kas Latvijā pēdējo 10 gadu laikā svārstās ap 50% no attīstīto Rietumeiropas valstu līmeņa. Līdz ar to autore uzskata, ka eksporta attīstībā un veicināšanā liela loma būs produktivitātes līmeņa paaugstināšanai, un tieši šī problēma ir jārisina makroekonomikas līmenī. Viena no produktivitātes līmeņa paaugstināšanas metodēm, kas sevi pierādījusi starptautiskā līmenī, ir darbinieku līdzdalība uzņēmuma kapitālā (turpmāk – DKL¹).

Darba mērķis

Balstoties uz teorētisko nostādņu un starptautiskās pieredzes izpēti, izstrādāt rekomendācijas produktivitātes veicināšanai Latvijā ar darbinieku līdzdalības uzņēmuma kapitālā palīdzību.

¹ Saīsinājums veidots no vārdiem: darbinieku kapitāla līdzdalība. Šāda vārdu kombinācija izvēlēta, jo DKL ir darbinieku finansiālās līdzdalības paveids, ko var saīsināt kā DFL.

Diskusija

Makkinzija globālā institūta (*McKinsey Global Institute*) direktore Diāna Farela (*D. Farrell*) konstatējusi, ka darbaspēka produktivitātes līmeņa pieaugums veicinās ne tikai nacionālā ienākuma pieaugumu, bet arī nodarbinātības pieaugumu [3, 52. lpp.] – tāpat reālos ekonomikas lielumus. Latvijā produktivitāte ir nedaudz virs 50% [10] no ES vidējā līmeņa. Latvijas Bankas ekonomikas eksperts Oļegs Krasnopjorovs apgalvo, ka zema produktivitāte Latvijā saistīta ar zemu darba ražīgumu [6]. Zema darba ražīguma pamatā ir vairāki faktori, tostarp investīciju trūkums, salīdzinoši zema izglītības kvalitāte un tehnoloģiju attīstība. Tomēr lielā mērā produktivitāti nosaka tieši personāla motivācija un darba ražīgums.

Organizācija tiek uzskatīta par produktīvu, ja tā sasniedz savus mērķus un dara to, pārveidojot ieguldījumus par gatavu produkciju, par viszemākajām izmaksām [9, 27. lpp.]. Produktivitāte kā tāda ietver sevī gan efektivitātes, gan ražīguma nozīmi. Organizāciju kultūras pētnieki S. P. Robins (S. P. Robbins) un T. A. Džadzs (T. A. Judge) ir konstatējuši, ka mūsdienās uzņēmumu vadītāji ir sapratuši, ka jebkāds kvalitātes uzlabošanas un produktivitātes veiksmes faktors noteikti iekļauj uzņēmuma darbiniekus [9, 28. lpp.]. Darbinieki ir ne tikai vadošais spēks izmaiņu un uzlabojumu veikšanā, bet arī aktīvi piedalās šo pārmaiņu plānošanā.

Produktivitātes līmeņa paaugstināšana ir pamata komponente ekonomikas izaugsmei ilgtermiņā [12, 154. lpp.]. Produktivitāte ir efektivitāte, ar kuru notiek ražošanas faktoru pārveidošana gatavā produkcijā [12, 155. lpp.].

Darbaspēka produktivitātes uzlabošanu ir cieši saistīta ar personāla motivāciju. Daudzas aktivitātes, ko cilvēki veic, tiek veiktas ar mērķi gūt labumu nākotnē. Līdz ar to viņiem jārod virzība un motivācija aktivitātēm tagadnē, kas nākotnē dos kādu noteiktu labumu / ienākumu. To var sasniegt, nosakot mērķus un novērtējot personas progresu mērķu sasniegšanā. Mērķi var uzlabot cilvēka psiholoģisko labsajūtu un sasniegumus dažādos veidos. Pirmkārt, mērķiem ir spēcīgs motivējošs efekts, tie nodrošina rezultāta, panākumu un virzības apziņu, kā arī paaugstina un notur centības līmeni, lai šos mērķus sasniegtu. Kamēr darbiniekam nav skaidrs sasniedzamais rezultāts, viņa darba motivācija ir zema. Vairākās nozarēs veiktie pētījumu rezultāti norāda, ka skaidri formulēti, stimulējoši mērķi uzlabo un stiprina darbinieku motivāciju [11, 90. lpp.].

M. Armstronga un H. Murlisas (*M. Armstrong, H. Murlis*) skatījumā motivācija darbavietā darbojas divējādi, proti, pirmkārt kā iekšējā motivācija, kas izstrādājas darba procesa gaitā un apmierina darbinieka vajadzības un dod cerību sasniegt mērķus. Šis motivācijas tips ir “pašizstrādājošs” – cilvēki meklē darbu, kas viņus apmierinātu, bet vadība var veicināt šo procesu, izmantojot savas pilnvaras darba politikas un prakses izstrādē un veidošanā. Iekšējo motivāciju ietekmējošie faktori ir atbildība, rīcības brīvība, iespēja attīstīt prasmes un spējas, interesantas un rosinošas darba un karjeras izaugsmes iespējas. Otrs zinātnieku izdalītais motivācijas tips ir ārējā motivācija, kas ietver visu to, kas tiek darīts, lai motivētu cilvēkus. Ārējā motivācija rodas, ja vadība nodrošina tādus atbildības veidus kā palielināta darba samaksa, uzslava vai paaugstinājums. Šim motivācijas veidam var būt tūlītējs spēcīgs efekts, taču tas ne vienmēr ir paliekošs ilgtermiņā. Analizējot samaksas par sniegumu motivācijas ietekmi, pēc zinātnieku domām, arī šajā gadījumā runa ir par ārējo motivāciju [2, 58. lpp.]. Motivēts cilvēks cenšas sasniegt mērķi, līdz viņam tas izdodas.

Noteiktos apstākļos samaksas sistēma spēj motivēt darbinieku sniegumu. Darbiniekiem jāuztver, ka nozīmīgas atbildības ir laika griezumā piesaistītas efektīvam sniegunam. Tā kā indivīdiem ir savs personisks priekšstats par rīcības un rezultātu savstarpējo mijiedarbību, organizācijām jāveido tāda atbildības sistēma, ko tās darbinieki pietiekami augstu un atbilstoši novērtē. Darba snieguma motivācija ir atkarīga no tā, kā tā tiek uztverta, un no darbinieku vajadzībām.

Darbinieku atalgošanas vispārējais mērķis ir panākt uzņēmuma vēlamu rezultātu un mērķu sasniegšanu. Atalgojuma modeļi ietver vairākus veidus, kā cilvēkiem var atbildzināt viņu ieguldījumu un pūles. Tā var būt gan finansiāla, gan arī nefinansiāla atbildzība. Šis koncepcijas ir savstarpēji saistītas, tās viena otru papildina un pastiprina.

Pateicoties paaugstinātam motivācijas līmenim, darbinieki ir pozitīvi noskaņoti labu produktīvāku rezultātu sasniegšanai līdzdalības uzņēmumā. Tādējādi pamata motīvs uzņēmējiem ieviest DKL modeļus ir gaidas par produktivitātes līmeņa paaugstināšanos. Tas praksē var būt gan saražotās produkcijas

daudzuma vai kvalitātes rādītāju uzlabošanās, pakalpojumu sniegšanas kvalitātes paaugstināšanās, mainoties darbinieku attieksmei pret darba devēju (uzņēmumu) un tā klientiem un sadarbības partneriem, gan arī augstāka rezultativitāte no kvalifikācijas paaugstināšanas pasākumiem u. tml.

Rutgersa Universitātes (ASV) profesori D. Kruse, R. Parks un Dž. Sesils, analizējot vairākus starptautiskus pētījumus, secinājuši, ka DKL ieviešanas efekts uz produktivitāti ir vai nu pozitīvs, vai neitrāls. Pētot ASV uzņēmumus, konstatēts, ka produktivitātes līmeņa papildu pieaugums katrā uzņēmumā, kas ievieš DKL, vidēji ir 4–5% gadā [8, 8. lpp.]. Arī Vācijas institūciju pētījumos pierādīts, ka uzņēmumos ar darbinieku līdzdalības programmām, to produktivitāte ilgtermiņā ir 40–57% augstāka nekā uzņēmumos bez līdzdalības programmām [4, 6. lpp.].

Protams, ir arī zinātnieki, kuri samērā kritiski vērtē produktivitātes līmeņa uzlabošanas rezultativitāti ar DKL instrumentu palīdzību. Piemēram, amerikāņu ekonomisti A. A. Alčians (*A. A. Alchian*) un H. Demsecs (*H. Demsetz*) kritizē DKL modeļu ieviešanas lietderību lielos uzņēmumos lielām darbinieku grupām. Šeit pastāv iespēja, ka ikvienā grupā būs darbinieki, kas izvairīsies no liekas piepūles un uz pārējo rēķina izmantos kolektīvā labuma gūšanas iespējas [1, 779. lpp.]. Šāds risks pastāv, izmantojot gan panākumu līdzdalības, gan kapitāla līdzdalības modeļus.

Darba autore piekrīt zinātnieku viedoklim, ka ne visus darbiniekus DKL modelis motivēs darboties produktīvāk, taču secina, ka ikvienam uzņēmumam jāizvērtē šāds risks, plānojot ieviest DKL. Nevar nemaldīgi apgalvot, ka daļa darbinieku nestrādās produktīvāk, ja tiks ieviests DKL modelis plašam strādājošo lokam. Katram uzņēmējam jāanalizē situācija uzņēmumā, darbinieku attieksme pret pienākumiem un darba devēju.

Darbinieku finansiālās līdzdalības proponenti apgalvo, ka tā paaugstina motivāciju strādāt cītīgāk, uzlabot savas zināšanas un prasmes, kā arī sadarboties gan ar vadību, gan savā starpā. Turklāt Alčiana un Demseca minēto izvairīšanās problēmu var veiksmīgi atrisināt, ja darbinieki kā īpašnieki ir ieinteresēti uzraudzīt viens otru, tādējādi samazinot arī ar uzraudzību un kontroli saistītos izdevumus [8, 7. lpp.].

Uzņēmuma darbinieku motivēšana ar DKL modeļu palīdzību ir ilgtermiņa atalgošanas metode (parasti šis termiņš ir ilgāks par 3 gadiem). DKL modeļi tiek izmantoti arvien biežāk un kļuvuši populāri pasaulē tādēļ, ka tie motivē darbiniekus koncentrēties uzņēmuma ilgtermiņa stratēģisko mērķu īstenošanai, un to mazāk ietekmē īstermiņa negatīvie aspekti, kas saistīti ar dažādiem investīciju lēmumiem. Ilgtermiņa atalgošanas metožu priekšrocības ir tādas, ka tās nodrošina un saglabā spēcīgu motivāciju, jo darbinieks saņems šo papildu atalgojumu tikai noteikta termiņa beigās.

Darbinieku līdzdalības uzņēmuma kapitālā būtība ir līdzekļu piešķiršana darbiniekiem papildus regulārajai darba samaksai uzņēmuma kapitāldaļās ar mērķi paaugstināt darbinieku motivāciju un produktivitāti – darbiniekiem ir iespēja saņemt / iegādāties uzņēmuma kapitāldaļas. Darba autore DKL definē sekojoši: darbinieku līdzdalība uzņēmuma kapitālā ir darbinieku piedalīšanās uzņēmuma, kurā viņš/-a strādā, finansiālo rezultātu pārdaļē ar uzņēmuma kapitāldaļu vai to atvasinājumu starpniecību ar mērķi paaugstināt darbinieku motivāciju un produktivitāti.

DKL attīstītajās valstīs ir samērā izplatīta un tiek plaši pētīta. Eiropas mērogā pastāv vairākas starptautiskas organizācijas², kas darbojas darbinieku finansiālās līdzdalības veicināšanas jomā. Starptautiskā Finansiālās līdzdalības asociācija, vienojoties ar Eiropas Komisiju un sadarbojoties ar starptautisku ekspertu grupu, ir izstrādājusi finansiālās līdzdalības modeļa plānu Eiropas Savienības valstīm. Šajā plānā ir ietverta virkne darbības principu un praktisku rekomendāciju uzņēmumu vadītājiem, darbiniekiem un sociālajiem partneriem. Šo plānu paredzēts lietot gan lielos starptautiskos uzņēmumos, kuri darbojas ES ietvaros, gan arī mazajos un vidējos uzņēmumos.

Modeļa plāna mērķis ir Eiropas mērogā veicināt starpvalstu DKL attīstību un atvieglot galveno šīs līdzdalības formu popularizēšanu un ieviešanu. Protams, šis plāns var būt noderīgs gan starptautiska, gan arī vietēja mēroga uzņēmumiem, kuri, piemēram, ievieš darbinieku finansiālo līdzdalību pirmo reizi. DKL programmām ir jādod labums kā maziem, tā arī vidējiem un lieliem uzņēmumiem, kuri darbojas gan publiskajā, gan privātajā sektorā.

² Eiropas darbinieku kapitāldaļu līdzdalības federācija (EFES), Eiropas fonds dzīves un darba apstākļu uzlabošanai (*Eurofound*), Starptautiskā finansiālās līdzdalības asociācija (IAFP) u. c.

Modeļa plānā ir apskatītas trīs finansiālās līdzdalības pamata formas.

1. Brīvās akcijas jeb peļņdalība kapitāldaļās, kuru LZA Terminoloģijas komisija skaidro: “peļņdalības kapitāldaļas – *share-based profit sharing* – peļņdalības veids, kurā iepriekš norunāta peļņas daļa tiek piešķirta darbiniekam kapitāldaļās (akcijās)” [7, 22. lpp.], savukārt modeļa plāna autoru skaidrojums ir: “iepriekš atrunāta uzņēmuma peļņas daļa tiek atlikta ar mērķi izvietot to uzņēmuma akcijās, kuras tiks piešķirtas darbiniekiem vai turētas īpašā trustā darbinieku vārdā. Šīs akcijas tiek iesaldētas uz zināmu periodu, pēc kura darbinieks ar tām drīkst brīvi rīkoties pēc saviem ieskatiem” [5, 10. lpp.].
2. Kapitāldaļu iegādes programma (*share purchase plan*) jeb kārtība, kādā darbinieks iegādājas kapitāldaļas. Šīs programmas ietvaros noteikts īpatsvars uzņēmuma akciju tiek rezervētas darbiniekiem un parasti ir pieejamas viņiem ar atlaidi vai savienojumā ar citām akcijām (pēc principa “pērc 2 par 1 cenu”). Šādā veidā darbiniekiem ir iespēja netiešā veidā gūt labumu no rezultativitātes ar dividenžu starpniecību vai arī akciju vērtības paaugstināšanos, vai arī abējādi [5, 11. lpp.].
3. Akciju iegādes iespēja (*stock options*) – uzņēmuma kapitāldaļu iegādes modelis, kurā darbiniekam tiek paredzēta iespēja nākotnē iegādāties uzņēmuma akcijas uz izdevīgiem noteikumiem [7, 18. lpp.].

Pastāv dažādi citi DKL veidi un paveidi, taču Eiropā starpvalstu mērogā tiek virzīti un atzīti tieši šie, to vienkāršības un uztveramības dēļ, kā arī, lai Eiropā pastāvētu pēc iespējas līdzīgas motivācijas veida shēmas darbaspēka mobilitātes uzlabošanai.

Bez personāla motivācijas un produktivitātes uzlabošanas ieguvumi no DKL ir: darbinieku ieinteresētības līmeņa paaugstināšanās un izpratne par procesiem uzņēmumā; augstāks identifikācijas līmenis ar uzņēmumu (darbinieks par savu darba vietu sāk domāt: “mans uzņēmums”) un tā mērķiem – pieaug darbinieku uzticība; īpašnieku interešu ievērošana (īpaši aktuāls faktors lielajiem uzņēmumiem, kas tirgo savas kapitāldaļas biržā un kuriem ir daudz mazākumakcionāru – ASV, Lielbritānijā); samazinās darba kavējumu īpatsvars; pieaug darbaspēka stabilitāte; būtisks faktors ir arī fiskālais stimuls – parasti valstis, kurās ir attīstīta DKL, uz šiem modeļiem attiecināmas nodokļu atvieglojumu programmas.

Vācijas zinātnieki³ konstatējuši DKL pozitīvo ietekmi uz patēriņa regulēšanu un ekonomikas svārstību amplitūdu mazināšanu. “Esošajā ekonomiskajā situācijā Latvijā, kuru īpaši negatīvi ietekmējusi finanšu krīze, daudzi uzņēmumi – gan lielle valsts, gan arī mazie privātuzņēmumi – sastopas ar finansiālām grūtībām. Šajā situācijā darbinieku motivācijas un produktivitātes līmeņa uzlabošana varētu būt uzņēmējiem mazāk nozīmīga nekā naudas plūsmas palielināšana vai arī darbinieku piespiešana piekrist algas samazinājumam un nepieļaut masveida atlaišanas no darba. Tomēr arī finanšu krīzes situācijā pat uzņēmumiem, kuri atrodas uz bankrota sliekšņa, uz akciju piešķiršanu balstīta darbinieku finanšu līdzdalība var attaisnot savu lietderīgumu, piemēram, ja darbinieki piekrīt darba samaksas samazinājumam vai piedāvā uzņēmumam savu finansējumu apmaiņā pret tā akcijām. Vēl viena pozitīva īpašība uz akciju piešķiršanu balstītai DKL ir tā, ka to var pielietot dažādās ekonomikas cikla fāzēs dažādiem mērķiem: krīzes situācijā – lai novērstu dīkstāves un štatu samazināšanu; savukārt straujas ekonomiskās izaugsmes posmā – paaugstināt produktivitāti; un visās ekonomikas cikla fāzēs mazajiem uzņēmumiem – pēctecības un lielajiem – privatizācijas nodrošināšanai.” Krīzes situācijā DKL efekts varētu veicināt darbavietu stabilizāciju, ierobežotu bezdarbu, veicinātu produktivitātes līmeņa paaugstināšanos ekonomikas stabilitātes atjaunošanai. Savukārt pārāk straujas ekonomikas pārkaršanas situācijā DKL darbotos kā darba algu strauja pieauguma ierobežošanas instruments, kas savukārt ierobežotu inflācijas pieaugumu, veicinātu eksportu (ražotājiem algu pieauguma dēļ nebūtu strauji jāpalielina cenas), kā arī veicinātu uzkrājumu veidošanos, jo DKL ir ilgtermiņa uzkrāšanas shēma, kas tiek īstenota ar uzņēmuma kapitāldaļu starpniecību.

³ Autores intervija ar Berlīnes Brīvās universitātes zinātnieci Natāliju Špitsu (*N. Spitz*).

Izvērtējot Latvijā veiktos pētījumus par darbinieku finansiālo līdzdalību, autore konstatējusi, ka:

1. Latvijā veiktie pētījumi par darbinieku līdzdalību uzņēmuma kapitālā ir vispārīgi, tie atspoguļo un raksturo vēsturisko situāciju un privatizācijas perioda laikā gūto pieredzi, kā arī tiek konstatētas problēmas DKL jomā. Tomēr autore uzskata, ka tiem ir informatīvs raksturs bez konkrētiem priekšlikumiem situācijas uzlabošanai.
2. Latvijā pastāv specifiska DKL vēsturiskā pieredze, kas gūta privatizācijas procesa laikā, lielākoties 90. gadu sākumposmā. Likumdošanā tika paredzēta iespēja darbiniekiem iegādāties uzņēmumu kapitāldaļas, kuros viņi strādāja. Tomēr autore to neuzskata par klasisku, vispārpieņemtu darbinieku līdzdalības uzņēmuma kapitālā praksi, jo tās tiešais mērķis nebija darbinieku motivācijas, produktivitātes, ieinteresētības līmeņa uzlabošana vai īpašnieku interešu ievērošanas pakāpes paaugstināšana.
3. Latvijā nav vienota virzības plāna no valsts puses – nav izstrādāta valstiska mēroga DKL modeļa koncepcija. Līdz ar to:
 - a) nav vienotas likumdošanas bāzes, un uzņēmēji, kas ir ieinteresēti un labprāt ieviestu kādu no pasaules praksē pieņemtiem darbinieku līdzdalības uzņēmuma kapitālā modeļiem, bieži vien sastopas ar likumdošanas nepilnībām. Autore uzskata, ka LR likumdošanā paredzētās DKL iespējas ir ļoti limitētas un nepilnīgas;
 - b) nav fiskāla atbalsta no valsts puses DKL programmu veicināšanai, jo nodokļi par finansiālās līdzdalības bonusiem jāmaksā tādā pašā apmērā, kā saņemot algu.

Tādējādi, lai veicinātu un attīstītu DKL Latvijā, nepieciešams pilnveidot likumdošanas bāzi, ieviešot ES standartiem atbilstošus DKL veidus un DKL administrēšanas ietvaru. Protams, šos modeļus Latvijā būtu neiespējami attīstīt bez nodokļu stimula – kaut vai līdzvērtīga esošo uzkrājumu veidu – dzīvības apdrošināšanas ar uzkrājumu vai uzkrājumiem privātajos pensiju fondos.

Tā kā lielākā daļa sabiedrības Latvijā ir maz informēta, kā arī nepastāv kopīga izpratne par to, kas ir darbinieku līdzdalība uzņēmuma kapitālā, nepieciešams veikt zināšanu popularizēšanas pasākumus gan akadēmiskā, gan sadzīves līmenī. Šo funkciju veiksmīgi varētu īstenot sociālie partneri ar uzņēmumu līdzdalību.

Secinājumi

1. Darbinieku līdzdalība uzņēmuma kapitālā veicina darbinieku motivācijas un līdz ar to arī produktivitātes rādītāju uzlabošanu. Šis instruments veiksmīgi lietojams uzņēmējdarbībā dažādos ekonomiskā cikla posmos – krīzes laikā ar uzņēmuma darbību uzturošām / saglabājošām īpašībām; straujas ekonomiskās augšupejas posmā – kā darba samaksas līdzsvarošana elements. To apliecina arī Eiropas mērogā veiktie pētījumi par darbinieku finansiālo līdzdalību.
2. Darbinieku līdzdalības uzņēmumu kapitālā likumdošanas bāzes izstrāde un attīstības veicināšana tiek rekomendēta un atbalstīta arī Eiropas Savienības kopējās ekonomiskās politikas ietvaros.
3. Darba ražīguma uzlabošanai Latvijā ar darbinieku līdzdalības uzņēmuma kapitālā palīdzību nepieciešams izpildīt šādus uzdevumus:
 - a) jāpilnveido likumdošana DKL jomā;
 - b) jāīsteno DKL stimulējoša nodokļu politika, vismaz līdzvērtīgā apmērā, kā tas pastāv attiecībā uz esošajiem uzkrājumu veidiem (dzīvības apdrošināšana ar uzkrājumu, iemaksas pensiju un ieguldījumu fondos);
 - c) jāveic sabiedrības informēšana un zināšanu popularizēšana par DKL jautājumiem.

Employee Participation in Enterprise Capital as a Productivity Promoting Factor

Abstract

This research article presents information about employee participation in enterprise capital as a motivational and productivity improving factor, which is important for Latvia to overcome crisis. The author mentions the results from surveys in other countries about employee participation in enterprise capital and its impact on productivity. European experience is described within the research and guidelines (Model plan) have been developed working out equivalent models in European Union and similar types of employee participation in enterprise capital, such as share-based profit-sharing, share purchase plan and stock options.

The paper contains the explanation of employee participation in enterprise capital and its types, as well as Latvian experience and directions for the improvement and development of it in legislation, taxation and information provision for society.

Keywords: employee participation in enterprise capital, productivity, motivation.

Literatūra

1. Alchian, A. A., Demsetz H. Production, information costs, and economic organization // The American Economic Review, 1972; 62(5): 777-795.
2. Armstrong M., Murlis H. Reward management: a handbook of remuneration strategy and practice. – 5th ed. – London: Kogan Page, 2007. – P. 690.
3. Farrell D. Productivity imperative: wealth and poverty in the global economy – McKinsey & Company, 2006. – P. 216.
4. Handtke M. Erfolgsabhangige Vergutungsinstrumente im internationalen Vergleich. – Brandenburg: Studienarbeit Fachhochschule, 2008. – 72 S.
5. IAFP. Elements of an adaptable Model Plan for financial participation in the European Union // http://www.iafp.eu.com/doc/model_plan_final_1205.pdf (sk. 07.12.2009.).
6. Krasnopjorovs O. Ko produktivitate pasaka par ekonomiku – ienakumiem, konkuretspeju, izaugsmes iespejām? // http://www.bank.lv/lat/main/all/sapinfo/koment/makroekon/ds/produktivitate_ekonomika/ (sk. 11.03.2010.).
7. LZA Terminologijas komisija. Terminologijas jaunumi 2009/16. – Rīga, 36. lpp.
8. Perotin V., Robinson A. Employee participation, firm performance and survival. – 8th ed. – the Netherlands: JAI Press, 2004. – P. 252.
9. Robbins S. P., Judge T. A. Organizational behavior. – 12th ed. – New Jersey: Pearson Prentice Hall, 2007. – P. 759.
10. Rusakova S. Par ko liecina Latvijas iekszemes kopprodukta struktūra // http://www.bank-est.asp.lv/lat/main/all/sapinfo/koment/budzets/ikp_struktura/ (sk. 20.04.2010.).
11. Steers R. M., Porter L. W., Bigley G. A. Motivation and leadership at work. – 6th ed. – USA: McGraw-Hill, 1996. – P. 766.
12. Weil D. N. Economic growth. – 2nd ed. – USA: Pearson Education, 2009 – P. 565.

Kombinēto risku ietekme uz personāla darbaspējām Latvijas Universitātes Ķīmijas fakultātes laboratorijās

*Aivars Ikaunieks, Henrijs Kaļķis*¹

Latvijas Universitāte

¹ *Rīgas Stradiņa universitāte*

Kopsavilkums

Mūsdienās darba tirgus tendences vērstas uz nepārtrauktām pārmaiņām. Mainās darba saturs un darba vides riski. Īpaši aktuāla ir kombinēto darba vides risku ietekme uz nodarbināto darbaspējām ne tikai Latvijā, bet arī citur pasaulē. Latvijas Universitātes Ķīmijas fakultāte ir ķīmijas akadēmiskās un profesionālās izglītības centrs. Galvenais risks Ķīmijas fakultātes laboratoriju telpās ir ķīmiskās vielas, kuru iedarbības spektrs uz strādājošajiem ir ļoti plašs. Tomēr jāņem vērā ne tikai ķīmisko risku potenciālā bīstamība, bet arī citi būtiski parametri, piemēram, darba telpas, to platība laboratorijas darbu veikšanai studentu grupai, kā arī darbavietas platība katram studentam individuāli. Būtiska nozīme darbam laboratorijās ir mikroklimata parametriem, apgaismojumam. Ergonomiski nepielāgota darbavietu laboratoriju personālam var izraisīt nogurumu, diskomfortu, ilgākā laika periodā – dažādas veselības problēmas. Stress un spriedze laboratorijās ir samērā bieži novērojama parādība.

Darba mērķis bija izpētīt kombinēto darba vides risku ietekmi uz ķīmijas laboratorijās strādājošā personāla darbaspējām. Rezultāti uzrādīja, ka, neskatoties uz kombinēto darba vides risku ietekmi uz nodarbinātajiem ķīmijas laboratorijās, darbinieku darbaspējas ir labas vai pat ļoti labas.

Atslēgvārdi: darbaspējas, laboratorija, kombinētie riski, personāls.

Ievads

Vadoša loma ķīmijas izstrādājumu ražošanā Latvijas tautsaimniecībā pieder farmaceitiskai rūpniecībai, plastmasas izstrādājumu apstrādei, parfimērijas un kosmētisko līdzekļu ražošanai. Latvijas Universitātes Ķīmijas fakultāte ir ķīmijas akadēmiskās un profesionālās izglītības centrs. Fakultātē var apgūt ķīmijas bakalaura un maģistra studiju programmas, kā arī tiek piedāvātas darba vides aizsardzības un vidusskolas ķīmijas skolotāja profesionālās programmas. Fakultātes darbinieki un studenti piedalās arī dažādos valsts un starptautiskos pētījumos. Galvenais risks Ķīmijas fakultātes laboratoriju telpās ir ķīmiskās vielas, kuru iedarbības spektrs uz strādājošajiem ir ļoti plašs. Tomēr jāņem vērā ne tikai ķīmisko risku potenciālā bīstamība, bet arī citi parametri, piemēram, darba telpas, to platība laboratorijas darbu veikšanai studentu grupai un darbavietas platība individuāli katram studentam. Būtiska nozīme darbam laboratorijās ir mikroklimata parametriem un apgaismojumam. Tajā pašā laikā ergonomiski nepielāgota darbavietu laboratoriju personālam var izraisīt nogurumu, diskomfortu, ilgākā laika periodā – dažādas veselības problēmas. Stress un spriedze laboratorijās ir samērā bieži novērojama parādība. Stresu un spriedzi pastiprinoši riski darba telpās ir dažādi traumatisma faktori, piemēram, nelīdzenas grīdas

un sliekšņi. Svarīgs ir arī laboratorijas iekārtu tehniskais stāvoklis, īpaši ķīmisko vielu maisījumu uzkrāšanās laikā, jo personālam jāstrādā pie velkmes skapja ar aizvērtu aizsargstiklu, vai arī speciālā boksā. Minētie kombinētie riski darbā var ietekmēt laboratorijas darbinieku darbaspējas.

Šī pētījuma mērķauditorija ir ne tikai Latvijas Universitātes Ķīmijas fakultātes laboratoriju personāls, bet arī citu fakultāšu un augstskolu mācībspēki, kas darbojas dažāda tipa mācību un pētnieciskajās laboratorijās. Pētījuma rezultāti var būt objektīvi attiecināmi uz citu augstskolu mācību laboratorijām, pētnieciskajām laboratorijām, privāto iestāžu testēšanas laboratorijām, kur laboratoriju personāls ir pakļauts kombinētiem riskiem.

Darba mērķis

Pētīt kombinēto darba vides risku ietekmi uz ķīmijas laboratorijās strādājošā personāla darbaspējam.

Materiāls un metodes

Pētījuma bāze bija Latvijas Universitātes Ķīmijas fakultāte. Pētījums veikts lielmolekulāro savienojumu laboratorijā, lietišķās ķīmijas laboratorijā, divās neorganiskās ķīmijas laboratorijās. Neorganiskās ķīmijas laboratorijās darbs norisinās ar nelieliem vielu daudzumiem, darbs ar gaistošiem savienojumiem notiek velkmes skapjos. Tās ir mācību laboratorijas. Lielmolekulāro savienojumu laboratorija ir pētnieciskā laboratorija, kur notiek dažādu polimērmateriālu kompozītmateriālu fizikālo īpašību izpēte, lietojot pētniecības iekārtas. Lietišķās ķīmijas laboratorijā veic dažādu organisko materiālu identificēšanu un atpazīšanu pēc šķīdības dažādos šķīdinātājos un izmantojot liesmu.

Pētījumā piedalījās 15 darbinieki, no kuriem 12 bija sievietes un 3 vīrieši vecuma grupā no 25 līdz 58 gadiem.

Ķīmisko risku novērtēšanai lietota Austrijas metode, kas ir daļēji kvantitatīva metode tehnoloģiju un atsevišķu darba operāciju bīstamības novērtēšanai saistībā ar ķīmiskās produkcijas ražošanu un ķīmikāliju izmantošanu [1]. Šo risku novērtēšanai lieto speciālu ķīmisko risku matricu [2], kurā noteikts, ka nepieciešami preventīvie pasākumi, ja ir lielas aprēķinātā riska līmeņa (R_c) un riska apstākļu indeksa (R_w) skaitliskās vērtības. Ergonomisko risku novērtēšanai lietota slodzes galveno rādītāju metode (SGR-A). Slodzes galveno rādītāju metodi parasti lieto, lai novērtētu darba slodzi, t. sk. dinamiskas darba operācijas, smagu nastu celšanu un pārvietošanu [3]. Ātrā ekspozīcijas kontrole (ĀEK) paredzēta ergonomisko risku analīzei saistībā ar darba pozām un atsevišķu ķermeņa daļu noslodzi, kā arī psihoemocionālo faktoru identificēšanai [4]. Darbaspēju noteikšanai lietots darbaspēju indekss (DI) [5].

Rezultāti un diskusija

Ķīmisko risku novērtēšanas rezultāti rāda, ka augstākais risks ir neorganiskās ķīmijas laboratorijās (laboratorijās ir identiskas ķīmiskās vielas un identisks aprīkojums). Saskaitot visas vērtības, kas iegūtas darba vietas drošības raksturojumā, tika iegūts, ka R_w indekss ir 35, bet R_c – 22, kas saskaņā ar ķīmisko risku matricu ir uzskatāms par paaugstinātu, tāpēc noteiktā riska balle (III) neorganiskās ķīmijas laboratorijās ir augstāka nekā lielmolekulāro savienojumu un lietišķās ķīmijas laboratorijās (sk. 1. tab.). Tas nozīmē, ka nepieciešams samazināt kontaktu darbos ar ķīmiskām vielām un to savienojumiem (svina sāļiem, fluorūdeņražā, kadmija savienojumiem).

Novērtējot ergonomiskos riskus ar slodzes galveno rādītāju metodi (SGR-A) par smagumu celšanu, pārvietošanu un operāciju biežumu, jāsecina, ka neorganiskās ķīmijas laboratoriju darbiniekiem fiziskās darba slodzes risks ir ļoti zems, tāpēc preventīvie pasākumi nav nepieciešami. Toties lielmolekulāro savienojumu laboratorijā darbinieki pakļauti fiziskai slodzei, veicot iekārtu celšanu un citu priekšmetu pārvietošanu. Tādējādi darba slodzes risks šiem darbiniekiem novērtēts ar II riska pakāpi, un tas nozīmē, ka veselības problēmas iespējamās darbiniekiem ar samazinātām darbaspējām. Toties lietišķās ķīmijas laboratorijas darbiniekiem fiziskā slodze novērtēta ar I riska pakāpi, jo darbs neprasa fizisku piepūli un notiek sēdus pozīcijā (sk. 2. tab.).

1. tabula. Ķīmisko risku novērtējums, izmantojot Austrijas metodi
Assessment of chemical risk factors by Austrian method

Laboratorijas nosaukums un numurs	A	H	I	T	O	P	R _c	R _w	Riska pakāpe
Neorganiskās ķīmijas laboratorija (1)	16	6	1	13	18	4	22	35	III
Neorganiskās ķīmijas laboratorija (2)	16	6	1	13	18	4	22	35	III
Lielmolekulāro savienojumu laboratorija (23)	4	12	0,66	13	15	5	11	33	II
Lietišķās ķīmijas laboratorija (24)	2	2	1	17	14	5	14	36	II

2. tabula. Ergonomisko risku novērtējums dažādās laboratorijās strādājošam personālam
Assessment of ergonomic risk factors for chemical laboratory staff

Laboratorijas numurs	Masas indikators, M	Stāvokļa indikators, S	Apstākļu indikators, A	Intensitātes indikators, I	Darba slodze, DS	Riska pakāpe, R _p I-IV
1	1	1	0	2	4	I
2	1	1	0	1	2	I
23	2	4	1	2	14	II
24	1	2	0	2	6	I

3. tabula. Novērtējums laboratoriju personālam pēc ĀEK metodes punktu skaita
Assessment of musculoskeletal risks according Quick Exposure Check

Muskuļu un skeleta sistēmas risks	Ekspozīcijas līmenis, punkti			
	Zems (I)	Vidējs (II)	Augsts (III)	Ļoti augsts (IV)
Neorganiskās ķīmijas laboratorijas personālam				
Mugura	10-20	21-30	31-40	41-56
Pleci / rokas	10-20	21-30	31-40	41-56
Locītavas / plaukostas	10-20	21-30	31-40	41-56
Kakls	4-6	8-10	12-14	16-18
Transporta vadīšana	1	4	9	–
Vibrācija	1	4	9	–
Darba temps	1	4	9	–
Stress	1	1	9	16
Lielmolekulāro savienojumu laboratorija laboratorijas personālam				
Mugura	10-20	21-30	31-40	41-56
Pleci / rokas	10-20	21-30	31-40	41-56
Locītavas / plaukostas	10-20	21-30	31-40	41-56
Kakls	4-6	8-10	12-14	16-18
Transporta vadīšana	1	4	9	–
Vibrācija	1	4	9	–
Darba temps	1	4	9	–
Stress	1	4	9	16
Lietišķās ķīmijas laboratorijas personālam				
Mugura	10-20	21-30	31-40	41-56
Pleci / rokas	10-20	21-30	31-40	41-56
Locītavas / plaukostas	10-20	21-30	31-40	41-56
Kakls	4-6	8-10	12-14	16-18
Transporta vadīšana	1	4	9	–
Vibrācija	1	4	9	–
Darba temps	1	4	9	–
Stress	1	4	9	16

Laboratoriju personāla muskuļu un skeleta sistēmas riska līmeņa novērtējums pēc ĀEK metodes parādīts 3. tabulā.

Iegūtie rezultāti rāda, ka neorganiskās ķīmijas laboratorijās strādājošām darbiniecēm ergonomiskie riski, kas saistīti ar atsevišķu ķermeņa daļu noslodzi, praktiski netika konstatēti, izņemot dažādas stresa situācijas, jo darbā ar studentiem laboratorijas darbu gaitas uzraudzība prasa zināmu psiholoģisko piepūli. Šo risku vērtējums lielmolekulāro savienojumu laboratorijas darbiniekam pēc ĀEK metodes uzrāda, ka galvenokārt slodze ir mugurai, plaukstas locītavām, kakla daļai, un tas atbilst II riska pakāpei. Šiem darbiniekiem darba temps ir paātrināts lielā darba apjoma dēļ, rezultātā rodas arī paaugstināts stress. Darbinieku darbaspēju izvērtējums parādīts 4. tabulā.

4. tabula. Darbspēju indeksa (DI) noteikšanas tabula un darbinieku darbaspēju vērtējums

Assessment of workability index for chemical laboratory staff

Kritērijs	Skala	1. laboratorija	2. laboratorija	23. laboratorija	24. laboratorija
Subjektīvs novērtējums pastāvošām darbaspējām, salīdzinot ar vislabākajām	(1-10) 1 – ļoti sliktas 10 – izcilas	7	8	10	8
Subjektīvās darbaspējas, attiecinot uz fizisko darba slodzi (smaguma celšana u. c.)	(1-5) 1 – ļoti sliktas 5 – ļoti labas	4	5	5	4
Subjektīvās darbaspējas, attiecinot uz garīgā darba spējām	(1-5) 1 – ļoti sliktas 5 – ļoti labas	5	4	5	4
Diagnosticēto slimību skaits pēdējo 5 gadu laikā	(1-6) 1 – vismaz 5 slimības 6 – slimību nav	4	5	6	5
Subjektīvs novērtējums darba nespējai slimības dēļ	(1-6) 1 – pilnīga nespēja 6 – nespējas nav	5	6	5	5
Darba kavējumi slimības dēļ pēdējo gadu laikā	(1 – 5) 1 – virs 100 dienām 5 – 0 dienas	3	5	4	3
Personīgā prognoze darbaspējām vismaz 2 gadus uz priekšu	1 – ar pūlēm varēšu strādāt 4 – neesmu pārliecināts 7 – pilnīgi pārliecināts, ka strādāšu	7	7	7	7
Darba slodzes plānojuma atbilstība darba spējām	(1 – 4) 1 – ļoti slikta 4 – ļoti laba	4	4	4	4
Darba kolektīva psihoemocionālais vērtējums (savstarpējās attiecības)	(1 – 4) 1 – ļoti slikts 4 – ļoti labs	4	3	4	4
Punktu skaits, secinājums	43	46	50	44	44
	III – labas darbaspējas	IV – ļoti labas darbaspējas	IV – ļoti labas darbaspējas	IV – ļoti labas darbaspējas	IV – ļoti labas darbaspējas

Pētījumā iegūtie rezultāti uzrāda, ka, neskatoties uz paaugstinātu darba tempu, psihoemocionālo spriedzi darbā, darbinieku darbaspējas ir labas vai pat ļoti labas. Darbinieki ir optimistiski noskaņoti un uzskata, ka arī turpmāk viņu darbaspējas neietekmēs darba vides riski, t. sk. psihoemocionālie riski, kas nereti saistīti ar studentu pieļautām kļūdām, veicot laboratorijas darbus.

Secinājumi

Lai gan Latvijas Universitātes Ķīmijas fakultātes laboratoriju personāls pakļauts kombinēto (ķīmisko, psihoemocionālo un ergonomisko) darba vides risku ietekmei, nodarbināto darbaspējas ir labas vai pat ļoti labas; par to liecina aprēķinātais darbaspēju indekss.

Impact of the Combined Risks to the Workability of the Employees Working in the Laboratories of the Chemistry Faculty of the University of Latvia

Abstract

The leading role of chemistry nowadays in the national economy of Latvia belongs to the pharmaceutical industry, processing of plastic articles, manufacturing of perfumery and cosmetic products. University of Latvia Faculty of Chemistry of University of Latvia is the academic and professional education centre of chemistry.

The main risk within the premises of the laboratories of the Faculty of Chemistry may be considered to be the chemical substances, the range of which is quite wide as well as the spectrum of their impact to the employees working in these laboratories. However, not only the potential harm of chemical risks shall be taken into account, but also the other essential parameters, as, for instance, the area of the working space for each of the students in total. Parameters of micro-climate and illumination also have an essential importance for the work in the laboratories. It shall be taken into account that ergonomically unadjusted working place, in a longer period of time, may cause tiredness, discomfort, or even different muscle and skeletal diseases in longer period for time to the laboratory staff. Stress and strain in laboratories is a quite often occurrence in laboratories.

The aim of this work research was to investigate the impact of combined work environment risks to the workability of the staff working in the chemical laboratories. The results showed that despite the impact of the combined work environment risks to the employees of chemical laboratories, their workability is good or even very good.

Keywords: combined risks, employee, workability.

Literatūra

1. Austrijas Negadījumu obligātās apdrošināšanas institūts // <http://www.auva.at> (sk. 07.12.2011.).
2. Kaļķis V. Darba vides risku novērtēšanas metodes. – Rīga: Latvijas Izglītības fonds, 2008. – 242 lpp.
3. Buckle P., Li G. Current techniques for assessing physical exposure to work-related musculoskeletal risks, with emphasis on posture-based methods // *Journal of Ergonomics*, 1999; 42(5): 674–695.
4. David G., Woods V., Buckle P., Stubbs D. Further development of the Quick Exposure Check (QEC) // *Ergonomics in the Digital Age: Proceedings of the XV Triennial Congress of the International Ergonomics Association*, 2003.
5. Pohjonen T. Age-related physical fitness and the predictive values of fitness tests for work ability in home care // *Journal of Occupational and Environmental Medicine*, 2001, 43(8): 723–730.

Tabakas izstrādājumu lietošanas izmaiņas Latvijā saskaņā ar Pasaules Veselības organizācijas Vispārējo konvenciju par tabakas uzraudzību

*Anita Kokarēviča¹, Ģirts Briģis²,
Inna Dovladbekova³*

Rīgas Stradiņa universitāte,

¹ Doktora studiju programma "Socioloģija",

² Sabiedrības veselības un epidemioloģijas katedra,

³ Eiropas studiju fakultāte, Reģionālās ekonomikas un biznesa katedra

Kopsavilkums

Tabakas izstrādājumu lietošana ir globāla problēma ar nopietnām sekām sabiedrības veselībai, kas prasa visplašāko starptautisko sadarbību saskaņotai rīcībai, ar mērķi ierobežot tabakas izstrādājumu izplatību un nelikumīgu tirdzniecību. Ir nepieciešama vienota tabakas pieprasījuma samazināšanas stratēģijas ieviešana. Valstīm, kuras ir ratificējušas Pasaules Veselības organizācijas (PVO) Vispārējo konvenciju par tabakas uzraudzību (Konvencija), ir jāizstrādā un jāievieš efektīva tabakas kontroles programma.

Latvijas likumdošanas izmaiņas tabakas kontroles jomā atbilst PVO Konvencijas prasībām, tomēr ir nepieciešams kontroles pasākumu efektivitātes izvērtējums un pilnveidošana.

Atslēgvārdi: PVO Vispārējā konvencija, tabakas kontrole.

Ievads

Veselība ir viens no dzīves kvalitātes svarīgākajiem rādītājiem, kas ietekmē ne tikai katru individu, bet arī valsts attīstību un izaugsmi kopumā. Smēķēšana rada būtiskus draudus cilvēku veselībai visā pasaulē. Tabakas izstrādājumu lietošana nelabvēlīgi ietekmē iedzīvotāju veselību, tātad arī dzīves kvalitāti un atstāj negatīvu ietekmi uz valsts tautsaimniecību. PVO dati liecina, ka katru gadu no tabakas izstrādājumu lietošanas mirst aptuveni 5,4 miljoni iedzīvotāju [1]. Palielināts tabakas izstrādājumu patēriņš ir smags slogs veselības aprūpes sistēmai. Tabakas industrijas pārstāvju argumenti, ka tiek radītas jaunas darbavietas un maksāti ievērojami nodokļi valsts budžetā, ir pretstatāmi zaudējumiem, kurus izraisa tabakas izstrādājumu patēriņš. PVO Vispārējā konvencija (turpmāk – Konvencija), kas tika pieņemta 2003. gada 21. maijā PVO 56. asamblejā, ir starptautisko tiesību normatīvais akts. Konvencijas mērķis ir aizsargāt esošo un nākamo paaudzi no tabakas izstrādājumu lietošanas izraisītajām veselības, sociālām, vides un ekonomiskām sekām [2]. Latvija Konvenciju parakstīja 2004. gada 10. maijā, un tā stājās spēkā 2005. gada 11. maijā. Konvenciju jau ir ratificējušas 170 dalībvalstis. Konvencijas galvenie pasākumi tabakas pieprasījuma samazināšanai ir sabiedrības veselības politikas aizsardzība no komerciālām tabakas industrijas interesēm, aizsardzība no pakļaušanas tabakas dūmiem, tabakas izstrādājumu iepakojuma un marķēšanas noteikumu ieviešana, tabakas reklāmas, veicināšanas un

sponsorēšanas aizliegšana. 2005. gada 28. decembrī ar Latvijas Republikas Ministru kabineta rīkojumu Nr. 852 tika apstiprināta "Tabakas uzraudzības valsts programma 2006.-2010. gadam". Šīs programmas mērķis – uzlabot Latvijas iedzīvotāju veselību, samazinot tabakas izstrādājumu lietošanu [3].

Darba mērķis, materiāls un metodes

Pētījuma mērķis – noskaidrot, kā Konvencijas rezultātā veiktās Latvijas likumdošanas izmaiņas ietekmē tabakas izstrādājumu lietošanu Latvijā.

Darbā tika izanalizēti Latvijas Republikas normatīvie akti (likums "Par tabakas izstrādājumu realizācijas, reklāmas un lietošanas ierobežošanu", likums "Par akcīzes nodokli", Ministru kabineta noteikumi Nr. 868 "Noteikumi par tabakas izstrādājumu iepakojuma vienības papildināšanu ar krāsainiem fotoattēliem vai ilustrācijām") un to atbilstība PVO Konvencijas prasībām, noskaidroti Tabakas uzraudzības valsts programmas 2006.-2010. gadam mērķi un uzdevumi, kā arī veikts FINBALT veselības monitoringa – Latvijas iedzīvotāju (15-64 gadu vecumā) veselību ietekmējošo paradumu pētījuma, skolas vecuma bērnu veselību ietekmējošo paradumu pētījuma Latvijā Pasaules Veselības Organizācijas atbalstītā *Health Behaviour in School-aged Children* (HBSC) monitoringa ietvaros, starptautiskā jauniešu smēķēšanas pētījuma Latvijā *Global Youth Tobacco Survey* (GYTS) (2002. un 2007. gadā) datu izvērtējums. Tika izmantoti Valsts ieņēmumu dienesta (VID) statistiskie dati un veikts šo datu apkopojums un analīze.

Rezultāti

Likuma "Par tabakas izstrādājumu realizācijas, reklāmas un lietošanas ierobežošanu", kas tika pieņemts 1996. gada 18. decembrī un stājās spēkā ar 1997. gada 21. janvāri, mērķis ir aizsargāt cilvēka veselību un tiesības uz tīru, ar tabakas dūmiem nepiesārņotu vidi, kā arī noteikt kārtību, kādā valsts kontrolē tabakas un tabakas izstrādājumu ražošanu, ieviešanu (importu) un realizāciju, tabakas izstrādājumu reklāmu un smēķēšanu sabiedriskās vietās, ievērojot iedzīvotāju tiesības un intereses [4].

Ministru kabineta noteikumi Nr. 868 "Noteikumi par tabakas izstrādājumu iepakojuma vienības papildināšanu ar krāsainiem fotoattēliem vai ilustrācijām" nosaka kārtību, kādā vienlaikus ar likuma "Par tabakas izstrādājumu realizācijas, reklāmas un lietošanas ierobežošanu" 6. panta trešajā daļā ietvertajiem speciālajiem brīdinājumiem, tabakas izstrādājumu iepakojuma vienības papildina ar krāsainiem fotoattēliem vai citām ilustrācijām (kombinētais brīdinājums) atbilstoši šo noteikumu pielikumam [5].

Tabakas uzraudzības valsts programmas 2006.-2010. gadam mērķis – uzlabot Latvijas iedzīvotāju veselību, būtiski samazinot tabakas lietošanu un pasargājot no tabakas dūmu kaitējošās ietekmes.

PVO Konvencija nosaka, ka tabakas reklāmas, veicināšanas un sponsorēšanas aizliegums jāievieš ne vēlāk kā piecu gadu laikā pēc Konvencijas stāšanās spēkā; tabakas izstrādājumu atbilstošs iepakojuma noformējums ar brīdinošiem uzrakstiem, attēliem un piktogrammām par tabakas kaitējumu veselībai, maldinošu terminu lietošanas aizliegums – ne vēlāk kā trīs gadu laikā no Konvencijas stāšanās spēkā. Latvijā šīs prasības tiek ievērotas un normatīvajos aktos pastāvīgi tiek veikti nepieciešamie grozījumi.

FINBALT veselības monitorings notiek sadarbībā starp Somiju un Baltijas valstīm veselību ietekmējošo paradumu noteikšanai. Somijā šāds monitorings tiek veikts jau kopš 1978. gada, Igaunijā – kopš 1990. gada, Lietuvā – kopš 1994. gada. Sākot ar 1998. gadu, veselības monitorings Latvijā tiek veikts katru otro gadu. Iegūtā informācija palīdz noskaidrot veselību ietekmējošos paradumus, to izmaiņas, attīstības tendences un apzināt veselības problēmas. Visās FINBALT veselības monitoringa dalībvalstīs dati tiek iegūti pēc vienotas metodoloģijas pasta aptauju veidā no vienkāršā randomizētā atlasē izvēlētas iedzīvotāju kopas. Latvijā Valsts iedzīvotāju reģistrs veica 3000 respondentu atlasī vecumā no 15 līdz 64 gadiem, kas tika stratificēti pēc vecuma un dzīvesvietas četrās administratīvi teritoriālajās grupās: Rīga, lielās pilsētas (Daugavpils, Liepāja, Ventspils, Rēzekne, Jūrmala, Jelgava), pārējās pilsētas un lauku teritorijas [6].

Aptaujas sadaļa par smēķēšanu sniedz informāciju par Latvijas iedzīvotāju smēķēšanas paradumiem, pasīvo smēķēšanu darbā un mājās, attieksmi pret smēķēšanu, zināšanām par tās kaitīgumu un nodomiem atstāt smēķēšanu. Ar monitoringa palīdzību var izvērtēt, kā īstenojas smēķēšanas ierobežošanas politika valstī.

FINBALT pētījuma dati rāda, ka 2006. gadā Latvijā ikdienā smēķēja 46,6% vīriešu un 18,2% sievietes, 2008. gadā – 45,5% vīriešu un 15,6% sievietes. Apmēram 50% vīriešu un 20% sievietes smēķē ekonomiski aktīvajā dzīves periodā no 24 līdz 44 gadiem. 2008. gadā ikdienā smēķējošo skaits, salīdzinot ar 2006. gadu, samazinājies par 2% abās dzimuma grupās.

Darbavietās tabakas dūmiem tiek pakļauti: 2006. gadā – 16% vīriešu un 6,2% sievietes, 2008. gadā – 14,4% vīriešu un 3,9% sievietes. 2008. gada aptaujas dati liecina, ka situācija, salīdzinot ar 2006. gadu, ir uzlabojusies, tomēr pilnībā netiek ievērotas normatīvajos aktos noteiktās prasības smēķēšanas aizliegumam darbavietās, un ir nepietiekama smēķēšanas aizlieguma ieviešanas uzraudzība.

Latvijā pirmā skolēnu veselības paradumu pētījuma HBSC aptauja notika 1990. / 1991. mācību gadā. Turpmākās pētījuma aptaujas tika atkārtotas ik pēc četriem gadiem atbilstoši starptautiskajam pētījuma protokolam. Šī pētījuma mērķgrupas – 11, 13 un 15 gadus veci skolēni. Pētījuma dati liecina, ka skolēnu īpatsvars, kas mēģinājuši smēķēt, pieaudzis no 45,4% 1991. gadā līdz 57,2% 2006. gadā. Būtiski pieaudzis tieši smēķēt mēģinājušo meiteņu īpatsvars – no 5,3% 1991. gadā līdz 22,7% 2006. gadā [7].

2007. gadā starptautiskajā skolēnu smēķēšanas GYTS aptaujā piedalījās 49 Latvijas vispār-izglītojošās skolas; kopā tika aizpildītas 3362 anketas. Pētījuma mērķgrupa – skolēni vecumā no 13 līdz 15 gadiem. Aptaujas dati liecina, ka pašlaik cigaretes smēķē 35,2% meiteņu un 41,8% zēnu. 18,5% skolēnu ir ikdienas cigarešu smēķētāji (22,0% zēnu un 15,0% meiteņu). Pētījums parāda, ka Latvijā jauniešu vidū arvien populārāka kļūst ūdenspīpes smēķēšana. 33,1% respondentu atzīmē, ka pēdējā mēneša laikā ir smēķējuši ūdenspīpi.

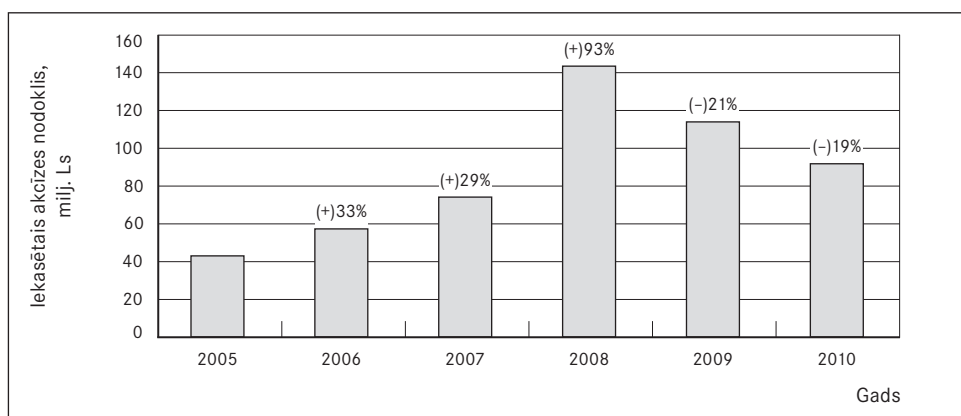
71,9% smēķējošo (70,2% zēnu un 73,3% meiteņu) un 38,2% nesmēķējošo skolēnu norāda, ka dzīvo mājās, kur kāds smēķē viņu klātbūtnē. 43,8% nesmēķējošo un 64,5% smēķējošo jauniešu norāda, ka smēķē viens vai abi vecāki. 46,7% skolēnu norāda, ka cigaretes iegādājas veikalos un kioskos. 42,5% skolēnu uzskata, ka iegādāties cigaretes veikalā ir viegli. 59,6% skolēnu uzskata, ka cenu paaugstināšana tabakas izstrādājumiem varētu mazināt iespēju iegādāties tabakas izstrādājumus [7].

Latvijā akcīzes nodokļa piemērošanu tabakas izstrādājumiem nosaka likums "Par akcīzes nodokli", kas tika pieņemts 2003. gada 30. oktobrī un stājās spēkā ar 2004. gada 1. maiju. Likums paredz, ka nodokļu likme cigaretēm jāaprēķina, summējot pamatlīkmi un noteiktu procenta likmi no maksimālās mazumtirdzniecības cenas [8]. Likumā noteiktās nodokļa likmes tabakas izstrādājumiem atbilst ES Direktīvās noteiktajam minimālajam līmenim.

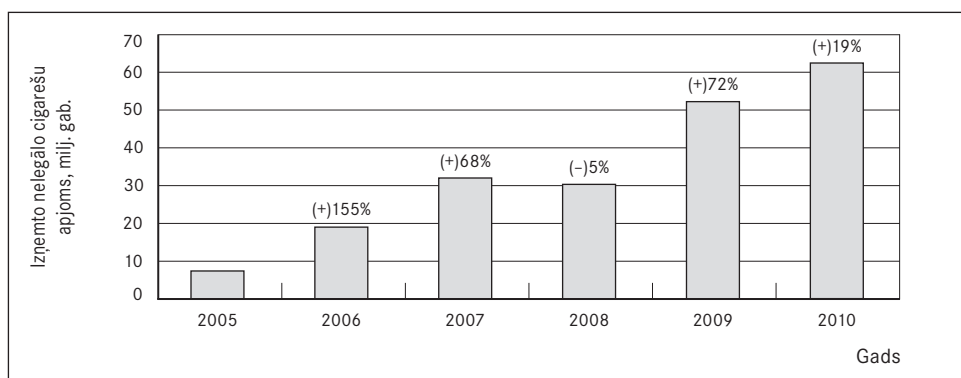
Pamatojoties uz VID datiem, kas salīdzināti ar iepriekšējo gadu, ir vērojamas šādas tendences:

- 1) akcīzes nodokļa ieņēmumi palielinājušies 2006. gadā par 33%, 2007. gadā – par 29%, 2008. gadā – par 93%, savukārt samazinājušies 2009. gadā par 21%, 2010. gadā – par 19% (sk. 1. att.);
- 2) tabakas ražošana 2006. gadā nav mainījusies, bet turpmākajos gados strauji samazinājusies: 2007. gadā – par 10%, 2008. gadā – par 23%, 2009. gadā – par 69%, 2010. gadā – par 95%;
- 3) cigarešu realizācija mazumtirdzniecībā palielinājusies: 2006. gadā – par 13%, samazinājusies 2007. gadā par 30%, palielinājusies 2008. gadā par 16%, samazinājusies 2009. gadā par 37%, 2010. gadā – par 23%;
- 4) Latvijā ražoto cigarešu īpatsvars 2005. gadā – 24%, 2007. gadā – 20%, 2008. gadā – 13%, 2009. gadā – 11%, 2010. gadā – 1%;
- 5) tabakas imports:
 - a) cigaretēm palielinājies 2006. gadā par 19%, samazinājies 2007. gadā par 3%, palielinājies 2008. gadā par 21%, samazinājies 2009. gadā par 34%, 2010. gadā – par 37%;
 - b) smēķējamai tabakai palielinājies 2006. gadā par 41%, samazinājies 2007. gadā par 20%, palielinājies 2008. gadā par 21%, 2009. gadā – par 18%, 2010. gadā – par 65%;
- 6) no apgrozības izņemto nelegālo cigarešu apjoms 2006. gadā palielinājies par 155%, 2007. gadā – par 68%, 2008. gadā samazinājies par 5%, 2009. gadā palielinājies par 72%, 2010. gadā – par 19% (sk. 2. att.).

1. attēls. Iekasētais akcīzes nodoklis par tabakas izstrādājumiem pēc Valsts kases datiem
Collected excise tax on tobacco products (LVL) according to Treasury data

2. attēls. Valsts Ieņēmumu dienesta Muitas kriminālpārvaldes uzsāktu kriminālpcesu ietvaros izņemto nelegālo cigarešu apjoms
The amount of illicit cigarettes seized by the State Revenue Service Customs Criminal Department

Pēc VID datiem, 2009. gadā VID Muitas kriminālpārvaldes darbības rezultātā (administratīvo lietu un kriminālpcesu ietvaros) ir izņemtas 56 171 025 cigaretes. Cigarešu kontrabandas apkarošanas darbības rezultātā novērsts kaitējums valstij 5,9 milj. latu apmērā. 2010. gadā izņemto cigarešu skaits ir palielinājies līdz 62 451 820, kas ir par 11% vairāk nekā iepriekšējā gadā.

Diskusija

Jaunākie Eiropas Komisijas Veselības un patērētāju direktorāta (*Directorate General for Health and Consumer*) Eurobarometer pētījuma dati liecina, ka 36% Latvijas iedzīvotāju smēķē. Vislielākais smēķējošo iedzīvotāju īpatsvars Eiropā ir Grieķijā, kur 42% iedzīvotāju apstiprina, ka smēķē. 39% iedzīvotāju smēķē Bulgārijā un 38% – Ungārijā. Vismazāk smēķētāju ir Zviedrijā – 16% un Somijā – 21%. Latvijā ir lielākais smēķējošo iedzīvotāju īpatsvars starp Baltijas valstīm. Igaunijā smēķē 32% iedzīvotāju, bet Lietuvā – 30% [9].

Par tabakas izstrādājumu lietošanas izplatību liecina ne tikai aptauju un pētījumu dati, bet arī tabakas izstrādājumu realizācijas rādītāji. Legālo cigarešu realizācijas apjoma samazinājums pēdējos gados saistāms ar kopējo ekonomisko rādītāju lejupslīdi. Cenu un nodokļu izmaiņas ļauj novērot mijiedarbību starp cenu un pieprasījumu. Tā kā cigaretes nav pirmās nepieciešamības preces, cenu paaugstināšana ietekmē cilvēku pirktpēju. Šeit gan jāņem vērā kopējais iedzīvotāju ieņēmumu līmenis. Ņemot vērā augsto nodokļu likmi cigaretēm, komersanti 2010. gadā pielāgojās tirgus pieprasījumam

pēc lētākas produkcijas, tāpēc pēdējos gados importēto cigarešu apjoms ir samazinājies, bet smēķējamai tabakai un cigarellām palielinājies. Neapšaubāmi, ka nodokļa likmes ir saistītas ar nodokļu ieņēmumiem, tomēr cigarešu apjoma izmaiņas arī būtiski ietekmē nodokļu ieņēmumus. 2009. gada 1. janvārī nodokļu likme cigaretēm tika pielīdzināta ES noteiktajam minimālajam līmenim, bet 2010. gada janvārī tai tika noteikts minimālais sliekšnis – Ls 48 par 1000 cigaretēm. Pieaugot akcīzes nodoklim un legālo tabakas izstrādājumu cenām, pieaug arī nelegālā tabakas izstrādājumu aprīte, tāpēc būtu jāpastiprina kontrole un jāpaaugstina soda sankcijas par nelegālu tabakas izstrādājumu ražošanu un tirdzniecību.

PVO pētījumu dati liecina, ka pieprasījumu pēc tabakas izstrādājumiem ietekmē likumdošanas izmaiņas attiecībā uz tabakas izstrādājumu reklāmas un sponsorēšanas pasākumu aizliegšanu. Latvijā pašreizējā tabakas kontroles sistēmas veidošana tika sākta 1996. gada beigās, kad pieņēma likumu "Par tabakas izstrādājumu realizācijas, reklāmas un lietošanas ierobežošanu". 1997. gadā darbu sāka Smēķēšanas ierobežošanas valsts komisija [10]. Lai gan LR likuma "Par tabakas izstrādājumu realizācijas, reklāmas un lietošanas ierobežošanu" 8. pantā ir teikts: "Tabakas izstrādājumu reklāma ir atļauta tikai speciālajos izdevumos, kas paredzēti komersantiem, kuri nodarbojas ar tabakas izstrādājumu tirdzniecību, kā arī izdevumos, kas izdoti un drukāti valstīs, kuras nav Eiropas Savienības dalībvalstis, un nav paredzēti Eiropas Savienības tirgum" [4]; tas nozīmē, ka tabakas izstrādājumu reklāma interneta vidē ir aizliegta, tomēr šī norma tiek pārkāpta. Interneta vidē tiek reklamēti dažādi tabakas izstrādājumi. Minētā likuma 9. pantā ir teikts: "Aizliegts tabakas izstrādājumu reklāmā izmantot maldinošus, dezinformējošus, viltus līdzekļus vai citus paņēmienus, kas var radīt kļūdainu priekšstatu par tabakas īpašībām, tās iedarbību uz veselību, ar tabakas izstrādājumu lietošanu saistītajiem riskiem vai vielām, kuras izdalās, lietojot tabakas izstrādājumus" [4]. Arī šī norma tiek pārkāpta. Piemēram, reklamējot elektroniskās cigaretes kā lētākas un mazāk kaitīgas veselībai, bet nepasakot, ka elektronisko cigarešu kapsulā esošais šķidrums satur nikotīnu un tā daudzums ir paredzēts ilgstošai lietošanai, kas var izraisīt pārdozēšanu un saindēšanos ar nikotīnu.

Likumdošana tabakas kontroles jomā nepārtraukti tiek pilnveidota. To apliecina gan PVO Konvencija, kas stājās spēkā 2005. gadā, gan VM izstrādātā Tabakas uzraudzības valsts programma 2006.–2010. gadam. Tabakas uzraudzības valsts programmas un ieviešanas plāna izstrādi atbalstīja un konsultēja PVO Eiropas reģionālais birojs [10]. Saskaņā ar Konvenciju, noteiktā laika posmā ir jāveic attiecīgi tabakas kontroles pasākumi, lai samazinātu tabakas izstrādājumu ražošanu un patēriņu. Svarīgs faktors ir arī smēķēšanas atmešanas palīdzības pieejamība un sabiedrības izglītošana, tāpēc sabiedrības veselības politikai ir jābūt vērstai ne tikai uz smēķēšanas seku novēršanu, bet arī uz profilaktiskiem pasākumiem, lai sekmētu pozitīvas pārmaiņas tabakas izstrādājumu lietošanas paradumos.

Secinājumi

1. Legālo cigarešu realizācijas apjoms Latvijā, sākot ar 2009. gadu, ir samazinājies. To ir ietekmējuši vairāki faktori:
 - cigarešu cenu kāpums, ko veicināja akcīzes nodokļa likmes būtisks palielinājums, kas 2009. gada janvārī tika pielīdzināts ES noteiktajam minimālajam līmenim, un 2010. gada janvārī ieviestā minimālā nodokļu likme;
 - Latvijā ražoto cigarešu īpatsvara straujš samazinājums, ko izraisīja vienīgā cigarešu ražošanas komersanta SIA *British American Tobacco Latvia* (kas Latvijas tirgu apgādāja ar salīdzinoši lētākām cigaretēm) darbības pārtraukšana 2009. gada oktobrī;
 - kaimiņvalstīs iepirkto cigarešu apjoma pieaugums, kas ir saistīts ar nodokļu likmju starpībām;
 - likumdošanas izmaiņas, saskaņā ar Konvenciju (piemēram, aizliegums no 2010. gada 1. marta realizēt cigaretes, uz kuru paciņām nav krāsainu brīdinājuma uzrakstu);
 - kopējo ekonomisko rādītāju lejupslīde.
2. Akcīzes nodokļa ieņēmumi par tabakas izstrādājumiem, sākot ar 2009. gadu, arī ir samazinājušies. To ietekmējošie faktori ir:
 - legālā tirgū realizēto cigarešu apjoma būtisks samazinājums;
 - akcīzes nodokļa likmes paaugstināšana un minimālās likmes ieviešana;
 - nelegālā tirgus paplašināšanās.

3. Nodokļu likmju palielināšana un cenu kāpums tabakas izstrādājumiem ir veicinājis nelegālo preču apriti, tāpēc ir jāveic nelegālo preču apriti ierobežojoši papildu pasākumi.
4. Smēķēšanas ierobežošanas politika Latvijā nedaudz mazinājusi smēķēšanas izplatību, tomēr pilnībā netiek ievērots tabakas izstrādājumu reklamēšanas aizliegums, jo kontroles pasākumi nav pietiekami efektīvi. Lai būtiskāk samazinātu smēķēšanas un pasīvās smēķēšanas izplatību, nepieciešams ieviest visaptverošu smēķēšanas ierobežošanas valsts programmu un veikt kontroles pasākumu efektivitātes izvērtējumu.
5. Papildus ierobežojošajiem pasākumiem, lai veicinātu sabiedrības attieksmes maiņu par labu veselīgam dzīvesveidam, nepieciešama sistemātiska un vispusīga sabiedrības izglītošana.

Changes in Use of Tobacco Products According to the World Health Organization Convention on Tobacco Control in Latvia

Abstract

Use of tobacco products is a global problem with serious consequences for public health, which calls for the widest possible international cooperation for coordinated action to limit the spread of tobacco and its trafficking. There should be a single tobacco demand reduction strategy. Countries which have ratified the Convention are to develop and implement effective tobacco control program.

Changes in legislation concerning tobacco control in Latvian meets the requirement of the WHO Convention; however, evaluation and improvement of tobacco control effectiveness are necessary.

Keywords: legislation, tobacco control.

Literatūra

1. WHO. 10 facts on the tobacco epidemic and its control, 2008 // http://www.who.int/features/factfiles/tobacco_epidemic/en/index.html (sk. 27.12.2010.).
2. PVO Vispārējā konvencija par tabakas uzraudzību // http://www.saeima.lv/bi8/lasa?dd=LP0941_0#a (sk. 17.12.2010.).
3. LR Ministru kabinets. Tabakas uzraudzības valsts programma 2006.–2010. gadam // [http://phoebe.vm.gov.lv/misc_db/web.nsf/bf25ab0f47ba5dd785256499006b15a4/17cb8c1218bf81cdc2257313001f391a/\\$FILE/Tabakas_Uzr_programma.pdf](http://phoebe.vm.gov.lv/misc_db/web.nsf/bf25ab0f47ba5dd785256499006b15a4/17cb8c1218bf81cdc2257313001f391a/$FILE/Tabakas_Uzr_programma.pdf) (sk. 12.10.2010.).
4. LR Saeima. Likums "Par tabakas izstrādājumu ražošanas, realizācijas, reklāmas un smēķēšanas ierobežošanu" 18.12.1996. ("LV", 3/4 (718/719), 07.01.1997.) ar sekojošiem grozījumiem // <http://www.likumi.lv/doc.php?id=41774> (sk. 25.04.2010.).
5. LR MK noteikumi Nr. 868 "Noteikumi par tabakas izstrādājumu iepakojuma vienību papildināšanu ar krāsainiem fotoattēliem vai ilustrācijām" ("LV", 167 (3951), 28.10.2008.) // <http://www.likumi.lv/doc.php?id=182930&from=off> (sk. 25.06.2010.).
6. VEC (Veselības ekonomikas centrs). Latvijas iedzīvotāju veselību ietekmējošo paradumu pētījums, 2008 // http://sabves.vec.gov.lv/ZinojumuDokumenti/Z_142/latvia_finbaltreport2008_1dala.pdf (sk. 30.04.2011.).
7. LR Veselības ministrija. Veselību ietekmējošo paradumu pētījumi // <http://vec.gov.lv/lv/petijumi-un-zinojumi/veselibu-ietekmejos-paradumu-petijumi> (sk. 30.05.2011.).
8. LR Saeima. Likums "Par akcīzes nodokli" ("LV", 161 (2926), 14.11.2003.) ar grozījumiem // <http://www.likumi.lv/doc.php?id=81066> (sk. 25.07.2010.).
9. Rīgas domes Labklājības departaments. Aptauja: Latvijā ceturtais lielākais smēķējošo skaits starp ES dalībvalstīm // <http://www.narcomania.lv/pub/index.php?id=211&gid=53&lid=513> (sk. 12.06.2011.).
10. LR Veselības ministrija. Tabakas kontroles vispārējās konvencijas ieviešana ir pakāpenisks process // http://www.tvnet.lv/zinas/latvija/221031-vm_tabakas_kontroles_visparejas_konvencijas_ieviesana_ir_pakapenisks_proces (sk. 30.05.2011.).

Jauno mediju pielietojuma iespējas kolaboratīvās kreativitātes un komunikācijas attīstīšanā bērnu radošajā nometnē “Raiņa dzeja bērnu animācijā”

*Ilva Skulte, Mairita Folkmane*¹

Rīgas Stradiņa universitāte

¹ *Daugavpils Universitāte*

Kopsavilkums

Lai arī visbiežāk teorētiskajā literatūrā kreativitāte (radošums) analizēta kā indivīdam piemītoša tieksme radīt jauno, individuāla iedvesma, talants un enerģija, to radošo procesu kontekstā, kas saistīti ar jauno mediju tehnoloģijām, par aktuālu pētījumu tematu kļūst kolaboratīvā kreativitāte – sadarbības jeb grupas kreativitāte. Šajā darbā kreativitātes problemātika balstās grupas darba dinamikā, lomų sadalē, lai īstenotu kopīgo mērķi, grupas savstarpējās komunikācijas specifiskā un grupas vides ietekmē uz katra indivīda kreatīvo ieguldījumu un kognitīvo ieguvumu. Šeit analizētas jauno mediju lietojuma iespējas, lai attīstītu kreativitāti kā papildpotenciālu literatūras klasikas apgūvē. Pētījumā, kas veikts 2010. gada augustā bērnu radošajā nometnē “Raiņa dzeja bērnu animācijā” Daugavpils rajona Berķenelē, izmantotas novērojuma, dziļās intervijas (procesam) un kvalitatīvās kontentanalīzes (produktam) izpētes metodes. Pētījuma priekšmets ir kolaboratīvās kreativitātes veicināšanas un attīstīšanas veidi grupas darbā, komunikācijas modeļi un psiholoģiskā vide tajā, kā arī kreatīvas mācīšanās efekti un artefakti.

Atslēgvārdi: kolaboratīvā kreativitāte, jaunie mediji, audiovizuālā komunikācija, grupas komunikācija, kreatīvā mācīšanās.

Ievads

Viens no mūsdienu izglītības sistēmas un metodoloģijas lielākajiem izaicinājumiem ir jauno mediju jeb moderno komunikācijas tehnoloģiju attīstība. Mediju, it īpaši jauno mediju, izmantojums ietekmē gan bērnu ikdienas paradumus un rotaļas, gan informācijas ieguves un pašizteiksmes iespējas. Tādēļ, lai atbilstoši konceptualizētu jaunās, strauji mainīgās prasības un optimalizētu mērķus un metodes izglītībā, viens no galvenajiem pētnieku uzdevumiem ir analizēt šīs izmaiņas un piedāvāt risinājumus un priekšlikumus, kā izmantot jaunus mediju mācību mērķu īstenošanai.

Līdz šim veiktie pētījumi liecina, ka bērni medijus – datoru, internetu un mobilo telefonu – lieto daudz un labprāt, tomēr vairāk, lai spēlētu un komunicētu, mazāk, lai meklētu informāciju, un pavisam nedaudzi no viņiem apzināti pievērš uzmanību satura radīšanai. Tomēr piekļuves iespējas arvien palielinās, un bērni atvērti un radoši, bez aizspriedumiem un bailēm apgūst jaunās tehnoloģijas, lai lietotu tās pēc saviem ieskatiem. Novērtēts tiek arī jauno mediju kā radošas pašizteiksmes instrumenta potenciāls, sevišķi attīstoties sociālajiem tīkliem, piemēram, *draugiem.lv*, *youtube.com*, kas līdztekus citām piedāvātajām lietojuma iespējām kļūst par virtuālu publisko telpu jauno cilvēku radošo izpausmju

prezentācijai. Postindustriālajā informācijas sabiedrībā tieši šāds radošs, elastīgs, jaunas tehnoloģiju lietojuma prasmes pastāvīgi apgūt radis cilvēks ir izglītības sistēmas mērķis. Radošums, kuru veicina tehnoloģiju lietošanas prasmes, kļūst par esenciāli svarīgu un atbalstāmu indivīda raksturelementu, ko nereti jāprot lietot kolektīvā, grupu darbā, interaktīvi.

Tādēļ būtu jāmaina izglītības prasības, organiski iekļaujot medijus mācību procesā, lai ļautu medijam izpausties kā radišanas dzenulim, jau koncepcijas un dizaina līmenī ņemot vērā medija īpašības. Tā kā liela daļa mediju produktu ir grupu darba rezultāts starpdisciplinārā laukā, skolā uzmanība būtu jāpievērš arī prasmēm un iemaņām grupu darbā. Radošums, jaunie mediji un grupu darbs ir trīs galvenie mūsdienīgas mācīšanās aspekti, kas pētīti šajā darbā.

Šajā rakstā atspoguļotas atziņas, kas gūtas, pētot jauno mediju pielietojumu kolaboratīvās kreativitātes un komunikācijas attīstīšanā bērnu radošajā nometnē "Raiņa dzeja bērnu animācijā". Lai gan filmu uzņemšanu brīvajā laikā lielākā daļa bērnu uzskata par spēli ar jaunapgūstamu mediju, pētījuma koncepcijas centrā ir vairāki ieguvumi: 1) šīs rotaļas laikā bērni apgūst un analizē latviešu literatūras klasiķa Jāņa Raiņa bērnu dzeju; 2) mākslinieciska izpausme var būt veiksmīga mācīšanās forma; 3) animācija piedāvā komunikāciju bērniem tuvajā tēlaini audiovizuālajā kodā jeb valodā, kas nereti stimulē radošo izpausmi; 4) medija specifika saistīta ar darbu (uzdevuma risinājumu) grupā.

Darba mērķis un uzdevumi

Pētījuma mērķis bija analizēt, kā bērnu grupa mijiedarbībā ģenerē un izmanto katra radošos resursus literatūras klasikas reprezentācijai multimedialā vidē.

Lai sasniegtu šo mērķi, tika izvirzīti vairāki uzdevumi / jautājumi.

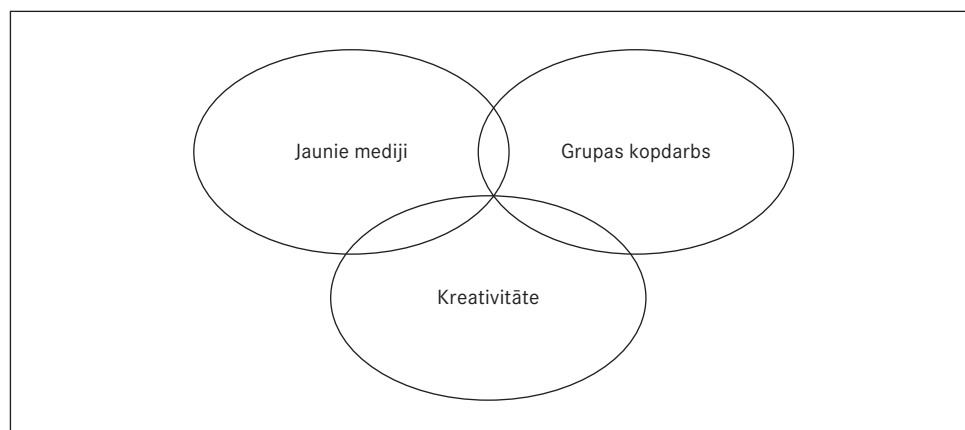
1. Kā kreativitāte attīstās **sadarbībā** un **mijiedarbībā**, veidojot izpratni / iztēlojoties, plānojot ideju / veidojot jaunrades darbu.
2. Kā realizētie grupu **komunikācijas** modeļi stimulē radošumu / motivē bērnus un kāds ir katra personiskais ieguldījums / ieguvums jaunrades procesā.
3. Kāda nozīme ir specifiskajai **videi** – Raiņa mājai.
4. Kā bērni lieto savas prasmes **jauno mediju jomā un kā viņi** stimulē radošumu.
5. Kā bērni **radoši mācās** – interpretē Raiņa dzeju un kā filmā izpaužas lasījums.

Pētījuma teorētiskais modelis

Pētījuma teorētiskais pamats veidots, apkopojot atziņas no trīs neatkarīgām pētniecības jomām, kas dod savu ieguldījumu, lai izprastu kolaboratīvo kreativitāti multimediju vidē. Tās ir: jaunie mediji un jaunā literaritāte, grupu komunikācija un kreativitātes psiholoģija un pedagoģija (sk. 1. att.).

1. attēls. Pētījuma teorētiskais modelis

The theoretical model of the research

Jauno mediju teorētiķi Māršals Maklūens [*McLuhan*, 1994] un Vilems Flusers [*Flusser*, 1997] jau pagājušā gadsimta otrajā pusē pievērsuši uzmanību faktam, ka mediju tehnoloģiju attīstība rada izmaiņas kultūrā un, pirmkārt, ietekmē veidu, kā kultūras pārstāvji izzina, apstrādā (domā) un nodod tālāk zināšanas (komunicē). Turklāt šīs izmaiņas tiek vai nu konceptualizētas kā akustiskās telpas paplašināšanās, vai vizuālās komunikācijas īpatsvara palielināšanās; diskursīvā, uz laiku balstītā, drukātā teksta lasīšanas treniņā attīstītā un rakstā iekodētā domāšana jau pieder pagātnei [*Flusser*, 1997; *Kress van Leeuwen*, 2001; *Livingston*, 2002; *Velšs*, 2006]. Otrkārt, moderno tehnoloģiju attīstības dēļ arvien vairāk cilvēku kļūst par publiski uztveramu artefaktu autoriem. To nodrošina gan t. s. *Web 2.0* komunikācijas veidu, piemēram, sociālo tīklu un blogu, popularitāte internetā, gan tehnoloģiju pieejamība. Treškārt, mainās arī teksti – tie vairs nav materiāli, jo ir tapuši digitāli, ir viegli maināmi un dzēšami, neprasa tik ļoti lielu koncentrēšanās spēju, izdarot katru soli darba veikšanas gaitā [*Flusser*, 1997; *Lai-Chong Law*, 2007]. Turklāt, kā norāda mediju teorētiķis Ļevs Manovičs, jaunajos medijos informācija ir transkodējama – viena un tā pati informācija var kļūt gan par vārdiem, gan par attēliem, mūzikas skaņām un trokšņiem [*Manovich*, 2001]. Ceturtkārt, jāmainās arī auditorijas prasmēm un izglītībai. Jau 20. gs. otrās puses komunikācijas un literatūras pētnieki atzīmē kultūras, sociālo un vides faktoru, kā arī individuālās pieredzes izšķirīgo ietekmi uz nozīmes izprašanu teksta uztveres procesā. Mūsdienās lasīšanas jēdziens tiek izmantots, lai aprakstītu dažādu mediju dažādos izteiksmes veidos uztvertās informācijas dekodēšanu un interpretāciju [*Kress van Leeuwen*, 2001], un lasīšana mūsdienu teorijā tiek uzskatīta par abpusēji aktīvu nozīmes veidošanas procesu – nozīmi veido gan vēstījuma veidotājs / nosūtītājs, gan tā saņēmējs [*Kress van Leeuwen*, 2001, *Leddy*, 2009].

No citas puses raugoties, mūsdienu lasītājam nepieciešamas arī prasme un iemaņas hipermediju tekstu un hiperteksta lasīšanai internetā [*Livingston*, 2002]. Jau drukātās grāmatas, kas domātas bērniem, bieži vien satur ne vien alfabētisko zīmju lineāru kompozīciju un vizuāli uztveramas rakstītā (drukātā) teksta ilustrācijas, bet arī daudzas valodas spēles, alūzijas, hipertekstuālus un intertekstuālus elementus [*Hassett*, 2006]. Tas nozīmē, ka bērns ir pieradis lasīt nelineāri, daudzos nozīmes līmeņos un kodos, arvien biežāk multimodāli, dažādos kanālos un medijos, dažāda veida tekstus. Piemēram, populārie literatūras varoņi mūsdienu jauno cilvēku uzrunā dažnedažādos medijos un izteiksmes veidos – grāmatās, kino, video un multiplikācijas filmās, komiksos, interneta spēlēs, kā mobilā telefona ekrānsaudzētāji [*Alverman*, *Hagod*, *Williams*, 2000]. Zināšanu apguve un izklaide (spēles raksturs) saplūst, bet lasīšanas process pēc sava rakstura arvien vairāk līdzinās pārrakstīšanas procesam. Iznākumā, izmantojot “lasāmo” tekstu, “lasīšana” ir aktīvs un radošs tekstveides process, kurā tiek iegūts pavisam atšķirīgs tekstuālais produkts ar potenciāli variablu un attīstošos nozīmi [*Leddy*, 2009]. Mediju un literaritātes pētnieki akcentē jauno mediju vides plurālismu, kolektīvismu, “piedalīšanos” un “dalīšanos” [*Lankshear*, *Konobel*, 2006], un kreativitāti [*Flusser*, 1997], kā arī jaunas izpausmes formas un žanrus, kas savukārt izmaina zināšanu apguves procesu kā tādu un jo īpaši mācību procesu gan skolā, gan ārpus tās [*Kist*, 2005].

Moderno tehnoloģiju attīstības kontekstā īpaši svarīgu lomu iegūst arī kreativitāte kā indivīdu un sabiedrību kopumā raksturojoša un izdzīvotspēju / konkurētspēju garantējošs potenciāls. Pretstatā senākām kreativitātes koncepcijām, saskaņā ar kurām kreativitāte apcerēta kā mākslinieka – ģēnija īpaša pazīme, jau 20. gs. sākumā filozofs Džons Džūijs rakstīja par kreativitāti kā ikvienam bērnam dabiski piemītošu īpatnību [*Gaut*, 2009], bet 20. gs. vidū ikdienas kultūras atklājums noved arī pie “ikdienas” kreativitātes akcepta [*de Certeau*, 1990]. Šajā kontekstā mūsdienīgākās kreativitātes koncepcijas [piemēram, *Amabile*, 1982; *Csikzentmihalyi*, 1996] izceļ noteiktas jomas zināšanu un prasmju, kā arī motivācijas – iekšējās un ārējās – un sociālā elementa, sistēmas vai vides nozīmi kreativitātes jēdziena izpratnē. Plaši lietotu vispārīgu kreativitātes definīciju radījusi Lielbritānijas Nacionālā Konsultatīvā komiteja kreatīvās un kultūras izglītības jomā [NACCCE, 1999]. Saskaņā ar to kreativitāte ir iztēles darbība, kas veidota, lai radītu oriģinālus un vērtīgus darbus.

Nemot par pamatu šo definīciju, kreativitātes svarīgākās iezīmes ietver, pirmkārt, iztēles darbību, otrkārt, mērķi radīt ko jaunu, oriģinālu (jaunrade), kā arī inovatīvo ideju, inovatīvo produktu un inovatīvās metodes. Svarīgi piebilst, ka šīs oriģinālais (ideja, produkts, metode) tiek novērtēts kā vērtīgs (sociāli un profesionāli akceptēts), turklāt prasmes un uzmanība tiek mobilizētas uz idejas realizācijas plānu

[Lai-Chong Law, 2007]. Ja šādi izprotam kreativitāti, arī mūsdienīga radoša mācīšanās būtu jāorientē uz produktu, tā realizāciju no idejas un prezentāciju (ietverot komunikācijas prasmes un tehnoloģisko līdzekļu pārvaldījumu), oriģinalitāti un vērtīgumu (sociālā un nozares aspektā). Tā būtu mācīšanās kā jaunrade. Radošai mākslinieciskajai izpaušmei, savdabīgai spēlei, kas mobilizē pieredzi, attīsta emocijas un jūtas un ļauj izpausties kvalitatīvajam apkārtējā vidē, ir arvien lielāka nozīme personības attīstībā mūsdienu izglītības sistēmas kontekstā [Eisner E. W., 2002; Freedman, 2003].

Vairāki pētnieki pievērsušies kreativitātes koncepcijas korekcijai jauno mediju laikmetā. Piemēram, Bens Šneidermans savā *genex* modelī uzsver četrus aspektus, kuros iesaistās kreativitāte: 1) informācijas vākšana no iepriekš esošas zināšanu domēnes, 2) inovāciju radīšana, izmantojot attīstītās tehnoloģijas, 3) konsultācijas ar vienāda ranga un ekspertu līmeņa kolēģiem attiecīgajā laukā, 4) rezultātu izplatīšana [Shneiderman, 1997; Lai-Chong Law, 2007].

Tādas jauno mediju īpatnības kā datu daudzveidība un transformējamība, interaktivitāte, viegla informācijas šķirošana un meklēšana, ātrums un automatizācija, spēles un mēģinājuma iespējas, kā arī dažādu jomu sasniegumu un konceptuālo perspektīvu kombinācija ne tikai motivē un attīsta radošo darbību [Lai-Chong Law, 2007], bet arī pārveido un izmaina, mudinot uz pašrefleksiju, liekot radošam skolēnam izvirzīt jautājumu par savas kreatīvās darbības nozīmi un sekām [Craft, 2008].

Lai gan sociālajam kontekstam, vides un profesionālajam vērtējumam tiek pievērsta arvien lielāka nozīme, salīdzinoši maz pētījumu skata radošumu grupas darbā kā sadarbības radošumu – kolaboratīvu kreativitāti. Būtu jāaplūko ne tikai indivīda iekšējā motivācija un sociālās vides motivācija, bet arī kā īpaša joma grupas mijiedarbība, lomu sadale un personības attīstība grupā, kas veic radošu uzdevumu. Kolaboratīvo kreativitāti raksturo galvenokārt divi koncepti – komunikācija (interpretācija) un koordinācija (harmonisks kopdarbs) –, un tā atkarīga no situācijas, koptelpas un lietotajiem rīkiem jeb tehnoloģijām [Sundholm, Artman, Ramberg, 2004].

Sadarbības efekti izpaužas visos kreativitātes aspektos – procesa aspektā (pētāms mijiedarbības elements līdztekus produktveidošanas elementam), personības aspektā (radīšanas elements un komunikācijas elements) un produkta aspektā (inovatīvais, kolaboratīvais, kognitīvais un kreatīvais elements).

Tāpēc viens no svarīgākajiem konceptuālajiem uzdevumiem bija saprast, kā rada grupa – kā kreativitāte attīstās grupas darba procesā un kā tā izpaužas personības sniegumā / ieguvumā un kopīgi radītajā produktā. Par teorētisko pamatu situācijas izpratnei tika ņemts B. Kolinsa un kolēģu [Collins, Guetzkow, 1964; citēts pēc Littlejohn, 1996] izstrādātais vienkāršais darba modelis lēmumu pieņemšanas grupās (sk. 2. att.).

Tajā grupas darbs analizējams četrās dažādās pakāpēs. Pirmkārt, tiek identificēts problēmas avots (šķēršļi darba un starppersonu vidē), otrkārt, tiek aprakstīta grupas uzvedība (lomas un darbības saistībā ar (kop)darba mērķi un uzdevumiem un ar starppersonu komunikāciju grupā), treškārt, tiek analizēti rezultāti (individuālā darba un sadarbības), ceturkārt, ir ieguvumi (uzdevuma izpildes un personu / starppersonu).

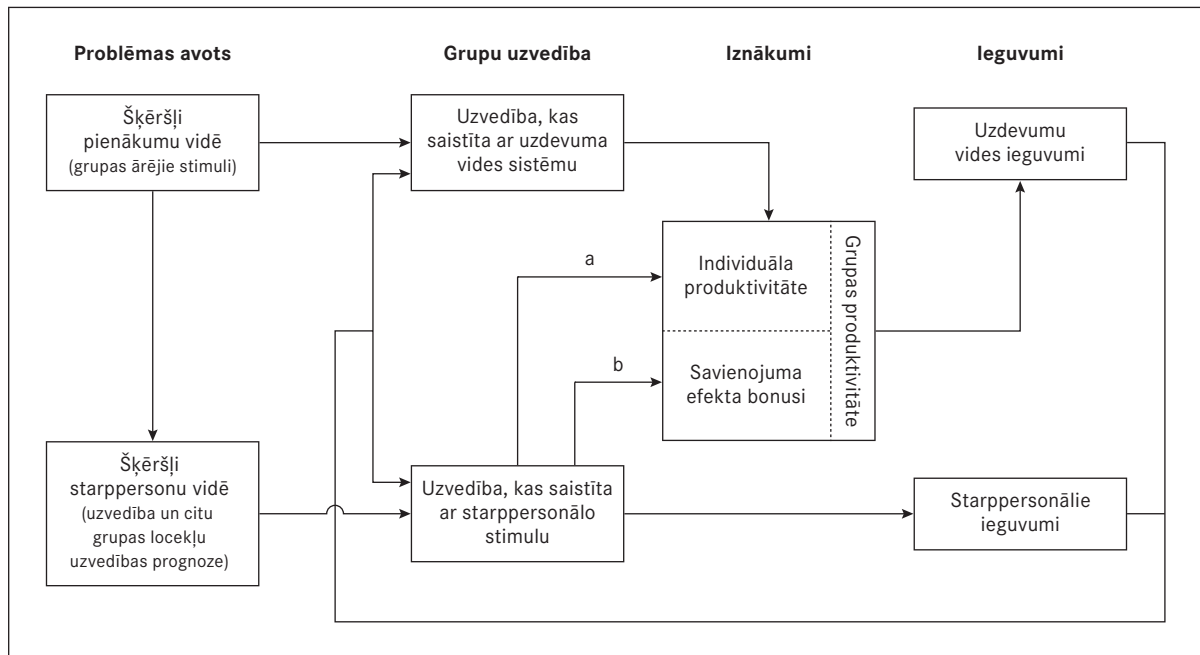
Materiāls un metodes

Pētījuma materiāls ir grupas kopdarbs animācijas filmu veidošanā, kuru cenārijam izmantoti Raiņa dzejoļi bērniem. Filmas tapa 2010. gada vasarā radošajā nometnē “Raiņa dzeja bērnu animācijā” Raiņa mājā Daugavpils rajona Berķenelē, kurā darbojās 15 dažādu vecumu bērnu grupa (vecumā no 7 līdz 18 gadiem) animatoru Dzintara Krūmiņa, Daces Liepas un Māras Liniņas vadībā. Četru dienu darba gaitā tika radītas trīs filmas: “Lellīte Lollīte”, “Inča ģīmetne” un “Noslēpums”. Radošās nometnes ideja – Raiņa dzīvi un dzeju darīt zināmu, saprotamu un mīlamu bērniem un jauniešiem, izmantojot mūsdienu komunikācijas formas.

Pētījumam izmantota kvalitatīvā metodoloģija – novērojuma, dziļās intervijas un kvalitatīvās kontentanalīzes izpētes metodes. Novērojums tika pielietots filmu tapšanas procesā, lai objektīvi analizētu mijiedarbību, lomu sadali un darbības un potenciālos šķēršļus uzdevuma veikšanā. Dziļās intervijas ar grupas dalībniekiem un animatoriem tika veiktas, lai analizētu psiholoģisko klimatu grupā un izvērtētu lomas un darbības (iekļaujot zināšanu un prasmju, kā arī ētisko un estētisko standartu pašvērtējumu un citu grupas locekļu vērtējumu, kā arī noteiktu katra un grupas kopīgo ieguldījumu un ieguvumu.

2. attēls. B. Kolinsa un kolēģu [Collins, Guetzkow, 1964; citēts pēc Littlejohn, 1996] darba modelis lēmumu pieņemšanas grupās

Working model of the group decision making by Collins, et al. [Collins, Guetzkow, 1964; quoted from Littlejohn, 1996]

Kontentanalīze tika izmantota, lai izpētītu, kā un kādus verbāli uztvertos tēlus bērni reprezentējuši animācijas kodu sistēmā, un izdarītu secinājumus par to, kā grupu darbā izpaudušās radošas lasīšanas īpatnības un kādi faktori veicinājuši radošumu.

Rezultāti un diskusija

Vide. Nometnes dalībnieki tika iepazīstināti ar šīs vietas vēsturisko un mūsdienīgo nozīmi. Raiņa māja-muzejs Berķenelē ir valsts nozīmes arhitektūras piemineklis. Birķeneļu pusmuiža, kādreizējais baronu Felkerzāmu īpašums, pazīstama, pateicoties Raiņa vecākiem – Krišjānim un Dārtai Pliekšāniem, kuri to nomāja no A. Etingena (1872–1881). Tieši šeit, kuplu liepu paēnā, Laucesas upītes krastu pakalnos, pagājusi Raiņa bērnība, kuras iespaidi atspoguļoti “Dagdas skiču burtnīcā” apkopotajos dzejoļos. Kopš 1965. gada Birķeneļu pusmuižas dzīvojamā mājā darbojas Raiņa muzejs, šeit ir Rainim veltīta ekspozīcija. Kopš 1998. gada te tiek rīkotas mūsdienu mākslas akcijas, plenēri, izstādes un darbnīcas. Muzejā notiek dažādās aktivitātes, telpas pielāgotas konferenču un semināru rīkošanai. Raiņa mājas vide ir atvērta, tā veicina pozitīvu un radošu gaisotni. Kaut gan tas ir muzejs, šeit ir iespēja nakšņot senlaicīgās gultās, pavadīt laiku, šķirstot Raiņa darbu krājumus un aplūkojot senas fotogrāfijas. Turklāt noskaņa šeit ir mūsdienīga – augu diennakti ir pieejami divi brīvpieejas interneta datori, lielkrāna televizors, DVD, mūzikas centrs, dators. Šeit ir lieliska iespēja izvēlēties garstāvoklim atbilstošu vietu – terasi, kamīntelpu, kafejnīcu vai baudīt dabu ārā.

Grupās apraksts. Nometnē dominēja neformāla un nepiespiesta gaisotne, grupas darbs vairāk tika orientēts uz procesu, nevis uz rezultātu. Nometnes vadītāji un daudzi nometnes bērni savā starpā bija jau pazīstami, arī jaunpieņacējiem šeit bija draugi un paziņas, kopumā 8 meitenes un 7 zēni vecumā no 7 līdz 18 gadiem. Dalībnieki bija apmierināti ar piederību grupai un gatavi sadarboties. To veicināja iepriekšējos gados izveidotais grupas tēls. Domstarpības un personiskās vajadzības parasti tika izrunātas un atrisinātas savstarpējas uzticēšanās gaisotnē. Grupas vadītāja, šīs nometnes idejas autore (arī vienas dalībnieces mamma), īpašu uzmanību pievērsa labvēlīga psiholoģiskā klimata veidošanai grupā.

Vadišanas stils bija demokrātisks, kas arī noteica nometnes gaisotni. Katrs grupas dalībnieks tika uzskatīts par personību, individu. Katru dienu notika sarunas, kas rosināja dalībniekus pievērst īpašu uzmanību savstarpējām attiecībām. Svarīgi tas bija jauno mediju lietojuma laikā, kur katram bija iespējams piedalīties un strādāt, lai izmantotu savas atšķirīgās zināšanas un prasmes multimodālās prezentācijas jomā un pilnveidotu tās. Tā jaunākie dalībnieki varēja mācīties no vecākajiem bērniem. Šī iespēja tika arī aktīvi izmantota. Katram individam bija savi nedaudz atšķirīgi, bet tehnoloģijas specifikas noteikti uzdevumi. Turklāt katram no nometnes dalībniekam bija iespēja izrunāties ar grupas vadītājiem individuāli. Tā kā radošā nometne Berķenēlē tiek rīkota jau vairākus gadus pēc kārtas, grupā ir izveidojusies "mēs" identitāte un nostiprinājušās savas tradīcijas. Bērni, kuri nometnē piedalās kopš 2007. gada, jau kļuvuši par pusaudžiem un jauniešiem.

Viens no būtiskākajiem faktoriem, kas ietekmēja arī gala produkta radīšanu, bija grupas savstarpējā komunikācija. Spēja dažādu vecumposmu dalībniekiem citam citu pieņemt kā sev nozīmīgu personību, radīja vienotu grupu, kas deva pozitīvus rezultātus kopīgā radošā uzdevuma veikšanā. Grupā darbi un aktivitātes tika sadalītas pēc brīvprātības principa – katrs izvēlējās darīt to, kas viņam padodas vislabāk.

Tas, ka bija ļoti atšķirīgi grupas dalībnieku vecumi, šajā projektā kopumā vērtējams kā katra radošo potenciālu attīstošs elements. Vērtējot no grupas savstarpējo attiecību viedokļa, vecākie grupas dalībnieki varēja vērsties pie mazākajiem, lai gūtu uzmanīgus sarunas biedrus, saņemtu apbrīnu, uzklausītu vai, spēlējoties ar mazākajiem, izvairītos no dažkārt nevēlamas vārdu apmaiņas ar vienaudžiem. Savukārt jaunākie dalībnieki jutās pagodināti, kad vecākie biedri pievērsa viņiem uzmanību, jo uzreiz viņu nozīmība savās acīs auga, līdz ar to arī vēlēšanās darboties, sevi parādīt no labākās puses. Dažādu vecumposmu grupā vieglāk arī izspēlēt lomas (grupas līderis, ideju ģenerators, nerātņais, izdarīgais, vienaldzīgais, atstumtais u. tml.), jo nav tik lielas konkurences, katram tobrīd ir svarīgāks atšķirīgs attīstības aspekts.

Personības aspekti. Grupas iekšējā sadarbībā svarīgi bija personību mijiedarbības aspekti: vadītāji–dalībnieki, dalībnieki–dalībnieki, vadītāji–vadītāji. Pastiprinātu sadarbību un atbildību vienam otram priekšā veidoja arī ierobežots, īss darbošanās laiks.

Grupas vadītāji savstarpēji bija labi pazīstami, kopā strādājuši daudzos projektos, tāpēc cits citu atbalstīja gan profesionālajā darbībā, gan pedagoģiskajā un psiholoģiskajā darbā ar konkrēto grupu. Tā kā starp vadītājiem bija jūtama sadarbība, nevis konkurence, nometnē neveidojās psiholoģiska spriedze. Svarīga loma attiecībās vadītāji–dalībnieki bija jāuzņemas pieaugušajiem. Bērniem un jauniešiem kopīga laika pavadīšana bieži vien izvērsās par vērtību un attiecību skolu, kurā visiem ikdienas notikumiem ir nozīmīga vieta. Šeit veiksmīgi lomu spēlēja vietējie vadītāji, kuri jau bija iemantojuši grupas uzticību. Sadarbība ar animatoriem, kuri atbalstīja grupu darbā, sniedzot kompetentus padomus tehnoloģiju jomā un radošā darba pieredzi, veidojās veiksmīga, jo viņi jauniešiem un bērniem jau bija pazīstami kā iemīļoto TV raidījumu "sejas" un populāro multfilmu radītāji. Saksarsme ar cienījamām personībām, autoritātēm, kas pārvalda bērnu novērtētās prasmes un var iemācīt tās bērniem, turklāt izturas draudzīgi un vienkārši, vēl jo vairāk atraisīja dalībniekus un pozitīvi ietekmēja darbības telpas gaisotni. Iespēja vienatnē vai dažreiz nelielās grupās aprunāties par sev aktuāliem jautājumiem ar pieaugušajiem, kuri ikdienā nav blakus, bet tagad ir pieņemti kā draugi, domubiedri, nometnes dalībniekiem šķita aktuāla. Šeit arī bija īstā vieta, kur apmierināt vajadzības pēc sarunām, sevis pozitīvas pozicionēšanas, atbalsta, jauna – cita paštēla veidošanas vienaudžu sabiedrībā. Tas deva stimulu arī cīnīties ar saviem trūkumiem un bailēm. Piemēram, puiša, kurš sākumskolā bija sācis smēķēt, vecāki nevēlējās iesaistīties klases un ārpusklases pasākumos, bet pēc nometnes viņi atzina, ka iepriekšējo gadu nometne un teātra pulciņš, kas vienoja šīs nometnes dalībniekus, devis pozitīvu stimulu cīņā ar trūkumiem. Cits puišs, kas nometnē tika uzskatīts par vienu no līderiem, pēc kāda laika atklāja draugiem savu rūgto bērnības pieredzi saksarsmē ar vecākiem un brāli. Iespēja veidot attiecības bez pagātnes pieredzes iedvesmoja un atbrīvoja puiši arī radošajā darbībā. Tomēr zīmīgi, ka viņam bija vieglāk dibināt draudzīgas saiknes ar jaunākajiem biedriem un nometnes vadītājiem, nevis ar saviem vienaudžiem.

Grupai bija dota iespēja profesionāļu vadībā apgūt un nostiprināt savas zināšanas par jaunajiem medijiem. Darba procesā tika gūtas jaunas zināšanas un prasmes animācijas filmu veidošanā. Īpaša nozīme radošās nometnes laikā tika pievērsta katra dalībnieka individuālās personības attīstībai radošas brīvības un uzdrīkstēšanās gaisotnē. Tā ir viena no būtiskām jauno mediju kultūras iezīmēm, kas to atšķir

no tradicionālo mediju kultūras – iespēja katram, pat ļoti jaunam komunikatoram, pārstrādājot un turpinot kādu iepriekš eksistējošu mediju produktu (piemēram, grāmatā drukātu dzejoli), ar jaunajos medijos relatīvi viegli apgūstamiem līdzekļiem (piemēram, animāciju) veidot publiski pieejamus vēstījumus [piemēram, *Jenkins, 2006*]. Šāda pieeja publiskajai radošās darbības produktu izplatīšanai dod jaunu brīvības pakāpi radošai bērna personībai, akceptējot un ievērojot bērna kā indivīda balsi demokrātiski veidotā diskursā un ļaujot līdzvērtīgi darboties daudz lielākā mērā nekā jebkad agrāk.

Radošie resursi. Savstarpējā komunikācija un darba process kopā ar vadītājiem (kopīga darbošanās ar datoru, fotokameru, filmēšana, filmu skatīšanās un sarunas par to tapšanu, animāciju zīmēšana, aplicēšana un tēlu pārvēršana kustīgā attēlā) jeb **grupas darbs** bija viens no nozīmīgākajiem radošajiem resursiem filmas tapšanas laikā. Viss, ko ikdienā bērni redzēja TV, datoru un kino ekrānos, šeit atklājās attīstībā no idejas tapšanai līdz ieskaņotai, kustīgai filmai, kura tika ierakstīta diskā un kopīgi skatīta uz lielā ekrāna.

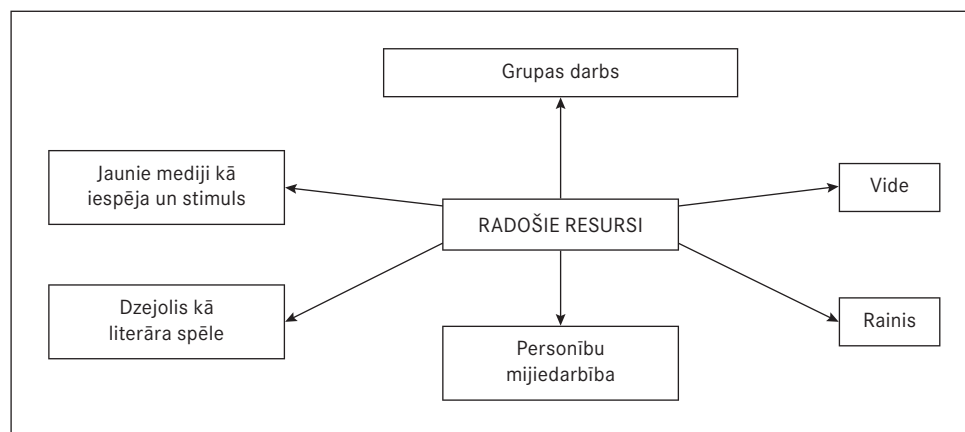
Novērojot dalībnieku savstarpējo attiecību veidošanos grupā un to ietekmi uz darba procesu, var secināt, ka **personību mijiedarbība** grupas darbā nosaka mikroklimatu, kā rezultātā pozitīvā gaisotnē radošais darbs tiek stimulēts, bet nelabvēlīgā gaisotnē – bremzēts.

Radošā darbība ar **jauno mediju** apguves palīdzību atrisija grupas izdomu ģenerēt idejas, lai pielietotu dažādus animācijas un filmēšanas efektus, kā arī parādīja gatavību veikt citus radošus eksperimentus, piemēram, veidot lelles kleitu kolāžas tehnikā, demonstrēt klavierspēles prasmi un improvizēt, zināmos skaņdarbus pielāgojot filmas ieskaņošanas prasībām, radoši izmantot muzejā esošos priekšmetus kā filmas rekvizītus. Digitālajiem medijiem grupas radošajā procesā bija īpaša vieta, jo jaunās tehnoloģiskās iespējas ļāva attīstīt ne tikai pašu produktu, bet arī mērķtiecīgu sadarbību grupā. Pirmkārt, tādēļ, ka ikviens tās loceklis neatkarīgi no savām iepriekšējām prasmēm un pieredzes mediju lietošanā ieguva grupā savu statusu un funkcijas, turklāt jaunākajiem bērniem bija iespēja darba gaitā apgūt arī atbilstošās attēlu viedošanas un animācijas programmatūras lietošanas principus un prasmes. Otrkārt, to lietojums mobilizēja grupu uzdevuma veikšanai, strukturējot darbu visos tā posmos – literārā materiāla izziņu noteiktās “animējamās” vienībās, radošo izdomu, idejas izstrādi un darba procesu. Medijs darbojās ne tikai kā alternatīva izteiksmes instrumentam – zīmulum, otai vai pildspalvai, bet arī kā atbalsts vai pat pamats grupas vadībai.

Vide, kas cieši saistīta ar Raiņa personību, atrisija, iedrošināja un rosināja darboties, lai izprastu un radoši interpretētu dzejoļu teksta elementus un lai nodotu tālāk – potenciāli vienaudžu auditorijai – savas atziņas par Raiņa bērnības pieredzi dzejas kontekstā. Dalībniekiem tika piedāvāti labvēlīgi apstākļi darbam un brīvā laika pavadīšanai. Grupas dalībniekiem bija iespēja brīvi darboties ar **Raiņa** dzejas materiāla lasīšanu, vizualizēšanu un tā ieskaņošanu, kas neapšaubāmi ir viena no labākajām radošās interpretācijas un mācīšanās formām. Veidojot animāciju, ņemot par pamatu Raiņa dzejoli, grupas dalībnieki paši radīja filmas scenāriju un varoņu tēlus. Darbība attīstījās nepiespiesti, **dzejolis** tika interpretēts **kā literāra spēle** (sk. 3. att.).

3. attēls. Radošie resursi

Creative resources

Process. Darba produkta galvenā vērtība ir radošā lasījuma reprezentācija tajā. Līdztekus dzejas nozīmes un retorikas uztveres īpatnībām, kas savdabīgi ietekmēja un saturiski uzlādēja arī darba procesu, bērni spēja radoši transformēt verbālu tekstu vizuālos tēlos un veidot saistītu audiovizuālu tekstu.

Grupas dalībnieki guva jaunas zināšanas un savu skatījumu par Raini kā personību, izmantojot kreatīvu vidi un laikmetīgus komunikācijas līdzekļus, kuri viņus interesē. Kreativitāte un ieinteresētība ļāva izzināt un izprast tekstus brīvi – bez dogmām un stereotipiem.

Jaunajos medijos pieejamā izteiksmes iespēju dažādība un relatīvi vieglais, interaktīvu datorspēli imitējošais darbs ar jaunajiem rikiem stimulēja arī idejas, iztēli un izdomu. Bērni interpretēja dzeju, gūstot spēles prieku, savienojot pašu ikdienas, vides un kultūras pieredzi ar dzejas tēlu ekspresivitāti un tās poētiskās valodas formālajām īpatnībām. Dzejas lasīšana, situācija un iespēja “spēlēties” ar jauniem izteiksmes līdzekļiem un instrumentiem viņus pamudināja būt radošiem, kā rezultātā izveidojās ne vien jauna interpretācija, bet arī jaunas attiecības starp grupas locekļiem, tika apgūtas jaunas prasmes un tapa jauns mākslas darbs – filma, ko uztvert, vērtēt un lietot Raiņa daiļrades apguvei plašākai auditorijai (piemēram, citiem bērniem, it sevišķi pirmsskolas vecumā).

Tādējādi nometnes “Raiņa dzeja animācijā” nozīme vērtējama plašākā kontekstā – šādi radoša grupu darba “eksperimenti” stimulē un motivē jaunas mediju kultūras izveidošanos, kuras radošumam, sevišķi kolaboratīvam grupas radošumam, ir īpaša, izšķirīga nozīme.

Produkta radīšanas (filmu veidošanas) laikā bija vairāki potenciālie šķēršļi:

- spēcīgi iepriekš radīti ārzemju stereotipi par animācijas filmām (“Simpsoni”, “Šreks”, “Spaidermens” u. c.), to vizuālo un saturisko kvalitāti;
- neinformētība par Raini un viņa daiļradi un vāja motivācija to izpētīt;
- bailes par iespējamu neveiksmīgu komunikāciju grupā;
- bailes no radošās darbības kļūdām scenārijā vai zīmējumu radīšanā;
- kautrība un dabisks slinkums, vēlēšanās vairāk atpūsties, nevis strādāt;
- citi individuāli faktori.

Potenciālos šķēršļus ļāva pārvarēt:

- aizrautīgs praktiskais darbs ar dalībniekiem interesējošiem jaunajiem medijiem, izmantojot animācijas filmu veidošanai paredzētu datorprogrammatūru;
- pozitīvā vides gaisotne, kura mudināja izzināt Raiņa daiļradi;
- labvēlīgā psiholoģiskā klimata un personības aspektu mijiedarbība;
- veiksmīga labvēlīgu apstākļu sakritība.

Produkta aspekti – filmu kontentanalīze

Filmu kontentanalīze liecina, ka izšķirīga loma kā vizuālās, tā audiālās tēlainības izveidē bijusi vides (par vides nozīmi vizuālajā kultūrā sk. *Freedman*, 2003) jeb, precīzāk, vietas faktoram un bērības (rotaļu) telpas pieredzei. Vizuālie tēli ir ļoti konkrēti (lelle, kaķis, kaķēni, bērni, kā arī Raiņa mājas vidi reprezentējoši tēli – māja, sega u. c.) un konvencionāli (atlaišanās gultā, aizvērtas acis – miegs), nozīmes ziņā neitrāli, izņemot pārspilējumu, akcentējot atsevišķas, šķietami nesvarīgas vai komiskas detaļas (zilas acis). Audiālā tēlainība līdztekus verbālajam tekstam, piemēram, durvju čikstoņa, klavierspēle, – ņemta no bērnu nepastarpinātās pieredzes, un tā piešķir filmām senuma un noslēpuma nozīmes nokrāsu. Tādējādi tas, ka nometne tika rīkota mājā, kur bērni pavadījis Rainis, veicinājis iztēles attīstību un interpretācijas oriģinalitāti – pārnesot dzejoļu nozīmi filmu tapšanas situācijas kontekstā, filmu tēlos var fiksēt gan vēsturiskās vides, gan Raiņa kā kultūras un literaritātes simbola (burtu tēls), gan medija daudzpusīgas izziņas (multimodalitāte), gan pašu darba (pašrefleksija) un mijiedarbības (sa-spēles: piemēram, dažādie video kadrējumi un plāni) elementus. Multimodalitāte izpaužas dažādu animācijas veidu radošā kombinācijā – foto, video, aplikācija, grafiska animācija, leļļu filmas elementi.

Secinājumi

Pētījuma rezultāti parāda, ka ikviena bērna radošais sniegums kolaboratīvajā radošajā darbībā attīstās situatīvi un mijiedarbojoties trīs nozīmīgākajiem motivācijas faktoriem:

- 1) videi, kas ietver arī izteiksmes tehniskos līdzekļus;
- 2) grupas iekšējai komunikācijai;
- 3) personībai.

Konkrētā uzdevuma veikšanā svarīgi radošie resursi bija:

- 1) jauno mediju izmantošanas iespēja (un jaunu, bērnu vērtējumā – aktuālu prasmju apgūšanas iespēja), kas stimulēja grupas kreativitāti;
- 2) Rainis ne vien kā personība (kas dzīvojusi konkrētajā vidē pirms pusotra gadsimta), bet arī kā tēls, kas simbolizē latviešu kultūru (kultūras koda elements);
- 3) dzejas forma, kas ietver (valodas) spēli, mudinot uz turpmāku “spēlēšanos”.

Nometnes ieguvumus salīdzinājumā ar citām līdzīgām radošām nometnēm, kur jaunie mediji netiek lietoti, atspoguļo četri galvenie aspekti:

- 1) jauna grupas darba pieredze, kur katra vietu grupā un pienākumus nosaka lietotā medija specifika;
- 2) jaunas zināšanas un prasmes katram grupas loceklim jauno tehnoloģiju lietojumā;
- 3) jaunas pakāpes brīvības pieredze, piedāvājot savu radīto produktu publiski (internetā);
- 4) jauns radošums, kas iesaista tehniska rakstura, algoritmisku domāšanu, ko nepieciešams attīstīt (un skolā tas šobrīd netiek darīts) jau no mazotnes, lai bērni izaugtu savā domāšanā gatavi digitalizētajai videi, kurā viņiem nāksies dzīvot.

Kā mūsdienīgs līdzeklis jaunie mediji prasa koordinēt veiksmīgu grupu darbu, lai varētu apzināt un izmantot katra grupas dalībnieka radošos resursus personības attīstībai, procesa produktivitātei, produkta vērtības līmenim un oriģinalitātei.

Bērnu radošās spējas atraisās, ja grupa tiek veidota atlases rezultātā un vadīta atvērti, demokrātiski un brīvi komunicējot un respektējot katra bērna individualitāti. Savstarpējai komunikācijai kopīgajā radošajā darbībā ir liela nozīme kā kreatīvā procesa, tā arī kreatīvā produkta (filma) un kreatīvas personības nostiprināšanā un attīstīšanā.

Bērni radoši izmanto savas prasmes jauno mediju lietošanā un labprāt mācās jauno mediju vidēs, gan pilnveidojot savas prasmes, gan apgūstot jaunas, gan ar to palīdzību gūstot jaunu informāciju un prezentējot savas uzkrātās zināšanas un jaunās idejas, t. i., lieto multimediju rīkus, lai “lasītu” un “rakstītu”.

Šādā darba modelī – grupā, kur kopīgi darbojās dažādu vecumu un atšķirīgas pieredzes cilvēki, notika prasmju un pieredzes nodošana visiem grupas dalībniekiem no prasmīgākajiem, zinošākajiem un vecākajiem. Līdztekus notika mediju tehnoloģiju kompetenču apguve, balstoties uz profesionālu multimediju mākslinieku zināšanām un pieredzi, materiāli tehniskās bāzes iespējām, dalībnieku interesi un iepriekšējo, psiholoģisko gatavību, kas savukārt tika pastāvīgi stimulēta darba procesā.

Pētījuma rezultāti pierāda, ka bērni ātri apgūst jauno tehnoloģiju lietojumu, integrējot to savā dzīvē, ja nepieciešams, praktisku problēmu vai uzdevumu risināšanā. Šis secinājums savukārt norāda uz iespējām jaunos medijus un lietot skolu ikdienas praksē, pasniedzot dažnedažādus priekšmetus. Kā iepriekš tika minēts, jaunie mediji sabiedrības dzīvē ienes izmaiņas izziņas procesos un domāšanā, un skolēnu precīza prasme lietot (arī izzinot) pieejamās tehnoloģijas pieskaitāma pie izglītības sistēmas galvenajiem uzdevumiem. Tādēļ izglītības programmu plānotājiem būtu jādomā par to, ka mediju tehnoloģiju apguve ir nevis tikai mērķis, bet, pirmkārt, līdzeklis un kā tāds arī jāapgūst praktiskā darbībā, veicot dažādus radošus uzdevumus. Piemēram, animācijas pielietojums ir jauna veida rakstītprasme, izsakoties kustīgās vizuālās zīmēs. Tomēr tas iesaista dažādas zināšanas un prasmes – animācijā jāņem vērā gan iespējas izveidot vizuālus tēlus, gan lietot animācijas programmatūru (turklāt tai ir jābūt arī pieejamai), jāzina arī dramaturģijas pamati, kā arī jābūt iemaņām strādāt ar mūzikas ierakstiem. Otrkārt, tā kā prasmes, zināšanas un iemaņas saistībā ar jauno mediju lietojumu ir daudzveidīgas un pietiekami

atšķirīgas, lai grupu darbs mācību procesā, izmantojot jaunās tehnoloģiskās iespējas, būtu efektīvs, jānodrošina, lai tas tiktu plānots, rūpīgi izvērtējot katra grupas dalībnieka iespējas un potenciālo ieguldījumu. Treškārt, mediju lietojums skolā būtu jābalsta uz precīzu izpratni par radošuma nozīmi bērna attīstībā un jauno mediju iespējām šajā jomā. Tas ir komplekss jautājums – izglītības programmu standarti un katras mācībstundas metodika būtu jāpārveido tā, lai tehnoloģijas būtu nevis lieks papildinājums, bet gan piedalītos pašā mācību procesa būtībā, pārstrukturējot mācīšanos kā kognitīvu darbību kā tādu, ņemot vērā grupas iesaisti, interaktivitāti un kreativitāti. Tieši radošuma stimulēšana, lietojot bērnu medijus mācību procesā un ārpus tā, kā alternatīva pasīvi patērējošajai attieksmei, kas izraisa negatīvas sekas (piemēram, atkarību) un ko bieži dzird kritizējam bērnu un mediju kontekstā, ir tas, kam šobrīd pieaugušajiem vajadzētu pievērst vislielāko uzmanību. Viss iepriekš minētais savukārt nozīmē, ka jāmaina veids, kā uz to raugās sabiedrība – jaunieši, vecāki un skolotāji, un it īpaši izglītības speciālisti, jāmaina mediju statuss un informātikas stundu saturs tā, lai tehnoloģiju prasmes tiktu apgūtas pastarpināti, spēlējoties, veicot citu uzdevumu – tā, kā tas atklājās šajā pētījumā.

Possibilities of Incorporating New Media Technologies in the Development of Collaborative Creativity and Communication at the Creative Children's Camp Rainis' Poetry in Children Animation

Abstract

Creativity has been mostly analysed in the theory as a trait of personality, an individual drive to create something new, individual inspiration, talent and energy. However, in the context of the creative processes connected to new media technologies, collaborative forms of creativity have gained an increasing attention by researchers. There, the object of the research is the dynamics of group work, influence of the environment in the group on the creative investment and cognitive gain of each individual. This article analyses the potential of the use of new media animation techniques for creative teaching and learning of literary texts. The aim of this article is to investigate the development of the creativity in group work, communication models and psychological environment stimulating creative learning forms and the effects and products of creative learning. The example taken as the material for research was the work of children animation camp in Berkenele (Daugavpils) – the historical house of the Latvian poet Rainis who was also the author of the children poetry interpreted and used for animation made in group work. Qualitative research methodology was used for the study – children participating in the group (ages 6 to 18) were observed while working and interviewed along with their teachers (leaders of the animation team) and parents. Then the product made – three short animations – was analysed in content analysis to understand the ways in which the work in the group (and the group members, in particular), historically meaningful environment and new media opportunities can involve creative reading, thinking and creative expression of children.

The results of the research show that the main aspects that influence the development of creativity in group work are 1) the environment – the physical, psychological and cultural surroundings and feeling in the group; 2) effective communication in the group; 3) each particular personality with its own creativity profile. The further three factors influencing the creativity of work were 1) the opportunity to use new media (and gain new competences), 2) poetry with language games that invite children to “play” with new media tools and 3) Rainis as a strong personality, who left his trace in history of Latvia, and the symbolic value in the heritage of Latvian culture.

The research also revealed that the effective coordination of group work is the basic requirement for successful collaborative creative work using new media tools. It helps to recognize and use the resources of each member of the group for the development of his own personality, and creative processes in the group as well as the originality and value of the product made. Creative resources are properly used if a group

is led democratically and freely, with the respect towards the individuality of every child. Children are interested in new media and open to new knowledge, experiences and learning of new skills as they are creative in using new tools.

Keywords: collaborative creativity, new media technologies, audiovisual communication, group communication, creative learning.

Literatūra

1. Alverman D. E., Hagod M. C., Williams K. B. Image, Language and sound: Making meaning with popular culture texts. Reading online. 2000; 4 (3) // http://www.readingonline.org/articles/art_index.asp? [sk. 15.09.2006.].
2. Amabile T. Social psychology of creativity: A consensual assessment technique // *Journal of Personality and Social Psychology*, 1982; 43: 997-1013.
3. Craft A. Tensions in creativity and education // *Creativity, wisdom and trusteeship* / Ed. by Craft A., Gardner H., Claxton G. – Thousand Oaks: Corwin Press, SAGE, 2008.
4. Csikszentmihalyi M. *Creativity: flow and psychology of discovery and invention*. – New York: HarperPerennial, 1996.
5. De Certeau, M. *L'invention du quotidien. 1. arts de faire*. – Paris, Gallimard, 1990.
6. Eisner E. W. *The arts and the creation of mind*. – New Haven, London: Yale University Press, 2002.
7. Flusser V. *Hinweg vom papier* // *Medienkultur*. – Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1997.
8. Freedman K. *Teaching visual culture. Curriculum, aesthetics, and the social life of art*. – New York: Teachers College, 2003.
9. Gaut B. *Creativity and Skill* // *The idea of creativity* / Ed. by Krausz M., Dutton D., Bardsley K. – Leiden, Boston: Brill, 2009. – Pp. 83-103.
10. Hassett D. D. Signs of the times: The governance of alphabetic print over “appropriate” and “natural” reading development // *Journal of Early Childhood Literacy*, 2006, 6(10): 77-103.
11. Jenkins H. *Convergence culture: Where old and new media collide*. – New York: New York University Press, 2006.
12. Kist W. *New Literacies in action. Teaching and learning in multiple media*. – New York, London: Teachers College, Columbia University, 2005
13. Kress G., van Leeuwen T. *Multimodal discourse. The modes of contemporary communication*. – London: Arnold, 2001.
14. Lai-Chong Law E. *Technology – enhanced creativity* // *Creativity: A Handbook for Teachers* / Ed. by Al-Girl Tan. – Singapore, London: World Scientific Publishing, 2007.
15. Lankshear C. Knobel M. *New literacies: Everyday practices and classroom learning*. – 2nd ed. – London, New York: Open University Press // <http://catalogs.mhhe.com/mhhe/home.do>
16. Leddy T. *Creative interpretation of literary texts* // *The idea of creativity* / Ed. by Krausz M., Dutton D., Bardsley K. – Leiden, Boston: Brill, 2009. – Pp. 295-311.
17. Littlejohn S. W. *Theories of human communication*. – Belmont, CA: Wadsworth, 1996.
18. Livingston S. *Young people and new media*. – London, New Delhi: SAGE Publications, 2002.
19. Manovich L. *The language of new media*. – Cambridge, MA: MIT Press, 2001.
20. McLuhan M. *Understanding media: Extensions of the man*. – Cambridge, MA: MIT Press, 1994.
21. Shneiderman B. *Codex, memex, genex: the pursuit of transformational technologies* // *International Journal of Human-Computer Interaction Draft*. – December 22, 1997 // <http://hcil.cs.umd.edu/trs/97-21/97-21.html> [sk. 22.10.2010.].
22. Sundholm H., Artman H., Ramberg R. *Backdoor creativity: Collaborative creativity in technology supported teams*. 2004. // www.citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.96 [sk. 25.09.2010.].
23. Velšs V. *Perspektīvas* // *Estētikas robežceļi*. – Rīga: LMC, 2006., 205.-290. lpp.
24. National Advisory Committee on Creative and Cultural Education (NACCCE) report *All Our Futures: Creativity Culture and Education*, 1999. // <http://www.cypni.org.uk/downloads/alloutfutures.pdf> [sk. 03.11.2010.].

Modernitātes un postmodernitātes attiecības jauniešu subkultūru diskursā

Normunds Kozlovs, Ilva Skulte

Rīgas Stradiņa universitāte

Kopsavilkums

Mišels Fuko, aprakstot subjekta hermeneitiku, īpašu uzmanību velta kartēziskās paradigmas maiņai, kas ievada jaunus laikus jeb modernitāti, kad izziņa tiek nodalīta no patības izmaiņu tehnoloģijām jeb kad patiesības izziņas ceļš vairs neved pie pašrades transformācijas. Modernisma priekšstats "cilvēks ir mašīna" ar skaidru akcentu uz nākotni, kustību, progresu un ideāli veidotu apraksta pretnostatījumu shēmu, savukārt subkultūras tiek ievērotas un analizētas kā noteikta deviance, valdošās kultūras normu, vērtību un zīmju sistēmas apstrīdēšana un noliegums, kas veido sociāli politisku opozīciju (kontrkultūru). Postmodernitātes kontekstā analizējot subkultūras, ir mēģināts izvairīties no strikta pretstata, relativizējot to, akcentējot subkultūras kā elastīgas, mainīgas un atvērtas kulturālas formācijas. Tas notiek, kad kultūras pētnieki runā par jauno tradicionālismu, nomadismu, kustībām, viļņiem un neotraibālismu, kura ietvaros sabiedrība, subjekts un patība tiek izzināta nevis ar prātu, veidojot jaunas racionālas analīzes struktūras, bet gan pieredzē, izmainot savu ķermeni un apziņas stāvokļus. Lai arī jauneklīgais dumpīgums noliedz rūpes par sevi, ķermenis un socializācijas iespējas kalpo kā pamatresursi subkulturālās identitātes veidošanai.

Atslēgvārdi: modernitāte, postmodernitāte, jauniešu subkultūras, ķermenis, patība, identitāte.

Ievads

Mišels Fuko [*Фуко*, 1991 (1982)], aprakstot subjekta hermeneitiku, īpašu uzmanību velta kartēziskai paradigmas maiņai, kas ievada jaunus laikus jeb modernitātei, kad izziņa tiek nodalīta no patības izmaiņu tehnoloģijām jeb kad patiesības izziņas ceļš vairs neved pie pašrades transformācijas. Modernitātē kā jaunā subjekta un patiesības attiecību laikmetā zināšanas uzkrājas objektivizētā sociālā procesā, kur subjekts iedarbojas uz patiesību vienvirzienā, jo patiesība vairs nemijiedarbojas, izmainot subjekta esamību. Tomēr heidegeiriskais *das man* – ikdienas cilvēks – transformējas Maklūena [*McLuhan*, 1994 (1964)] aprakstītās mediju – cilvēcisko pagarinājumu – evolūcijas ceļā, kur mediji, kļūstot par vēstījumu, ievieļ cilvēku mašīnapkalpojošos rūpestos, arvien vairāk atsvešinot viņu no paša patības. Jauniešu subkultūra kā pretstats objektivizētai un atsvešinātai tehnokrātijai, kur izziņa nav saistīta ar pašizzinošu savas patības transformāciju, mēģina atjaunot šo pārrauto saiti. Rolāns Barts [*Барт*, 2003] dendiju salīdzina ar jogu. Viņš uzsver, ka ķermeniskai praksei jāmaina mentālais stāvoklis. Drosme mainīties, tapt par citādo un pārbaudīt savas eksistences robežas (arī ar narkotiku izmainītās apziņas stāvokļu palīdzību) – tas raksturo jauniešu subkultūru pašradošo vektoru. "Tikt skaidrībā par sevi tikai ar izziņas aktu palīdzību" [*Фуко*, 1991 (1982), 287. lpp.] jauno cilšu izveidē – neotraibālismā – tiek apšaubīta.

Darba mērķis, materiāls un metodes

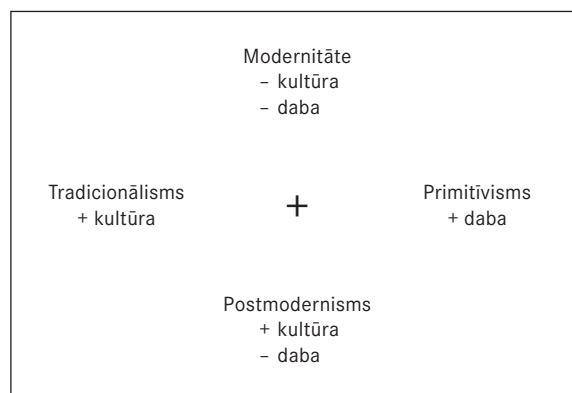
Šajā rakstā analizēta jauniešu subkultūru komunikācija postmodernitātes kontekstā, mēģinot rast līdzsvaru starp postsubkultūru hipotēzi [Bennett, Kahn-Harris, 2004; Bennett, 1999; Weinzierl, Muggleton, 2000] un mūsdienu filozofijas un kultūras analīzes diskursiem, kuros subkultūru ķermeniskās un sociālās pieredzes kļūst par pamatu identitātes konstruēšanas un funkcionēšanas aprakstam. Pētījuma mērķis ir aprakstīt jauniešu subkultūru diskursa transformāciju, izmantojot semiotisko subkulturālo identitāti veidojošo kodu analīzi.

Rezultāti un diskusija

Modernisma identitātes opozīcijas jauniešu subkultūrās

Džonatans Frīdmens darbā “Kultūras identitāte un globālais process” [Friedman, 1994] uzsver, ka jauniešu kultūrās līdzīgi, pat izteiktāk nekā citās jomās, var novērot transformācijas postmodernitātes kontekstā. Viņš izmanto subkultūru piemēru, lai raksturotu postmoderno kultūrintitāti vispār, kā piemēru lietojot panku subkultūras parādīšanos, kurā šīs pārejas iezīmes, viņaprāt, visspilgtāk saskatāmas. Panku subkultūra vairs nebija, viņa vārdiem runājot, “šķiriski balstīta kultūras izpausme, jo tās saturs ir vispārēja revolūcija pret civilizāciju, bieži izmantojot tieši postmoderno simbolismu, nereti skaidri identificējoties ar zaudēto primitivitāti un cieši asociējoties ar tādām kustībām kā “pilsētas indiāņi” Itālijā un skvoteri lielākajā daļā Eiropas pilsētu” [Friedman, 1994, 80. lpp.]. Modernitāte ir racionāla, abstrakta, tātad nodalīta no dabas (prāts nodalīts no ķermeņa) un balstās uz idejām par indivīda brīvību, pašizziņu, pašapziņu, pašattīstīšanu un patību. Pretstatā tai Frīdmens izšķir divu veidu primitivitātes: pirmkārt, kultūrā pamatoto tradicionālismu, kurš meklē saknes pagātnē vai arī interesējas par perifēriem kulturāliem modeļiem – autentisku kultūru, otrkārt, libidīni – agresīvāku tipu, kas meklē “cilvēka dvēseli” un civilizāciju skata kā ierobežojumu, no kura jāatbrīvojas. Libidīni lūkojas pēc modeļiem pirmskapitālisma pasaulē un mūsdienu primitīvajās sabiedrībās un kultūrās, suminot dabu, radošumu un kopienu, nevis indivīdu. Dabiskajā mentālās fokusēts uz komūniju, kopienu ar citu, patībā saplūst prāts un ķermenis, indivīds saplūst ar vidi, no kā izriet arī robežu maiņas un daudzveidība dzimumu, vecumu un personības traktējumā. Šo pēdējo primitivitātes tipu Frīdmens saista ar postmoderno pasaules uztveri.

Saskaņā ar viņa aprakstīto mūsdienu identitātes telpas struktūru modernisma racionālisms izpaužas kā kultūras un dabas noliegums, nodalīšanās no abām. Tradicionālismā tiek noliegta daba, bet primitīvismā – kultūra, kam postmodernisms kā modernisma pretpols ir mēģinājums no jauna un fleksibli mainīgā, atvērtā modelī apvienot gan dabu, gan kultūru [Friedman, 1994, 93. lpp.]. Sk. attēlu.

Moderno identitāti Dž. Frīdmens fiksē krīzes apstākļos, kuros tās stabilitāte un noturīgums zūd, un identitāte tiek meklēta trijos pārējos identitātes telpas polos (primitīvisms, tradicionālisms un postmodernitāte). Šo procesu – trifurkāciju – Frīdmens saista ar krīzi, bet, piemēram, hegemoniskas ekspansijas laikā moderniskā identitāte atkal konsolidējas.

Postmodernie sociālās teorijas klasiķi daudz aprakstījuši šo identitātes nestabilitāti un mainīgumu, konceptuālu atvērtību, piesaistot identitāti gadījumam, spēlei, komunikācijas telpas īpatnībām. Postmodernajā domā patību skata kontekstā ar šādām metaforām: atšķiršanās, elastīgums, plūšana vai tapšana. Topot, apgūstot pasauli, mācoties, piemēram, peldēt, cilvēks sākotnēji nediferencē ārējo un iekšējo, nespēj darināt zīmi, abstrahēt ideju no darbībām, kas atkārtojas, vai fenomenu rindas. Viņš dodas “tajā” – dabā, vidē, pasaulē – iekšā, būdams identisks ar to, un tikai vēlāk kultūras sakārtotības vārdā iemācās nodalīt “Es” no apkārtējā, savu ķermeni ar tā kustībām no viņa, izdalot idejas, piekārtotot tām zīmes (vārdus), pieņemot likumus un attiecības [Делез, 1998, 39. lpp.].

Ķermenisko kodu nozīme postmodernitātes un jauniešu subkultūru diskursā

Drosme mainīties, pārkāpt savas patības un pat sava ķermeņa robežas, paredzot tā nozīmju relativitāti un vēloties atvērties un izbēgt kultūras=valodas=tēva represivitātei, aprakstīta arī Džūdītas Batleres populārākajā darbā “Dzimtes problēmas” [Butler, 1990/1999]. Rakstot par seksualitāti un dzimti no postmodernas filozofes pozīcijām un lielā mērā pārstāvēt tieši feminisma tradīciju (lai gan viņa šādu vai jebkādu iedalījumu noraida), arī Batlere iezīmē mistisku, iedomājamo, iekārojamo pirmskultūras vai pēckultūras vietu, kurā ķermenim nav jāpiekārt zīmes, kas tam piešķir kādu konkrētu sociāli rezonējošu noteiktību, piemēram, dzimumu.

Modernisma priekšstats nodala personu kā pašu, pārliekot to uz ķermeni, piemēram, kā Gofmans, sociāli definējot seju: “Seju (*face*) var definēt kā pozitīvo sociālo vērtību, ko persona uzskata par savu, ko citi secina, ka viņš to pieņēmis kāda noteikta kontakta laikā. Seja ir paša tēls, kas veidots saskaņā ar apstiprinātiem sociāliem atribūtiem” [Goffman, 1967, 5. lpp.]. Savukārt postmodernais priekšstats konceptualizē subjektu, Es-pieredzi, iejušanos, saplūšanu, mentālu un ķermenisku transformāciju saskaņā ar vidi – gan organisko, gan tehnisko un sociālo – cilvēka / vīrieša radīto un manipulējamo, pēdējo kritizējot un aicinot uz dumpi. Tāda šī transformācija parādās, piemēram, kiberfeminisma subkultūrā, kas dokumentēta Donnas Haravejas manifestā: “20. gs. beigās, mūsu laikos, mītiskajā laikā mēs visi esam himēras, teorētiski un industriāli ražoti mašīnas un organisma hibrīdi; isāk sakot, kiborgi. Kiborgs ir mūsu ontoloģija; tas dod mums mūsu politiku. Kiborgs ir kondensēts iztēles un materiālās realitātes tēls, un šie divi savienotie centri strukturē jebkuru vēsturiskas transformācijas iespējamību. “Rietumu” zinātnes un politikas tradīcijās – rasistiskā, vīriešu dominēta kapitālisma tradīcijā, progresā tradīcijā, dabas kā resursa piesavināšanās tradīcijā, lai padarītu to par kultūras produktiem; patības reprodukcijas no cita atspoguļojuma tradīcijā – starp organismu un mašīnu vienmēr pastāvējusi karadarbības līnija” [Haraway, 1991, 150. lpp.]. Zīmīgi, ka feminisma tradīcijā sievietei savas patības izcīnīšana vienmēr saistījies ar nodalīšanos – savas telpas izcīnīšanu (Virdžīnija Vulfa) [Vulfa, 2002 (1929)] un “patības vientulību” (Elizabete Kadija Stanton) [Stanton, 1892]. Tieši tādēļ posthumānisma izspēlēšana kultūras represivitātes atcelšanai traktēta kā iespēja – postmodernā iespēja.

Lai raksturotu pāreju no modernitātes uz postmodernitāti kā sociālu procesu, Ronalds Ingleharts 20. gs. otrajā pusē pētīja vērtību izmaiņas. Viņš materiālisma vērtībām pretstatīja postmateriālisma vērtības, pieņemot, ka tās (kā visi ar “post-” konstruētie jēdzieni) ir nevis materiālisma noliegums, bet gan tā transformācija. Pie šādām transformētām vērtībām jeb izmainītām vērtību prioritātēm viņš vispirms pieskaita pašizteikšanos un dzīves kvalitāti, kas postmodernā sabiedrībā dominē pār tādām industriālajā modernitātē izkristalizētām prioritātēm kā sociālās šķiras apziņa un sociālā drošība [Inglehart, 1997, 36. lpp.]. Viņš arī kontekstuāli piebilst, ka “[...] tas ne tikai atver ceļu tradīcijai atgūt savu statusu, bet arī rada vajadzību pēc jauna leģitimējoša mīta” [Inglehart, 1997, 25. lpp.]. Tādēļ mūsdienu jauniešu subkultūru pārstāvji “atļaujas” un “izbauda”: atļauj sev brīvību izpausties pieejamo kodu dažādībā, nefiksējot savu patību, un izbauda savu ikdienas dzīvi kā šīs pašizpaušmes procesu un rezultātu vienlaikus – vienīgo sev pieņemamo kvalitatīvo dzīvi. Darot to, viņi veido jaunu stāstu, kurā izkristalizējas jaunas sociālās attiecības, saistības un patiesības, tomēr tās ir brīvas un, tāpat kā stāsts, atrodas tapšanas procesā.

Brīvības alkas un nonkonformismu jauniešu subkultūrās var skatīt arī kā sociāli politiskas blaknes tam starpstāvoklim, kur ir jau apgūtas spējas runāt akceptētā zīmju valodā, bet netiek piedāvāti pietiekami resursi statusa simbolu demonstratīvai patērēšanai, t. i., nav iespējas iekļauties pūļa sistēmā,

kur "tikai nauda runā". Šis defekts tiek padarīts par efektu, būvējot subkopienas, kurās runās galvenokārt ķermenis – frizūra, apģērbs, tetovējumi un "it kā" pastāvēs citi likumi / tikumi, kurās būs "savējie" un kurās "sapratīs". Prakses, kurās iekļaujošais elements – tieši protesta vārdā – paredz ķermeņa izmaiņas, kas reprezentē noteiktu ideoloģiju (tātad vēstījumu), bet neitralizē, piemēram, dzimšu atšķirības, subkultūrās ir plaši izplatīts elements [Synnott, 1993, 115.-118. lpp.]. Tādējādi ķermenis ir gan medijs, gan vēstījums, gan simboliska iekļaušanās subkultūras "ķermenī", iegūstot sev tās identitāti.

Tomēr šim apstāklim ir arī otra puse – ja dzīve jauno subkultūru pārstāvjiem ir māksla, tad māksla un citas sociāli "normālās" kultūras jomas viegli akceptē un "normalizē" subkulturālos elementus kā mākslas, nereti komercializētas mākslas, formas, neraugoties uz to šķietamo nepieradinātību.

Tehnē – mākslinieciskie un tehnokrātiskie aspekti jauniešu subkultūrās

Modernisma kulta figūra ir objektīvās pasaules likumu patiesības noskaidrotāja zinātnieka tēls, kas racionāli pārvalda tehnoloģijas. Pretēji tam postmodernitātei raksturīgs ir jau subjektīvās patiesības izgudrotājs un iedibinātājs – nonkonformistiski noskaņots mākslinieks. Jauniešu subkultūru diskursa neviennozīmīgo attieksmi pret tehnoloģiju un tehnokrātiju fiksējis psihologs, rakstnieks, narkotiku lietošanas pieredzes pētnieks un kiberkultūras pionieris – vienlaikus arī 20. gs. 60. gadu kontrkultūras ikona Timotijs Līrijs. Viņš savos darbos un izteikumos izklāstījis narkotisko vielu darbinātu apziņas transformācijas pieredzi kā dabisku, atbrīvojošu un transcendentālu attiecībā pret valodu un identitāti, kas ļauj ar mākslinieciski dabiskas izteiksmes palīdzību sacelties pret iegrožojošo kodu iznīcinošo iedarbību: "Lai aprakstītu ārējo, jāklūst par zinātnieku. Lai aprakstītu pieredzi, jāklūst par mākslinieku. Vecajai atšķirībai starp māksliniekiem un zinātniekiem jāpazūd. Ikreiz, kad mēs mācām bērnam pareizi lietot kādu ārēju simbolu, mums jāiztērē daudz laika, kamēr viņš iemācās sadalīt un pārmonēt ārējo gramatiku iekšējā komunikācijā" [Leary, 2000 (1988), 72. lpp.].

Tā subkultūrālā dzīves māksla tuvinās modernisma jeb avangarda mākslai kā "nesamierināmās inteliģences, kura sapņo par brīvību, meklējumu auglis, ļaužu grupas darbība, kas rada kādus objektus, kas reizēm ārēji līdzinās gleznām un statujām. Tāpat viņi rada daudzveidīgus tekstus, atļaujot veikt paradoksālus žestus, kas nes aizkodētu informāciju, ar savu sintaksi un semantiku, kuru atslēgas šifrs neeksistē. Tāda informācija intriģē, liek uzdot bezgalīgus jautājumus, provocējot iztēli; tā arī atmodina instinktus un atmiņas, īsāk sakot, atdzīvina esamības intelektuālās un jutekliskās dimensijas. Tā ir refleksija par neizzināmo. Turklāt bez piepūles veicot ekspansiju zinātnes, tehnikas, politikas, mitoloģijas, kultūras tradīcijas u. c. pasaulē, avangards uztur nepārtrauktu dialogu ar ikdienas dzīvi. Tas ir tai alternatīvs vai "paralēls" [Турчин, 1993, 4. lpp.].

Mūsdienās jauniešu subkultūras, kas nokļuva akadēmiskās izpētes laukā 20. gs. 60. gados, kad Birmingemas Laikmetīgās kultūras centrs pētīja tēmu "pretošanās ar rituālu palīdzību", ir jau iekļautas / kooptētas jaunajā zīmju ražošanas ekonomikā, kur pārdots tiek pats dumpis jeb pretošanās ideja. Tās kalpo par autentiskuma un dabiskuma avotu jaunāko trendu un tendenču atpazīšanā, kas ir tik būtiska tā sauktajām kreatīvajām industrijām (mode, datorspēles utt.). Līdz ar pāreju no metalurģijas uz semiurģiju industriālais kopija-objekts tiek aizstāts ar postmoderno kopiju-instrukciju, uzvedības modeļa algoritmu, kas ārišķīgi spektakulārās subkultūrās izpaužas, piemēram, kā globāli uniformēts dreskods. Tā Forda ieviestais konveijers mūsdienās darbojas ne tikai rūpnīcās, bet arī patērētājsabiedrības locekļu galvās. Pašreizējā attīstības posmā ir vērojama jauniešu subkultūru hibrīdizācija, kas, saliekot kopā zīmes, konstruē savu kolektīvo identitāti jau no popkultūras vēsturē iegājušiem *vintage* elementiem – militāriem apaviem, hipijiskiem aksesuāriem, apģērba un arī ar ķermeniskām deformācijām – pīrsings, tetovējumi, matu sakārtojums. Tā ir MTV paaudze – "globālais tīnis" (Naomijas Kleinas termins, 2000), kas pat trešās pasaules valstīs ir sabiedrības galvenais audiovizuālās un elektroniskās produkcijas patērētājs. Tomēr arī šo tendenci varētu skatīt kā mūsdienīgu subkultūru transformāciju, kas realizējas caur savdabīgu, praksē izstrādātu pielāgošanos, kad sociāli ekonomiskie pamati strukturē sistēmu, kurā tiek realizētas (un strukturētas) arvien jaunas, *habitus* fiksētas prakses un jaunas jēgas [Burdjē, 2004 (1980), 73. lpp.].

Subkulturālā (jauniešu) subjekta konstruēšana

Fuko [*Фуко*, 1991 (1982), 284.-285. lpp.] sāk subjekta hermeneitisko analīzi ar atskatu filozofijas vēsturē. Platona dialogā “Alkibiāds” tiek akcentētas rūpes par sevi (*epimeleia*), kas ir grieķu un romiešu filozofiskajai domai raksturīgs elements. Šis princips ietver trīs aspektus – skatījumu uz pasauli, skatījumu uz sevi un darbības (visbiežāk – transformējošas), ko subjekts veic ar sevi. Platona izpratnē *epimeleia* ir, pirmkārt, rūpes par savu dievišķo un nemirstīgo dvēseli, kur svarīga ir askētiska pašdisciplīna. Postmodernā subkulturā paradigmā noliegta tiek kā disciplīna, tā dvēsele, pieņemot savu gan dispersēti izkliedēto, ķermenisko, gan (*homo ludens*) rotaļīga azarta pārņemto eksistenci. Subkulturā ģenerēšanas spēks ir Žila Delēza [*Deleuze*, 1995] aprakstītajiem postmodernajiem sporta veidiem, kuros noris subjekta decentrēšanās. Tiklām kā laikmetīgās, interneta komunikācijas strukturētās sabiedrības metaforai atbilst tādi sporta veidi kā sērfošana (skeitbords, snovbords, parkūrs), kur mainīgās plūsmas un virsmas, arī pilsētas reljefs, tiek pārvarēti pēc iespējas graciozākā veidā. Tā uzvaru svin romantiskās dzīves estetizācijas pozīcija, kad patiesība nevis tiek izziņāta zinātnieka saspringtā prāta veidotās figūrās kā modernitātē, bet gan ir avangardiska mākslinieka rotaļīgi izgudrota, radīta vienmēr jauna un pati iedibina sava vērtējuma kritērijus un likumus. Subkulturām raksturīgs simbolisko sistēmu meklējumu ceļš kā alternatīva naudas simboliskai varai, pārvēršot šo resursu deprivācijas defektu par efektu. Turklāt šo simbolisko izpausmju varenība ir noslēpumainībā, nenolasāmībā – ar draudīguma potenciālu, kurā iekļaujas gan iracionālais – neprātīguma, reibuma moments –, gan drosme būt citādam, vienlaikus riskējot un alkstot kļūt par izstumto *ad marginem* pūļa sabiedrībā. Tajā pašā laikā subkulturā pārstāvis apzinās šādas izstumtības elitāri ekskluzīvo raksturu, nonākot stila, gaumes un modes avangardā, t. i., perifērijā, kura jau drīzumā sāks diktēt spēles noteikumus centram ar jaunu tirgus nišu kooptētām tendencēm. Tā ir mūžam jauneklīgā “tapšanas nevainība” (*Unshuld des Werdens* Ničem), kas vēl nav pastāvošās varas korumpēta.

Dzīves stils, kas virza “krutuma ekonomiku” (*economy of cool*), paredz dzīves estetizāciju, kas attīstās Umberto Eko “Neglītuma vēsturē” [Eko, 2008 (2007), 408.-418. lpp.] aprakstītās kempa (*camp*) estētikas virzienā. Tā ir attīstība, kurā atsvešinātības un ironijas nogurudinātie, apmetot ironiskās distancēšanās dialektiskas attīstības spirāles loku, meklē autentiskumu kulta pārspilējumā, stilu – bezgaumībā, uzvarētāju – zaudētājā. Tāds ir *hard core* skatuves panku dreskods, kas pārņemts no Holivudas jauniešu filmām par Amerikas koledžām, kur figurē kā nūģa (*nerd*) tēls: brilles masīvos rāmjos, mammas pirktā vestīte ar rombiņiem. Tāds pats pārspilējums ir folkloristu ansamblis pastalās (kas sen vairs nav domātas valkāšanai, bet tikai izrādei) uz barokāli apzeltītās “Māmuļas” skatuves – ākstības (*camp*) elementi šeit attīstās no kultūru konteksta nesaderības un tomēr produkta pārliecinoši plašās akceptēšanas. Turklāt tas tiek akceptēts tādēļ, ka tieši šajā zīmju konstelācijā ir tā istā, patiesā, autentiskā emocija (kas citstarp glorificēta arī emo-subkulturā), kuras meklējumus, pārspilējumu un tāpēc kulta statusā liekamo skaistumu tikai “savējie” sapratīs.

Vienlaikus interese par subkulturām iet kopsolī ar laika garu (*Zeitgeist*), kurš līdz ar augstā / zemā nošķiruma anihilāciju sabiedrības modernizācijā, proti, visu autoritāšu un centralizēti hierarhisko struktūru decentrāciju globālās sādžas (*Global village*) apstākļos, veicina tradicionālisma un mītu atdzimšanu kā jauno cilšu (*neotribes*) sociālo traibalizāciju un urbānās folkloras dzimšanu. Šādu interesi virza arī postapokaliptiskas gaidas, kas cer uz izstumtai, bet tāpēc izredzētai tautai / ciltij iespējamu visjaunākā evaņģēlija atklāšanos, kas kļūs par prieces, nevis komercializētās preces vēsti.

Vēl viena savdabīga atbildes reakcija uz postmodernitātes izaicinājumiem subkulturā diskursā ir pagātnes tehnoloģiju romantizēšana dažās subkulturās. Tā saucamā *steam punk* ideoloģija sasauca ar Jirgena Hābermasa ideju par modernismu kā nepabeigtu projektu [*Habermass*, 1980], kas tiecas restaurēt tvaika mašīnu laika estētiku un ētiku ar visu tā laika humānisma ticību vienotai vēsturei un visas cilvēces progresam, ko garantē tehnoloģijas. Tā ir atgriešanās cilvēciskā mēroga naiviskajā pasaulē, kurā dzīvo Žila Verna romānu varoņi: tehnoloģijas vēl nav deleģētas korporatīvai pasaulei, un izdzīvošanas iemaņas ir zaudētas, ko spilgti ilustrē, piemēram, ģenētiski modificēto kultūraugu un dzīvības formu patentēšana, kura vairs sevi neatražo.

Salīdzinājumam tiek piedāvāta nevainīgā tehnoloģija. Bodrijārs apraksta akas vindu, kuru izmantojot cilvēks pielieto spēka plecu un kontrolē procesu. Pilnīgi citāda ir ūdens ieguve pilsētas dzīvoklī, kur krāna pagriešanas kustība sasaucas vien ar enigmātisku korporatīvu un necaurspīdīgu mehānismu – simulakru. Pie sākotnējā ūdens ieguves veida pilsētā nav iespējams atgriezties, un šāda atziņa liek atcerēties Ž. Bodrijāra mūsdienu tehnoloģiskās attīstības pesimistisko kritiku. Viņa arguments ir, ka šajā attīstībā pazudis cilvēciskais mērogs un realitāte ziedota simulakra labā [Baudrillard, 1988]. Cilvēciskā mēroga zaudēšanas gaitā gan saglabājušās dažas rudimentāri disfunkcionālas īpatnības, piemēram, tiesības iegādāties šaujamočus daudzās ASV pavalstīs. Laikā, kad nebija bumbu un lielgabalu, šaujamoči bija funkcionāli – kā garantija demokrātijai, ko tād var nosargāt tauta pati, nevis plašsaziņas līdzekļi.

Kompensatori jauneklīgā dumpīgumā (bērnišķā kreisuma slimība) tiek noliegtas tradicionālās brieduma rūpes par sevi (vismaz to tradicionālās formās) – dietētika (pašārstēšanās netiek aktualizēta veselīgi jauneklīgā ķermenī), ekonomika (saimniecības neesamība), erotika (androgīnā un aseksuālā tendence). Tomēr ķermenis un socializācijas iespējas kalpo par pamatresursiem subkulturālās identitātes konstruēšanā. Arī tradicionālās morāles [Haidt, 2009] var tapt aktualizētas subkultūru līmenī, piemēram, šķīstības / tīrības domēne kreiso ideoloģiju subkultūrās akcentēta ēdiena izvēlē (vegānu, dzīvniektiesību aizstāvju kustība), savukārt labējiem – seksualitātē (homofobi skinhedi u. c.).

Subkulturālais kapitāls izdala tevi no pūļa masas, un tu kļūsti par avangardiskas elites sastāvdaļu, pateicoties gnostiskām slepeno kodu sistēmas zināšanām (īpaši, tostarp narkotiskai, pieredzei). Tā ir pašrealizācijas iespēja – iztaisnoties, nomest lieko balastu, nastu, kas satur kļūdas, deformācijas, kaitīgos ieradumus. Pašrealizācija tiecas no tumsonības (kā references jomas) uz kritiku (sevis, citu, pasaules). Pašrealizācija ir galīgais mērķis jebkuram cilvēkam, taču vienlaikus tā ir eksistences forma dažiem izredzētajiem. Tas ir subkulturālais dzenulis – atšķirties no pūļa. Lai mērķis realizētos, ir nepieciešams audzinātājs, un par tādu subkulturālai jaunatnei kalpo rokmuzikas dziesmu tekstu autori, kas runā par aktuālajām pašrealizācijas grūtībām jauniešiem saprotamā valodā.

Bet Fuko apgalvo, ka postmodernajā eksistencē par dzīves etalonu ir kļuvis tas, kas, piemēram, stoiķiem ir kritikas objekts: Senekas *stultitia* ir atvērtība ārējām ietekmēm, nekritiska priekšstatu uzņemšana, objektīvu priekšstatu sajaukšana ar pārdzīvojumiem un citiem subjektīviem elementiem; *stultus* ir tas, kurš ir izkaisīts laikā un ļauj sevi savaldzināt, aizraut, ir atstājis savu dzīvi pašplūsmā un nevirza savu gribu ne uz vienu mērķi. Tāda dzīve tek pašplūsmā bezapzinīgi un bezatminīgi – respektīvi, bez gribas, nepārtraukti mainot savu virzību. Griba nav absolūta, bet ir nebrīva – atkarīga no priekšstatu maiņas, gadījuma rakstura notikumiem un nosliecēm. Savukārt absolūta un brīva griba ir vēlme bez inerces un slinkuma. Relatīva, aprobežota un fragmentēti mainīga griba ir atdalīta no patības tāpat kā no ideāla: tā ir *stultitia* [Фукко, 1991 (1982), 294. lpp.].

Turpinot Dika Hebdidža grāmatā “Subkultūra: stila nozīme” [Hebdidge, 1978] pausto domu, izriet, ka mūsdienu pasaulē galvenais nav skaistums, bet stilīgums. Tā izpaužas lielo stāstu [Liotārs, 2008 (1979)] par labo, skaisto un patieso kritika. Pārfrāzējot Dostojevska vārdus, stilīgums, nevis skaistums glābs pasauli. Turklāt Rortija ironiskā intelektuāļu gaume [Rortijs, 1999 (1989)] daudz labāk atbilst laikmeta garam (*Zeitgeist'am*), kas bāzēts nevis izredzētības un varas apziņā, bet uzmanīgā esamības izklaušīnāšanā (empātijā), uz kādu aicina Heidegers. Stilīgums studē esošo konvenciju, lai spētu to izmainīt nekalkulējoši, bet iejūtīgi un tikai tiktāl, lai neieslīgtu ekscentrismā un spētu iedibināt jaunu konvenciju, kura uz īsu mirkli (Endija Varhola piecu minūšu slava ikvienam, kas sasniedzama bez piepūles un pašdisciplīnas, raksturīgas augstajām mākslām) taps par galveno – kantiānisku praktiskā (tomēr estētiskā, ne morālā) prāta maksimu – likumu, kuram jāseko ikvienam.

Secinājumi

Jauneklīgajā dumpīgumā tiek noliegtas rūpes par sevi (vismaz to tradicionālās formās) – dietētika (pašārstēšanās netiek aktualizēta jauneklīgi veselīgā ķermenī), ekonomika (saimniecības neesamība), erotika (androgīnā un aseksuālā tendence). Tomēr ķermenis un socializācijas iespējas kalpo par

pamatresursiem subkulturālās identitātes konstruēšanā. Līdzīgi kā robeža starp ķermenisko un mentālo, nivelējas robeža starp indivīdu un vidi, kopienas locekli un kopienu kā sociālu konstruktū. Tomēr subkulturālais kapitāls izdala sevi no pūļa, tāpēc ka redz iespēju kļūt par avangardiskās elites sastāvdaļu, pateicoties īpašā pieredzē nepastarpināti iegūtām “slepenas” kodu sistēmas zināšanām.

Transformation of Modernity into Postmodernity: Youth Subcultural Discourse

Abstract

Michel Foucault in his “Hermeneutics of the Subject” points out that the change of the paradigm that characterizes modernity is one where the cognition becomes not anymore involved with the technologies of the transformations of the self, or where the way of learning about the world is not anymore leading to the self-generating transformation. Postmodernity, according to many researches on culture, subcultures and identity, is taking off rigid requirements of the rationality of /for the system build on clearly set oppositions typical for modernity and describing the self as the finite object of research, composed by the body and soul. In opposition, for postmodern thinkers the self is flexible, open, socially constructed and constantly transforming entity often freely interacting with a physical and social world around and asking to return to the “roots” and traditions. That is most clearly shown in the analysis of subcultural discourse in contemporary world where the development of neo-tribalism and the traditionalist elements of ideologies and practices are the main tendencies. The aim of the article is to describe the transformation of the subcultural discourse, by the help of analysis of the semiotic codes constructing subcultural identity. The research shows that the care about self (*epimeleia* in Plato’s “Alkibiad”) as well as thinking of the self is rejected in subcultures; this is part of the young rebel. However, the body and the opportunities of socialization are still the basic resources in the construction of the self in youth subcultures.

Keywords: modernity, postmodernity, youth subcultures, body, self, identity.

Literatūra

1. Burdjē P. Praktiskā jēga. – Rīga: Omnia mea, 2004 (1980).
2. Eko U. Neglītuma vēsture. – Rīga: Jāņa Rozes apgāds, 2008 (2007).
3. Liotārs Ž. F. Postmodernais stāvoklis, pārskats par zināšanām. – Rīga: LMC, 2008 (1979).
4. Rortijs R. Nejausība, ironija un solidaritāte. – Rīga: Pētergailis, 1999 (1989).
5. Vulfa V. Sava istaba. – Rīga: Atēna, 2002 (1929).
6. Baudrillard J. The ecstasy of communication. – Mass.: MIT Press, 1988.
7. Bennett A. Subcultures or neo-tribes? Rethinking the relationship between youth, style and musical taste // *Sociology*, 1999; 33: 599–617.
8. Bennett A., Kahn-Harris K. After subculture: critical studies in contemporary youth culture / Ed. by A. Bennet, K. Kahn-Harris. – Basingstoke; New York, NY: Palgrave / Macmillan, 2004.
9. Deleuze G. Negotiations 1972–1990. – New York: Columbia University Press, 1995.
10. Friedman J. Cultural identity & Global process. – London: SAGE Publ., 1994.
11. Habermas J. Modernity – an incomplete project. 1980 // http://platypus1917.org/wp-content/uploads/2010/10/habermas_modernityproject.pdf (sk.30.06.2011.).
12. Haidt J. Liberals and conservatives rely on different moral foundations: Empirical evidence for moral foundations theory. 2009 // <http://people.virginia.edu/~jdhon/> (sk. 30.06.2011.).
13. Haraway D. A cyborg manifesto: science, technology, and socialist-feminism in the late twentieth century // *Simians, cyborgs and women: the reinvention of nature*. – New York: Routledge, 1991.
14. Hebdige D. Subculture: the meaning of style. – London: Routledge, 1979/1998 (repr.).
15. Inglehart R. Modernization and postmodernization. Cultural, economic and political change in 43 societies. – Princeton: Princeton University Press, 1997.

16. Klein N. No Logo // <http://www.e-text.org/text/Klein,%20Naomi%20-%20No%20Logo.pdf> (sk. 30.06.2011.).
17. Leary T. Changing my mind, among others: Lifetime writings. – Prentice Hall Trade, 1982.
18. McLuhan H. M. Understanding Media: the extensions of man. – Cambridge, M A, London: MIT Press, 1994 (1964).
19. Stanton E. C. The Solitude of Self. 1892 // <http://womenshistory.about.com/od/stantonelizabeth/a/solitude.htm> (sk. 30.06.2011.).
20. Synnott A. The body social. Symbolism, self and society. – London, New York: Routledge, 1993.
21. Weinzierl R., Muggleton D. What is 'post-subcultural studies' anyway? // The post-subcultures reader / Ed. by D. Muggleton, R. Weinzierl. – Oxford; New York: Berg Publ., 2003.
22. Барт Р. Система Моды. Статьи по семиотике культуры. – Москва: Издательство им. Сабашниковых, 2003 (1967).
23. Делез Ж. Различие и повторение. – Санкт-Петербург: Петрополис, 1998.
24. Турчин В. С. По лабиринтам авангарда. – Москва: Изд-во МГУ, 1993.
25. Фуко М. Герменевтика субъекта // Социо-логос / Сост. В. В. Винокур, А. Ф. Филиппов. – Москва: Прогресс, 1991(1982). – С. 284–315.

Kiberuzbrukumu vieta drošības konceptā: Krievijas konflikti ar Igauniju, Lietuvu un Gruziju

Māris Andžāns

Rīgas Stradiņa universitāte

Kopsavilkums

Rakstā analizēta kiberuzbrukumu vieta drošības konceptā, kurš starptautiskajās attiecībās starpvalstu attiecību analīzē tradicionāli bijis saistīts ar militāriem draudiem, kas rada fiziskas iznīcības riskus. Tika aplūkoti trīs konflikti – Krievijas konflikts ar Igauniju 2007. gadā par tā sauktā bronzas kareivja pārvietošanu, ar Lietuvu 2008. gadā par aizliegumu Lietuvā publiskos pasākumos lietot Padomju Savienības simbolus un bruņotais konflikts ar Gruziju 2008. gadā, kuru laikā notikuši pret šīm valstīm vērsti uzbrukumi kibertelpā. Raksta mērķis ir izpētīt minētos konfliktus un to laikā notikušos kiberuzbrukumus (izņemot tehniskos aspektus) kā daļu no šiem konfliktiem, kā arī izvērtēt ar šiem kiberuzbrukumiem saistītos drošības teorētiskos aspektus.

Visu rakstā aplūkoto kiberuzbrukumu apmērs bija dažāds – sākot ar psiholoģiska rakstura iznākumu Lietuvā līdz daudz plašāka apmēra kaitējumam Igaunijā un Gruzijā. Visus trīs vieno apstākļi – nav skaidrs, vai tos ir organizējusi Krievija vai arī privātpersonas vai to grupas, kas atbalsta šīs valsts rīcību un nostāju. Neraugoties uz to, kiberuzbrukumi kļuvuši par konfliktu, kuros iesaistīta Krievija, daļu un tas ir jāņem vērā valstīm, arī Latvijai, kurām perspektīvā var pasliktināties attiecības un izveidoties iespējamās konfliktsituācijas ar Krieviju.

Izpētot B. Buzana, O. Vēvera un J. de Vildes drošības koncepta teorētisko analīzi (drošība tiek iedalīta militārajā, vides, ekonomiskajā, politiskajā un sabiedriskajā sektorā) un ņemot vērā rakstā minētos konfliktus, tiek secināts, ka kiberuzbrukumi nav skaidri klasificējami nevienā no pieciem drošības sektoriem. Kiberuzbrukumi atkarībā no to konteksta var tikt aplūkoti gan militārajā, gan politiskajā, gan sabiedriskajā sektorā, tomēr paredzams, ka nākotnē starpvalstu konfliktu laikā tie aizvien vairāk varētu tikt saistīti ar militāro sektoru.

Atslēgvārdi: kiberuzbrukumi, Krievija, Igaunija, Lietuva, Gruzija.

Ievads, darba mērķis un metodes

Vienlaikus ar informācijas tehnoloģiju attīstību pieaugusi valstu un sabiedrību atkarība no informācijas tehnoloģijām un to sniegtajiem pakalpojumiem. Auguši arī ar informācijas tehnoloģijām saistītie riski – ne tikai tehnoloģiskas un cilvēku kļūdas, dabas un tehnogēnās katastrofas, bet arī cilvēku iespējas manipulēt ar informācijas tehnoloģijām. Manipulācijas iespējas var apgrūtināt ne tikai atsevišķus informācijas tehnoloģiju galalietotājus vai to grupas, bet arī būtiski ierobežot valstu un to sabiedrību ierasto funkcionēšanu. Tāpēc kiberuzbrukumi kļuvuši par jaunu draudu veidu.

Krievijas konflikti ar Igauniju 2007. gadā, ar Lietuvu un Gruziju 2008. gadā demonstrēja, ka manipulācijas ar informācijas tehnoloģijām var kļūt par daļu no valstu savstarpējo attiecību kārtības. Ņemot vērā, ka arī Latvijas un Krievijas attiecībās nevar izslēgt attiecību pasliktināšanos

un līdzīgus konfliktus, kādi ar Krieviju bijuši Latvijas kaimiņvalstīm Igaunijai un Lietuvai un Latvijas atbalstītajai Gruzijai un kuru laikā notikuši arī kiberuzbrukumi, ir būtiski novērtēt šo valstu pieredzi.

Raksta mērķis ir izpētīt minētos konfliktus un to laikā notikušos kiberuzbrukumus (izņemot tehniskos aspektus) kā daļu no šiem konfliktiem un izvērtēt ar šiem kiberuzbrukumiem saistītos drošības teorētiskos aspektus. Lai sasniegtu izvirzīto mērķi, izmantojot kvalitatīvās pētījumu metodes, tika paredzēts analizēt kiberuzbrukumu vietu drošības konceptā un trīs minētos konfliktus fiziskajā telpā un kibertelpā, šo uzbrukumu vienojošās pazīmes, kā arī Krievijas lomu tajos.

Diskusija

Drošības koncepts starptautisko attiecību analīzē starpvalstu attiecībās tradicionāli bijis saistīts ar militāriem draudiem, kas rada fiziskas iznīcības riskus. It īpaši “aukstā kara” laikā ārējais valsts apdraudējums lielākoties tika pielīdzināts militārajiem draudiem, tomēr vienlaikus ar starptautiskās sistēmas polaritātes maiņu un globalizācijas procesu ir attīstījušies arī draudu veidi un to teorētiskie analīzes veidi. Vienu no līdz šim plašākajām drošības koncepta teorētiskajām analīzēm piedāvā Barijs Buzans (*Barry Buzan*), Ole Vēvers (*Ole Wæver*) un Jāps de Vilde (*Jaap de Wilde*) 1998. gadā izdotajā grāmatā “Drošība: Jauns ietvars analīzei”. Autori drošību iedala piecos sektoros: militārajā, vides, ekonomiskajā, sabiedriskajā un politiskajā, tādējādi paplašinot tā saukto tradicionālo drošības skatījumu.

Militārajā sektorā draudus var aplūkot kā viena aktora vai to grupas militāra spēka lietojumu vai tā draudus lietot militāru spēku pret citiem aktoriem. Militārie draudi visbiežāk ir tieši un apzināti un spēj apdraudēt visu, tāpēc ir uzskatāmi par eksistenciāliem. Un tāpēc šajā sektorā centrālo lomu ieņem valstis, kas spēj radīt militārus draudus. Tomēr pie noteiktiem apstākļiem iespējami arī citi aktori. Vides sektorā pastāv trīs draudu attiecības: pirmkārt, cilvēku darbības neizraisīti dabas radītie draudi cilvēcei; otrkārt, cilvēku radīti draudi dabas vai planētas struktūrām, kad izmaiņas var izraisīt eksistenciālus draudus cilvēcei vai tās daļai; treškārt, cilvēku radīti draudi dabas sistēmām vai planētas struktūrām, kad izmaiņas neizraisa eksistenciālus draudus cilvēcei. Lielākajā daļā gadījumu drošības jautājumi vides sektorā var būt saistīti ar citiem sektoriem un izraisīt citiem sektoriem piekritīgus draudus.

Ekonomiskās drošības jautājumos ietilpst valstu spēja saglabāt neatkarīgu militāro rūpniecību globālajā tirgū; piegāžu drošība; bailes, ka globālais tirgus rada vairāk zaudējumu nekā ieguvumu un palielina nevienlīdzību; bailes no nelegālās tirdzniecības, militāri nozīmīgu tehnoloģiju tirdzniecības, globālās industrializācijas un masu patēriņa kultūras izplatības; bailes no starptautiskās ekonomikas krīzes. Sabiedrisko drošību organizējošais koncepts ir identitāte, un sabiedrisko drošību var saukt arī par “identitātes drošību”.

Sabiedrisko drošību ietekmē migrācija (identitāti maina iedzīvotāju sastāvs), horizontālā sacensība (kādas spēcīgākas kulturālas un lingvistiskas grupas ietekme), vertikālā sacensība (integrācija, kas stimulē cilvēku identificēšanos ar citu subjektu, vai atdalīšanās reģionālisms, kas veido plašāku vai šaurāku identitāti), kā arī, iespējams, iedzīvotāju skaita samazināšanās. Kopiena uz minētajiem draudiem var reaģēt ar savām aktivitātēm vai arī mēģināt šo jautājumu pārnest uz politisko un, iespējams, arī uz militāro sektoru, tādējādi iekļaujot šo draudu novēršanu kopējā valsts darba kārtībā. Sabiedriskajā sektorā draudi var būt vērsti pret nācijām (un nācijām līdzīgām etniskām vienībām), ciltīm, klaniem, civilizācijām, reliģijām un rasēm. Politiskās drošības centrālais elements ir valsts suverenitāte (kaut gan draudi politiskajā sektorā var tikt attiecināti arī uz nevalstiskām politiskām vienībām un starptautiskās sistēmas līmeņa subjektiem), un šis sektors saistīts ar nemilitāra rakstura draudiem. Politiskie draudi parasti būs vērsti pret politiskas vienības vai kādas tās būtiskas pazīmes (struktūra, procesi, institūcijas) leģitimitāti vai atzīšanu [3, 49.-161. lpp.].

Aplūkotais drošības iedalījums sektoros gan nenozīmē, ka sektori un dažāda veida draudi nebūtu cits ar citu saistīti. Tieši pretēji – draudi un sektori savā starpā ir cieši saistīti, un dalījums sektoros palīdz jautājumus aplūkot kādā konkrētā kontekstā, ierobežojot tajā iekļauto jautājumu loku. Lai gūtu pilnīgu un objektīvu skatījumu, jāaplūko vienlaikus visi sektori [3, 166.-167. lpp.]. Ņemot vērā šīs teorētiskās

drošības analīzes laikposmu, kad kiberuzbrukumi nebija aktuāls apdraudējuma veids, tie nav iekļauti šajā analīzē, un, ņemot vērā turpmāk rakstā veikto kiberuzbrukumu analīzi, nobeigumā tiks izdarīti secinājumi par kiberuzbrukumu piederību aplūkotojam drošības dalījumam.

Pirmais rakstā minētais konflikts notika 2007. gada pavasarī, kad Igaunijā tika pieņemts lēmums no galvaspilsētas Tallinas centra pārvietot memoriālu (pieminekli un apbedījumi), tā saukto bronzas kareivi, kas tika izveidots 1947. gadā pēc Padomju Savienības uzvaras pār nacistisko Vāciju. Pēc Igaunijas neatkarības atjaunošanas šis memoriāls tomēr netika pārvietots un vairāku gadu garumā tas neraisīja tādas problēmas, kas varētu radīt iemeslus tā pārvietošanai vai citādām līdzīga rakstura darbībām. Tomēr pakāpeniski, līdzīgi kā Latvijā to var attiecināt uz Rīgā izvietoto Uzvaras pieminekli, pieauga krievvalodīgo iedzīvotāju interese par šo memoriālu, tāpēc palielinājās tā apmeklējumu biežums un apmērs. Pakāpeniski memoriāls kļuva par sadursmju vietu starp Igaunijas krievvalodīgajiem un igauņiem. Tas savukārt noveda pie diskusijām par pieminekļa statusu, kuru rezultāts bija lēmums veikt memoriāla pārvietošanu.

2007. gada 26. aprīļa rītā pieminekļa un apbedījumu vieta tika iežogota un aizsegta, lai sāktu to pārvietot. Ievērojams skaits cilvēku pulcējās pie žoga, lai demonstrētu savu neapmierinātību. 26. aprīļa naktī protesti pārauga ielu nemieros, bija arī laupīšanas un vandālisma gadījumi. Protestos piedalījās galvenokārt Igaunijas krievvalodīgie iedzīvotāji. Nemieru laikā tika arestēts gandrīz tūkstoš cilvēku, vairāk nekā simts tika ievainoti, bet viens cilvēks (Krievijas pilsonis) gāja bojā [13]. Tika radīti arī ievērojami finansiālie zaudējumi no vandālisma un laupīšanas cietušajiem. Ņemot vērā ārkārtas situāciju, "bronzas kareivis" no Tallinas centra tika pārvietots jau 27. aprīļa naktī, bet 30. aprīlī tas tika izvietots Tallinas militārajā kapsētā.

Krievijas amatpersonas brīdināja Igauniju par nopietnām sekām starpvalstu attiecībās [9], vainoja to vēstures pārrakstīšanā un nehumānā rīcībā pret kritušajiem karavīriem [4], kā arī citādi publiski nosodīja Igaunijas rīcību. Vienlaikus Krievijas valdībai lojālā jauniešu organizācija "Naši" izvērta dažādas protesta akcijas, arī piketēja pie Igaunijas vēstniecības Maskavā, un kādas preses konferences laikā Maskavā notika uzbrukums Igaunijas vēstniecei Krievijā. Pret Igauniju tika vērstas arī slēptas (netiešas) ekonomiskās sankcijas, no kurām lielākoties cieta Igaunijas uzņēmēji, kas bija saistīti ar Krievijas ekonomiku.

Vienlaikus ar nemieriem fiziskajā telpā tie sākās arī kibertelpā – 27. aprīļa vakarā sākās kiberuzbrukumi, kas dažādās intensitātes pakāpēs ilga vairākas nedēļas, līdz tie mazinājās, kad normalizējās attiecības starp Igauniju un Krieviju. Šos uzbrukumus kopumā var iedalīt divās atšķirīgās fāzes, un katrai no tām bija vairāki "viļņi". Pirmā fāze ilga no 27. aprīļa līdz 29. aprīlim un ir uzskatāma par emocionāli motivētu – uzbrukumi lielākoties bija relatīvi vienkārši un nemākulīgi koordinēti. Otrā fāze noritēja no 30. aprīļa līdz 18. maijam un bija labāk pārdomāta un ar pazīmēm par labāku uzbrukumu koordināciju [18, 18.–20. lpp.]. Uzbrukumi kulmināciju sasniedza 9. maijā [11, 165. lpp.], kad Krievijā un krievvalodīgie Igaunijā un citviet svin Padomju Savienības uzvaru Otrajā pasaules karā.

Kiberuzbrukumi bija vērsti ne tikai pret Igaunijas valsts sektoru, bet arī pret privāto sektoru, un kopumā uzbrukuma mērķi var tikt iedalīti četrās daļās: 1) institūciju serveri, kas nodrošina Igaunijas tīmekļa infrastruktūru; 2) valsts iestāžu, tostarp valsts prezidenta, parlamenta, ministriju, valsts aģentūru, arī politiskās partijas tīmekļa vietne; 3) pakalpojumi, ko nodrošina privātais sektors (lielākās Igaunijas bankas, kas nodrošina tīmekļa banku pakalpojumus, ziņu portāli, tīmekļa pakalpojumu nodrošinātāji, nelielā apmērā arī mobilo sakaru nodrošinātāji); 4) personiski un nejauši izvēlēti mērķi [18, 21.–23. lpp.]. Uzbrukumu dēļ nebija pieejami tīmekļa resursi vai bija apgrūtināta piekļuve tiem, tika izmainīts tīmekļa vietņu saturs un Igaunijas amatpersonu elektroniskās pastkastes tika pārplūdinātas ar mēstulēm. Līdzīgi kā nemieri fiziskajā telpā, arī kiberuzbrukumi radīja ekonomiskos zaudējumus, apgrūtināja pakalpojumu sniegšanu un saņemšanu, kā arī sazināšanos ar informācijas tehnoloģiju starpniecību, kas bija sevišķi būtiski, ņemot vērā informācijas tehnoloģiju plašo lietojumu ikdienā Igaunijā.

Lai arī norādes uz krievvalodīgo iesaisti šajos uzbrukumos bija acīmredzamas (dažādos krievu valodā rakstošos tīmekļa forumos tika publicēti aicinājumi un instrukcijas uzbrukumu veikšanai) un uz saistību ar krievvalodīgajiem norādīja kiberuzbrukumu sākums 27. aprīlī, kiberuzbrukumu kulminācija 9. maijā un to noplākums līdz ar attiecību normalizēšanos starp Igauniju un Krieviju, izvēlētie uzbrukumu mērķi, kā arī no kiberuzbrukumiem cietušo tīmekļa vietņu izmainītais saturs, ņemot vērā informācijas

tehnoloģiju specifiku, kopumā nav iespējams noteikt to precīzu ģeogrāfiskās izcelsmes vietu un organizētājus, par ko liecina fakts, ka tika reģistrēti uzbrukumi gandrīz no visas pasaules – no 178 valstīm [17], tajā skaitā arī no pašas Igaunijas.

Par vienu no kiberuzbrukumu epizodēm tika notiesāts kāds krievvalodīgais students no Igaunijas, bet kustības “Naši” pārstāvji 2009. gadā uzņēmusies atbildību par šo kiberuzbrukumu organizēšanu. Tomēr nav skaidrs, vai šī kustība patiešām organizējusi visus uzbrukumus vai arī tikai uzņēmusies atbildību, lai publiski demonstrētu savu iespējamo ietekmi un paveikto tās darbības diskursa ietvaros. Lai arī Krievijas tieša vai netieša saistība ar uzbrukumiem prevalējusi Igaunijas un rietumvalstu plašsaziņas līdzekļos, dažās Igaunijas kiberuzbrukumu epizodēs tikuši konstatēti uzbrukumi arī no Krievijas valdības un prezidenta administrācijas un uz Krieviju par kiberuzbrukumu (oficiālu vai neoficiālu) organizēšanu norādījusi arī Igaunija [7], Krievija nav atzinusi saistību ar šiem kiberuzbrukumiem.

2008. gada 17. jūnijā Lietuvas parlaments veica izmaiņas tiesību normās, nosakot, ka masu pasākumos tiek aizliegts atskaņot Padomju Savienības, Lietuvas PSR un nacistiskās Vācijas himnas, izmantot nacistu svastiku un padomju piecstaru zvaigzni, sirpi un āmuru, Padomju Savienības un nacistiskās Vācijas karogus, kā arī abu valstu funkcionāru un vadītāju portretus. Par nepakļaušanos minētajiem aizliegumiem var tikt piemēroti sodi un šāda simbolika var tikt uzskatīta par “nacistiskā vai komunistiskā okupācijas režīma propagandu” [1].

Līdzīgi kā iepriekš aprakstītajā Igaunijas gadījumā, arī šoreiz Krievija pauda neapmierinātību, vainojot Lietuvu vēstures sagrozīšanā un nacisma uzvarētāju piemiņas apgānīšanā [12]. Krievijas izteikumiem nesevoja protesti, kādi tika pieredzēti 2007. gada aprīlī Igaunijā, kas lielā mērā saistīts arī ar Lietuvas iedzīvotāju etnisko sastāvu: krievi Lietuvā ir tikai 4,9% [15], bet Igaunijā – 25,6% [14]. Attiecīgi pēc Lietuvas parlamenta rīcības nesevoja plaši protesti un Krievijas amatpersonu paziņojumi faktiski bija uzskatāmi par skaļāko protesta izteiksmes formu fiziskajā telpā.

Pēc Lietuvas parlamenta pieņemtajām izmaiņām tiesību normās dažādos Krievijas tīmekļa forumos tika izplatīti aicinājumi veikt kiberuzbrukumus pret Lietuvu (arī pret Igauniju un Latviju) [4]. Un 2008. gada 28. jūnijā sākās uzbrukumi pret Lietuvas tīmekļa vietnēm, lielāko vienlaicīgo uzbrukumu skaitu sasniedzot 29. jūnijā un uzbrukumu kulminācijā izmainot 300 tīmekļa vietņu saturu, no kurām 95% procenti bija privātā sektora, bet tikai 5% bija valdības un politiska rakstura tīmekļa vietnes (dažas valsts institūcijas un Lietuvas Sociāldemokrātiskā partija) [18, 54.–55. lpp.]. Sākotnējais vietņu saturs tika aizvietots ar Padomju Savienības simboliem, kā arī krievu valodā pret Lietuvu vērstiem saukļiem, kas acīmredzot bija protests 17. jūnija Lietuvas parlamenta rīcībai. Vienlaikus ar šiem uzbrukumiem bija novērojami arī mēstuļu sūtījumi, tomēr jau tuvāko dienu laikā lielākā daļa izmainīto vietņu satura tika atjaunota to sākotnējā redakcijā, tāpēc nodarītais kaitējums nav salīdzināms ar to, kāds radās Igaunijai daudzkārt ilgāko un nopietnāko uzbrukumu laikā. Lietuvai nodarītais kaitējums vairāk uzskatāms par psiholoģiska rakstura, bet ne materiālu un tādu, kas būtu nopietni apdraudējis saziņu, izmantojot informācijas tehnoloģijas.

Līdzīgi kā Igaunijas gadījumā, arī šoreiz informācijas tehnoloģiju specifikas dēļ nebija iespējams noteikt precīzu uzbrukumu avotu un to organizētājus, tomēr šajā gadījumā nedominēja versijas par tiešu Krievijas kā valsts līdzdalību uzbrukumu organizēšanā. Vairāk pamatota bija iespēja, ka šo kiberuzbrukumu organizējuši Krievijas nacionālistiski noskaņoti hakeri.

2008. gada vasarā saasinājās attiecības starp Gruziju, tās separātiskajiem reģioniem, sevišķi Dienvidosetiju, kā arī Krieviju, kas to atbalsta. Jau 2008. gada 20. jūlijā pret Gruzijas prezidenta tīmekļa vietni tika vērsti kiberuzbrukumi, kā rezultātā tā nebija pieejama vairāk nekā vienu diennakti [5], tomēr daudz plašāki uzbrukumi kibertelpā tika veikti, sākot ar Krievijas un Gruzijas militārā konflikta sākumu 2008. gada 8. augustā. Dienu pirms tam, 2008. gada 7. augustā, pēc ilgstošām Dienvidosetijas separātistu provokācijām Gruzija ar militāru spēku mēģināja pārņemt kontroli pār šo reģionu, tomēr dienu vēlāk konfliktā iesaistījās arī Krievija. Krievija uzbruka ne tikai Gruzijas karaspēkam Dienvidosetijā, bet arī ārpus šī reģiona citās Gruzijas teritorijas daļās. Konflikta aktīvā fāze noslēdzās līdz ar pamiera līguma parakstīšanu 2008. gada 16. augustā, bet 26. augustā Krievija atzina Dienvidosetijas un Abhāzijas neatkarību. Bruņotajā konfliktā gāja bojā vairāki simti cilvēki, vairāki tūkstoši tika ievainoti, to skaitā arī civiliedzīvotāji; vēl vairāk cilvēku kļuva par bēgļiem, no kuriem liela daļa vēl šobrīd nevar atgriezties to iepriekšējās dzīvesvietās.

2008. gada 8. augustā vienlaikus ar Krievijas uzbrukumu Gruzijai fiziskajā telpā sākās arī uzbrukumi kibertelpā – pret Gruzijas valsts un privātā sektora tīmekļa vietnēm, kā arī citu valstu tīmekļa vietnēm, kas publicēja Gruzijai labvēlīgas ziņas. Tīmekļa vietnes kiberuzbrukumu rezultātā tika padarītas par nepieejamām vai arī tajās tika izmainīts to sākotnējais saturs. Saturs izmainīšana galvenokārt tika veikta valsts sektora un finanšu sektora vietnēs – piemēram, Gruzijas prezidenta un Gruzijas Ārlietu ministrijas vietnes, kuru saturs tika aizvietots ar fotogrāfiju salikumu, akcentējot vizuālas līdzības starp Gruzijas prezidentu Mihailu Saakašvili un nacistiskās Vācijas vadītāju Ādolfu Hitleru; Gruzijas Nacionālās bankas vietnē tika izvietota galerija ar 20. gadsimta diktatoriem, kurā tika iekļauta arī M. Saakašvili fotogrāfija. Arī citu valstu tīmekļa vietnēs tika izmainīts to sākotnējais saturs, visticamāk, lai novērstu tajās publicētas Gruzijai labvēlīgās informācijas izplatību.

Tika veikti kiberuzbrukumi arī citām Gruzijas valsts sektora tīmekļa vietnēm, tostarp Gruzijas Parlamentam, Aizsardzības ministrijai, Abhāzijas Autonomās Republikas valdībai, Izglītības un zinātnes ministrijai, Gruzijas valdībai, kā arī ziņu un plašsaziņas līdzekļu tīmekļa vietnēm, uz laiku tās padarot nepieejamas. Uzbrukts tika arī Gruzijas lielākajai bankai, bet Gruzijas Centrālā banka uzdeva visām Gruzijas bankām pārtraukt elektronisko pakalpojumu sniegšanu [5]. Vienlaikus tika veikti arī cita veida uzbrukumi, piemēram, valsts amatpersonām tika izsūtīts liels skaits mēstuļu, lai tādējādi apgrūtinātu viņu saziņu, izmantojot elektronisko pastu.

Kopējais uzbrukumu ilgums bija aptuveni trīs nedēļas [5, 89. lpp.], tomēr uzbrukumi turpinājās arī pēc aktīvās bruņotā konflikta fāzes beigām. To galvenais mērķis acīmredzot bija Gruzijas ierobežošana, lai tā par konfliktu nevarētu informēt savas valsts iedzīvotājus, starptautisko sabiedrību, kā arī lai valsts institūcijas un amatpersonas nevarētu sazināties savā starpā. Ņemot vērā salīdzinoši zemo Gruzijas atkarību no informācijas tehnoloģiju lietošanas ikdienā, būtiskāk šādi uzbrukumi varēja ietekmēt starptautiskās sabiedrības informēšanu.

Lai arī uzbrukumi, kas tika vērsti pret Gruziju, bija acīmredzami koordinēti un iepriekš pārdomāti, par ko liecināja kiberuzbrukumu norises laiks, mērķi un uzbrukumu izpildījums, līdzīgi kā Igaunijas un Lietuvas gadījumā informācijas tehnoloģiju specifikas dēļ nebija iespējams noteikt precīzus uzbrukumu avotus un to organizētājus. Gruzija apsūdzēja Krieviju par šo uzbrukumu organizēšanu kā daļu no bruņotā konflikta [8], bet Krievija nav atzinusi saistību ar šiem kiberuzbrukumiem. Līdzīgi kā minēts iepriekš, krievu valodā rakstošos tīmekļa forumos tika izplatīti aicinājumi un instrukcijas uzbrukumiem, piemēram, šim mērķim izveidotās vietnēs www.stopgeorgia.ru un www.stopgeorgia.info, kurās tika izveidots arī uzbrukumu mērķu saraksts [6]. Attiecīgi nav šaubu par krievvalodīgo iesaisti šajā procesā, un uzbrukumu acīmredzamā iepriekš veiktā plānošana un koordinētais izpildījums, kas precīzi saskanēja ar Krievijas uzbrukumu fiziskajā telpā, par ticamu saglabā iespēju, ka Krievija ir saistīta ar šiem notikumiem.

Rezultāti un secinājumi

Visi trīs rakstā aplūkoti konflikti ir bijuši atšķirīgi, tomēr tiem bijušas vairākas vienojošas pazīmes. Visos trijos konfliktos lielākā vai mazākā mērā bija iesaistīta Krievija, turklāt visu trīs laikā notika kiberuzbrukumi otrai konfliktā iesaistītajai valstij – Igaunijai, Lietuvai un Gruzijai. Visu konfliktu laikā notikušos kiberuzbrukumus vienoja arī tas, ka tie tika saistīti ar Krieviju, lai gan Krievija nevienā no gadījumiem neatzina saistību ar tiem un nevienā no gadījumiem netika gūti pietiekami pierādījumi, lai varētu apgalvot, ka šos uzbrukumus būtu organizējusi Krievija. Tomēr visos gadījumos bija skaidrs, ka uzbrukumos ir bijuši iesaistīti krievvalodīgie, bet neskaidrs ir jautājums, vai šos kiberuzbrukumus kopumā un kādā apmērā varētu būt organizējusi Krievija, vienlaikus pastāvot pamatotām aizdomām, ka šos kiberuzbrukumus varēja organizēt privātpersonas vai grupas, kas atbalsta Krievijas rīcību un nostāju.

Atšķirīgs bija kiberuzbrukumu apmērs – mazākais tas bija Lietuvā, turklāt tā rezultāti vairāk bija psiholoģiska rakstura (tīmekļa vietņu saturs aizstāšana ar Padomju Savienības simboliem), tomēr tieši konflikts kibertelpā varētu tikt uzskatīts par šī konflikta zīmīgāko daļu, un bez tā, iespējams, konflikts nebūtu tik pamanīts. Daudz plašāki un nopietnāki kiberuzbrukumu apmēri bija Igaunijā un Gruzijā, kurus aprakstot dažkārt lietoti vārdi “kiberkarš” un “kiberkaradarbība”. Gruzijas gadījums bija pirmais,

kad vienlaikus ar militāru uzbrukumu notika uzbrukumi arī kibertelpā. To galvenais mērķis bija ierobežot Gruzijas iespējas sniegt informāciju un izteikt savu viedokli par bruņotajā konfliktā notiekošo. Lielāks kibernetiskā uzbrukuma efekts būtu bijis, ja Gruzijas valsts un sabiedrība būtu vairāk atkarīga no informācijas tehnoloģiju izmantošanas ikdienā. Daudz vairāk atkarīga no informācijas tehnoloģiju lietošanas bija Igaunija, tāpēc arī Igaunijas gadījumā uzbrucējiem bija lielākas iespējas ietekmēt visas valsts un sabiedrības ikdienu.

Neatkarīgi no tā, vai kibernetiskos uzbrukumus ir organizējusi Krievija vai tās rīcību un nostāju atbalstošas privātpersonas vai to grupas, kibernetiskie uzbrukumi kļuva par konfliktu, kuros iesaistīta Krievija. Tāpēc nākotnē jāņem vērā, ka konfliktus, kuros ir iesaistīta Krievija, var pavadīt arī uzbrukumi kibertelpā vai arī uzbrukumi kibertelpā var kļūt par būtiskāko konfliktu sastāvdaļu. Iekļaujot informācijas tehnoloģiju apdraudējuma novēršanu kā vienu no elementiem Latvijas Republikas Nacionālās drošības koncepcijā [2], arī Latvija acīmredzot ir izvērtējusi un ņēmusi vērā šajā rakstā analizēto konfliktu pieredzi.

Aplūkojot B. Buzana, O. Vēvera un J. de Vildes drošības koncepta teorētisko analīzi, kur drošība iedalīta piecos sektoros – militārajā, vides, ekonomiskajā, politiskajā un sabiedriskajā, un ņemot vērā rakstā apskatītos konfliktus, jāsecina, ka kibernetiskie uzbrukumi nav skaidri klasificējami nevienā no pieciem rakstā minētajiem drošības sektoriem. Visos trijos uzbrukumos saskatāmas politiskajam un sabiedriskajam sektoram raksturīgu draudu pazīmes, sevišķi ņemot vērā šo kibernetiskā uzbrukuma kontekstu fiziskajā telpā. Visos trīs kibernetiskos uzbrukumos bija saskatāmi mēģinājumi vismaz aizskart cietušo valstu identitātes jautājumus un tie kopumā bija vērsti gan pret nācijām, gan pret šo valstu būtiskajām pazīmēm – pret institūcijām un tās pārstāvošām amatpersonām. Savukārt Igaunijas un sevišķi Gruzijas gadījumā var tikt saskatītas saiknes ar militāro sektoru – Igaunijas gadījumā ar kibernetiskajiem uzbrukumiem tika parādīts to potenciāls radīt ekonomiskus zaudējumus, apgrūtināt valsts un sabiedrības funkcionēšanu atbilstoši ierastajām praksēm, bet Gruzijas gadījumā ar kibernetiskā uzbrukuma palīdzību faktiski tika atbalstīts militārais konflikts fiziskajā telpā, samazinot Gruzijas iespējas sniegt un saņemt informāciju.

Kibernetiskie uzbrukumi atkarībā no to konteksta var iekļauties gan militārajā, gan politiskajā, gan sabiedriskajā sektorā, tomēr paredzams, ka nākotnē starpvalstu konfliktu gadījumā tie aizvien vairāk varētu tikt saistīti ar militāro sektoru, radot tādas draudus, kas var arī neradīt fiziskas iznīcības riskus, bet noteikti var ietekmēt valstu un sabiedrību funkcionēšanu ierastajā veidā un var radīt ievērojamus ekonomiskus zaudējumus, ko citādi varētu panākt, vienīgi izmantojot militārus līdzekļus. Par šādas attīstības iespējamību liecina arī Amerikas Savienoto Valstu iecere noteikt kibernetiskos uzbrukumus par karadarbības veidu, lai dotu iespēju veikt militāra rakstura atbildes darbības pret uzbrukumiem, kas vērsti pret Amerikas Savienoto Valstu informācijas tehnoloģijām [19]. Tādējādi kibernetiskie uzbrukumi teorētiski var tikt apskatīti kā jauns līdzeklis dažādu sektoru draudu realizēšanai un tie neveido atsevišķu drošības sektoru papildus iepriekš apskatītajiem. Tomēr, neraugoties uz to, kibernetiskā uzbrukuma attīstība norāda uz nepieciešamību pārskatīt B. Buzana, O. Vēvera un J. de Vildes piecu sektoru drošības koncepta teorētisko analīzi, ņemot vērā kibernetiskā uzbrukuma radītos izaicinājumus.

Alignment of Cyber Attacks in the Security Concept: Example of Conflicts between Russia and Estonia, Lithuania, Georgia

Abstract

In this article the alignment of cyber attacks in the security concept and empirical cases – conflicts between Russia and Estonia, Lithuania, Georgia – are analyzed. During the conflicts with Estonia over the so called “bronze soldier” displacement in 2007, with Lithuania over ban on Soviet symbols in 2008 and during the military conflict with Georgia over South Ossetia in 2008, these countries faced also cyber attacks. The aim of this article is to explore these three conflicts and cyber attacks as part of them, as well the security related theoretical aspects of these cyber attacks.

It is concluded that all three conflicts are distinct, although they have common characteristics. Extent of these conflicts in cyber space was diverse – ranging from psychological effects in case of Lithuania to more serious cyber attacks, even designated as “cyber war” and “cyber warfare”, in cases of Georgia and Estonia. However, all three cases have in common the uncertainty of Russia’s role, whether Russia or private persons or groups of private persons sympathetic to and supporting Russia have organized these cyber attacks. Irrespective of that cyber attacks have become a part of conflicts, in which Russia is one of the parties, and this factor has to be considered by other countries, Latvia being no exception, whose relations with Russia can worsen or conflict situations can arise.

By referring to the security concept analysis framework of B. Buzan, O. Waever and J. de Wilde (security analysis in military, environmental, economic, societal and political sectors) and analysis of the aforementioned conflicts, it is concluded that cyber attacks can not be classified solely in one of the five sectors. Depending on the context of cyber attacks, they can be aligned in the military, political or societal sector. However, in the future cyber attacks as part of conflicts between nation states will be increasingly linked with the military sector.

Keywords: cyber attacks, Russia, Estonia, Lithuania, Georgia.

Literatūra

1. Lietuvā aizliegta komunistu un nacistu simbolika // Delfi.lv, 17.06.2008 // www.delfi.lv/news/world/baltics/lietuva-aizliegta-komunistu-un-nacistu-simbolika.d?id=21201261 (sk. 03.06.2011.).
2. Par Nacionālās drošības koncepcijas apstiprināšanu 10.03.2011. // Bezmaksas tiesību aktu vortāls “Likumi.lv” // www.likumi.lv/doc.php?id=227460 (sk. 03.06.2011.).
3. Buzan B., Waever O., de Wilde J. Security: a new framework for analysis. – Colorado, London: Lynne Rienner Publishers, 1998. – Pp. 1–212.
4. Cyber attacks against Lithuania do not stop // The Baltic Course, 30.06.2008. // www.baltic-course.com/eng/Technology/?doc=2807 (sk. 03.06.2011.).
5. Danchev D. Coordinated Russia vs Georgia cyber attack in progress. 11.08.2010 // www.zdnet.com/blog/security/coordinated-russia-vs-georgia-cyber-attack-in-progress/1670 (sk. 03.06.2011.).
6. Danchev D. Georgia President’s web site under DDoS attack from Russian hackers. 22.07.2007 // www.zdnet.com/blog/security/georgia-presidents-web-site-under-ddos-attack-from-russian-hackers/1533 (sk. 03.06.2011.).
7. Estonia computers blitzed, possibly by the Russians // The New York Times, 19.05.2007 // www.nytimes.com/2007/05/19/world/europe/19russia.html (sk. 03.06.2011.).
8. Georgia: Russia “Conducting cyber war” // The Telegraph, 11.08.2008 // www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/georgia/2539157/Georgia-Russia-conducting-cyber-war.html (sk. 03.06.2011.).
9. Lavrov S. Ministry of Foreign Affairs of Russian Federation. Transcript of Remarks and Replies to Media Questions by Russian Minister of Foreign Affairs Sergey Lavrov Following Ministerial Meeting of Russia-NATO Council, Oslo, April 26, 2007. 27.04.2007 // www.mid.ru/Brp_4.nsf/arh/A0E7D8A140E816C2C32572CA005A73E5?OpenDocument [sk. 03.06.2011.].
10. Kamynin M. Ministry of Foreign Affairs of Russian Federation. Mikhail Kamynin, the Spokesman of Russia’s Ministry of Foreign Affairs, Answers a Media Question Regarding the Situation Around the Monument to the Liberator Soldier in Tallinn. 26.04.2007 // www.mid.ru/Brp_4.nsf/arh/5D99717925901453C32572CA00392E32?OpenDocument (sk. 03.06.2011.).
11. Nazario J. Politically motivated denial of service attacks // The virtual battlefield: perspectives on cyber warfare / Ed. by Czosseck C., Geers K. – Amsterdam, Berlin, Tokyo, Washington, DC: IOS Press, 2009. – Pp. 163–179.
12. Nesterenko A. Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. Russian MFA Spokesman Andrei Nesterenko Commentary Regarding Republic of Lithuania Law Amendments Concerning Use of Soviet Symbols at Mass Events. 18.06.2010 // www.mid.ru/Brp_4.nsf/arh/76A37EF82906D875C325746D0029B2F8?OpenDocument (sk. 03.06.2011.).
13. Protest by Kremlin as police quell riots in Estonia // The Guardian, 29.04.2007 // www.guardian.co.uk/world/2007/apr/29/russia.lukeharding (sk. 03.06.2011.).
14. The Central Intelligence Agency. The World Factbook: Estonia // www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/en.html (sk. 03.06.2011.).

15. The Central Intelligence Agency. The World Factbook: Lithuania // www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/lh.html (sk. 03.06.2011.).
16. The Estonian Informatics Center. Information about cyber attacks in Georgia, sent by CERT Estonia experts from Georgia // www.ria.ee/?id=30024 (sk. 03.06.2011.).
17. The homeland security news wire. 2007 cyber attack on Estonia launched by Kremlin-backed youth group. 13.09.2010 // www.homelandsecuritynewswire.com/2007-cyber-attack-estonia-launched-kremlin-backed-youth-group (sk. 03.06.2011.).
18. Tikk E., Kaska K., Vihul L. International cyber incidents: legal considerations. - Tallinn: Cooperative Cyber Defence Center of Excellence, 2010. - Pp. 10-109.
19. Washington moves to classify cyber-attacks as acts of war // The Guardian, 31.05.2011. // www.guardian.co.uk/world/2011/may/31/washington-moves-to-classify-cyber-attacks (sk. 03.06.2011.).

Kritiskās diskursa analīzes teorijas attīstība un pielietojuma iespējas ĶTR politiskā diskursa pētījumos

Una Aleksandra Bērziņa

Rīgas Stradiņa universitātes doktorantūra, Konfūcija centrs

Kritiskās diskursa analīzes teorija (KDA) oriģinālajā variantā nav paredzēta darbam ar empīrisku materiālu Ķīniešu valodā, jo balstās indoeiropiešu valodu īpatnībās. Kaut arī KDA un tajā iekļautās metodes ir ērts diskursīvo prakšu pētniecības un implicīto nozīmju atklāšanas instruments, tomēr, pielietojot šo teoriju darbā ar Ķīniešu politisko empīrisku materiālu, tajā jāievieš izmaiņas gan terminoloģiskā, gan metožu līmenī. Izmaiņu ieviešana atbilst KDA teorētiku ieteikumiem un nostādņēm.

Kritiskās diskursa analīzes teorijai jāpārvar divu veidu izaicinājumi: pirmkārt, iekšējās konsekvences problēmas – rezultātu nereprezentatīvitate, pārspīlēts “mesiānisms”, neskaidras filozofiskas saknes, kā arī šaura terminoloģiskā bāze; otrkārt, empīriskā pielietojuma problēmas – teorijas veidotāju piedāvātās metodes pilnībā neatbilst “netipiska” empīriskā materiāla analītiskām prasībām.

Atslēgvārdi: kritiskā diskursa analīze (KDA), teorijas transformācija, ĶTR diskurss.

Ievads

Attīstoties starpdisciplinārajai pētniecībai, pieaug interese par kritiskās diskursa analīzes jeb KDA teorijas pielietošanu politikas zinātnē. Paplašinās arī valodu loks, kurās sarakstītie teksti tiek skatīti ar KDA palīdzību. Tomēr teorija tās oriģinālajā variantā nav piemērojama plašākam empīriskajam materiālam divu iemeslu dēļ: pirmkārt, vairākas teorētiskās nostādnes ir pārāk šauras, otrkārt, kritiskā diskursa analīze klasiskajā variantā balstās indoeiropiešu valodu, galvenokārt angļu valodas, gramatisko, morfoloģisko un sintaktisko īpašību pielietojumā implicīto nozīmju atklāšanai.

Tādējādi, lai šī teorija spētu attīstīties, tai jāpārvar divi izaicinājumi: pirmkārt, kritiķu argumenti par nepilnībām teorijas pamatnostādņēs, otrkārt, netipiskā empīriskā materiāla izaicinājums. Šajā kontekstā raksta autore izseko kritiskās diskursa analīzes teorijas izcelsmei, kritiķu argumentiem un izceļ ierobežojumus, kuri jāpārvar, lai būtu iespējams šo teoriju pielietot darbā ar tekstiem, kas sarakstīti Ķīniešu valodā un atspoguļo mūsdienu Ķīnas Tautas Republikas (ĶTR) politisko diskursu. Kaut gan pastāv ierobežojumi un nepilnības, KDA tiek parādīta kā izmaiņām atvērta teorija, šādi pamatojot tās pielietošanas iespējas netipiskā empīriskā materiāla analīzē.

Darba mērķis, materiāls un metode

Mērķis: parādīt kritisko diskursa analīzi (KDA) kā izmaiņām atvērtu teoriju, šādi pamatojot tās izmantošanas iespējas “netipiska” empīriskā materiāla analīzē.

Metode: kvalitatīvs pētījums.

Izpētes materiāls: teorētiskā KDA literatūra, ar Ķīnas politisko diskursu saistīti empīriskie materiāli.

KDA izcelsme un raksturojums

Kritiskā diskursa analīze jeb KDA ir viens no diskursa analīzes teorijas virzieniem mūsdienu sociālajās zinātnēs. Diskursa analīzes teorija un dažādās metodes, kā arī termini tikuši atvasināti no Mišela Fuko (*Foucault*) darbiem. KDA attīstību ir ietekmējuši arī Pjēra Burdjē (*Bourdieu*) darbi.

Diskursa analīze ir sociālā konstruktīvisma sastāvdaļa, kas izriet no strukturālisma un poststrukturālisma valodas teorijām un balstās vairākos iepriekšpieņemtos apgalvojumos:

- 1) attiecībā uz ticību savai uztverei kā objektīvam instrumentam jāievēro kritiskums;
- 2) indivīda spriedumi ir pakļauti vēsturiskā un kultūras konteksta ietekmei (antifundamentālā nostāja);
- 3) zināšanu un pasauleskata izstrāde ir balstīta sociālajos procesos;
- 4) pastāv saistība starp zināšanām jeb uzskatiem par pasauli un sociālo uzvedību [*Филлипс, 2004*].

Daudzos gadījumos ar vārdu “diskurss” apzīmē ideju, ka valoda ir organizēta saskaņā ar struktūrām, kas raksturīgas cilvēku izteikumiem dažādās sociālās dzīves sfērās. Diskursa analīze ir šādu struktūru analīze.

Diskursa analīzes pamatā ir lingvistikas filozofijas pieņēmums, ka indivīdi vienmēr uztver realitāti ar valodas starpniecību: “Ar valodas palīdzību tiek veidota realitātes uztvere, kura nevis vienkārši atspoguļo to, kas tajā ir, bet arī konstruē to. Tas nenozīmē, ka realitāte nepastāv. Tas nozīmē, ka reālas ir tikai zināšanas un pieņēmumi par to. Protams, pastāv arī fiziski objekti, bet viņi iegūst jēgu, tikai pateicoties diskursam” [*Филлипс, 2004*].

Viens no kritiskās diskursa analīzes teorijas izstrādātājiem un pasaules līmeņa autoritāte sociolingvistiskajos un politiskās valodas pētījumos profesors Normans Ferklovs (*Fairclough*)¹ lingvistikas nozīmī socioloģijā un politikas zinātnē pamato ar apgalvojumu, ka valoda ir neatņemama sociālās dzīves sastāvdaļa, kas dialektiski saistīta ar citiem sabiedriskās dzīves elementiem, tāpēc pētījumos ir svarīgi ņemt vērā procesu valodisko aspektu. Tas gan nenozīmē, ka visi sociālie procesi būtu jāreducē uz diskursu, tomēr diskursa analīze spēj būt noderīga gadījumos, kad politoloģiskais pētījums robežojas ar valodiskajiem jautājumiem [*Fairclough, 2003*].

Neraugoties uz skaidro sasaisti ar diskursa analīzes teorijām kopumā, teorētiķiem tomēr nav vienprātības par KDA izcelsmi un filozofiskajām saknēm. Tā, piemēram, Normans Ferklovs apgalvo, ka “ir nepieciešams debatēt par KDA sasaisti ar kritisko teoriju un poststrukturālisma sociālajām teorijām” [*Fairclough, 2003*].

Savukārt etnogrāfs Mārtins Hammerslejs (*Hammersley*), kurš savos darbos izvirza jautājumu par KDA neskaidrajiem filozofiskajiem pamatiem, uzsver tieši teorijas kritiskumu, apgalvojot, ka kritiskā teorijas komponente neļauj to sasaistīt ar pozitīvistu bezkaislīgo pieeju faktoloģiskajam materiālam, drīzāk saskatot KDA idejisko izcelsmi marksismā, tostarp Antonio Gramši darbos [*Hammersley, 2002*].

Kārdifas universitātes profesore Terija Tredgolda (*Threadgold*) sasaista KDA ar kultūras studijām: “Es apgalvoju, ka abas [kritiskā diskursa analīze un kultūras studijas] ir spēcīgi ietekmējušās no kritiskās teorijas, kura tiek raksturota kā “postmodernisms” un “poststrukturālisms”, un ka abas varētu iegūt ne tikai no nopietnākas sasaistes ar tām dažām disciplinām, no kurām to starpdisciplināritāte ir atvasināta, bet arī no turpmākiem kritiskās teorijas dziļajiem pētījumiem, jo kritisko teoriju [kritiskā diskursa analīze un kultūras studijas] bieži ir “tulkojušās” un kooptējušās redukcionistiskos veidos” [*Threadgold, 2003*].

Par prominentākajiem KDA un to ietekmējušajiem autoriem tiek uzskatīti arī Tēns van Dijks (*van Dijk*), Ernesto Laklo (*Laclau*), Šantāla Mufa (*Mouffe*), Lilija Čouliaraki (*Chouliaraki*) un Ruta Vodaka (*Wodak*). Diskursa analīze kā politoloģiska pētījuma metode, balstoties galvenokārt N. Ferklova KDA teorijā, kā arī E. Laklo un Š. Mufas diskursa teorijā, ir apkopota Luīzas Filipsas (*Phillips*) un Mariannes Jorgensenas (*Jorgensen*) darbā “Diskursa analīze – teorija un metode”².

¹ Dažos materiālos zinātnieka uzvārds tiek latviskots šādi: Ferkluvs, piemēram, grāmatā: Džozefs Dž. Ē. Valoda un politika. – Rīga: Zinātne, 2008.

² Sk.: Филлипс Л., Йоргенсен М. В. Дискурс анализ: теория и метод. – Харьков: Гуманитарный центр, 2004.

Viens no galvenajiem kritiskās diskursa analīzes mērķiem ir parādīt saistību starp diskursīvajām praksēm un plašākiem sociāliem notikumiem un struktūrām. Galvenais KDA pieņēmums ir, ka diskursīvā prakse ne vien atspoguļo, bet arī aktīvi veicina sociālās un politiskās izmaiņas [Филлунс, 2004].

Analīzes gaitu KDA klasiskajā Ferklova variantā var aprakstīt dažādi.

1. Diskurss kā teksts. Pirmajā analīzes stadijā pētnieks aplūko, kas ir reprezentēts tekstā, pakļaujot to deskriptīvai lingvistiskai analīzei, proti, pētot vārdu krājumu, semantiskos aspektus, izpaušmes veidus, gramatikas aspektus, vārdu/frāžu atkārtotāšanās biežumu un kontekstu, lai būtu iespējams identificēt subjektu un objektu sociālās pozīcijas, parasti ar mērķi atklāt varas attiecības, kuras izpaužas ar valodas starpniecību [Hasnain, 2004].
2. Diskurss kā diskursīvā prakse (N. Ferklovs piedāvā terminu “diskursa kārtība” (*order of discourse*)). Otrā analīzes stadijā skata diskursu kā sabiedrībā radītu, cirkulējošu un sabiedrības patērētu. Pētnieks analizē, kādi faktori ietekmē sociālo faktoru interpretāciju kādā noteiktā gadījumā un kā to interpretācija ietekmē tekstu izveidi, izplatību, transformāciju un patēriņu. Analīzē tiek iekļauti tādi faktori kā indivīdu un institūciju sociālās attiecības, materiālā pasaule, prakses, rituāli, ticējumi, vērtības [Hasnain, 2004].
3. Diskurss kā sociālā prakse. Trešajā jeb nobeiguma analīzes stadijā pētnieks analizē, kādi ideoloģiskie efekti un hegemoniskie procesi tiek reprezentēti caur diskursu. Šai stadijai galvenokārt piemīt skaidrojošā funkcija. Diskursu ietekme uz sociālo pasauli tiek skaidrota ar kauzalitāti – ar tekstu kā nozīmju veidotāju (*meaning-makers*) starpniecību mainās cilvēku uzskati, attieksmes un vērtības, kā rezultātā var mainīties arī varas attiecības un materiālā pasaule [Fairclough, 2003].

Netipiskā empīriskā materiāla izaicinājums KDA teorijai

Apskatot iepriekš piedāvāto analīzes gaitas modeli, var secināt, ka tas nav universāls no vairākiem aspektiem. Pirmkārt, pirmajā analīzes stadijā piedāvātie lingvistiskās analīzes instrumenti ir balstīti angļu valodas lingvistiskajās īpatnībās (piemēram, teikuma nozīmes izmaiņas atkarībā no vārdu kārtības teikumā nav aktuālas valodām, kurās pastāv lietvārdu locījumi) un tādējādi piemēroti ļoti ierobežotam valodu skaitam, jo, piemēram, ķīniešu tekstu analīzē nav iespējams piemērot kategoriju “morfoloģiskās attiecības”. Otrkārt, daudzi citās valodās būtiski analīzes instrumenti netiek apskatīti, piemēram, grafiskā hieroglifa analīze ideogrāfisko rakstu valodās, vēsturiski retrospektīvā lingvistiskā analīze. Apzinoties šīs pieejas ierobežotību, N. Ferklovs uzsver, ka analīzes metodes ir jāmodificē un jāpielāgo konkrētam gadījumam. Savukārt T. van Dijks apgalvo, ka KDA pati par sevi nav metode, KDA pētījuma veikšanā var tikt pielietotas dažādas metodes, sākot ar detalizētu formālu sintakses vai sarunas kārtības analīzi un beidzot ar naratīvajām vai argumentatīvajām struktūrām, retoriskajām stratēģijām, kā arī kognitīvās psiholoģijas tekstu radīšanas un izpratnes eksperimentālām metodēm vai etnogrāfiskajām sociālā valodas lietojuma un mijiedarbības metodēm [Dijk].

Klasiskā KDA analīzes gaita ir problemātiska darbam ar netipisku empīrisku materiālu ne tikai no metožu, bet arī no terminu viedokļa. Tāpēc, KDA attīstoties, jaunus skaidrojumus iegūst teorijas pamattermini: “ideoloģija”, “kritika”, “slēptās / implicītās nozīmes”. Ideoloģija tiek skaidrota kā visaptveroša pasaulskata sistēma, nevis “ļaundabīga” kontroles struktūra, kas tiek uzspiesta, lai ierobežotu domu brīvību. Kritika un kritiskums tiek skatīts kā veids, kurš veicina “sapratni par to, kas ir, kā tas ir izveidojies un par ko tas varētu kļūt, lai cilvēki spētu veidot un pārveidot savas dzīves” [Calhoun, 1995], nevis veids, kā norādīt uz kļūdām, kas ir analizētajā avotā. Meklējot implicītās nozīmes, tiek pieļauts, ka tās veidojušās dabisku, nevis tīšu iemeslu dēļ un ka to klātesamība tekstā nedrīkst automātiski tikt nosodīta.

Kaut arī KDA un tajā iekļautās metodes ir ērts diskursīvo prakšu pētniecības un implicīto nozīmju atklāšanas instruments, tomēr, pielietojot šo teoriju darbā ar netipisku, šajā gadījumā ķīniešu politisko empīrisku materiālu, tajā jāievieš izmaiņas gan terminoloģiskā, gan metožu līmenī. Izmaiņu ieviešana atbilst KDA teorētiku ieteikumiem un nostādņēm.

KDA kritika

Iepriekš minētie KDA ierobežojumi, kā arī vairāki citi teorijas vājie punkti ir nonākuši kritiķu uzmanības lokā, un KDA veidotāji to ietekmē ir pakļāvuši teorijas nostādnes stiprām izmaiņām (par vienu no tipiskākajiem piemēriem kalpo N. Ferklova un L. Čouliaraki 1989. un 2000. gadā izstrādātā tekstu, diskursu un sociālo prakšu “trīsdimensiju modeļa” pārformulēšana).

Viens no spēcīgākajiem argumentiem, kas ir izaicinājis KDA “pārspīlēto mesiānismu” [Vincent, 2008] un tādējādi novedis pie teorijas nostādņu pārskatīšanas šajā aspektā, ir pārmetums par KDA pieņemumu, ka zināšanas un māka veikt diskursa analīzi kalpo apspiestajiem, lai atmaskotu apspiedējus. No Normana Ferklova viedokļa, KDA pētījumam ir jābūt kritiskam – tam tekstos ar diskursa analīzes palīdzību jāizgaismo kāda sociāla problēma, jārod tai pamatojums sociālajā praksē un jāpiedāvā tās risinājumi: “Kritiskums paredz tādu saistību un cēloņu parādīšanu, kas sākotnēji bijuši apslēpti; tas paredz arī iejaukšanos, piemēram, piedāvājot resursus [...]” [Atkins, 1999].

Vairākkārt ir ticis uzsvērts, ka “apspiedējiem” vai jebkurai “sociāli netaisnīgai grupai” (šis definējums ir problemātisks un ietver vērtības, kas noved pie nākamā kritiķu argumenta, sk. turpmāk), piemēram, labējiem radikāļiem, ir pieejamas zināšanas par KDA teoriju un metodēm, tātad viņi var lietot šīs metodes apgriezti, proti, sava labuma gūšanai un “apspiešanas” turpināšanai. Gan N. Ferklovs, gan citi KDA teorētiķi ir atzinuši, ka šāds risks pastāv: “Ironija, ka daži politiķi, birokrāti, plašsaziņas līdzekļu un reklāmas izpildītāji, sabiedrisko attiecību speciālisti un publicisti, kuru manipulatīvos diskursos KDA vēlas dekonstruēt, iespējams, paši ir trenēti KDA speciālisti un ir mācījušies pie viņa [Ferklova], nav Ferklovam paslīdējusi garām: ja KDA tiešām ir spēcīgs ierocis, tad tas neizbēgami nonāks spēcīgu grupu un indivīdu lietojumā” [Haig, 2002].

M. Hammerslejs, atsaucoties uz N. Ferklova apgalvojumu par KDA gaitā nepieciešamo “pastiprināto kritisko apziņu” [Fairclough, 1999], pārmet KDA (un kritiskajai sociālajai zinātnei kā tādai) atļaušanas atmet jebkādu piesardzību, izsakot vērtējumus par tekstiem un kontekstiem, kurus tā analizē [Hammersley, 2002]. Alisters Penikuks (*Pennycook*) ironiski dēvē šo KDA tendenci par vēlēšanos “no kreisā flanga apiet pašu Marksu” [Pennycook, 2001].

Līdzīgi arī Edvards Heigs (*Haig*), Nagojas universitātes (Japāna) profesors un zinātnieks, kurš izceļ kritiskās diskursa analīzes stiprās un vājās puses attiecībā uz japāņu empīrisko materiālu, rakstā “Daži novērojumi par kritiskās diskursa analīzes kritiku” atzīmē: “Esmu konstatējis, ka citu diskursa analīzes skolu zinātnieki izsaka neapmierinātību [ar KDA pašpozicionēšanos], jo tā paredz, ka viņi ir “nekritiski” vai pat “subkritiski” un tādējādi zināmā mērā atbalsta tādas parādības kā apspiešanu, ekspluatāciju un nevienlīdzību: morāli nostādot sevi kā kritiskāko, KDA šādā veidā “atspiež” galvenā virziena diskursa analīzi, veicot tieši tādu pašu dominēšanu ar valodas starpniecību, pret kuru cenšas cīnīties” [Haig, 2002].

Interesanti, ka KDA kritiķi šīs problēmas risināšanai piedāvā pilnīgi pretējus ieteikumus. Lielākā daļa kritiķu, kuriem piekrīt arī N. Ferklovs, piedāvā atmet moralizēšanu un neatļauties izteikt nosodošus secinājumus jeb “atklāt kārtis, bet nelamāt spēlētājus”. Darbā ar ķīniešu valodā sarakstītiem tekstiem būtu nepieciešams izmantot tieši šo KDA attīstības modeli.

Jāuzsver, ka vairāki pētnieki, kuri strādā ar KDA, atbalsta uzskatu, ka klasiskās KDA uzdevums no morāles viedokļa atmastot un nosodīt manipulētājus ar diskursa starpniecību nav atmetams un pārformulējams. Tomēr tā vietā, lai kritizētu, kas konkrētajam pētniekam nešķiet morāli pieņemams, drīzāk būtu jāievieš standarti, uz kuriem, šādai kritikai balstīties.

Piedāvātā vienotā standarta avotu klāstā sastopamas gan likumu normas (piemēram, cīņa pret naidpilnu runu (*hate speech*), kūdišanu u. tml.), gan arī Bībelē aprakstītās morālas uzvedības normas un desmit baušļi: “Turpmāk es piedāvāju to, ko pats uzskatu par konstruktīvu ētiku un pieņemumiem, kas balstīti bībeliskajā skatījumā uz morāli, valodu, varu, brīvu gribu, identitāti un glābšanu, kā pretstatu visam tam, par ko iepriekš esmu kritizējis KDA. Ļauns ir tas, kas nespēj rast morālu harmoniju ar jūdūkristiešu Dieva būtību. [...] Vara savā būtībā ir neitrāla; tā var tikt lietota labiem mērķiem un nepareizi izmantota sliktiem mērķiem. Neatkarīgi no tā, vai politiskā vara ir laba vai ļauna, tā ir Dieva pilnvarota, un tā jāvērtē pēc Dieva morālā standarta. [...] Ja neizdosies diagnosticēt grēku kā patieso problēmu cēloni, ilgas pēc patiesā mesijas nekad nebeigsies” [Vincent, 2008].

Savdabīgu risinājumu iepriekš izvirzītajai kritiskuma subjektivitātes problēmai var arī rast Sidnejas universitātes profesora Dž. R. Mārtina (*Martin*) darbos: “Ja diskursa analizētāji nopietni vēlas ar savu darbu palīdzību veicināt sociālas izmaiņas, tad viņiem būs jāpaplašina savi materiāli, ietverot šāda veida diskursus: diskurss, kas iedvesmo, iedrošina; diskurss, kas mums patīk, kas mūs uzmundrina darbībai. Citiem vārdiem sakot, mums ir nepieciešama pozitīvāka diskursa analīze, lai atsvērtu mūsu kritiku; un tas nozīmē strādāt ar tekstiem, kurus mēs apbrīnojam, tāpat kā ar tiem, kurus mēs mēģinām atmāskot” [*Martin*, 2002].

Dž. R. Mārtins parāda, ka teksti, kurus analizē ar KDA metožu palīdzību, var būt arī neitrāli, vēl vairāk, pozitīvi uztverami no pētnieka puses; šāda analīze nenonāks pretrunā ar KDA postulātiem, un pētījuma kvalitāte šādā gadījumā tikai iegūs.

KDA teorijas paplašināšana un pielāgošana darbam ar “netipisku” empīrisku materiālu

Iepriekš iztirzātā iemesla dēļ ir būtiski norādīt kritikas robežas un virzienu. Šajā publikācijā kritiskums tiek skatīts transformētā, mūsdienu KDA pēdējām attīstības tendencēm atbilstošā nozīmē, proti, par implicitās kritikas objektu kļūst nevis teksta autori, bet gan tā recipienti, kuri nav spējīgi adekvāti dekodēt tekstā esošās implicitās nozīmes, šādi apdraudot politisko komunikāciju. Šādā situācijā pētnieka uzdevums ir sekmēt publiskās sfēras atvēršanu dialogam un atšķirību atzīšanai.

Tādējādi darba kritiskā puse atklājas nepieciešamībā izcelt nesaprašanos starp ĶTR un Rietumu politisko diskursu, jo netiek atzīta ĶTR politiskā diskursa unikalitāte. Raugoties no KDA teorijas viedokļa, ikvienas politiska teksta analīzes daļa ir noteikt ne vien to, kas tiek pateikts, jeb eksplīcīto informāciju, bet arī to, kas paliek noklusēts, jeb implicīto – informācijas lādiņu, kuru izprot gan teksta autors, gan adresāts [*Fairclough*, 2003].

Ņemot vērā iepriekš minētos argumentus, KDA teorijas izvēršana ir nepieciešama, lai ar teoriju varētu sekmīgi strādāt ne tikai ierastajos pētniecības laukos, bet arī piesaistīt “netipisku” empīrisku materiālu jeb, pēc T. Tredgoldas definējuma, strādāt pie globālā konteksta iekļaušanas analīzē: “Es secinu, ka mums jāpārformulē un jārekontekstualizē veidi, kādos mēs definējam un veicam KDA, kas nozīmēs jaunos produktīvos veidos apvienot kultūras studijas un kritisko diskursa analīzi ar citiem starpdisciplināriem un teorētiskiem formējumiem, kā arī pievērst atbilstošu uzmanību jauniem un atšķirīgiem globāliem un lokāliem kontekstiem, kuros mēs strādājam” [*Threadgold*, 2004].

Tādējādi teorijas attīstībai un paplašināšanai ir nepieciešams kultūras studiju dimensiju ieviest analīzē, un šis mērķis var tikt sasniegts, strādājot ar “netipisku” empīrisku materiālu, proti, ķīniešu politisko diskursu, un, izvairoties no normatīvā pasauleskata, kas tendēts uz Rietumu vērtībām un, kā parādīts iepriekš, tiek uzskatīts par vienu no KDA lielākajiem trūkumiem un objektivitātes slazdiem.

Secinājumi

Kritiskās diskursa analīzes teorijai jāpārvar divu veidu izaicinājumi, lai tā varētu kalpot par patiesi parocīgu analīzes instrumentu tādu politoloģisku pētījumu veikšanai, kas satur lingvistisko problemātiku, kā tas ir, piemēram, gadījumā ar mūsdienu ķīniešu politiskā diskursa pētniecību. Pirmkārt, kritiķi pārmet šai teorijai rezultātu nereprezentativitāti, pārspīlētu “mesiānismu”, neskaidras filozofiskas saknes, kā arī iesīkstējušu un šauru terminoloģisko bāzi. Otrkārt, teorijas veidotāju piedāvātās metodes nenosdz “netipiska” empīriskā materiāla analītiskās prasības.

Tomēr, kā pierāda kritiskās diskursa analīzes skolas veidotāju apgalvojumi, kā arī jaunākās publikācijas, kas veltītas tās paplašināšanai, KDA ir atvērta izmaiņām teorijā, metodikā, terminoloģijā un empīrikā.

Pateicība

Publikācija tapusi ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu.

Development and Application of Critical Discourse Analysis Theory in Contemporary Chinese Political Discourse Research

Abstract

With the development of interdisciplinary research, interest towards the application of Critical discourse analysis (CDA) theory in political science has greatly risen. This process also increases the number of languages that the theory is applied to. However, the theory in its classic form can hardly be applied when analysing this new type of material. This stems from two reasons, firstly, some of CDA's theoretical conceptions have proven themselves to be too narrow, and, secondly, the instruments of analysis that the theory offers have been developed with the regard to Indo-European, mostly English, linguistic material and deals with analysing grammatical, morphological and syntactical constructions, without taking into consideration other possible forms of analysis more suitable to the material in other languages, which in this publication is referred to as "non-typical empiric material".

In order to be able to overcome the limitations given above, the CDA theory has to incorporate the most valid arguments given by its critics, as well as open up to the new, non-typical empiric material.

In this context, the author has pointed out some of the most serious objections towards the theory from the critic's perspective, as well as stressed the limitations that need to be worked out for most effective analysis of contemporary Chinese political discourse. However, the authors that have developed CDA in its classical form, e.g. Norman Fairclough, Lilly Chouliaraki, Teun van Dijk et al. have pointed out that CDA is an open theory and it can be broadened according to the specifics of the material in question. After bringing certain methodological and terminological adjustments for it to better comply with the Chinese language requirements as well as contemporary Chinese political scene, CDA can be very helpful when dealing with numerous examples of historical allusions of contemporary Chinese political texts.

Keywords: critical discourse analysis, theory transformation, Chinese political discourse.

Literatūra

1. Atkins A. Critical discourse analysis: a letter to expatriates from the Rt. Hon. – Sir Norman Fowler MP, 1999. – P. 3.
2. Calhoun C. Dictionary of the social science. – Oxford: Oxford University Press, 1995.
3. Dijk T. Teach yourself CDS. Un-learn misconceptions // Research in critical discourse studies – Website Teun A. van Dijk // <http://www.discourses.org/resources/teachyourself/Unlearn%20misconceptions.html> [sk. 04.07.2010.].
4. Džozefs Dž. Ē. Valoda un politika. – Rīga: Zinātne, 2008.
5. Fairclough N. Critical discourse analysis. – London: Longman, 1995.
6. Fairclough N. Analysing discourse: Textual analysis for social research. – Vol. 2 – London, New York: Routledge, 2003. – Pp. 6–11.
7. Fairclough. Discourse and social change. – Cambridge: Polity Press, 1992.
8. Fairclough N., Chouliaraki L. Discourse in late modernity. – Edinburgh University Press, 1999. – [Series preface].
9. Haig E. Some observations on the critique of critical discourse analysis // 名古屋大学言語文化論集, 第XXV卷, 第2号, 2002 [Valoda un kultūra: Nagojas universitātes rakstu krājums. XXV sējums, Nr. 2, 135.–136. lpp.] // <http://www.lang.nagoya-u.ac.jp/proj/genbunronshu/25-2/haig.pdf> [sk. 16.07.2010].
10. Hammersley M. On the foundations of critical discourse analysis // Critical discourse analysis: critical concepts in linguistics. – London: Routledge, 2002; 3: 240–252.
11. Hasnain S. I. A note on critical discourse analysis // Language in India, March 2004; 4. // <http://www.languageinindia.com/march2004/criticaldiscourse2.html> [sk. 07.01.2011.].
12. Martin J., R. Grace: the logogenesis of freedom // Critical discourse analysis: critical concepts in linguistics. – London: Routledge, 2002; 3: 196–197.
13. Mills S. Discourse. – New York: Routledge, 2004.
14. Pennycook A. Critical applied linguistics: a critical introduction. – New Jersey: Lawrence Earlbaum, 2001.

15. Threadgold T. Cultural studies, critical theory and critical discourse analysis: histories, remembering and futures // *Linguistik online - Linguistic Research library* // http://www.linguistik-online.de/14_03/threadgold.pdf [sk. 27.12.2010.].
16. Vincent T. Critical discourse analysis: some constructive criticism // *SLW and CALL perspectives*. March 2008; 12. // http://www.tesol.org/s_tesol/article.asp?vid=172&DID=10641&sid=1&cid=740&iid=10631&nid=3124 [sk. 08.01.2011.].
17. Waller L. Introducing fairclough's critical discourse analysis methodology for analyzing caribbean social problems: going beyond social practices // *Journal of Diplomatic Language*, 2006; 3(1) // <http://www.jdlonline.org/IIIWaller.html> [sk. 16.10.2009.].
18. Филипс Л. Йоргенсен М. В. Дискурс анализ: теория и метод. - Харьков: Гуманитарный центр, 2004. - С. 19-25.
19. 张英魁 [Zhang Yingkui] [Džans Jinkuejs]. 中国传统政治文化及其现代价值 [Zhongguo Chuantong Zhengzhi wenhua jiqi Xiandai Jiazhi] [Ķīnas tradicionālā politiskā kultūra un tās mūsdienu vērtība]. 北京 [Beijing] [Pekina]: 中央编译出版社 [Zhongyang Bianyi Chubanshe], 2009.

Partiju publiskā diskursa intertekstualitāte un vērtību analīze pirms 10. Saeimas vēlēšanām

Ilze Dzalbe

Rīgas Stradiņa universitāte, Humanitāro zinātņu katedra

Kopsavilkums

Mūsdienās arvien lielāku atsaucību un popularitāti gūst tās teorijas, kas saistītas ar morālās rīcības seku izvērtēšanu, jo galvenā problēma ir nevis uzskati, bet to reālās sekas. Pētījumā par Latvijas politisko partiju pārstāvju diskursu pirms 10. Saeimas vēlēšanām aplūkots, kādu informāciju vēlēšanām saņēma no saviem pārstāvjiem pirmsvēlēšanu cīņu laikā publiskajā telpā. Politiku retorika atspoguļo varas attiecības un intereses, kurām tie pakļauti gan politiskajā, gan sociālajā laukā. Lai noskaidrotu partiju pārstāvju retorikas saturu, tā tika analizēta, balstoties uz Milтона Rokiča un Šaloma Švarca vērtību teorijām. Savukārt, lai izprastu varas attiecību un diskursu struktūru, politiku retorika tika analizēta, balstoties uz Normana Ferklafera intertekstualitātes pieeju.

Vērtību analīze ļāva noskaidrot, ka partiju pārstāvji runās izmanto vērtības, kas liecinātu par vēlmi savstarpēji sadarboties. Vienlaikus jāuzsver, ka veiksmīgu sadarbību traucē iesaistīto atšķirīgā vērtību izpratne. Biežāk pieminēto vērtību “atbildība” pozīcijas partija izmanto, lai pamatotu pastāvošās varas attiecības, savukārt opozīcija to izmanto, lai norādītu uz nepieciešamību ieviest izmaiņas esošās varas attiecībās. Biežāk pieminētā teksta uzbūves prakse ir metadiskurss, kas nodrošina iespēju runātājam nošķirt sevi no dažāda līmeņa tekstiem, un modalitāte, kas faktā pārvērš personīgo notikumu interpretāciju.

Apvienojot abas teksta analīzes pieejas, ir novērojama tendence, ka satura analīzē biežāk izmantotā vērtība ir “atbildība”, bet struktūras analīzē biežāk izmantotā teksta uzbūves prakse ir “metadiskurss”. Tas nozīmē, ka visbiežāk 10. Saeimas pirmsvēlēšanu laikā politisko partiju pārstāvji savā retorikā cenšas izvairīties uzņemt atbildību par darbībām un notikumiem (tagadnē vai pagātnē), kas norisinājušies grupā, kuru viņi pārstāv.

Atslēgvārdi: partiju publiskais diskurss 10. Saeimas pirmsvēlēšanu laikā, intertekstualitāte, vērtības, atbildība.

Ievads

Lingvistiskā apmaiņa ir simboliskas varas attiecības, kurās aktualizējas varas attiecības starp sarunā iesaistītām grupām. Kā norāda P. Burdjē, nosaucot lietas vārdos, tiek veidota pasaules struktūra. Visi sociālie aģenti vēlas un, tik, cik to resursi pieļauj, arī cenšas īstenot varu, kas ļautu veidot pasauli, nosaucot to [Bourdieu P., 1999]. Pasaules nosaukšana ir galvenais sociālo aģentu mērķis. Politiskā laukā aģents īsteno grupas, kas to ir ievēlējusi, uzticēto varu, un politika izmantotie vārdi uzrunā, sarunā, intervijā un citur ir grupas deleģētās varas izpaušme [Bourdieu P., 1999]. Runātāja izmantotā valoda noteiktā situācijā ar noteiktu stilu, retoriku, sociāli veidotu identitāti rada vārdus, kuru konotācijas ir saistītas ar noteiktu kontekstu. Runātāja valodas izmantošana, maniere, diskursa saturs ir saistīts ar viņa sociālo stāvokli, kas nosaka pieeju institūcijas izmantotai valodai, tātad oficiālai, konservatīvai un leģitīmai runai. Pieeja izteikuma leģitīmiem instrumentiem un dalība institūcijā ir tas, kas rada atšķirības starp runātājiem [Bourdieu P., 1999].

Darba mērķis

Darba mērķis ir analizēt politisko partiju pārstāvju retoriku 10. Saeimas pirmsvēlēšanu laikā. Pētījumu veido divi posmi, no kuriem pirmajā tiek analizēts vērtību diskurss. Sabiedrība Saeimā ievēlētajiem politiķiem uztic varu, tāpēc vēlētājiem ir būtiski paļauties uz politiķiem, ka tie lēmumus pieņems, balstoties uz sabiedrības labklājību kā galveno mērķi. Tādējādi politiķu darbības vērtējums ietver priekšstatu par vērtībām, kurām politiķu rīcībā jābūt pārstāvētām, lai liecinātu, ka tiem var uzticēt varu pieņemt lēmumus, kas ietekmē sabiedrību.

Pētījuma otrajā posmā tiek analizēta retorikas intertekstualitāte, tādējādi skaidrojot politisko partiju diskursu struktūru politiskajā laukā. Politisko partiju diskursi ir daļa no sarežģītas struktūras, kurā diskursi nav neatkarīgi un brīvi. Jēdzieni nav pašsaprotami un dabiski, bet gan ir diskursu daļa. Politiski efektīvu un leģitīmu rīcības formu veidošana un izteikšana notiek profesionāļu monopolā, tāpēc ir pakļauta ierobežojumiem. Šo veidošanu veic maza, slēgta profesionāļu grupa, kuru uztrauga citi profesionāļi [Bourdieu P., 1999].

Materiāls un metodes

2010. gada 2. oktobrī notiek 10. Saeimas vēlēšanas, kuru pirmsvēlēšanu posmā katra partija cenšas ieinteresēt vēlētājus balsot par tās vērtībām, piedāvājot savu redzējumu par turpmāko valsts attīstību. Pētāmais laikposms ir no 2010. gada 2. septembra līdz 2010. gada 2. oktobrim, tātad mēnesis pirms vēlēšanām, kura laikā politiskie diskursi un to reprezentācija publiskajā telpā aktivizējas. Pavisam tika analizēti 218 raksti no lielākajiem Latvijas laikrakstiem ("Neatkarīgā Rīta Avīze", "Latvijas Avīze", "Diena", "Čas", "Vestji Segodnja", "Telegraf"), jo, kā norādīts pārskatā par tautas attīstību, 66,9% respondentu informāciju gūst tieši no laikrakstiem [Latvijas tautas pārskats, 2009].

Pētījumā analizēti partiju pārstāvju publiskie diskursi sešos lielākajos nacionālajos dienas laikrakstos, izmantojot vērtību analīzi. Sākotnēji tika atlasītas politisko partiju pārstāvju tiešās runas satura vienības interesējošā laikposmā, pēc tam tās tika analizētas, lietojot kontentanalīzi, kur kategorizācijas elementi tika izstrādāti, balstoties uz Š. Švarca un M. Rokiča vērtību sistēmu. Kā norāda M. Rokičs, vērtību sistēma ļauj cilvēkam atrisināt situācijas un pieņemt lēmumus [Rokeach M., 1973]. Līdz ar to, analizējot politiķu retoriku, izmantojot vērtības, iespējams noskaidrot, uz kādām vērtībām pamatojoties politiķi pieņem lēmumus, kā izvēlas alternatīvas, kā veidojas viņu motivācija, kas vada viņu darbības.

Jebkurš izteikums ir daļa no plašākas sistēmas, tādēļ, lai atklātu sociālās struktūras retorikā, tika izmantota kritiskā diskursa analīzes pieeja un satura vienības tika analizētas, izmantojot Normana Ferklafa intertekstualitātes teoriju. Kritiskā diskursa analīze nav plaši izmantota politisko notikumu vērtēšanā, tādējādi zaudējot diskursu sociālo skaidrojumu. 1997. gadā ir radīta definīcija kritiskai diskursa analīzei "valoda kā sociālā prakse" [Wodak R., 2001]. Sociāli orientēts diskursa skaidrojums ir kritiskā diskursa analīzes jautājums, kas ļauj radīt tādu jaunu pieeju, kur sociālie aspekti tiek apvienoti ar lingvistiskiem aspektiem [Misak C., 2000].

Rezultāti

Vērtību teorija

Miltons Rokičs ir ievērojams vērtību sistēmas pētnieks, kurš 20. gs. 60. un 70. gados savos darbos attīstīja vērtību izpratni un dalījumu un izveidoja sākotnēju vērtību sistēmu. Vēlākajos gados Šaloms Švarcs, balstoties uz M. Rokiča iesākto darbu pie vērtību sistēmas, attīstīja savu vērtību sistēmu – vērtību motivācijas apli.

M. Rokičs vērtību saprot kā ilgstoši pastāvošu uzskatu, ka noteikts uzvedības veids vai pastāvēšanas veids ir personīgi vai sociāli atzīstams par labāku attiecībā pret pretēju apgalvojumu par noteiktu uzvedību vai pastāvēšanas veidu. Savukārt vērtību sistēma tiek saprasta kā pastāvīgs uzskats, kas paredz vēlamo uzvedības vai pastāvēšanas veidu, organizēšanu [Rokeach M., 1973].

M. Rokiča teorijā vērtības tiek iedalītas terminālās un instrumentālās vērtībās. Terminālo vērtību grupa satur individuālās un sociālās vērtības, savukārt instrumentālās vērtības – profesionālās un morālās vērtības. M. Rokiča teorijā kopumā ir 18 terminālas un 18 instrumentālas vērtības.

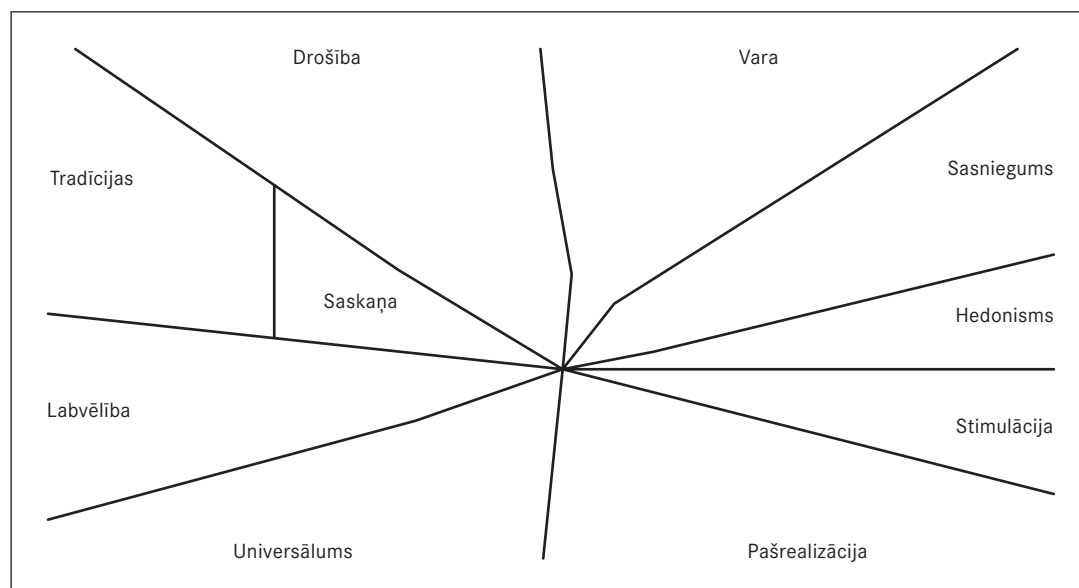
Š. H. Švarca izveidotais vērtību skaidrojums lielākoties saskan ar M. Rokiča vērtību izpratni, galvenā atšķirība ir vērtību motivācijai pievērstā uzmanība. Respektīvi, Š. H. Švarcs uzskata: vērtības veido motivāciju, kas attiecas uz vēlamajiem mērķiem, kurus cilvēki vēlas sasniegt [Schwartz S. H., 1992]. Vērtības ir motivācijas avots, un darbības kļūst pievilcīgāk veikt, ja tās ir saistāmas ar vērtību mērķi. Cilvēki, kas augstu vērtē stimulāciju, būs vairāk ieinteresēti veikt izaicinošu darbu.

Cilvēkus motivē trīs galvenās nepieciešamības, uz kurām balstās viņu mērķi: indivīda kā bioloģiska organisma vajadzības, sociālās saskarsmes koordinēšana, grupas izdzīvošana un labklājība. Lai sasniegu mērķus, cilvēki izmanto komunikāciju, kuru Š. H. Švarcs organizē 10 vērtību motivējošos tipos (pašrealizācija, stimulācija, hedonisms, sasniegums, vara, drošība, saskaņa, tradīcijas, labvēlība, universālums), kurus izsaka 57 vērtības. Katra vērtība atbilst noteiktam motivējošam tipam.

Visām darbībām, kas radušās, balstoties uz vērtību motivāciju, ir psiholoģiskas, praktiskas un sociālas sekas, kas var saskanēt vai būt konfliktā ar citiem tipiem. Vērtību savstarpējās saskaņas un konfliktu attiecības atspoguļo aplveida modelis, kurā vērtību tipi sakārtoti dažādos virzienos no centra, un līdzīgākie vērtību tipi atrodas viens otram tuvāk (sk. 1. att.) [Schwartz S. H., 1994].

1. attēls. Š. H. Švarca vērtību motivāciju aplis

S. H. Schwartz's motivational value circle

Vērtības motivācijas tipos tiek sakārtotas pēc to attiecībām ar šādiem vērtību tipiem. Vērtības, kuras ir tuvas nākamā vērtības tipa vērtībām, atrodas tuvāk motivācijas tipa malām, turpretī vērtības, kas ir tālāk no blakus esošiem tipiem, atrodas centrā. Aplis sistēma ļauj atspoguļot attiecības starp vērtībām: jo tuvāk aplī atrodas vērtības, jo līdzīgāka ir motivācija, kas tās veido. Jo tālāk atrodas divas vērtības, jo naidīgākas ir to motivācijas. Vērtību sistēma ir integrēta struktūra, kas palīdz veidot sistemātiskas, saprotamas hipotēzes, kuras iespējams saistīt ar vērtību prioritātēm attiecībā pret citām vērtībām. Iespējams secināt, kādas vērtības ir vairāk vai mazāk pozitīvi saistītas ar rādītāju (jautājumu, kuru uzdod un pēc kura sakārto vērtības).

Iepazīstot Š. H. Švarca un M. Rokiča teorijas, iespējams radīt vērtību tabulu, kuru veidotu 36 M. Rokiča un 57 Š. H. Švarca vērtības. Vērtību sistēmai ir jābūt parocīgam instrumentam, tādēļ, lai veiktu politiskās retorikas kvalitatīvu analīzi, ir nepieciešams no šo teorētiku darbiem izveidot vienotu, analīzei izmantojamu vērtību sistēmu (sk. 1. tab.).

Kā jau iepriekš minēts, Š. H. Švarca un M. Rokiča vērtību sistēmas ir savstarpēji saistītas, jo pirmā veidojusies uz pēdējās bāzes. Lai izvairītos no vērtību atkārtošanās, Š. H. Švarca vērtību sistēma tika izmantota, lai līdzsvarotu M. Rokiča nenosauktās vērtības terminālo un instrumentālo vērtību saturā. Š. H. Švarca būtiskākais ieguldījums vērtību sistēmas veidošanā bija vērtību aplis, nevis vērtību nosaukšana. Līdz ar to bija pamatoti šo tabulu balstīt uz M. Rokiča sistēmu un no Š. H. Švarca teorijas izmantot tikai trīs vērtību tipus. Savukārt Š. H. Švarca pieeja daudz pilnīgāk spēj aprakstīt savstarpējo vērtību saskaņu un konfliktus.

1. tabula. M. Rokiča un Š. H. Švarca vērtību tabula

M. Rokeach and S. H. Schwartz's table of values

Sociālās vērtības	Politiskās vides morālās un profesionālās vērtības	Politiķu morālās un profesionālās vērtības	Konformisma vērtības	Liberālisma jeb universālisma vērtības
Demokrātija Vienlīdzība Pilsoniskas sabiedrības attīstība Drošība Atvērtība	Taisnīga varas sadale Tiesiskums Caurspīdīgums Cieņa pret sabiedrību	Atbildība Godīgums Kompetence Uzticamība	Tradīcijas Normas Stabilitāte	Autonomija Pašrealizācija Cilvēktiesības Tolerance

Politisko partiju vērtību diskurss. Laikposmā no 2010. gada 2. septembra līdz 2010. gada 2. oktobrim laikrakstos rodamā politisko partiju pārstāvju retorikā izmantotās vērtības ir atainotas 2. tabulā.

2. tabula. Vērtību pieminēšanas biežums politisko pārstāvju pirmsvēlēšanu retorikā

Frequency of reference to values in the pre-election rhetoric of politicians

Vērtības	Pieminēšanas reižu skaits, n
Atbildība	90
Kompetence	39
Godīgums	38
Pašnoteiksme	38
Stabilitāte	37
Taisnīga varas sadale	35
Tolerance	25
Atvērtība	21
Drošība	17
Uzticamība	15
Cieņa pret sabiedrību	14
Caurspīdīgums	9
Tiesiskums	7
Vienlīdzība	5
Norma	3
Pilsoniskās sabiedrības attīstība	1
Demokrātija	0
Tradīcijas	0
Cilvēktiesības	0
Autonomija	0

Izmantojot Š. H. Švarca vērtību apli, iespējams skaidrot vērtību lietošanu ar motivējošo vērtību tiem. Taču pirms tam ir nepieciešams analīzei izvēlēties vērtības saistīt ar vērtību motivācijas tipu vērtību aplī. Š. H. Švarcs uzskata, ka visās kultūrās rodamās vērtības atbilst vismaz vienam no motivāciju tiem. Tāpēc tabulā nosauktās vērtības pēc jēgas un izpratnes tiks sagrupētas motivāciju tiem (sk. 3. tab.).

3. tabula. Vērtību dalījums motivācijas tiem

Breakdown of values into motivational types

Vērtības	Motivācijas tips
Atbildība	Labvēlība
Kompetence	Sasniegums
Godīgums	Labvēlība
Pašnoteiksme	Pašrealizācija
Stabilitāte	Tradīcijas
Taisnīga varas sadale	Universālums
Tolerance	Universālums
Atvērtība	Universālums
Drošība	Drošība
Uzticamība	Labvēlība
Cieņa pret sabiedrību	Saskaņa
Caurspīdīgums	Universālums
Tiesiskums	Drošība
Vienlīdzība	Universālums
Norma	Tradīcijas
Pilsoniskās sabiedrības attīstība	Stimulācija
Demokrātija	Vara
Tradīcijas	Tradīcijas
Cilvēktiesības	Universālums
Autonomija	Pašrealizācija

Salīdzinot vērtības ar Švarca motivācijas apli, neviena no pētījumā izmantotajām vērtībām neatbilst hedonisma vērtību tiem. Hedonisma tipam atbilstošās vērtības, piemēram, “bauda”, neatbilst ikdienas politiskās dienaskārtības saturam, tāpēc hedonisma vērtības nav izvēlētas.

Visbiežāk minētā vērtība ir “atbildība”, kura pieminēta vairāk nekā divas reizes biežāk nekā citas vērtības. Vērtību teorijas norāda, ka tās nepastāv pašas par sevi. Attieksmes un uzvedību nevada viena vērtība, kam dota prioritāra nozīme. Tas ir tādu konkurējošu vērtību cīņas rezultāts, kuras ir iesaistītas uzvedības vai attieksmju veidošanā [Schwartz S. H., 1994]. Visbiežāk runā nevis tikai par vienu vērtību, bet gan par vērtību struktūru un vērtību sistēmu. Vērtību sistēma ir integrēta struktūra, tāpēc, redzot, ka vērtība “atbildība” ir visbiežāk minētā vērtība politiķu diskursā, iespējams secināt, kāda vērtība ir pozitīvi saistīta ar pētāmo jautājumu – pirmsvēlēšanu politisko partiju retoriku.

Divas visbiežāk minētās vērtības politiķu retorikā pirmsvēlēšanu laikā ir “atbildība” un “kompetence”. “Atbildība” atbilst labvēlības vērtību tipam, kas attiecas uz labklājības saglabāšanu un vairošanu tiem, kas ir tuvi. Tuvība saprotama gan kā tuvākas (ģimene), gan tālākas attiecības (draugi). Otrā vērtība “kompetence” pieder sasniegumu motivējošam tipam, kas raksturo personisko sasniegumu, vienlaikus izprotot sociālos standartus. Kā jau iepriekš tika minēts, Š. H. Švarca vērtību aplis atspoguļo attiecības starp vērtībām: jo tuvāk aplī atrodas vērtības, jo līdzīgāka ir motivācija, kas tās veido. Jo tālāk atrodas

divas vērtības, jo naidīgākas to motivācijas. Šajā gadījumā abas vērtības balstās uz naidīgiem motivējošiem tiptiem, kas liecina par politisko partiju pārstāvju viedokļu nekonsekvenci un vērtību izmantošanu prezentācijai. Ja politiskajā retorikā izmantotu vērtības kā motivāciju, izmantotās vērtības balstītos uz vienu motivācijas tipu vai blakus esošiem motivācijas tiptiem. Pirmā vērtība “atbildība” atbilst vērtībām, kas orientētas uz citiem, turpretī “kompetence” orientēta uz sevi.

Tā kā nākamās biežāk minētās vērtības pieminētas gandrīz vienlīdz bieži, jāaplūko arī šo vērtību saskaņa ar vērtību “atbildība”. Vērtība “godīgums”, tāpat kā vērtība “atbildība”, ir labvēlības motivējoša tipa vērtība, tāpēc abas šīs vērtības ir saskanīgas un neatrodas konfliktā. Savukārt vērtība “stabilitāte” ir tradīcijas motivējoša tipa vērtība, kas ir nākamais tuvākais motivācijas tips labvēlības tipam, un pēc Š. H. Švarca teorijas arī šīs vērtības atrodas saskaņā. Arī “taisnīga varas sadale” ir universālā motivācijas tipa vērtība, kas arī atrodas blakus motivējošam labvēlības tipam. Līdz ar to gadījumos, kad retorikā tiek izmantota vērtība “atbildība” vienlaikus ar vērtību “stabilitāte” vai “godīgums”, vai “taisnīga varas sadale”, veidojas no vērtību viedokļa saskanīgs arguments. Savukārt, analizējot vērtības “stabilitāte” un “taisnīga varas sadale”, novērojam, ka starp abām vērtībām atrodas viens motivējošais tips (labvēlība), līdz ar to šīs abas vērtības nevar uzskatīt par konfliktējošām, tomēr tās nav arī tik saskanīgas, ja vērtības pieder vienam motivējošam tipam vai blakus esošiem tiptiem.

Vērtības aktivizējas konfliktu laikā, lai tās izmantotu kā vadlīniju. Nepastāvot konfliktiem, vērtībām netiktu pievērsta uzmanība. Kad vērtības nonāk pretrunā, pastāv vairākas cilvēka rīcības iespējas. Ja novērotā situācija nesaskan ar iekšējo pārliecību, cilvēks var pārskatīt savu vērtību sistēmu. Taču visbiežāk vērtības tiek sakārtotas prioritārā secībā.

Š. H. Švarca teorija paredz, ka vērtību tipi ir sadalīti. Vērtību tipi – “vara”, “sasniegums”, “hedonisms”, “stimulācija” un “pašrealizācija” kalpo individu interesēm, vērtību tipi – “laipnība”, “tradīcijas” un “saskaņa” kalpo kolektīvām interesēm, savukārt vērtību tipi “universālums” un “drošība” kalpo jauktām interesēm un atrodas uz robežas starp individuālo un kolektīvu vērtību tipu laukiem. Līdz ar to var secināt, ka politiskajā retorikā pieminētās vērtības kalpo individu interesēm.

Pamatojoties uz iegūto informāciju par politiskajā retorikā izmantoto vērtību struktūru, būtu iespējams secināt, ka pastāv ļoti labi priekšnosacījumi sadarbības iespējamībai. Spēcīga vērtība, kas norāda uz sadarbības iespējamību, ir “labvēlība” un “universālums”. Vērtība “saskaņa” arī norāda uz iespējamu sadarbību, jo sadarbība ir sabiedrībā pieņemta, normatīva uzvedība.

Mazāk iespējama sadarbība ir gadījumos, kad izmanto sasnieguma tipa vērtību. Sadarbība starp indivīdiem tiks negatīvi ietekmēta, ja cilvēki augstāk novērtēs varas vērtību. Varas vērtība leģitimē sava labuma uzsvēršanu un sasniegšanu. Sasnieguma vērtība norāda arī uz sadarbības problēmām, jo uzsver pašieinteresētību [Schwartz S. H., 1994].

Taču pastāv jautājums, kāpēc pie labiem priekšnosacījumiem sabiedrībā tomēr ir šaubas par politiķu sadarbības iespējamību, ja kopējā politiķu retorikas analīze liecina par pozitīvām tendencēm. Atbilde rodama opozīcijas un pozīcijas partiju diskursu atsevišķā analīzē (sk. 4. tab.).¹

Tabulā redzams, ka gan pozīcijas, gan opozīcijas retorikā visbiežāk pieminētā vērtība ir “atbildība”. Lai gan citām vērtībām mainās to prioritārā secība, tomēr tās iekļaujas kopējā politiskajā vērtību diskursā.

Būtībā tendence, ka tik daudz minēto vērtību pieder motivācijas tiptiem, kas veicina sadarbību, nav pārsteidzoša pirmsvēlēšanu retorikā. Pirmsvēlēšanu laiks ir salīdzināms ar tirgu, kur politiskās partijas pārdod savas preces, piemēram, politiskās nostādnes vēlētajiem. Lielākā daļa Latvijas vēlētajū paļaujas uz politisko partiju savstarpējo sadarbību, tāpēc politiskais diskurss veidojas šajās robežās. Piemēram, politiskās apvienības “Visu Latvijai!” – “Tēvzemei un brīvībai / LNNK” vēlētajū sagaida stingru nacionālo jautājumu ievērošanu un tāpēc sašaurina sadarbības iespējas, tomēr politiskais lauks (piemēram, darbs komisijās) koriģē šo sociālo pieprasījumu ar politiskā lauka reālījām.

¹ Pozīcijas partijas – Vienotība, Jaunais laiks, Zaļo un zemnieku savienība, “Tēvzemei un brīvībai / LNNK”; opozīcijas partijas – Saskaņas centrs, Tautas partija, Latvijas pirmā partija / Latvijas ceļš, Par cilvēktiesībām vienotā Latvijā, Pilsoniskā savienība.

Ja analizētu tikai to, cik bieži minētas vērtības, tad nebūtu novērojamas būtiskas principiālas atšķirības vērtību lietojumā un vērtību skaidrojums būtu nepilnīgs. Vērtību “atbildība” politisko partiju pārstāvji izmanto šādi. Pozīcijas partijas to izmanto kā pamatojumu *status quo* uzturēšanā. Vērtība “atbildība” pozīcijas retorikā ir vērsta pašiem uz sevi kā uz tiem, kas spēj nodrošināt veiksmīgu valsts attīstību un kam jāturpina strādāt. Turpretī opozīcija izmanto šo vērtību retorikā, lai mainītu *status quo*, norādot uz valdošās koalīcijas kļūdām un nepilnībām darbā un apgalvojot, ka līdz šim pie varas esošā Ministru prezidenta partija ir tieši atbildīga par neveiksmēm valsts attīstībā.

4. tabula. Pozīcijas un opozīcijas partiju pārstāvju vērtību diskurss

Value discourse of representatives of governing and opposition parties

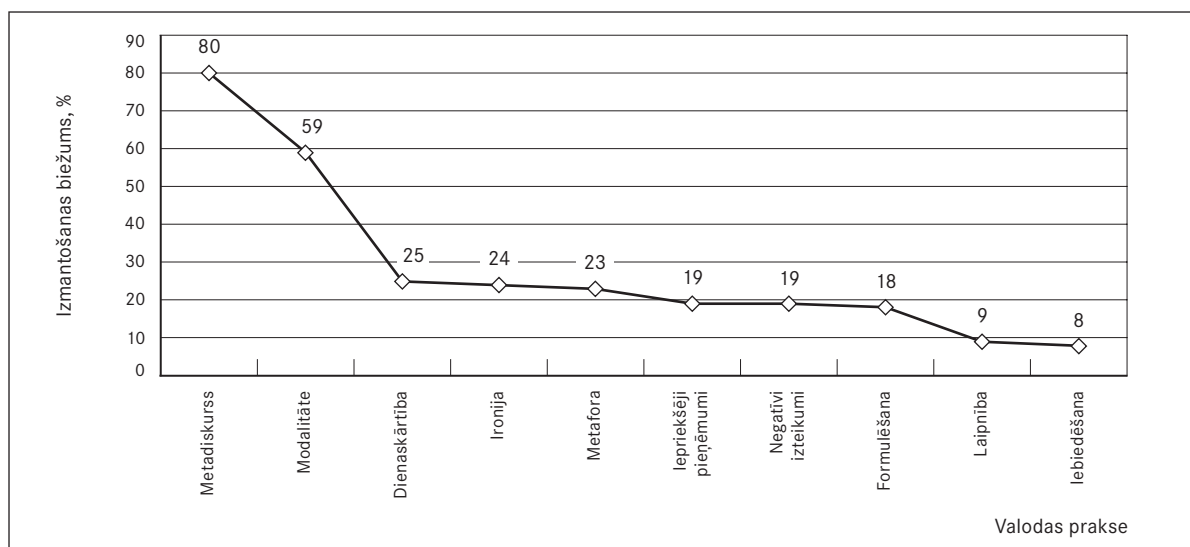
Opozīcijas partijas		Pozīcijas partijas	
Retorikā pieminētā vērtība	Skaitis, n	Retorikā pieminētā vērtība	Skaitis, n
Atbildība	61	Atbildība	29
Godīgums	28	Stabilitāte	22
Kompetence	23	Taisnīga varas sadale	21
Pašnoteiksme	19	Pašnoteiksme	19
Tolerance	19	Kompetence	16
Stabilitāte	15	Godīgums	10
Atvērtība	14	Attīstība	8
Taisnīga varas sadale	14	Atvērtība	7
Drošība	10	Uzticamība	7
Cieņa pret sabiedrību	10	Drošība	7
Uzticamība	8	Tolerance	6
Tiesiskums	4	Caurspīdīgums	5
Caurspīdīgums	4	Cieņa pret sabiedrību	4
Vienlīdzība	3	Tiesiskums	3
Attīstība	1	Vienlīdzība	2
Norma	1	Norma	2
Pilsoniskās sabiedrības attīstība	0	Pilsoniskās sabiedrības attīstība	1
Demokrātija	0	Demokrātija	0
Tradīcijas	0	Tradīcijas	0
Autonomija	0	Autonomija	0
Cilvēktiesības	0	Cilvēktiesības	0

Intertekstualitāte

Interesants šķērsgriezums, kā paskatīties uz vērtību analizē izmantoto politisko partiju retoriku, ir lingvistiskā analīze, kas valodu saprot kā sociālo praksi [Wodak R., Meyer M., 2001]. Izmantojot intertekstualitāti, iespējama diskursa analīze, kas satur varas konceptu un nekoncentrējas tikai uz lingvistisko satura vienību analīzi. Tādējādi diskursa analīzes pētījums kļūst aktuāls un praktiski izmantojams, jo iespējams izveidot saikni starp retoriku un sociālo struktūru. Dziļākās valodas struktūras ļauj noteikt, kādu informāciju cilvēki viens otram nodod, tā raksturojot diskursīvās struktūras [Fairclough N., 1993] Lai analizētu publiskos diskursus, N. Ferklafs izveido metodi, kas ietver analīzes principus, un diskursi tiek analizēti, ievērojot šādus kritērijus: intertekstualitātes manifests, diskursa reprezentācija, iepriekšējs pieņēmums, noliegums, ironija, interdiskursivitāte [Fairclough N., 1993].

Politisko partiju diskursu intertekstualitāte. Visbiežāk izmantotās valodas prakses 10. Saeimas pirmsvēlēšanu retorikā ir metadiskurss un modalitāte (sk. 2. att.).

2. attēls. Partiju pārstāvju diskursu intertekstualitāte
Intertextuality of the discourses of party representatives

Metadiskursa izmantošana politisko partiju retorikā nozīmē, ka politiķi pirmsvēlēšanu retorikā cenšas nošķirt sevi no dažādu līmeņu saviem un citu izteikumiem, attiecoties pret tiem kā svešiem un ārējiem. Aprakstot savu līdzdalību lēmumu pieņemšanā, tiek izmantots metadiskurs, norādot, ka politiķis nav piedalījies lēmuma veidošanā, lai gan tas noticis tajā grupā, kuru šis politiķis pārstāv (piemēram, frakcija, partija, Saeima). Sasaistot intertekstualitātes analīzes rezultātu, kur biežāk izmantotā valodas prakse ir “metadiskurs”, ar vērtību analīzes rezultātu, kur biežāk pieminētā vērtība ir “atbildība”, iespējams novērot, kādā formā retorikā visbiežāk tiek iekļauta vērtība. Būtībā, izmantojot metadiskursu, politiķi cenšas izvairīties no atbildības uzņemšanās par procesu vai norādīt uz kāda cita atbildību par procesa norisi.

Roberts Zīle (“Visu Latvijai!” – “Tēvzemei un brīvībai / LNNK”): *“Sadarbības memorandā ar starptautiskajiem aizdevējiem, ko Dombrovska valdība pagājušajā gadā parakstīja, banku restrukturizācijas programmai veltītas tikai dažas rindkopas. Tāpat tur bija paredzēta arī iespēja palīdzēt ģimenēm ar hipotekāro maksājumu slogu. Valdība vienkārši nekustināja šo lietu.”* (Zīle: pēdējais laiks doties Rietumu virzienā // Latvijas Avīze, 24.09.2010.)

Otra biežāk izmantotā retorikas prakse ir modalitāte, kad kaut ko pieņem kā faktu, lai gan tā ir tikai notikuma interpretācija. Šāda veida teksta uzbūve ļauj izmantot jābūtības formu, piemēram, tas tā notiks, ja būs noteikti apstākļi. Tātad fakts nav noticis, bet politiķi paredz tā notikšanu un tādējādi balsta sevis prezentāciju uz apgalvojumiem, kuri ir tikai notikumu interpretācija. Šādas retorikas uzbūves izmantošanas biežums liecina par to, ka politiskie pārstāvji savu argumentāciju balsta uz apgalvojumiem, kuriem trūkst faktoloģiska pamatojuma.

Andris Šķēle (“Par labu Latviju”): *“Iespējams, ka tikai pēc vēlēšanām ieraudzīsim patieso ainu, bet iespējams, ka jau šobrīd pastāv kāda neoficiāla vienošanās.”* (Daukste A. Šķēle: svarīgākais – augoša nācija // Neatkarīgā Rīta Avīze Latvijai, 21.09.2010.)

Analizējot politiskos diskursus pirmsvēlēšanu laikā, novērojams, ka politiķi apgalvojumus veido, izmantojot arī citas retorikas uzbūves formas, piemēram, ironiju, paužot dusmas, emocijas un izsakoties sarkastiski.

Edgars Jaunups (“Vienotība”): *“Šlesers ir kā dators bez cietā diska. Viņam nav operatīvās atmiņas.”* (Veidmane E. Jaunups un viņa siļķe // Neatkarīgā Rīta Avīze Latvijai, 17.09.2010.)

Runā tiek izmantotas metaforas, kad tekstā apraksta pretinieka viedokli ar īsu izteicienu, kurš sabiedrībai ir viegli izprotams un satur plašāku nozīmi.

Aivars Lembergs (“Visu Latvijai!”): *“Valstī šobrīd, ja mēs taisām vēl vienu izdevumu samazināšanas vilni, tad, tēlaini izsakoties, mēs ejam uz anoreksiju.”* (Daukšte A. Lembergs: no krīzēm iziet ar tālredzīgu un pareizu politisko vadību // Neatkarīgā Rīta Avīze Latvijai, 01.10.2010.)

Politisko partiju pārstāvju diskurss vienādā apmērā veidojas, izmantojot šādas lingvistiskās prakses: dienaskārtības nosaukšana (norāda uz varas nesēju, jo tas ir kontroles veids), iepriekšēji pieņēmumi (nākotnes notikumu attīstību paredzēšana), negatīvi izteikumi (citu tekstu noliegšana), formulēšana (definīcijas nosaukšana), laipnība (kopības izjūtas, pozitīvu emociju veidošana) un iebiedēšana (norāda, ka ir gatavs aizstāvēt, bet otrs, ka gatavs mainīt esošo varas dalījumu).

Diskusija

Pētījumā būtiska daļa ir vērtību sagrupēšana motivācijas tipos. Lai gan M. Rokiča un Š. H. Švarca teorijas ir saistītas, tomēr tās ir patstāvīgas un savstarpēji neatkarīgas, tāpēc ne visas M. Rokiča pieminētās vērtības ir nosauktas un atrodamas Š. H. Švarca vērtību modelī. Tādējādi, veicot kategorizāciju, nepieciešams izmantotās M. Rokiča vērtības piemērot Š. H. Švarca modelim. Piemēram, vērtība “taisnīga varas sadale” sākotnēji var šķist atbilstoša gan universālam vērtību tipam, gan drošības vērtību tipam. Tomēr vērtību sakārtošana un izvēle starp tiem ir vienkāršāka un iespējama, ja ievēro pamatprincipus Švarca vērtību aplī. Vērtību aplis ir sakārtots tā, lai visas vērtības, kas atrodas viena otrai tuvumā pēc jēgas, ir līdzīgas katrai nākamajai tuvākajai vērtībai. Līdz ar to vērtības iespējams sakārtot motivācijas tipos tikai tad, ja tās skata kopsakarībā ar citām vērtībām, kas atrodas šajā vērtību motivācijas tipā. Piemēram, “taisnīga varas sadale” atbilst universālam vērtību tipam.

Secinājumi

Izmantodami metadiskursu, politisko partiju pārstāvji norāda, ka to publisko retoriku, ko sabiedrība uzzina no laikrakstiem, viņi veido, nodalot “mēs” un “viņi”, norādot uz darbībām, kurās nav piedalījušies, lai gan ir bijuši daļa no politiskā diskursa. Jānis Juzefovičs rakstā “Politiskais diskurss Saeimā: bēgšana no atbildības” izmanto citu metodi – Patrika Šarodo valodas uzvedības teoriju, kur tiek izdalīta elokutīva (runātāja domas) un delokutīva (izteikumi, kas ļauj slēpties) uzvedība [Juzefovičs J., 2007]. Viņš norāda, ka, izmantojot nevis “es”, bet citas formas, politiķi izvairās no atbildības vai mazina savu atbildību par notikumiem. Vienlaikus jāpiemin, ka visbiežāk minētā vērtība politiķu izteikumos ir “atbildība”. Apvienojot abu posmu analīzes rezultātus, iespējams secināt, ka politiskajā diskursā galvenā vadlīnija ir atbildības neuzņemšanās.

Modalitātes izmantošana norāda uz interpretāciju pasniegšanu kā faktu. Šāda sarunas uzbūve politiķiem ļauj veikt argumentāciju bez faktu pamatojuma. Sabiedrība saņem kļūdainu informāciju un nespēj orientēties izteikumos, jo tie nebalstās uz faktiem, tāpēc ir mainīgi. Tādējādi informācija, ko vēlētajī gūst no politiķu publiskajiem diskursiem, nerada drošību, ka uz to var paļauties. Savukārt tas ierobežo sabiedrības spēju pieņemt situācijai atbilstošus lēmumus.

Intertextuality and Value Analyses of Political Party Public Discourse Prior to the 10th Saeima Elections

Abstract

Nowadays, increasing popularity is gained by those theories that are concerned with assessing the consequences of moral conduct, because the main problem is not the viewpoints themselves, but rather their actual consequences. This study of the discourses between representatives of Latvia's political parties prior to the 10th Saeima elections focuses on what information voters received in the public space from their representatives during the pre-election battles. The rhetoric of politicians reflects

the relationships and interests of power to which they are subordinated, both in the political and social field. To clarify the contents of the rhetoric of party representatives, it was subjected to analysis based on the value theories of M. Rokeach and S. H. Schwartz. In order to understand the structure of relationships and discourses revolving around power, the rhetoric of politicians was subjected to analysis based on N. Fairclough's intertextuality approach.

Value analysis made it possible to ascertain that, when speaking, party representatives utilise values that testify desire for mutual collaboration. At the same time, one should note that successful collaboration is hindered by the differing understanding of values on the part of those involved. The value most often referred to "responsibility" is used by governing party representatives to justify their participation in power struggles, whereas the opposition uses it to point the need to make changes to the existing power relationships. The most frequently used text construction practice is metadiscourse, which provides the speaker with the opportunity to distance himself from various levels of rhetoric, as well as, modality which turns personal interpretation of events into fact.

Combining both text analysis approaches, one observes a trend, whereby the value most often utilised in content analysis is "responsibility"; whereas in structural analysis the most frequently used text construction practice is "metadiscourse". This implies that during the 10th Saeima pre-election period, in their rhetoric representatives of political parties most frequently strived to avoid taking responsibility for actions and events (in the present or past), which have occurred within a group that they are part of.

Keywords: elections, metadiscourse, public discourse, textuality, values.

Literatūra

1. Daukšte A. Lembergs: no krīzēm iziet ar tālredzīgu un pareizu politisko vadību // Neatkarīgā Rīta Avīze Latvijai, 2010. gada 1. oktobris.
2. Daukšte A. Šķēle: svarīgākais – augoša nācija // Neatkarīgā Rīta Avīze Latvijai, 2010. gada 21. septembris.
3. Juzefovičs J. Politiskais diskurss Saeimā: bēgšana no atbildības izmanto citu metodi / Parlamentārais diskurss Latvijā, Saeimas plenārsēžu stenogrammu datorizēta analīze – Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2007. – 106.-119. lpp.
4. Latvija. Pārskats par tautas attīstību, 2008/2009: Atbildīgums / Galv. red. Rozenvalds J. un Ījabs I. – Rīga: LU Sociālo un politisko pētījumu institūts, 2009. – 179 lpp.
5. Veidmane E. Jaunups un viņa siļķe // Neatkarīgā Rīta Avīze Latvijai, 2010. gada 17. septembris.
6. Zīle: pēdējais laiks doties Rietumu virzienā // Latvijas Avīze, 2010. gada 24. septembris.
7. Bourdieu P. Language & symbolic power / Ed. by Thompson J. B. – Cambridge: Polity Press, 1999. – Pp. 105-173.
8. Fairclough N. Discourse and social change. – Cambridge: Polity Press, 1993. – Pp. 26-30.
9. Misak C. Politics, morality. Pragmatism and deliberation. – London: Routledge, 2000. – Pp. 49-54.
10. Rokeach M. The nature of human values. – New York: The Free Press, 1973. – P. 5.
11. Schwartz S. H. Universals in the content and structure of values: theoretical advances and emirical test in 20 countries / Advances in Experimental Social Psychology. – USA: Academic Press Inc., 1992; 25: 4.
12. Schwartz S. H. Value priorities and behavior: applying a theory of integrated value systems. – The Hebrew University of Jerusalem: Lawrence Erlbaum. The Psychology of Values. The Ontario Symposium, 1994; 8: 123.
13. Wodak R., Meyer M. Methods of critical discourse analysis. – London: SAGE Publications, 2001. – Pp. 1-20.

Krievijas un NATO mijiedarbības ietekme uz Latviju un Baltijas valstīm Krievijas jaunās militārās doktrīnas kontekstā

Raimonds Rublovskis

Rīgas Stradiņa universitāte

Kopsavilkums

Globalizācijas procesi un starptautiskā ekonomiskā krīze ir skaidri pierādījuši, ka neviena pasaules valsts šādos apstākļos nav spējīga tikai ar saviem resursiem novērst globālus draudus un izaicinājumus. Tas it īpaši attiecas uz valstīm ar relatīvi nelielu iedzīvotāju skaitu, nelielu un no ārējiem faktoriem atkarīgu ekonomiku, kā arī skaitliski nelieliem, relatīvi vājiem bruņotajiem spēkiem un citām drošības un aizsardzības struktūrām.

Latvijas Republika kā NATO alianses valsts neapšaubāmi bauda NATO drošības un aizsardzības garantijas, tomēr jāsecina, ka globālā drošības vide pasaulē ir būtiski mainījusies tieši 21. gadsimta pirmajos desmit gados. Tāpēc Latvijai ir skaidri jāapzinās, ka mūsu valsts drošība, aizsardzība un pat neatkarība ir tieši atkarīga no tā, vai NATO spēs adekvāti reaģēt uz 21. gadsimta drošības izaicinājumiem un draudiem, vai alianses rīcībā būs nepieciešamās spējas un procedūras, lai šie draudi tiktu sekmīgi novērsti.

Turklāt mums ir jāapzinās, ka Latvijas austrumu robeža ir ne tikai mūsu valsts robeža, bet arī NATO un ES austrumu robeža. Un tāpēc mums ir ļoti būtiski zināt un saprast notikumu attīstības scenārijus Krievijā, īpaši jomās, kas skar drošību un aizsardzību. Tātad mums ir nepieciešams zināt un saprast gan NATO, gan arī Krievijas viedokli globālā līmenī drošības un aizsardzības jomā. Protams, Baltijas valstīm joprojām ir aktuāli stratēģiski svarīgie jautājumi, kas bija būtiski 21. gadsimta sākumā pirms to uzņemšanas NATO aliansē. Pirmkārt, Baltijas valstu militārā kapacitāte un spēja būt ne tikai drošības un aizsardzības patērētājam, bet arī veidotājam [1, 24. lpp.]. Otrkārt, jautājums, vai NATO konvencionālie spēki ir spējīgi aizstāvēt Baltijas valstis konvencionāla konflikta gadījumā [2, 124. lpp.]. Treškārt, jautājums par Latvijas valsts kapacitāti un attiecībām ar etniskajām minoritātēm [3, 101. lpp.].

Atslēgvārdi: NATO, Krievija, Latvija, Baltijas valstis.

Ievads

21. gadsimts ir zīmīgs ar radikāli jaunu draudu un izaicinājumu rašanos, kuri nebija aktuāli 20. gadsimta beigās. NATO alianse un dažas valstis, piemēram, ASV, Krievija, Ķīna un Lielbritānija, ir izdarījušas pirmos secinājumus šajā jomā, tāpēc tieši laikā no 2009. līdz 2010. gadam tika izstrādāti globāli stratēģiski dokumenti, kuri noteiks gan NATO, gan arī ASV un Krievijas attīstību drošības un aizsardzības jomā vismaz līdz 2020. gadam.

Projekts *Multiple Futures Project* (MFP) bija pirmsākums padziļinātai fundamentāli jaunu draudu izpētei. Tā mērķis bija veikt iespējamo nākotnes draudu analīzi un noskaidrot, kāda varētu būt drošības vide 2020.–2030. gadā. Šis projekts tika sākts NATO ACT (*Allied Command Transformation*) 2008. gada martā un pabeigts ar MFP noslēguma ziņojumu 2009. gada maijā. Minētais ziņojums tika ņemts par pamatu NATO jaunajai Stratēģiskajai koncepcijai, kas tika izstrādāta 2009. un 2010. gadā un tika pieņemta NATO Lisabonas samita laikā 2010. gada novembrī. Arī citas valstis aktīvi darbojās stratēģiskās drošības politikas jomā, un šeit jāmin daži fakti. Pirmkārt, ASV izstrādāja un apstiprināja savu Nacionālās drošības stratēģiju (*US National Security Strategy*) 2010. gada maijā, Krievijas Nacionālās drošības stratēģija tika izstrādāta un apstiprināta 2009. gada maijā, Krievijas militārā doktrīna – 2010. gada februārī. Varam secināt, ka gan NATO, gan arī dažu valstu stratēģiskas nozīmes dokumenti nacionālās drošības un aizsardzības jomā tika radīti un izstrādāti 2009. un 2010. gadā, bet to darbības laiks ir paredzēts līdz 2020. gadam.

Pārskatāmā nākotnē neviena valsts vai valstu grupa nebūs spējīga radīt nozīmīgus konvencionāla rakstura draudus NATO aliansei, tomēr jāņem vērā, ka asimetriskie draudi, kombinētie draudi (*Hybrid Threats*), nemilitāra rakstura draudi – demogrāfijas procesu attīstība, ar to saistītā cilvēku migrācija, draudi kibertelpā (*cyberthreats*), organizētā noziedzība, ekonomiska rakstura draudi – attīstīsies, tāpēc tie kļūs arvien lielāks izaicinājums gan NATO kā organizācijai, gan arī atsevišķām valstīm.

Var secināt, ka fundamentāli jaunu drošības un aizsardzības draudu esamība ir identificēta, lielākās pasaules valstis un organizācijas ir ņēmušas vērā šo apstākli un reaģējušas, izstrādājot jaunas nacionālās drošības stratēģijas, stratēģiskās koncepcijas un militārās doktrīnas, kuru saturs apliecina faktu, ka pasaules drošības un aizsardzības vide ir fundamentāli mainījusies.

Darba mērķis

Raksta mērķis ir analizēt Krievijas militāro doktrīnu un it īpaši tās otro daļu, kurā aprakstīts vispārējais ārējais militārais apdraudējums un tiešie militārie draudi Krievijas Federācijai laikposmā līdz 2020. gadam. Mūs tas varētu īpaši interesēt, jo uz Latviju kā NATO dalībvalsti attiecas NATO jaunā Stratēģiskā koncepcija. Vienlaikus Latvijai kā NATO valstij un Krievijas robežvalstij ir būtiski zināt un saprast, kādas darbības saskaņā ar Krievijas militāro doktrīnu tiek un tiks uzskatītas par apdraudējumu un tiešiem militāriem draudiem Krievijai.

Diskusija

2010. gadā izstrādātā Krievijas militārā doktrīna atspoguļo Krievijas Federācijas drošības ekspertu un militāro ekspertu viedokli par nākotnes globālo drošības vidi, ārējiem militārā apdraudējuma avotiem un tiešiem militāriem draudiem. Saskaņā ar doktrīnas otrās daļas 7. punktu starptautiskās politiskās sistēmas attīstība tiek raksturota šādi [4]: samazinās ideoloģiskās konfrontācijas iespējamība, taču tajā pašā laikā tieši nenosauktas valstis un valstu grupas palielina savu ietekmi pasaulē, ir vērojama dažu valstu un valstu grupu vēlme iegūt visaptverošu dominējošu stāvokli pasaulē. Lai gan doktrīnā tieši netiek minētas valstis vai to grupas, no Krievijas militārās doktrīnas konteksta var secināt, ka ar dažām valstīm un valstu grupām ir domātas ASV un NATO alianse. Tātad korekti tiek norādīts, ka šī valsts vai valstu grupa cenšas panākt visaptverošu, globālu dominanci pasaulē, un tas var notikt un notiks uz Krievijas ietekmes samazināšanās rēķina. Tādējādi par vienu no primāriem apdraudējumiem Krievijai tiek uzskatīts dažu valstu vai valstu grupu (visticamāk ASV un NATO) mēģinājums ierobežot un mazināt Krievijas ietekmi pasaulē un dažos reģionos. Var konstatēt, ka Krievijas Federācijas nozīmīgāko drošības un aizsardzības izaicinājumu prioritāšu sarakstā nav būtisku izmaiņu, salīdzinot ar to Krievijas drošības ekspertu viedokli, kas bija aktuāls pirms Baltijas valstu uzņemšanas NATO, proti, ka Baltijas valstu dalība NATO aliansē var tikt uzskatīta par tiešu apdraudējumu Krievijas nacionālajai drošībai [5, 47. lpp.] un ka arī NATO teritorijas paplašināšanās var tikt uzskatīta par agresīvu rīcību pret Krievijas Federāciju [6, 124. lpp.].

Nākamais aspekts ir reģionālo konfliktu esamība pasaulē, reģionālo konfliktu statuss un noregulēšanas iespējas. Kā viens no būtiskiem draudiem Krievijai doktrīnā minēta tendence tos risināt ar militāra spēka palīdzību. Īpaši tiek izcelti gadījumi, ja šis reģionālais konflikts ir iespējams vai nav noregulēts reģionos, kas atrodas tiešā Krievijas robežas tuvumā. Atbilstoši doktrīnas 7. punktam pastāv iespēja, ka Krievija tiek iesaistīta reģionāla konflikta risināšanā, izmantojot militāru spēku. Šis punkts varētu būt nozīmīgs Latvijai un arī pārējām Baltijas valstīm, jo Latvija un tās kaimiņvalstis ir reģions, kas atrodas tiešā Krievijas robežas tuvumā. Taču, protams, mums ir jāvērtē militāra konflikta iespējamība pašreizējā drošības situācijā kā maz ticama, jo Baltijas valstis un Ziemeļvalstis ir NATO un / vai ES dalībvalstis, līdz ar to jebkāda reģionāla militāra konflikta iespējamība ir jāvērtē kā praktiski neiespējama. Tomēr ir pietiekami nopietns jautājums par tagadējās Krievijas Federācijas robežu un bijušās PSRS robežām, kur ir notikuši nopietni militāri konflikti 20. gadsimta 90. gados un pastāv jauna reģionāla konflikta iespēja, piemēram, Armēnijas un Azerbaidžānas konflikts Kalnu Karabahas apgabalā.

Pēc raksta autora domām, Krievija var pieļaut iespēju uzskatīt par draudu jebkuru reģionālu militāru konfliktu, pat ja tas nav tiešā Krievijas robežas tuvumā, taču tas var notikt bijušās PSRS robežas tiešā tuvumā. Ja mēs pieņemam, ka arī šie ģeogrāfiskie apgabali ir nozīmīgi Krievijas drošībai, tad, protams, situācija Afganistānā, Irānā, Tuvajos Austrumos atbilstīgi jaunajai Krievijas militārajai doktrīnai arī var tikt uzskatīta par draudu Krievijai. Varam secināt, ka ir ļoti svarīgi noskaidrot, ko nozīmē doktrīnas termins "reģioni", kas atrodas Krievijas robežas tiešā tuvumā. Ja pieņem, ka tas varētu attiekties arī uz reģioniem, kas robežojas ar bijušajām PSRS valstīm, tādā gadījumā šāda veida reģionu skaits un ģeogrāfiskais areāls būtiski palielinās, kas savukārt pieļauj iespēju Krievijai izmantot militārā spēka metodes šādu reģionālu konfliktu ietekmēšanai savā labā.

Krievija uzskata, ka pastāvošā starptautiskās drošības arhitektūra, kas iekļauj sevī starptautisko tiesību mehānismus, nenodrošina vienādu drošību visām valstīm. Šis apgalvojums acīmredzot izsaka Krievijas uzskatu par to, ka NATO un ASV zināmā mērā ir uzņēmušās globālās drošības arbitra funkcijas un šajā gadījumā ir samazināta ANO, EDSO, kā arī ES loma globālās drošības politikas jautājumu risināšanā. Raksturīgs piemērs ir Kosovas jautājums, kā arī Abhāzijas un Dienvidosetijas jautājums, kur Krievija puda noraidošu attieksmi pret Kosovas neatkarības atzīšanu, vienlaikus atzīstot Abhāzijas un Dienvidosetijas neatkarību, pret ko savukārt iebilda vairākums pasaules valstu. Saskaņā ar Krievijas viedokli, ja jau starptautiskā sabiedrība atzina Kosovas neatkarību, tad tieši tādai pašai attieksmei bija jābūt arī pret iepriekšminētajiem Kaukāza reģioniem.

Krievijas militārā doktrīna akceptē viedokli, ka gan konvencionāla rakstura draudi, gan arī konflikta iespējamība ar masu iznīcināšanas ieroču (MII) izmantošanu, iesaistoties Krievijai, ir samazinājusies, taču vienlaikus doktrīnas 7. punktā tiek pausts uzskats, ka dažos virzienos militārie draudi tieši palielinās.

Kādi ir galvenie Krievijas Federācijas vispārējā ārējā militārā apdraudējuma avoti? Saskaņā ar Krievijas militārās doktrīnas 8. pantu vispārējā ārējā militārā apdraudējuma avoti, kas skar Krievijas Federāciju, ir vairāki. Vispirms tas ir saistīts ar NATO militārā potenciāla attīstību un tā turpmāku izmantošanu globālu drošības jautājumu risināšanā, apejot un pārkāpjot starptautiskās tiesību normas, NATO militārās infrastruktūras tuvināšana Krievijas valsts robežai, kas var izpausties kā NATO alianses turpmāka paplašināšanās, īpaši, ja šī paplašināšana notiek pie Krievijas robežas (Krievijas militārās doktrīnas 8.a punkts). Šeit ir noteikti galvenie darbības veidi, kas var tikt uzskatīti par nozīmīga militāra apdraudējuma avotu. Tiek skaidri norādīts, ka galvenais militāra apdraudējuma avots Krievijai ir NATO. Tas varētu nozīmēt, ka jebkuras NATO darbības drošības uzturēšanas jomā globālā līmenī tiks uzskatītas par Krieviju apdraudošām, ja tām nebūs ANO Drošības Padomes akcepta. Praktiski tas atspoguļo Krievijas bažas par to, ka globālās drošības jautājumus var izlemt tikai NATO, tāpēc Krievijai nākotnē būs mazākas iespējas ietekmēt lēmumus, kas saistīti ar globālo drošības vidi. Protams, Krievija šajā gadījumā uzstāj, ka lēmumi jāpieņem ANO, kur Krievijai ir lielāka iespēja ietekmēt lēmumus starptautiskajā drošības vidē tai vēlamā virzienā.

Krievijas bažas ir saistītas ar to, ka gadījumā, ja NATO, nevis ANO kļūst par galveno un nozīmīgāko organizāciju globālās drošības vides uzturēšanā, tad tās ietekme pasaulē var būtiski mazināties, ko, protams, Krievija nevēlas pieļaut. Savukārt ASV un NATO loma globālajos drošības un aizsardzības

jautājumos gan ģeogrāfiskā izpratnē, gan arī saturiskā ziņā turpinās palielināties, tāpēc Krievijas bažas ir saistītas ar apstākli, ka tādā gadījumā tā vairs nevarēs pretendēt uz globālas lielvalsts statusu un tai vajadzēs samierināties ar reģionālas lielvalsts statusu bez iespējam būtiski ietekmēt globālos procesus. Tas varētu būt no Krievijas viedokļa būtisks politiski militārs apdraudējums.

Ja runājam par NATO militārās infrastruktūras spēju un spēku novietošanu un tuvināšanu Krievijas robežai, kā arī NATO paplašināšanos, īpaši, ja šī paplašināšanās iekļauj valstis, kuras atrodas pie Krievijas robežas un kurām ir robeža ar Krieviju, tad šeit ir vairāki būtiski aspekti.

Analizējot NATO iespējamās paplašināšanās ģeogrāfiskos virzienus, ievērojot kritērijus, kurus definē Krievijas militārās doktrīnas 8.a punkts, var secināt, ka Krievijas bažas var būt saistītas lielākoties ar Ukrainu un Aizkaukāza valstīm, īpaši Gruziju. Eventuāla Gruzijas pievienošanās NATO aliansei dotu iespēju NATO iegūt būtisku kontroli Kaukāza, Aizkaukāza un Melnās jūras reģionā, nonākot tiešā tuvumā problemātiskajam Krievijas Kaukāza reģionam (Čečenija, Ingušija, Dagestāna un citas šī reģiona teritorijas). Tādā gadījumā NATO nonāktu arī tiešā Azerbaidžānas, Irānas un Kaspijas jūras tuvumā, kas ir ļoti nozīmīgs enerģētisko resursu ieguves un transportēšanas reģions. Tas dotu iespēju būtiski palielināt kontroli arī pār nozīmīgu energoresursu transportēšanas infrastruktūru. Gruzijas dalība NATO dotu iespēju aliansei kontrolēt arī Melnās jūras austrumu daļu, kas nozīmētu, ka tad alianse kontrolētu ne tikai jau esošās NATO valstis (Turciju, Bulgāriju, Rumāniju), bet arī visu Melnās jūras akvatoriju, kas būtiski sarežģītu Krievijas Melnās jūras flotes operacionālu darbību šajā reģionā. Šajā gadījumā būtisks jautājums ir par jebkādas NATO infrastruktūras un personāla atrašanos šajā reģionā, jo caur Gruzijas teritoriju iet nozīmīgi ceļi, kas savieno Krievijas Federācijas dienvidu daļu ar Aizkaukāzu. Gruzijas un Krievijas robeža atrodas sarežģītā ģeogrāfiskā reģionā, un stāvokli vēl smagāku padara jau tā komplicētā situācija Krievijas Ziemeļkaukāza republikās, ko īpaši sarežģī jautājums ar Dienvidosetiju un Abhāziju, kas *de jure* ir Gruzijas sastāvdaļa, bet *de facto* atrodas Krievijas kontrolē.

Var secināt, ka gadījumā, ja Gruzija kļūst par pilntiesīgu NATO dalībvalsti un ja pieļaujam, ka tās teritorijā tiek izvietota NATO infrastruktūra, spējas un personālsastāvs, tas nozīmē, ka Melnās un Azovas jūras akvatorijā dislocēto Krievijas Federācijas sauszemes, gaisa un jūras spēku operacionālās spējas un darbība varētu tikt būtiski ierobežota. Ņemot vērā ģeogrāfisko izvietojumu un nelielo attālumu no Kaspijas jūras, Irākas, Irānas un pat Afganistānas, šīs spējas varētu tikt izmantotas arī šajos reģionos. Tātad saskaņā ar Krievijas militārās doktrīnas 8.a punktu NATO paplašināšana, kas ietvertu arī Gruziju, tiek uzskatīta par vienu no galvenajiem Krievijas ārējā militārā apdraudējuma avotiem. Tāpēc varam prognozēt, ka Krievija noteikti centīsies nepieļaut Gruzijas kļūšanu par NATO dalībvalsti.

Nākamais ģeogrāfiskais virziens, par kuru ir bijušas nozīmīgas diskusijas, ir Ukraina, tomēr, ņemot vērā jaunās politiskās vēsmas un jaunās Ukrainas politiskās vadības viedokli par savas valsts dalību NATO, vismaz pašlaik izskatās, ka šis jautājums ir zaudējis savu aktualitāti.

Protams, mūs visvairāk varētu interesēt Latvijas un abu pārējo Baltijas valstu situācija Krievijas militārās doktrīnas 8.a punkta kontekstā. Krievija nespēja novērst Latvijas, Lietuvas un Igaunijas kļūšanu par NATO dalībvalstīm, tomēr saskaņā ar šo doktrīnu Krievija varētu uzskatīt, ka arī uz Baltijas valstīm attiecas fakts, ka citu NATO valstu militārās infrastruktūras atrašanās un izvēršana šajās valstīs būtu uzskatāma par ārējā militārā apdraudējuma palielināšanos Krievijai. Kaut gan Baltijas valstis ir pilntiesīgas NATO dalībvalstis, Krievija varētu uzskatīt, ka jebkuru citu NATO valstu spēku, militāro spēju, militārās infrastruktūras izvietošana Latvijā, Lietuvā un Igaunijā, papildus jau esošajām gaisa telpas patrulēšanas (*Air Policing*) militārajām spējām, kuras pašas par sevi nerada nekādus militārus draudus Krievijai, varētu tikt uzskatīta par militāru apdraudējumu tās militārās doktrīnas izpratnē.

Ja runājam par NATO eventuālo militārās infrastruktūras, spēku un militāro spēju pietuvošanos Krievijas robežām, atbilstoši minētās doktrīnas saturam, tad tieši Baltijas valstu situācija ir ļoti būtiska un nozīmīga. Lai gan Baltijas valstis nav vienīgās NATO dalībvalstis, kurām ir kopēja robeža ar Krieviju, tās attieksme pret Latviju, Lietuvu un Igauniju šajā jautājumā ir diferencēta atšķirībā no Polijas un Norvēģijas, kas robežojas ar Krieviju, un Turcijas, kas kā NATO dalībvalsts robežojās ar PSRS Aukstā kara gados.

Pirmām kārtām gan Norvēģija, gan arī Turcija ir "vecās" NATO dalībvalstis, un to statusu bija un ir akceptējusi gan PSRS, gan arī Krievija. Neviena no pieminētajām valstīm nekad nav bijusi Krievijas Impērijas vai PSRS sastāvdaļa. Polija gan ir bijusi Krievijas Impērijas sastāvdaļa no 1795. līdz 1918. gadam,

taču tā nekad nav bijusi PSRS sastāvdaļa, lai gan tā atradās PSRS ietekmes sfērā līdz 1990. gadam kā Varšavas līguma dalībvalsts. Šeit ir arī jāpiemin Polijas gadsimtiem ilgās valstiskuma un militārās vēstures tradīcijas.

Šobrīd bez trijām Baltijas valstīm Norvēģija un Polija ir vienīgās NATO dalībvalstis, kas tieši robežojas ar Krieviju Eiropas kontinentā. Polija robežojas ar Krievijas Kaļiņingradas anklāvu, savukārt Norvēģijas sauszemes robeža ar Krieviju ir relatīvi īsa un atrodas Ziemeļos Barenca jūras reģionā, kas ir ģeogrāfiski ļoti tālu no vitāli svarīgiem Krievijas reģioniem. Protams, mēs varam runāt par situāciju ar Krievijas–Norvēģijas robežu Barenca jūras resursu un Tālo Ziemeļu (*High North*) resursu kontekstā, tomēr šajā reģionā, izņemot Murmansku un Krievijas Ziemeļu flotes bāzes, nav citu Krievijai vitāli svarīgu teritoriju.

Latvijai, Lietuvai un Igaunijai sauszemes robeža ar Krieviju ir relatīvi gara, turklāt Baltijas valstis robežojas gan ar Krieviju, gan arī ar Krievijas Kaļiņingradas anklāvu, un tā ģeogrāfiski atrodas pietiekami tuvu Krievijas vitāli svarīgajiem apgabaliem un centriem. Tādējādi var secināt, ka viens no būtiskākajiem ārējiem militārajiem apdraudējumiem Krievijai saskaņā ar tās militāro doktrīnu ir citu NATO valstu spēku, militāro spēju un militārās infrastruktūras turpmāka izvietošana un attīstība tieši trijās Baltijas valstīs. Turklāt Baltijas valstīs eksistē viedoklis, ka tieši šādas NATO darbības būtu vitāli svarīgas Latvijas, Lietuvas, Igaunijas, kā arī visa Baltijas reģiona drošībai. Rodas svarīgs jautājums, kāda tieši varētu būt Krievijas politiska un militāra rakstura atbilde gadījumā, ja starptautiskā situācija un apstākļi prasītu citu NATO valstu papildus militārās infrastruktūras izvietošānu Latvijā, Lietuvā un Igaunijā.

Runājot par Krievijas militārās doktrīnas 8.a punktu NATO alianses paplašināšanās kontekstā, var secināt, ka pašlaik ir tikai divas valstis, kas atrodas tiešā Krievijas robežas tuvumā un kuru uzņemšana NATO varētu tikt aktualizēta tuvākajā nākotnē, – Gruzija un Ukraina. Lai gan Gruzijai ir pietiekami spēcīga politiskā griba kļūt par alianses dalībvalsti, tomēr starptautiskā drošības vide pašlaik neļauj Gruzijai cerēt uz drīzu uzņemšanu aliansē, ko būtiski ietekmēja 2008. gada augusta notikumi. Ukraina pašlaik neizrāda nopietnu politisku vēlmi kļūt par NATO dalībvalsti, tāpēc jautājums par šīs valsts dalību aliansē, visticamāk, kādu laiku nebūs starptautiskās drošības politikas dienas kārtībā. Līdz ar to var secināt, ka pašlaik un arī tuvākajā nākotnē NATO paplašināšanās austrumu virzienā nebūs aktuāla, taču iespējama paplašināšanās šajā ģeogrāfiskajā virzienā nepārprotami tiks uzskatīta par ārēju militāru apdraudējumu Krievijai.

Nākamais nozīmīgais ārējā militārā apdraudējuma tips, kas ir pieminēts Krievijas militārās doktrīnas 8.b punktā, ir ārēju spēku mēģinājumi destabilizēt situāciju dažās valstīs un reģionos, kā arī mēģinājumi sagraut stratēģisko stabilitāti. Protams, rodas jautājums, ko Krievija saprot ar terminiem “stratēģiskā stabilitāte” un “situācijas destabilizēšana” un kuras valstis un reģioni ir domāti. Var izdarīt pieņēmumu, ka stratēģiskā stabilitāte pasaulē nozīmē esošā *status quo* saglabāšanu, NATO paplašināšanās apturēšanu vai vismaz aizkavēšanu uz nenoteiktu laiku, NATO militārās infrastruktūras, spēju un spēku neizvietošānu teritorijās un alianses dalībvalstīs, kas atrodas tiešā Krievijas robežas tuvumā. Šajā doktrīnas punktā pieminētie reģioni un valstis, protams, ir domāti globālā kontekstā, taču var pieļaut, ka valstis un reģioni, kas varētu būt Krievijas uzmanības lokā, vispirms ir Krievijas robežas tiešā tuvumā, īpaši bijušās PSRS teritorijā, esošie, sākot ar Arktikas reģionu (*High North*), kur varētu sadurties Krievijas un Norvēģijas, ASV, Kanādas un Dānijas (Grenlande) intereses ievērojamo dabas resursu dēļ, turklāt visas minētās valstis ir NATO dalībvalstis. Tālāk šajā Krievijas pastiprinātās intereses zonā varētu ietilpt Baltkrievija, Ukraina, Moldova, Austrumeiropas valstis, Kaukāza un Aizkaukāza reģions, bijušās PSRS Centrālās Āzijas republikas, Irāna, Afganistāna, Tuvie Austrumi un Vidusjūras arābu valstis, kas ir īpaši nozīmīgs reģions tieši šobrīd, ņemot vērā pašreizējo drošības situācijas straujo pasliktināšanos tādās valstīs kā Ēģipte, Sīrija, Tunisija, Lībija un Jemena.

Neapšaubāmi, Krievijai ir ļoti būtiskas attiecības ar Ķīnu, Indiju un Japānu, ņemot vērā šo valstu esošo un potenciālo ekonomiskās un militārās kapacitātes pieaugumu jau tuvākajā nākotnē, turklāt attiecībās ar Japānu joprojām ir ļoti aktuāls Kuriļu salu jautājums.

Latvijas un pārējo Baltijas valstu kontekstā situācijas destabilizācija atbilstoši doktrīnas 8.b punktam un Krievijas viedoklim varētu izpausties kā NATO militārās infrastruktūras, spēku un spēju pastāvīga izvietošāna un palielināšana Baltijas valstu teritorijās.

Nākamais Krievijas ārējā militārā apdraudējuma faktors ir definēts doktrīnas 8.c punktā. Ārvalstu bruņoto spēku kontingenta izvietošana vai jau esošā kontingenta palielināšana teritorijās un / vai akvatorijās, kas robežojas ar Krievijas Federāciju vai tās sabiedrotajām valstīm. Šajā gadījumā varētu rasties jautājums, ko nozīmē termins "Krievijas sabiedrotais" un kuras valstis atbilstīgi doktrīnai tiek uzskatītas par tās sabiedrotajiem. Starptautiskā politiskā situācija, protams, var būtiski mainīties pietiekami īsā laikā, tomēr Baltijas reģiona kontekstā pašreizējā politiskā vadība Baltkrievijā un Ukrainā varētu tikt definēta kā relatīvi draudzīga Krievijai, tāpēc var secināt, ka, balstoties uz doktrīnā noteikto, šīs valstis Krievija varētu uzskatīt par saviem sabiedrotajiem. Tātad kā šis Krievijas militārās doktrīnas punkts varētu ietekmēt situāciju Latvijā un pārējās Baltijas valstīs?

Lai gan Baltijas valstis ir pilntiesīgas NATO dalībvalstis, to teritorijā neatrodas vērā ņemama citu NATO valstu militārā infrastruktūra, izņemot gaisa telpas patrulēšanas (*Air Policing*) funkciju nodrošināšanai paredzētās spējas, kuras ir izvietotas Šauļu (Zokņu) aviācijas bāzē. Tāpat Baltijas valstu infrastruktūra tikai daļēji var tikt definēta kā NATO vajadzībām atbilstoša, piemēram, Latvijas gadījumā tā varētu būt Lielvārdes aviācijas bāze.

Līdz ar to varam secināt, ka iepriekšminētā doktrīnas 8.c punktā minētā ārējā militārā apdraudējuma definīcija var tikt traktēta tādējādi, ka jebkura veida citu NATO infrastruktūru, spējas un spēkus, kas papildus gaisa telpas patrulēšanas (*Air Policing*) nodrošināšanai paredzētajām spējām tiktu izvietoti Baltijas valstu teritorijā, Krievija uzskatītu par militāru apdraudējumu tai.

Šajā gadījumā rodas jautājumi NATO aizsardzības un arī Latvijas Republikas aizsardzības plānotājiem. Varam izdarīt pieņēmumu, ka nopietna NATO un / vai ASV militārā infrastruktūra, ja tā tiktu izvietota Baltijas valstīs, varētu būtiski mazināt pat hipotētisku iespēju, ka kāda cita valsts varētu veikt ātru konvencionālu militāru uzbrukumu ar saviem spēkiem, kas atrodas pastāvīgā kaujas gatavības režīmā. Tomēr eksistē pretruna starp šo iepriekšējo pieņēmumu un Krievijas viedokli par to, kas rada ārēju militāru apdraudējumu tai. Iespējams, Baltijas valstis varētu būt ļoti ieinteresētas, lai citu NATO valstu militārā infrastruktūras kapacitāte būtiski palielinātos to teritorijā, taču vienlaikus ir pilnīgi skaidrs, ka šāda veida darbības noteikti izraisītu Krievijas politiski militāru reakciju. Ņemot vērā šo apstākli, ir maz ticams, ka esošajā drošības situācijā citu NATO valstu militārā infrastruktūra Baltijas valstīs tiks būtiski palielināta.

Stratēģiskās pretraķešu aizsardzības sistēmu izveide un izvērsšana grauj globālo stabilitāti un pārākāj noteikto spēku samēru / līdzsvaru kodolieroču jomā. Šo stabilitāti apdraud arī kosmiskās telpas militarizācija un augstas precizitātes stratēģiskā bruņojuma sistēmu izvērsšana.

Saskaņā ar Krievijas militārās doktrīnas 8.d punktu šīs darbības tiek uzskatītas par vēl vienu ārēja militāra apdraudējuma veidu, ar ko Krievijas Federācija varētu saskarties laikposmā līdz 2020. gadam. Minētais doktrīnas punkts galvenokārt skar Krievijas globālās intereses kodolieroču jomā, tās līgumus un sadarbību ar valstīm, kam ir šādi ieroči un spējas. Īpaši tas varētu attiekties uz ASV, tomēr šajā kontekstā var tikt pieminētas arī citas valstis, kuru militāro spēju arsenālā atrodas iepriekšminētie bruņojuma veidi. Pirmām kārtām tās ir NATO dalībvalstis, tomēr arī Ķīna, Indija un Pakistāna tuvākajā nākotnē varētu tikt uzlūktas kā iespējama militāra apdraudējuma avots.

Latviju un pārējās Baltijas valstis šis doktrīnas punkts skar tikai netieši, jo šīm valstīm nav un, domājams, nekad nebūs pieejami doktrīnas 8.d punktā minētie bruņojuma veidi un sistēmas. Tāpat maz ticams, ka tuvākajā nākotnē citas NATO dalībvalstis varētu izvietot šāda veida bruņojumu Baltijas valstu teritorijā.

Iespējams, ka netiešā veidā Latvijas un citu Baltijas valstu drošības aspektus varētu skart situācija, ja iepriekšminētās bruņojuma sistēmas un veidi tiktu izvietoti citu NATO valstu teritorijās, kas atrodas tiešā Krievijas robežas tuvumā, piemēram, Polijā vai Čehijā. Tādā gadījumā Krievija varētu spert gan politiska, gan arī militāra rakstura soļus, kas varētu izpausties kā tās militārā potenciāla palielināšana tiešā NATO robežas tuvumā. Īpaši tas varētu attiekties uz Krievijas Federācijas militārā potenciāla būtisku palielināšanu Kaļiņingradas anklāva teritorijā. Šādas darbības var tikt uzskatītas par būtisku militāru apdraudējumu Latvijai, Lietuvai un Igaunijai, taču tikai globālas problēmas kontekstā.

Teritoriālās pretenzijas pret Krievijas Federāciju un tās sabiedrotajiem, iejaukšanās to iekšējās lietās – tas ir doktrīnas 8.e punkta saturs. Iepriekš jau tika minēts, kāda ir definīcija terminam “Krievijas sabiedrotais”, kuras valstis atbilst šai definīcijai un kāda ir Krievijas izpratne par to, kas ir tās sabiedrotie. Latvijas Republikas kontekstā var runāt par Baltkrieviju, bet šis valsts kā Krievijas sabiedrotās statuss ir atkarīgs no konkrētā brīža attiecībām ar Krieviju. Domājams, ka globālā kontekstā Krievijai politiski un militāri vissvarīgākais ir Kuriļu salu jautājums ar Japānu, jo Krievija uzskata, ka Japānai ir nepamattotas teritoriālās pretenzijas pret to, savukārt Japāna neakceptē tā saucamo Ziemeļu teritoriju atrašanos Krievijas sastāvā, turklāt šīm salām ir ļoti būtiska nozīme arī militārā ziņā.

Vērtējot Latvijas situāciju saistībā ar šo jautājumu, var secināt, ka saskaņā ar Krievijas politisko viedokli Latvijai kopš 1991. gada ir bijušas teritoriālās pretenzijas pret Krieviju Abrenes jautājumā. Krievija šo apgabalu vienmēr ir uzskatījusi par savu teritoriju, un jebkura veida šī jautājuma aktualizācija vēl samērā nesēn tika uzskatīta par Latvijas Republikas mēģinājumu deklarēt teritoriālās pretenzijas pret Krieviju. Šobrīd jautājums par Abreni Latvijas un Krievijas attiecībās vairs nav aktuāls, jo atbilstoši starptautisku līgumu starp Latvijas Republiku un Krievijas Federāciju par abu valstu robežu un robežas statusu Latvijas Republika atzinusi faktu, ka Abrene ir Krievijas Federācijas sastāvdaļa. Tātad šobrīd var domāt, ka saskaņā ar doktrīnas 8.e punktu Krievija neuzskata, ka Latvijas Republikai ir teritoriālās pretenzijas pret Krievijas Federāciju, tāpēc Latvijas Republika nav uzskatāma par ārējā militārā apdraudējuma avotu.

Nākamais ārējā militārā apdraudējuma tips, kas minēts doktrīnas 8.f punktā, ir masu iznīcināšanas ieroču, raķešu un raķešu tehnoloģiju izplatīšana, kā arī to valstu skaita palielināšanās, kurām būs pieejami kodolieroči. Šajā punktā atspoguļotas arī NATO valstu rūpes par to, lai kodoltehnoloģijas un kodolieroči nenonāktu nedemokrātisku režīmu vai radikālu organizāciju rīcībā, tātad šajā gadījumā Krievija noteikti vēlas saglabāt *status quo*, proti, tā nav ieinteresēta, lai par valsti ar kodolieroču potenciālu kļūst, piemēram, Irāna. Un tieši Irānas un Ziemeļkorejas kodolprogrammas rada vislielākās bažas pasaules sabiedrībā, tāpēc Krievija šajā gadījumā nevar palikt novērotāja statusā, jo tai ir saskarsme gan ar Irānu Kaspijas jūras reģionā, gan arī kopēja robeža ar Ziemeļkoreju Tālajos Austrumos.

Vērtējot Latvijas situāciju šī punkta kontekstā, vēlreiz jāuzsver, ka Latvija nebūs valsts, kas varētu iegūt un izmantot kodoltehnoloģijas vai raķešu tehnoloģijas, līdz ar to mūsu valsts nevar būt un nebūs militāra apdraudējuma avots Krievijai šī doktrīnas punkta izpratnē. Tomēr, vērtējot Krievijas militārās doktrīnas sadaļu, kas ir veltīta masu iznīcināšanas ieročiem, var secināt, ka kodolieroču loma Krievijas Federācijas nacionālās drošības un aizsardzības jomā ir nedaudz mazinājusies [7].

Militāra spēka lietošana valstu teritorijās, kas robežojas ar Krievijas Federāciju, neievērojot ANO Hartu un citas Starptautisko tiesību normas, ir nākamais doktrīnā minētais Krievijas ārējā militārā apdraudējuma avots. Ņemot vērā, ka Krievijai ir kopīga robeža ar ļoti daudzām valstīm Eiropā un Āzijā, šī doktrīnas punkta saturs aptver ārkārtīgi plašu ģeogrāfisku areālu. Pirmām kārtām tas attiecas uz Arktiku (*High North*), kur Krievijas stratēģiskās intereses šī reģiona dabas resursu izmantošanā var saskarties ar ASV, Kanādas, Dānijas (Grenlandes) un Norvēģijas tādām pašām interesēm, turklāt visas šīs valstis ir NATO dalībvalstis, kam ir kopēja sauszemes robeža ar tādām NATO dalībvalstīm kā Norvēģija, Igaunija, Latvija, Lietuva un Polija. Šis doktrīnas punkts var tikt attiecināts arī uz Baltkrieviju, Ukrainu, Gruziju, Azerbaidžānu, Kazahstānu, Ķīnu, Ziemeļkoreju un Japānu.

Ja tiek pieņemts, ka Krievija varētu uzskatīt bijušās PSRS teritoriju par reģionu, kas atrodas tiešā Krievijas robežas tuvumā, tad jau uzskaitīto valstu skaits var tikt papildināts ar NATO dalībvalstīm Slovēniju, Ungāriju, Rumāniju un Turciju, bijušajām PSRS Centrālās Āzijas republikām, tagadējām valstīm Uzbekistānu, Turkmēnistānu, Tadžikistānu un Kirgīziju, kā arī ar Armēniju, Irānu un Afganistānu.

Varam secināt, ka doktrīnas 8.h punktā minētais aptver ļoti lielu ģeogrāfisku areālu, kurā ietilpst ievērojams skaits NATO valstu, kā arī ievērojams skaits ietekmīgu Āzijas valstu (Ķīna, Irāna, Japāna). Ja šis doktrīnas punkts tiek lietots PSRS robežu izpratnē, tad šo valstu skaits palielinās, turklāt tad tas arī var attiekties uz NATO operāciju Afganistānā, kā arī ietver valstis, kam ir saspīlētas attiecības ar dažām NATO dalībvalstīm, piemēram, Irāna un Ziemeļkoreja. Šajā doktrīnas punktā nav skaidri definēts iespējamais militārā spēka pielietotājs, taču var secināt, ka runa ir par NATO un ASV militārajām operācijām.

Doktrīnas 8.i punktā definēts līdzīgs militārā apdraudējuma tips, kas var izpausties kā bruņotu konfliktu esamība, rašanās un eskalācija teritorijās, kas atrodas Krievijas Federācijas un tās sabiedroto valstu robežu tiešā tuvumā. Un arī šoreiz var runāt par iepriekšminēto ļoti plašo ģeogrāfisko areālu, tomēr šajā gadījumā tas varētu vairāk attiekties uz esošajiem un iespējamajiem bruņotajiem konfliktiem Kaukāzā un Aizkaukāzā, kā arī Tuvajos Austrumos un Afganistānā. Patlaban drošības situācija Tuvajos Austrumos un Ziemeļāfrikā neizslēdz varbūtību, ka šāda veida konflikti varētu rasties un izplatīties arī Centrālajā Āzijā un Kaukāza reģionā.

Ļoti nozīmīgs Krievijas ārējā apdraudējuma faktors, kas pēc savas būtības ir globāls un kam ir pievērsta liela uzmanība arī NATO Stratēģiskajā koncepcijā un ASV Nacionālās drošības stratēģijā, ir starptautiskā terorisma izplatība. Šī raksta mērķis nav veikt starptautiskā terorisma būtības analīzi, tomēr varam secināt, ka gan NATO, gan ASV, gan arī Krievija savos stratēģiskajos drošības politikas dokumentos pievērš šim apdraudējuma veidam nopietnu uzmanību.

Šajā doktrīnas punktā ir runa par terorisma draudiem Krievijai tās teritorijā, īpaši Maskavā. Minētie terorakti varētu tikt veikti, lai ietekmētu Krievijas valdību, kā arī Krievijas iedzīvotāju sabiedrisko domu un lai sasniegtu teroristisko organizāciju mērķus. Galvenais šī apdraudējuma avots Krievijai ir Ziemeļkaukāza republikas, kas atrodas Krievijas Federācijas sastāvā. Pēdējais piemērs tam, cik nopietni Krievijai ir jāuztver šis apdraudējuma veids, ir terorakts Maskavas lidostas teritorijā 2011. gada janvārī.

Militārās doktrīnas 8.j punkts tiešā veidā neattiecas uz Latviju un pārējām Baltijas valstīm, jo nav paredzams, ka Latvijas, Igaunijas vai Lietuvas pilsoņi un organizācijas varētu aktīvi piedalīties teroristisko organizāciju darbībā, veikt teroristisko organizāciju finansēšanu, personāla rekrutēšanu vai teroristu operāciju plānošanu Krievijas teritorijā, kā arī citas darbības, kuras varētu tikt uzskatītas par tiešu dalību teroristiskajās organizācijās, vai arī terorisma atbalstīšanu. Tomēr nākotnē nedrīkst pilnībā izslēgt arī to, ka Latvijas un citu Baltijas valstu teritorija var tikt izmantota starptautiskā terorisma operācijām pret Krievijas Federāciju.

Krievijas militārās doktrīnas 8.k punkts ir otrās daļas pēdējais punkts un veltīts galvenajiem Krievijas ārējā militārā apdraudējuma avotiem. Tas definē situāciju, kad Krievijas Federācijas un to sabiedroto valstu robežu tiešā tuvumā rodas starpetniska vai starpkonfesiona spriedze, notiek starptautisku bruņotu radikālu organizāciju darbība, rodas teritoriālas domstarpības, pieaug separātisms un vardarbīgs reliģisks ekstrēmisms dažādos pasaules reģionos.

Arī šī doktrīnas punkta darbībai ir globāls raksturs, tomēr iekšpolitiski Krievijai ir jāpievērš liela uzmanība tendencēm Kaukāzā un citās republikās, kurās ir novērojamas darbības, kas definētas šajā punktā.

Šis ārējā militārā apdraudējuma veids Krievijai hipotētiski varētu būt aktuāls tikai gadījumā, ja Latvijā vai kādā citā Baltijas valstī notiktu būtiska starpetnisko attiecību pasliktināšanās, kas novestu pie atklātām etnisko grupu sadursmēm, kā arī nelikumīgu bruņotu formējumu veidošanas pēc etniskās piederības. Tas, protams, ir hipotētisks scenārijs, taču, ja tāda situācija veidotos kādā no NATO dalībvalstīm, kurā atrodas skaitliski pietiekami liela etniska minoritāte, tad, neizbēgami, šāda konflikta atrisināšanā tiktu iesaistīta gan NATO, gan arī Krievija.

Tātad šajā rakstā tika aplūkoti Krievijas militārās doktrīnas otrās daļas 7. un 8. punkts, kuri ietver sevī nozīmīgākos un galvenos ārējos militāros apdraudējumus, kas varētu būt aktuāli Krievijai laika posmā līdz 2020. gadam.

Krievijas galvenie iekšējie militārie apdraudējumi un nozīmīgākie tiešie militārie draudi ir definēti doktrīnas otrās daļas 9. un 10. punktā, bet šo apdraudējumu un draudu analīze tiks veikta nākamajā rakstā.

Rezultāti un secinājumi

Krievijas militāri stratēģiskā domāšana, plānošana un rīcība, kas ir atspoguļota gan Krievijas Nacionālās drošības stratēģijā, gan arī Krievijas militārajā doktrīnā, ir ļoti būtiska gan Latvijai, gan arī pārējām Baltijas valstīm daudzu apsvērumu dēļ.

Latvijai kā pilntiesīgai NATO dalībvalstij, protams, ir ļoti svarīgi NATO un mūsu stratēģiskā partnera ASV nacionālās drošības un militārās stratēģijas dokumenti, taču, ņemot vērā, ka Latvija ir NATO un Krievijas, kā arī ES un Krievijas robežvalsts, ir būtiski zināt un saprast Krievijas militārās domāšanas un plānošanas īpatnības un aspektus. Šeit varētu izcelt trīs galvenos aspektus: vēsturisko, ģeogrāfisko un institucionālo.

Latvijas un Baltijas teritorija no 18. gs. līdz 20. gs. sākumam ir bijusi Krievijas Impērijas sastāvdaļa un no 1940. gada līdz 1991. gadam PSRS sastāvdaļa, tāpēc arī vēsturiskajam aspektam ir ļoti liela nozīme. Turklāt no 1991. gada līdz 2011. gadam ir notikušas milzīgas izmaiņas Eiropas valstu statusā un piederībā dažādām aliansēm un savienībām. Ņemot vērā 20. gadsimta vēsturisko pieredzi, mums ir jāsaprot Krievijas militārā plānošana tuvākajā nākotnē, kā arī Baltijas valstu vieta tajā.

Būtiska nozīme ir arī ģeogrāfiskajam aspektam, jo Krievija vienmēr būs Latvijas, Igaunijas un Lietuvas kaimiņvalsts austrumos, ar kuru Baltijas valstīm būs kopēja robeža, kas ir arī NATO un Eiropas Savienības austrumu robeža ar Krieviju.

Nākamais nozīmīgais faktors ir Baltijas valstu institucionālā piederība NATO aliansei un ES valstīm, kas dod Latvijai vēl nepieredzētas drošības garantijas, lai saglabātu savu valstiskumu, neatkarību, teritoriālo integritāti un konstitucionālo iekārtu.

Tādējādi var secināt, ka gandrīz ikviens Krievijas militārās doktrīnas punkts, kas definē ārējos militāros apdraudējumus Krievijai laikposmā līdz 2020. gadam, kā arī tiešos militāros draudus, attiecas uz Latviju gan kā teritoriju, kas atrodas tiešā Krievijas Federācijas robežas tuvumā un robežojas ar to, gan kā NATO alianses sastāvdaļu, kuras teritorijā ir iespējama citu NATO valstu spēku, spēju, personālsastāva un infrastruktūras izvietošana.

Kādas varētu būt NATO un Krievijas nozīmīgākās militāri politiskās pretrunas Baltijas reģionā atbilstīgi 2010. gada NATO Stratēģiskajai koncepcijai, Krievijas Nacionālās drošības stratēģijai un Krievijas militārajai doktrīnai?

Visdziļākās pretrunas varētu tikt identificētas jautājumos, kas skar NATO alianses tālāku paplašināšanos, īpaši Krievijas robežas virzienā, NATO valstu militārās infrastruktūras spēju un apjoma palielināšana tajās NATO valstīs, kas robežojas ar Krievijas Federāciju, kā arī pakārtoti šīs pretrunas var skart jautājumus, kas ir saistīti ar dabas resursu sadali, apstrādi un transportēšanu.

NATO Stratēģiskā koncepcija nosaka, ka NATO turpinās "atvērto durvju" politiku. Tas nozīmē, ka nākotnē ir iespējama situācija, ka valstis, kurām būs politiska griba pievienoties aliansei un kuras būs izpildījušas nepieciešamos politiskos un militāros priekšnoteikumus, varēs kļūt par NATO dalībvalstīm. Krievija ir kategoriski pret jebkādu NATO tālāku paplašināšanos, īpaši Krievijas Federācijas robežas virzienā, un uzskata to par nopietnu ārēju militāru apdraudējumu. Tātad šajā gadījumā var konstatēt pirmo būtisko pretrunu starp NATO un Krievijas drošības un aizsardzības politikas dokumentiem.

Ja runā par konkrētām valstīm, kas tuvākajā nākotnē varētu un vēlētos kļūt par NATO dalībvalstīm, tad Baltijas reģionā, iespējams, tādu nav, jo pašlaik, neraugoties uz padziļinātu NATO valstu un Zviedrijas vai Somijas sadarbību, nav tiešu politisku indikāciju, ka šīm valstīm būtu noteikts politisks mērķis drīzumā pievienoties NATO.

Nākamā būtiskā pretruna, kas varētu rasties starp Krievijas Federāciju un NATO Baltijas jūras reģionā, varētu būt saistīta ar dažu Baltijas reģiona NATO dalībvalstu politisku vēlmi izvietot to teritorijās citu alianses dalībvalstu personālu, spējas un infrastruktūru. Šajā gadījumā varētu būt runa par Poliju, Latviju, Lietuvu un Igauniju.

No vienas puses, ikviena NATO dalībvalsts pati var nolemt, kāda aizsardzības sistēmas konfigurācija ir nepieciešama tās drošības nodrošināšanai, un šis aspekts var iekļaut sevī arī paļāvību uz citu NATO valstu spēku, spēju un personāla apjoma palielināšanu šo valstu teritorijās, taču, no otras puses, Baltijas valstu gadījumā šādas darbības, lai gan, neapšaubāmi, saņemtu politisku atbalstu, būtu dziļā pretrunā ar Krievijas Nacionālās drošības stratēģijā un Krievijas militārajā doktrīnā noteikto. Krievija šādas darbības neapšaubāmi uztvertu gan kā būtisku ārēju militāru apdraudējumu, gan arī kā tiešu militāru draudu, kas varētu izraisīt Krievijas politiska un militāra rakstura atbildes soļus Baltijas reģionā.

Secinājumi

1. 21. gadsimta sākums ir iezīmējis konceptuāli jaunu draudu un izaicinājumu rašanos, kuri nebija aktuāli 20. gadsimta beigās. NATO, ASV, Krievija un citas valstis ir izdarījušas pirmos secinājumus, tāpēc 2009. un 2010. gadā tika izstrādāti un apstiprināti šo organizāciju un valstu drošības politikas un militārās stratēģijas dokumenti. Šo dokumentu rašanās laiks un saturs apliecina faktu, ka globālā drošības un aizsardzības vide ir fundamentāli mainījusies.
2. Saturiskās pretrunas starp NATO Stratēģisko koncepciju un Krievijas Nacionālās drošības stratēģiju un Krievijas militāro doktrīnu īpaši NATO tālākās paplašināšanas jautājumos, kā arī NATO militārās infrastruktūras izvietojuma jautājumos būs īpaši aktuāli NATO un Krievijas robežvalstīm.
3. Īpaši tas var attiekties uz jautājumiem, kas skar vienu NATO valstu personāla, spēju un infrastruktūras pastāvīgu izvietojumu citu NATO valstu teritorijā, kam ir kopēja robeža ar Krieviju.
4. Latvijas militārās aizsardzības plānošana ir jāveic un jābalsta tikai un vienīgi uz NATO kolektīvās aizsardzības principiem, ņemot vērā gan NATO Stratēģiskās koncepcijas saturu, gan arī Krievijas Nacionālās drošības stratēģijas un Krievijas militārās doktrīnas dokumentus.

New Russian Military Doctrine and Its Impact on the Baltic Regional Defence and Security

Abstract

During the first ten years of the 21st century we are witnessing profound changes in the security and defence realm. There are completely new challenges and threats emerging over the horizon, and global security and defence community should find the right approach to neutralize and counter those challenges. NATO and some other global players have made the first conclusions, and new documents concerning new strategic approach in the security and defence fields have been approved in the United States of America and Russia in 2009 and 2010 covering strategic outlook towards 2020.

Latvia, as a full NATO member state, has been enjoying the stability and security guaranties which are provided by the Alliance. Meantime, Latvia has to understand very clearly that its security, defence and even independence depend on the ability of NATO to develop new capabilities and procedures in order to counter and neutralize emerging threats and challenges, as well as NATO ability to react swiftly and decisively in case of necessity. Latvia has to maintain awareness of the very fact that its Eastern border with Russia is also that of NATO and EU with significant strategic importance now and in the future. Therefore, we should know and understand very well not only NATO views on the security issues, but we also have to know and understand those of Russia.

The new Russian Military Doctrine was approved in February of 2010, and it is based on Russian National Security Strategy which was approved in May of 2009. According to this document, the main Russian concern is the struggle for its strategic place in the world, and this position is challenged by "some countries or/and groups of countries". Some of the most dangerous military threats to Russia, according to the Doctrine, are, the firstly, regional conflicts close to Russia's borders and, secondly, the growing ability and capacity of NATO to deal with emerging security and defence issues on the global scale, which can and will undermine Russia's ability to play global role in the future. A very important issue for Russia, which could be considered by Russia as a direct military threat, is a further enlargement of NATO as well as the posture of NATO military infrastructure close to Russia's borders.

NATO and Latvia, as the member of the Alliance, have to take into account Russia's military and security thinking, because almost all sources of military threats to Russia, which are covered by the Doctrine, are viewed by Russia as challenges from NATO and the United States of America.

The Baltic States would be interested into a further NATO enlargement as well as further development of NATO military infrastructure on their territories. Every NATO nation has the rights to develop its own military posture and engage with the Allies which can provide necessary capabilities for the defence and security. At the same time, taking into account Russia's declared threat assessment; such activities may cause certain response in kind. Hence, it is necessary for NATO and Latvia's defence planners to pay close attention to Russia's military documents and further steps in order to be able to plan and develop professional and quality defence plans, relevant capabilities and political cooperative frameworks.

Keywords: NATO, Russian Military Doctrine, Latvia, Baltic states.

Literatūra

1. Arbatov A., Kaiser K., Legvold R. C. Russia and the West. The 21st century security environment. – New York, NY: Armonk, 1999.
2. Asmus R., Nurick R. NATO enlargement and the Baltic states. – Santa Monica, CA: RAND, 1996.
3. Brzezinski Z. U.S. Policy toward Northeastern Europe. – New York, NY: Scribner, 1999.
4. Knudsen O. F. Stability and security in the Baltic Sea region. – Trowbridge, Great Britain: The Cromwell Press, 1999.
5. Simon J. NATO Enlargement: Opinions and options. – Washington D. C.: National Defense University, 1995.
6. Sokov N. The new, 2010 Russian Military Doctrine: The nuclear angle // http://cns.miis.edu/stories/100205_russian_nuclear_doctrine.htm
7. The 2010 Russian Military Doctrine // <http://www.worldpoliticsreview.com/document/133/the-2010-russian-military-doctrine>

Attīstības jēdziens Ķīnas Tautas Republikas starptautisko attiecību noteikumos

Mārtiņš Daugulis

Rīgas Stradiņa universitātes doktorantūra

Kopsavilkums

Rakstā "Attīstības jēdziens Ķīnas Tautas Republikas starptautisko attiecību noteikumos" autors atklāj attīstības jēdziena saturisko nozīmi Ķīnas Tautas Republikas (turpmāk – ĶTR) ārpolitikas ekspertu skatījumā. Šie eksperti – Li Džunžu (*Li Junru*), Džjans Sjijaņš (*Jiang Xiyan*), Ši Jinhuns (*Shi Yinghong*), Liu Juntao (*Liu Yongtao*), Jans Džjemjaņš (*Yang Jiemian*) – ir ne tikai ievērojamākie ĶTR akadēmiskajā vidē, bet arī raksta ĶTR ārpolitiskās koncepcijas, balstoties uz ĶTR iekšpolitiku un ārpolitiku. Rakstā tiek analizēts, kādi jēdzieni definē ĶTR izpratni par ĶTR un arī starptautiskās sistēmas attīstību un kādas ir visbiežākās nepareizās Rietumu interpretācijas par ĶTR attīstību. Rakstā tiek izmantota diskursa analīzes kvalitatīvā pētniecības metode, kuras pamatprincipi nosaka saturiskās nozīmes atklāšanu, balstoties uz diskursa dekonstruēšanu jeb satura atkarības no tā atsevišķi veidojošo lielumu jēgas. Raksta beigās autors izdara secinājumus par ĶTR attīstības vīziju un tās saturisko jēgu, kā arī sniedz rekomendācijas, kā rietumu pasaulei vajadzētu reaģēt uz šo vīziju.

Atslēgvārdi: Ķīnas Tautas Republika, attīstība, miermīlīgās attīstības koncepts, harmoniskās pasaules koncepts.

Ievads

Uz finanšu un ekonomikas krīzes fona aizvien lielāku lomu starptautiskās sistēmas analīzē ieņem arī ekonomika – kādi ir valstu uzskati par ekonomiskās attīstības nākotni, kā šī attīstība ietekmēs starptautisko sistēmu un atsevišķas valstis. Šādā skatījumā neoliberalā ticības sistēma (*neoliberal creed*), kaut arī asi kritizēta, ir vēl aktuālāka globalizācijas laikmetā, jo skar ne tikai tirgu, bet arī politiskās pārvaldes sistēmas vērtību līmenī [5, 2. lpp.]. Nacionālu valstu un arī pārnacionālā līmenī tieši ekonomiskās platformas definē politiskās nostājas [16, 4. lpp.]. Tomēr jāatzīst, ka, raugoties uz starptautisko sistēmu nevis kā viendabīgu valstu sistēmu, bet gan kā sistēmu, kurā dominē dažādi domājoši aktori, parādās vairākas problēmas. Pirmkārt, ja aktori atrodas dažādās t. s. politiskajās kultūrās [17, 313. lpp.], to izpratne par tirgus procesa norisēm arī ir dažādas. (Šīs "dažādības" aspekts visbiežāk atspoguļojas rietumu / austrumu pasaules iedalījumā). Otrkārt, lai cik tas būtu paradoksāli, piekrirot šim dažādības aspektam, starptautiskajā sistēmā tomēr dominē viedoklis un jēdzienu interpretācija, kas raksturīga rietumu pasaulei [11, 55. lpp.]. Treškārt, ne-rietumu aktoru skatījums uz starptautiskās sistēmas attīstību, kā iepriekš minēts, interpretēts no Rietumu skatpunkta, vienlaikus pretendē uz ietekmes pieaugumu starptautiskajā sistēmā, jo loģiski seko šo aktoru ekonomiskā spēka pieaugumam [7, 28. lpp.]. Īsāk sakot, ĶTR, kas ir šī raksta analīzes centrā, aizvien palielina savu ekonomisko kapacitāti starptautiskajā sistēmā un skaidri definē, kā saredz savu attīstību tuvākajā nākotnē starptautiskajā sistēmā un šīs starptautiskās sistēmas

attīstību. Taču Rietumu vidē vēl joprojām dominē uzskats, ka attīstības jēdziena skaidrojums pakārtojams vienai – rietumu pasaules mērauklai. Līdz ar to rodas loģisks jautājums, ko ĶTR saprot ar savu un starptautiskās sistēmas attīstību, ja to ir izvirzījusi par savu pamatmērķi un ir apņēmusies to sasniegt; un vai rietumu pasaule ar attīstību saprot to pašu ko ĶTR, un kā šīs abas sapratnes mijiedarbojas.

Darba mērķis

Šī raksta mērķis ir atklāt, kā ĶTR saredz savu un starptautiskās sistēmas attīstību tuvākajā nākotnē un kādi ir biežākie mīti rietumu pasaulē par ĶTR attīstības raksturu ĶTR ekspertu skatījumā. Pētījuma darba gaitā autors izmantojis diskursa analīzes metodi, lai tuvāk aplūkotu konkrētas ĶTR ārpolitikas ekspertu nostādnēs par ĶTR attīstību starptautiskajā sistēmā. Rakstā tiek atklāta dominējošo ĶTR ārpolitikas jēdzienu – miermīlīgās attīstības un harmoniskās pasaules – saturiskā jēga, kas nosaka ĶTR attīstības izpratni. Par raksta analīzes avotiem kalpo ĶTR ekspertu – Li Džunžu (*Li Junru*), Džjans Sjijjans (*Jiang Xiyan*), Ši Jinhuns (*Shi Yinghong*), Liu Juntao (*Liu Yongtao*), Jans Džjemians (*Yang Jiemian*) – darbi, kas formulē ĶTR ārpolitiskās koncepcijas – jaunos starptautisko attiecību noteikumus. Rakstā aplūkoti vairāki aspekti:

- 1) diskursīvās metodes pielietojums ĶTR jauno starptautisko attiecību noteikumu analīzē;
- 2) miermīlīgās attīstības koncepts ar tajā ietvertajām nostādnēm attīstībai;
- 3) harmoniskās pasaules koncepts ar tajā ietvertajām nostādnēm attīstībai.

Raksta beigās autors izdara secinājumus par ĶTR attīstības vīziju un tās saturisko jēgu, kā arī izsaka rekomendācijas, kā rietumu pasaulei vajadzētu reaģēt uz šo vīziju.

Darba metode

Pētot tādu valsti kā ĶTR, diskursa analīze ir efektīvi pielietojama metode, jo ļauj sīkāk aplūkot faktoros, ko citas metodes neuzskata par svarīgiem, un iegūtos datus interpretēt caur savas izpratnes prizmu. Diskursa analīzē tiek ietverta ticību, uzskatu, vērtību, ideju u. c. ietekmes analīze, kas ļauj pilnīgāk veidot kopainu un izdarīt secinājumus par pētāmo objektu. Ņemot vērā, ka diskursa analīzē uzsvars tiek likts uz lingvistiskajiem informācijas nesējiem, iespējama arī plašāka informācijas ieguve analīzes procesā. Ja praksē nav pieejami kvantitatīvu datu problēmas aprakstīšanai, tad diskursa analīze ir risinājums, jo tiek veikta no pētāmā subjekta valodas izpausmes formām. Vienlaikus diskursa analīzē nepieciešams saskatīt kopainu par konkrēto situāciju, kas savukārt noved pie pētnieka profesionalitātes un darba kvalitātes jautājuma. Īsāk sakot, pētniekam ir brīvi jāorientējas politiskajā kontekstā, jo kādu faktoru neiekļaušana diskursā ir šīs metodes Ahileja papēdis. Tātad viss atkarīgs no pētnieka kompetences [8, 13. lpp.].

Vēl jo vairāk – diskurss ir forma, kas ļauj izpausties noteikumiem, kas aprakstīti iepriekšējā sadaļā. Tādējādi diskursu esamība un formēšanās īpatnības ir tās, kas jānosaka, lai varētu objektīvi analizēt noteikumus, tajos dominējošos faktoros un tos ietekmējošos aģentus. Distancējoties no darbā aplūkotās problemātikas, varētu rasties jautājums, kādēļ vispār ir aizdomas par citu diskursu esamību ĶTR un vai šīs aizdomas nav tikai teorētiska rakstura. Atbilde uz šo jautājumu ir rodama jau veiktos pētījumos par diskursiem citās sociālās jomās, piemēram, ekonomikā. Turklāt šo jautājumu ir aktualizējuši gan Rietumu, gan ĶTR akadēmisko aprindu pētnieki. Tā, piemēram, Edvards Steinfelds (*Edward Steinfeld*), 2004. gadā publicē pētījumu *Market Visions: The Interplay of Ideas and Institutions in Chinese Financial Restructuring*, kurā uzsver nepieciešamību analizēt ĶTR ekonomiskos procesus ar diskursa analīzes metodi. Steinfelds izvirza t. s. tirgus izpratnes diskursu un norāda, ka ĶTR finanšu sistēmas problēmu (finanšu plūsmu deformācija, kapitāla mislokācija, sociālās nevienlīdzības) cēlonis ir meklējams diskursa īpatnībās. S. Steinfelds diskursa analīzes pamatā ir nošķīrums ĶTR izpratnē par tirgu – rietumu valstis tirgu saskata kā līdzekli selekcijai (*market as selection*), kas ietver stiprāko sektoru attīstību, taču vājāko izzušanu konkurences cīņā; savukārt ĶTR finanšu tirgum raksturīga tirgus kā glābiņa metode (*market as salvation*) [13, 12. lpp.]. Tā ietver arī to valsts uzņēmumu finansēšanu, kas nav konkurētspējīgi, jo pastāv

vispārēja ticība, ka tirgus ir universāls līdzeklis visu problēmu risināšanā, ka finanšu kalkulācijas jāveic, neraugoties uz īstermiņa zaudējumiem, jo ilgtermiņā viss atmaksāsies, turklāt teorētiski par finanšu tirgus stratēģijas kļūdainību netiek diskutēts. Arī ĶTR izpratne par tās attīstību starptautiskā sistēmā un starptautiskās sistēmas attīstību kopumā izriet no diskursa specifikas, kādā atrodas ĶTR vērtību sistēma.

Rezultāti un diskusija

Miermīlīgās attīstības koncepts

Vadoties pēc Ķīnas politologu nostādnēm, Ķīnas iedzīvotāju sens sapnis un mērķis ir miermīlīgas attīstības sasniegšana. Kopš reformu un atvērtības politikas aizsākšanas 70. gados Ķīna ir nostājusies uz miermīlīgas attīstības ceļa, kļūstot par konkurētspējīgu valsti. ĶTR konstruktīvistu īpaši uzsver, ka Ķīnas iedzīvotāji ir ieguldījuši smagu darbu, lai pārvērstu Ķīnu par plaukstošu, varenu, demokrātisku, civilizētu, harmonisku un modernu valsti. Nosacīts miermīlīgās attīstības koncepta moto ir: atskatoties vēsturē, balstoties tagadnē un skatoties nākotnē, Ķīna nenovēršami sekos miermīlīgās attīstības ceļam, lai sasniegtu mierīgu, atvērtu, uz sadarbību vērstu un harmonisku attīstību. ĶTR konstruktīvistu skatījumā raksturo:

- cenšanās radīt miermīlīgu starptautisko vidi un tās attīstību, kā arī miera attīstību;
- attīstības sasniegšana, paļaujoties tikai uz sevi, ar reformu un inovāciju palīdzību, kas pastāv atvērtības politikā;
- spēja globalizācijas apstākļos veicināt kopēju attīstību ar citām valstīm;
- vēlme saglabāt mieru, attīstīties un kooperēties ar citām valstīm, veltot sevi harmoniskas pasaules būvniecībai, kas balstās ilglaicīgā mierā un kopējā attīstībā [3, 1. lpp.].

Tādējādi Ķīnas ārpolitikas koncepcijā miers, atvērtība, kooperācija, harmonija un *win-win* spēle ir deklarēti kā Ķīnas politikas mērķi, ko tā vienlaikus piedāvā pieņemt par mērķi arī starptautiskajai sabiedrībai. Lai ietu miermīlīgās attīstības ceļu, nepieciešams vienot iekšpolitiku un atvērties ār pasaulei, apvienojot ĶTR attīstību ar visas pasaules attīstību, kā arī kombinējot ĶTR iedzīvotāju fundamentālās intereses ar pasaules iedzīvotāju interesēm [14, 179. lpp.]. ĶTR konstruktīvistu attīsta domu, ka harmonija un attīstība iekšpolitiski un miers un attīstība ārpolitiski ir divi aspekti, kas cieši saistīti un savā būtībā organiski saintegrēti. Ķīnas miermīlīgās attīstības ceļš ir jauna attiecību veidošanas forma civilizācijas un progresa, nevis vienas nācījas labā. Tas ir vienīgais ceļš, kā ĶTR redz savas modernizācijas sasniegšanu; vienlaikus šis ceļš ir nopietna izvēle un solījums, ko sniedz gan Ķīnas valdība, gan tauta [3, 2. lpp.].

Ir acīmredzams, ka politologu paustais, kas atspoguļots oficiālajos ĶTR ārpolitikas izdevumos, ir ar nosacītu patosa pieskaņu. Vienlaikus jāpiebilst, ka šāda runas formēšanas specifika nav norakstāma tikai uz Ķīnas Komunistiskās partijas (turpmāk – ĶKP) ietekmi, kā to varētu pieņemt Rietumu lasītājs, it īpaši pēc Padomju Savienības pieredzes. Universālu terminu lietojums, sakāpinot katra atsevišķa termina vērtību un nozīmību, ir raksturīgs Ķīnai kā lielvalstij neatkarīgi no tās politiskās ievirzes. Vēl jo vairāk, tas, ka netiek tiešā veidā izcelta ĶKP nozīmība, kā arī tiek atsevišķi norādīta reformu un inovācijas nepieciešamība, liecina, ka ĶKP netiek piešķirta dogmatiska loma – tiek atzītas nepilnības un trūkumi, kurus nepieciešams labot. Diskursa gaitā vēsturiskā izpratne arī netiek pielīdzināta partijas laika līnijai, turklāt kā izšķirīgs tiek norādīts puskoloniālisma posms, kas ir vēsturiskās analīzes centrā. Arī piedāvājums starptautiskajai sabiedrībai tiek balstīts uz negatīvās pieredzes nolīgšanu – jaunajai pasaules sistēmai jābūt tādai, kas noliedz puskoloniālisma posmā pieļautās kļūdas un ir organizēta uz tādu neatkārtošanu.

Miermīlīgā attīstība ĶTR politologu skatījumā ir precīzu darbību apkopojums, ko Ķīna piedāvā veikt gan starptautiskajai sabiedrībai, gan savai valstij.

Tā ir nenovēršama izvēle, ko Ķīna izdarīs un kas balstās uz nacionālajiem apstākļiem. Simts gadu laikposmā, kas sekoja pēc Opija kara 1840. gadā, Ķīna pārdzīvoja pazemojumu un aizvainojumu no lielvaru puses, kas ķīniešu autoru darbos tiek atsevišķi izcelts. Šie autori norāda, ka tādējādi pat pēc tik ilga laika perioda, kad valsts ir modernizācijas posmā, Ķīnas iedzīvotājiem par pamatmērķi ir kļuvusi vēlme novērst karu, veicināt mieru un veidot neatkarīgu un plaukstošu valsti. Lai arī Ķīnai ir ļoti strauja izaugsme, tomēr ar lielo iedzīvotāju skaitu, vājo ekonomisko pamatu un nesabalansēto attīstību

tā ir ierindojama pie lielākajām attīstības valstīm pasaulē. ĶTR centrālais uzdevums, ko piedāvā ĶTR konstruktīvisi, ir veicināt ekonomisko un sociālo attīstību, kā pamatā ir vidējā dzīves līmeņa celšana. Lai Ķīna varētu iet miermīlīgās attīstības ceļu, tai pirmām kārtām jānodrošina nacionālā pārticība un stabilitāte, kā arī vietējo iedzīvotāju laime. Lai to izdarītu, ir nepieciešama labvēlīgi noskaņota un mierīga starptautiskā vide. Tāpēc Ķīna ir ieinteresēta sniegt ieguldījumu visu valstu kopējā attīstībā. Šajā aspektā Ķīna norāda, ka starptautiskajai sistēmai pasaulē būtu jābūt vērstai uz tādu iekšējo dinamiku, kas nekavē atsevišķu valstu attīstību kopējās sistēmas *status quo* vārdā [3, 3. lpp.]. Protams, ka šajā apgalvojumā primāra ir Ķīnas interese – turpināt savu ekonomisko attīstību un tādējādi neradīt draudu sajūtu starptautiskajai sabiedrībai, kas šo attīstību varētu kavēt. Vienlaikus Ķīna attiecina šo principu uz visām pasaules valstīm, un tas lielā mērā ir izmaiņu piedāvājums starptautiskajai sabiedrībai – neinterpretēt valstis, kas strauji attīstās, caur draudu prizmu, kas Rietumiem ir tipiski to vēsturiskās pieredzes dēļ, bet gan caur ticību miermīlīgai attīstībai [14, 182. lpp.]. Tā ir izvēle, kuras pamatā ir Ķīnas vēsturiskās un kultūras tradīcijas.

ĶTR konstruktīvistu skatījumā ķīnieši vienmēr ir bijuši mieru mīloša nācija, jo tās pamatā ir pacifiska kultūra. Ķīniešu autori norāda, ka ķīniešu kultūrā vienmēr ir dominējis miera un harmonijas jēdziens. Pirms sešsimt gadiem Minu (*Ming*) dinastijas jūrasbraucējs Džengs He (*Zheng He*, 1371–1435) ar savu floti veica septiņus ceļojumus uz Rietumu jūrām, sasniedzot vairāk nekā trīsdesmit valstis un reģionus Āzijā un Āfrikā; uz šīm vietām tika aizvesta tēja, porcelāns, zīds un tehnoloģijas, taču šīs zemes netika okupētas. Tādējādi ķīniešu politologu un vēsturnieku vidū valda uzskats, ka uz ār pasauli no Ķīnas tika eksportēts miers un civilizācija, kas atbilst seno ķīniešu labās gribas principiem, stiprinot apmaiņu ar citām valstīm. Mūsdienu perspektīvā ĶTR konstruktīvisi uzsver, ka Ķīnas attīstība ir ne tikai Ķīnas iedzīvotāju interesēs, bet arī veicina tirgu attīstību un attīstības iespējas visām pasaules valstīm [3, 3. lpp.].

Ar savas vēsturiskās un kultūras tradīciju pieredzes atspoguļošanu miermīlīgās attīstības konceptā Ķīna cenšas pierādīt starptautiskajai sabiedrībai, ka arī šī brīža piedāvātie jaunie starptautisko attiecību noteikumi un attīstības vīzija ir tikai miera idejas eksportēšana starptautiskajai sabiedrībai, nevis apzināta stratēģija “pieradināšanai” pie Ķīnas drauda, jo nekāds slēpts drauds nepastāv, un dominējošā ir šī miera eksporta ideja, tādēļ arī šajā diskursā netiek lietots neviens jēdziens, kas saistītos ar jauno starptautisko attiecību noteikumu obligātu pieņemšanu / uzspiešanu – tie tiek piedāvāti, un starptautiskās sistēmas brīva izvēle ir tos pieņemt vai ne.

Tā ir izvēle, kas balstīta uz šodienas pasaules attīstības tendencēm.

ĶTR konstruktīvisi pieņem kā pašsaprotamu, ka visas pasaules iedzīvotāju vēlme ir miera, sadarbības un attīstības, it īpaši turpmākas multipolāras pasaules attīstības, veicināšana ekonomiskās globalizācijas laikā. Vienlaikus Ķīna pilnībā apzinās mūsdienu pasaules izaicinājumus – nestabilitātes un nenoteiktības faktorus. Jebkurā gadījumā Ķīna tic, ka pastāv vairāk iespēju nekā izaicinājumu, kamēr visas valstis ir gatavas strādāt kopā, lai panāktu ilglaicīgu mieru un pārticību harmoniskā pasaulē. Ķīniešu autori uzsver, ka daudzus gadus Ķīna ir gājusi neatkarīgas ārpolitikas ceļu, kura mērķis ir pasaules miera saglabāšana un kopējas attīstības veicināšana. Jau 1974. gadā, trīs gadus pēc tam, kad ĶTR tika uzņemta ANO kā pilntiesīga locekle, Dens Sjaopins paziņoja pasaulei, ka Ķīna nekad nemeklēs hegemonijas. Pastāv uzskats, ka Dena Sjaopina vizīte Ņujorkā ļāvuši saskatīt atšķirību starp Rietumu un Austrumu attīstību, kas, iespējams, vērsusi ĶTR politiku attīstības politikas virzienā, konstruējot reformu politiku [1, 14. lpp.].

ĶTR konstruktīvisi uzsver, ka kopš reformu un atvērtības politikas Ķīna, apzinoties starptautiskās sistēmas izmaiņas, ir pieturējusies pie svarīgas stratēģiskas nostādnes – mieram un attīstībai jābūt mūsdienu pasaules vadlīnijām. Viņi piebilst, ka ne pagātnē, ne tagadnē, ne arī nākotnē, kad Ķīna kļūs stiprāka, tā nemeklēs hegemoniju. Ķīnas attīstība nekad neradīs draudus citām valstīm. Tā vietā attīstīta Ķīna spēs piedāvāt pasaulei lielāku tirgu attīstību un sadarbības iespējas. Pasaules ekonomikas attīstības dinamika pierāda, ka Ķīna ir kļuvusi par ievērojamu spēlētāju Āzijas reģionā, kā arī iegūst aizvien nozīmīgāku lomu pasaulē. Kopējā labuma jēdziens, miera jēdziens, pasaules attīstības jēdziens – tie ir kļuvuši par Ķīnas nacionālajām determinantēm, ko manifestē Ķīnas konstruktīvisi, lietojot šos lielumus gan kā līdzekļus savu apgalvojumu pierādīšanai, gan arī formulējot Ķīnas mērķus [3, 4. lpp.].

ŪTR konstruktivisti pauž viedokli, ka tagad Ķīna cītīgi strādā, lai panāktu pārticīgas sabiedrības līmeni visās jomās. ŪKP 16. Centrālās Komitejas 5. plenārsēdē tika noteikti Ķīnas ekonomiskās un sociālās attīstības mērķi 2006.–2010. gada periodam. Tajos tika paredzēts, ka līdz 2010. gadam jādubulto Ķīnas IKP, par atskaites punktu ņemot 2000. gadu. Lai sasniegtu šo mērķi, Ķīna, pēc ķīniešu autoru domām, balstoties uz nostādni – par attīstību ar cilvēku centrā –, īsteno vispārējas attīstības stratēģiju, attīstot ne tikai ekonomiku, bet arī kultūru un politiku. ŪTR konstruktivisti uzskaita ikdienas Ķīnas darbības, kas, viņuprāt, raksturo aprakstītā koncepta realitāti: Ķīna iesaistās intensīvā ekonomiskā un tehnoloģiskā sadarbībā ar citām valstīm, respektējot citu valstu intereses un meklējot risinājumus sadarbības problēmām; Ķīna ir gatava spēlēt konstruktīvu un vadošu lomu, ņemot dalību starptautiskās sistēmas un attiecību veidošanā; Ķīnas attieksme pret visām valstīm ir vienāda un tās mērķis ir attīstīt draudzīgas attiecības uz Piecu Mierīgas Līdzāspastāvēšanas principu bāzes [3, 5. lpp.]. Šis “vienādās attieksmes princips” ir tas, ko Ķīnas politologi norāda kā vājo vietu esošajā starptautiskajā sistēmā un Ķīnas novitāti – Ķīna vēlas, lai pret to rietumu valstis attiektos tāpat kā pret citām rietumu valstīm, turklāt lai tas tiktu attiecināts ne tikai uz Ķīnu, bet arī citām attīstības valstīm. Kā risinājumu starptautiskajā sistēmā objektīvas vienlīdzības saglabāšanai Ķīna redz starptautisko institūciju autoritātes kāpināšanu un intensīvāku darbību. Tajā pašā laikā saglabājas arī nepieciešamība izmantot attīstības valsts statusa privilēģijas, taču vismaz politiskā līmenī ŪTR cenšas ieņemt attīstītas valsts statusu [12, 87. lpp.].

Harmoniskās pasaules koncepts – kopējie ieguvumi uz Ķīnas izaugsmes rēķina

Ķīnas pamatpostulāts, kas attiecas uz ekonomiskās attīstības korelāciju ar savstarpējām valstu attiecībām, ir: miers ir attīstības pamatā un miera pamatā ir attīstība. Ķīnas attīstībai, ņemot vērā pašreizējās tendences, ir nepieciešama miermīlīga vide. ŪTR konstruktivisti norāda, ka, sākot ar 1978. gada atvērtības politiku, sadarbība starptautiskajā vidē ir Ķīnas mērķis. Ķīna ir attīstījusi draudzīgas sadarbības attiecības ar citām valstīm, akcentējot, ka tā vienmēr ir draudzīga kaimiņvalsts. Vienlaikus Ķīna apzinās arī labu attiecību nepieciešamību ar pasaules lielvarām un piešķir lielu nozīmi sadarbībai ar jaunattīstības valstīm, jo pati kā attīstības valsts var veicināt attīstību, izprotot šo valstu perspektīvas (piemēram, *South-South* sadarbība) [3, 8. lpp.]. Tieši šajā aspektā atklājas Ķīnas jauno starptautisko attiecību noteikumu raksturīgākā atšķirība no esošā pasaules starptautisko attiecību diskursa – jaunie noteikumi tiek veidoti, uzmanības centrā liekot nevis attīstītās pasaules valstis, bet gan jaunattīstības valstis. Kaut arī Ķīna pieskaita sevi pie attīstības valstīm, tā uzskata sevi par pārāku uz citu jaunattīstības valstu fona – ŪTR saskata iespējas komunicēt ar šīm valstīm labāk, nekā to dara Rietumi, jo saprot to vērtību skalu un vienlaikus ir ar Rietumu potenciālu. Starptautiskā sistēma, kas fokusējas uz visas, nevis fragmentāras (jau attīstītās) sistēmas attīstību, ir Ķīnas mērķis, ko tā piedāvā pieņemt arī citām valstīm. Loģika ir salīdzinoši vienkārša – valstis, kas attīstās, ir miermīlīgas, savukārt miermīlīgas valstis ir tendētas uz attīstību.

ŪTR konstruktivisti akcentē, ka Ķīna veic pastāvīgu ieguldījumu arī tās robežreģionu attīstībā un stabilitātē, norādot, ka runa ir ne tikai par ekonomiskajām krīzēm, bet arī par neparedzamām varām – 2003. gadā ŪTR veiksmīgi sadarbojās ar kaimiņvalstīm, lai apturētu SARS izplatību. Arī Indijas okeāna 2004. gada cunami seku likvidēšanai ŪTR piedāvāja cietušajām valstīm lielāko palīdzības apjomu tās vēsturē. Šāda, ne tikai pasīva, bet arī aktīva miermīlīga ārpolitika ŪTR skatījumā nāk par labu pašai ŪTR caur pasaules labumu, un ŪTR konstruktivisti par panākumu atslēgu min Ķīnas miermīlīgos mērķus [3, 10. lpp.].

Pēc ŪTR konstruktīvistu formulējuma Ķīnai ir zinātniska pieeja attīstībai, kas, lai tiktu nodrošināta iekšpolitiskā attīstība un atvēršanās ārējai pasaulei, balstās izpratnē par šīs dienas realitāti. Tajā pašā laikā Ķīna veicinās vispusēju, plaša mēroga un daudzlīmeņu atvērtību ārējai pasaulei, lai attīstība būtu līdzsvarota. Galvenās problēmas, ar ko Ķīnai nākas saskarties, ir pretrunas starp mazattīstīto ekonomiku un tās tautu, kurai pastāvīgi aug materiālās un kultūras prasības; pretruna starp ekonomisko un sociālo attīstību un relatīvi lielo spiedienu no sabiedrības puses; pretruna starp dabas resursu ieguvu un vides saglabāšanu [4, 42. lpp.]. ŪTR politologu skatījumā vēsturiskā pieredze liecina, ka Ķīna var paļauties tikai uz sevi savu problēmu risināšanā. Sekojot šim pieņēmumam, valsts ir atbildīga ne tikai par savu tautu, bet

arī par pārējās pasaules cilvēkiem. Šis ir princips, kuram sekojot tiek garantēts miermīlīgās attīstības ceļš. Ķīna apņemas nepārvirzīt savas problēmas un pretrunas citām valstīm, kā arī nerisinās tās uz citu valstu rēķina [3, 11. lpp.]. Kopējās atbildības princips ir tas, ko Ķīna saredz kā nozīmīgu jaunas starptautiskās sistēmas uzbūvē – visām valstīm jābūt gatavām uzņemties atbildību pašām risināt savas problēmas, kā arī palīdzēt citām valstīm ar vienu nosacījumu, ja tās to lūdz. Līdz ar to šī atbildība izpaužas divos veidos – atbildība par savu rīcību un atbildība par citiem, ja tiem šāda veida palīdzība ir nepieciešama.

Kā instrumentus attīstības sasniegšanai ķīniešu autoru skatījumā Ķīna izmantos savas valsts spēkus, reformas un inovāciju. Lai to īstenotu, Ķīnai ir ne tikai izaicinājumi, bet arī priekšrocības: materiālā un tehnoloģiskā bāze attīstībai; augošs tirgus un strauji pieaugošs privāto depozītu skaits; liels darbaspēka apjoms, kura kvalitāte pastāvīgi aug; pastāvīgi evolucionējoša sociālisma ekonomiskā sistēma un ar to saistītās politiskās garantijas; stabila sociālā un politiskā vide [14, 180. lpp.].

ĶTR konstruktīvistu izvirzītajā pašu spēku, reformu un inovācijas stratēģijā ietilpst vairāki faktori.

Inovācijas ieviešana ideju un sistēmu veidošanā. Trīs desmitgažu prakse kopš atvērtības politikas uzsākšanas, pēc ķīniešu autoru domām, ir pierādījusi, ka ar prāta emancipācijas palīdzību, liekot uzsvāru uz faktiem un par pašmērķi izvēloties progresu, valstij ir iespējams sasniegt izvirzītos mērķus. Ķīna spēj likt lietā entuziasmu, iniciatīvu un kreativitāti, kas piemīt tās miljardu lielajai nācijai, lai pavērtu jaunus ceļus modernizācijas virzienā. Ķīna jebkurā gadījumā turpinās reformu ceļu visās jomās, tostarp īstenos ekonomiskās sistēmas reformu. Vienlīdz svarīga ir institucionālā inovācija, kurai jābūt satvaram nacionālai ekonomikas marketizācijai (tirdznieciskošanai – *marketization*), valstij uzlabojot savu regulatoro funkciju [2, 420. lpp.].

Iekšējā tirgus atvēršana un iekšējā pieprasījuma palielināšana. Ekonomiskās un sociālās attīstības laikā iekšējā pieprasījuma palielināšanai ir vitāla nozīme ilgstošā stratēģiskā līmenī. Ķīnas ekonomika ir posmā, kad industrializācijas un urbanizācijas fāze norisinās tuvu maksimālajiem tempiem, tādēļ palielinās cilvēku ienākumi un attiecīgi jāattīstās arī patēriņa struktūrai. Pieaugot ārējās tirdzniecības apjomiem, pieaug importa īpatsvars tirdzniecībā, un Ķīnai ir nepieciešams saglabāt tās attīstību iekšējā tirgū (iekšējā pieprasījuma deficīta risks ir viens no lielākajiem ekonomikā), kura balstās uz preču eksportu. Attiecīgi iekšējais pieprasījums ir ekonomiskais lielums, uz ko Ķīnai jāpaļaujas vispirms. Turklāt nozīmīgs kļūst arī iekšējo investīciju jēdziens [3, 13. lpp.]. Šī ĶTR konstruktīvistu nostādne ir savstarpēji pretrunīga un sasaucas ar nākamo punktu, kura centrā tiek likta regulācija, taču ķīniešu autori par šāda veida iekšējām pretrunām nerunā.

Ekonomiskās struktūras stratēģiskais regulējuma veicināšana un izaugsmes veida maiņa. Izaugsmes veida maiņa Ķīnas skatījumā ir stratēģiski centrālais punkts, virzot izaugsmes bāzi uz cilvēkresursu kvalitātes uzlabošanu, dabas resursu efektīvāku izmantošanu, vides piesārņojuma samazināšanu. Ķīna pieņems industrializācijas jauno ceļu – IT tehnoloģiju izmantošanu industrializācijas atbalstam, un pretēji – industrializācijas atbalstu IT tehnoloģiju ražošanai. Esošajos apstākļos Ķīnas mērķis ir attīstīt taupīgu, atjaunojamu (*re-cycling*) un videi draudzīgu ekonomiku, nacionālajā ekonomikā liekot uzsvāru uz intensifikāciju un tīrību [3, 13. lpp.].

Zinātniskā un tehnoloģiskā progresa veicināšana un neatkarīga inovācijas procesa stiprināšana. Pēc ĶTR konstruktīvistu domām, Ķīna apzinās, ka inovatīvas valsts statuss, iespējams, ir vienīgais ceļš uz turpmāku ekonomisko izaugsmi. Pašlaik Ķīna ir izstrādājusi vidēja un ilgtermiņa zinātniskās un tehnoloģiskās attīstības plānus nākamajiem 11 gadiem. Ķīna fokusējas ne tikai uz neatkarīgu inovāciju, bet arī uz reinovāciju, pieņemot attīstītas tehnoloģijas no citām valstīm. Vienlīdz nozīmīga ir pētniecības sektora komercializācija, lai veicinātu šī sektora attīstību uz konkurētspējas pamata. Ķīnas plānos ir palielināt valsts atbalstu zinātnei un attīstībai līdz 2,5% no IKP 2020. gadā (salīdzinot ar 2004. gadu, tas bija 1,44%) [3, 14. lpp.].

Izmantot jebkuru iespēju, lai nodarbinātu cilvēkresursus. Ķīnai jāpaļaujas uz iespēju atklāt talantīgus cilvēkus, kas padarītu valsti spēcīgu, ņemot vērā lielo iedzīvotāju daudzumu. Nepieciešama izglītības sistēmas uzlabošana, lai tiktu apmācīti visu jomu studenti, it īpaši liekot uzsvāru uz lauku

reģioniem. Vienlaikus Ķīnai ir nepieciešams ievest augsti kvalificētu personālu no ārzemēm, veidojot produktīvu sociālo gaisotni apmācību veikšanai. Lauku reģioni jebkurā gadījumā saglabā priekšrocības statusu [15, 95. lpp.].

Sabiedrības domāšanas pārformēšana, veidojot resursus taupošu un videi draudzīgu sabiedrību.

ĶTR konstruktīvistu akcentē: vēsturiskā pieredze rāda, ka starptautiskajai sabiedrībai kopīgi jārisina enerģētikas problēmas, lai pasaules ekonomikai būtu līdzsvarota attīstības dinamika. Risinot dialogus un sadarbojoties enerģētikas jautājumos, Ķīna uzsvēr sadarbības ar citām valstīm nozīmību šajā jomā. Energoresursu saglabāšana ir valsts politikas pamatā, tāpēc tiek meklēti veidi, kā samazināt iedzīvotāju enerģijas patēriņu un palielināt iekšējo enerģijas piegāžu apjomus. Ķīna ir ne tikai energoresursu patēriņa valsts, bet arī viena no lielākajām energoresursu ražotājvalstīm, turklāt tās potenciāls tikai aug vēl neizmantojamo energoresursu dēļ [3, 15. lpp.].

Ķīnas politika, kas ir vērsta uz atvērtības veicināšanu apkārtējai pasaulei, tiek veidota no iepriekš minētajiem procesiem un faktoriem, kas virza Ķīnu uz sadarbības ceļu. ĶTR politologi uzsvēr, ka Ķīna ir izpildījusi savus solījumus, ko tā sniedza Pasaules Tirdzniecības organizācijai (PTO), uzlabojot ārzemnieku uzņēmējdarbības vidi Ķīnā, kā arī likumisko pamatu ārzemju uzņēmējdarbības veikšanai; šo autoru skatījumā Ķīnas tirgus ir atvērts investīcijām un ārējai tirdzniecībai, liekot uzsvāru arī uz vietējo Ķīnas uzņēmumu virzīšanos uz ārzemju tirgiem [3, 16. lpp.]. Raksturīgi, ka minētās Ķīnas iekšējās attīstības vadlīnijas, no kurām izriet, ka Ķīna būs miermīlīga starptautiskajā sistēmā un šī miermīlība tiks eksportēta, ir ekonomiski stratēģiskā līmenī strikti izplānotas līdz 2020. gadam. Šādā gadījumā saskatāma pretruna – Ķīna piedāvā sistēmiska rakstura izmaiņas starptautiskajā sistēmā, taču savu ekonomisko attīstību plāno balstīt uz esošās sistēmas nosacījumiem. Rodas arī jautājums, kā var veicināt tirgus atvērtību, ja jau ir izstrādāts plāns šī tirgus funkcionēšanai tuvākajās desmitgadēs. Protams, tas ir filozofisks jautājums, kā Ķīna redz savu attīstību, ja tā funkcionētu pašas piedāvātajā starptautiskajā sistēmā, tomēr ieskicējums par šo jautājumu Ķīnas politologu darbos varētu būt, jo nekur nav garantēts, ka jaunajā sistēmā saglabātos līdzšinējā ekonomiskā dinamika. Vienlaikus Ķīnas politologiem ir tipiski jaukt vai arī savstarpēji pārklāt mērķus un līdzekļus, kas varētu kalpot kā atbilde uz iepriekš izvirzīto jautājumu. Šajā gadījumā ekonomiskā dinamika kalpo par mērķi jauno starptautisko noteikumu sasniegšanai, taču vienlaikus ir arī mērķis jaunajā noteikumu sistēmā.

Ķīna nespēj attīstīties neatkarīgi no pārējās pasaules, tomēr tā apzinās savu vērtību un norāda, ka pasaule bez Ķīnas arī nespēs attīstīties. Ķīna ir ne tikai globalizācijas dalībniece, bet arī gatava pagriezt globalizāciju kopējās labklājības virzienā, ko vēl un vēlreiz norāda ĶTR konstruktīvistu. Mūsdienās starptautiskās tirdzniecības galvenā vadlīnija ir sasniegumu dalīšana starp uzvarētājiem – dominējošām valstīm starptautiskajā sistēmā. Ķīnas skatījumā šo tendenci vajadzētu mainīt un spēlēt pēc atvērtības stratēģijas noteikumiem, lai gūtu kopēju labumu. Ķīna uzskata, ka globalizācija ir nevis nekontrolējams process, bet gan vadāms – atkarīgs no valstu iniciatīvām [10, 89. lpp.]. Ķīna savā pieejā starptautiskajai tirdzniecībai lieto pašas aizstāvēto atvērtības stratēģiju – sadarbību ar visām valstīm uz vienlīdzīgiem principiem un abpusēju ieguvumu. Ķīna aktīvi aizstāv multilaterālu tirdzniecības sistēmu. Kopš tās iestāšanās PTO 2001. gadā, ko visur kā piemēru min ķīniešu autori, Ķīna stingri saglabā nostāju, ka jebkuros apstākļos jāveicina starptautiskā ekonomiskā un politiskā sadarbība. ĶTR politologi līdztekus iepriekšējai nostādnei uzskaita arī praktiskos pozitīvos piemērus: pēdējos gados ĶTR ir atlasījusi un pārveidojusi vairāk nekā 3000 likumu, regulu un noteikumu, lai uzlabotu ar ārējo ekonomisko sadarbību saistīto tiesību sistēmu un veicinātu tirdzniecības politikas caurskatāmību. No 166 PTO sarakstā iekļautajiem pakalpojumu tirdzniecības sektoriem ĶTR ir atvērusi vairāk par simtu jeb 62,5 procentus, kas ir līdzvērtīgs līmenis attīstītām pasaules valstīm [3, 18. lpp.].

ĶTR autoru skatījumā Ķīna par prioritāru uzskata arī dalību reģionālajās tirdzniecības organizācijās. Pašlaik aktīvi norisinās Ķīnas-ASEAN (Dienvidaustrumāzijas valstu asociācija) Brīvās tirdzniecības zonas ieviešana. Ķīniešu autori norāda, ka Šanhajas sadarbības organizācija ir Ķīnas labās gribas – pragmatiski sadarboties visās jomās ar citām organizācijas dalībvalstīm – iznākums, kaut arī nemin Ķīnas patiesās intereses Šanhajas sadarbības organizācijā. ĶTR arī virza sarunas par brīvās

tirdzniecības zonām Ķīnas–Dienvidāfrikas Attīstības kopienā, Ķīnas–Līča valstu sadarbības padomē, kā arī Ķīnas–Jaunzēlandes, Ķīnas–Čīles, Ķīnas–Austrālijas un Ķīnas–Pakistānas komunikācijā. ĶTR ir aktīva dalībniece Āzijas–Klusā okeāna ekonomiskās sadarbības organizācijā, Ķīnas–Āfrikas Sadarbības forumā, Sino–Arābu Sadarbības forumā, Āzijas–Eiropas Tikšanās un *Greater Mekong* subreģionālajā ekonomiskās sadarbības programmā [3, 19. lpp.]. Ķīna ir parakstījusi bilaterālus tirdzniecības līgumus vai protokolus ar vairāk nekā 150 valstīm un reģioniem, bilaterālus investīciju aizsardzības līgumus ar 110 valstīm un vienošanās ar vairāk nekā 80 valstīm par dubulto tarifu novēršanu. Apzinoties, ka starptautiskās tirdzniecības augsnē ir viegli rasties nesaskaņām, Ķīna balstās uz principa, ka jebkuri konflikti ir jārisina dialoga veidā un izmantojot PTO disputa mehānismu. Iepriekšminēto faktoru rezultātā visas valstis, kas sadarbojas ar ĶTR, it īpaši attīstības valstis, ir ieguvējas no ĶTR investīciju un tirdzniecības politikas [3, 20. lpp.].

ĶTR vietu globālajā industriālajā ķēdē definē tās importa / eksporta kvalitātes attiecība – ap 70% ĶTR eksporta, kas tiek virzīts uz ASV, Eiropas Savienību un Japānu, ir darbaspēkā balstīts (*labour-intensive*), kamēr 80% importa no minētajiem trim starptautiskās sistēmas subjektiem ir kapitālā, tehnoloģijās un zināšanās balstīti [10, 39. lpp.]. Tādējādi starptautiskajā darba dalīšanā ĶTR ir ieņēmusi stabili vietu industriālajā ķēdē un citas valstis zināmā mērā ir kļuvušas atkarīgas no Ķīnas. Iepērkot ĶTR lēti ražotus produktus, importētājvalstis spēj samazināt savas iekšējās izmaksas un inflācijas radīto spiedienu, jo darbaspēkā balstītā produkcija ir konkurētspējīgāka par jebkuru citu pasaules valsts produkciju [3, 23. lpp.].

Minētos faktus ĶTR konstruktīvistu aktīvi izmanto savu nostādņu pamatošanai, brīžiem nonākot iekšējās pretrunās savā argumentācijā, kas skaidrojams ar vēlmi visus apgalvojumus pakārtot jauno noteikumu virsmērķim. ĶTR konstruktīvistu norāda, ka Ķīnas skatījumā harmoniskās pasaules koncepts ieņem centrālo vietu miermīlīgās attīstības nodrošināšanā, jo iezīmē jaunajos starptautisko attiecību noteikumos balstītās sistēmas raksturu. Harmoniskajai pasaulei jābūt demokrātiskai, harmoniskai, taisnīgai un tolerantai. Harmoniskās pasaules koncepts ir atkarīgs no turpmāk minētiem pamatpostulātiem.

Nepieciešams vispārējs atbalsts demokrātijai un vienlīdzībai, lai sasniegtu savstarpēju sadarbību un veiksmīgu tās koordināciju. Visām valstīm vajadzētu uz ANO Hartas bāzes un Piecu Mierīgas Līdzāspastāvēšanas principu bāzes veicināt demokrātiju starptautiskajās attiecībās dialoga formā. Valstu lomu starptautiskajās attiecībās vajadzētu definēt to iedzīvotājiem, savukārt valstīm starptautisko attiecību arēnā jābūt vienlīdzīgām. Starptautiskajai sabiedrībai vajadzētu nostāties pret unilaterālismu, aizstāvēt multilaterālisma principus, liekot ANO un tās Drošības padomei spēlēt aktīvāku lomu starptautiskajās attiecībās. Starptautiskajām attiecībām jābūt formētām tā, lai jebkuriem spēles apstākļiem rastos *win-win* rezultāts. Šī harmoniskās sabiedrības būvēšana jā sāk no zemākā līmeņa, iedzīvinot demokrātijas mehānismu un vienlīdzības principus [19, 34. lpp.].

Lai realizētu kopējo drošību, nepieciešama harmonija un abpusēja uzticēšanās. Visām valstīm ir jāapvienojas, lai rīkotos pasaules drošības draudu gadījumā. Nepieciešams likvidēt Aukstā kara mentalitāti un veicināt jauna drošības koncepta attīstību, kas ietvertu abpusēju uzticību, abpusēju izdevīgumu, vienlīdzību gan dalībā, gan koordinācijā. Kopējiem spēkiem nepieciešams rast efektīvu kolektīvās drošības mehānismu, kas paredzēts preventīvai konfliktu novēršanai, kā arī netradicionālo drošības draudu (terorisma, finanšu krīžu, dabas katastrofu) novēršanai. Risinot jautājumu par terorismu, nepieciešams ne tikai cīnīties ar sekām, bet arī likt lielāku uzsvāru uz cēloņu meklēšanu un novēršanu. Vienlīdz svarīga ir vispārēja bruņošanās kontrole racionālā un līdzsvarotā izpausmē, masu iznīcināšanas ieroču izplatības novēršana, kā arī kodolieroču samazināšanas programmu veicināšana [3, 25. lpp.].

Lai sasniegtu kopēju attīstību, nepieciešams veicināt savstarpējo godīgumu un abpusēju izdevīguma iespējas. Ekonomiskās globalizācijas procesā nepieciešams ievērot godīguma principu, lai tiktu sasniegta līdzsvarota attīstība visu valstu ieguvumam, it īpaši attīstības valstu ieguvumam, nevis tā vietā padziļināt plaisu starp Dienvidiem un Ziemeļiem. Attīstītajām valstīm būtu jāuzņemas lielāka atbildība par universālu, koordinētu un līdzsvarotu pasaules ekonomisko virzību, kamēr attīstības

valstīm vajadzētu pilnībā izmantot savu iekšējo potenciālu pārticības sasniegšanai, nevis tikai gaidīt citu valstu palīdzību. Līdztekus tirdzniecības barjeru samazināšanai un finanšu tirgus optimizēšanai būtu nepieciešamas pasaules līmeņa sarunas par energodrošības veicināšanu un enerģētikas tirgus stabilitāti. Attīstībai jāvirzās uz cilvēka un Dabas (miermīlīgās attīstības konceptā jēdziens "Daba" tiek lietots ar lielo burtu) harmonisku mijiedarbību ilglaicīgā perspektīvā [20, 5. lpp.].

Nepieciešama tolerances un atvērtības veicināšana, lai sasniegtu efektīvu dialogu starp civilizācijām. Civilizāciju dažādība ir pasaules sabiedrības pamatiezīme un arī svarīgs cilvēces virzītājspēks. Visām valstīm vajadzētu respektēt citu valstu tiesības neatkarīgi izvēlēties savu sociālo sistēmu un attīstības ceļus. Uz šīs dažādības pamata ir iespējams ne tikai mācīties citam no cita, bet arī ar produktīvas kritikas palīdzību atklāt sistēmas nepilnības un novērst tās. Dialogiem un savstarpējās pieredzes apmaiņām vajadzētu kļūt par civilizācijas mijiedarbības neatņemamu sastāvdaļu, un tas veicinātu pasaules kopējo attīstību un krāsainību [3, 26. lpp.].

Jans Dzjemiaņš (*Yang Jiemian*), Šanhajas Starptautisko attiecību institūta viceprezidents, redz harmoniskās pasaules konceptu vēl komplicētāku – tā būtība atklājas Ķīnas nācijas vēsturiskajā izpratnē un koncepta mijiedarbībā ar citām teorētiskajām nostādnēm par starptautisko sistēmu. Un vēsturiskais faktors piešķir harmoniskās pasaules konceptam tā nozīmīgo statusu.

Harmoniskās pasaules ideju pirmo reizi pauda Hu Dzjiņtao Bandungas konferences 50. gadadienā un turpināja šīs idejas attīstību ANO 60. gadadienas samitā 2005. gada septembrī [18, 100. lpp.]. Sākotnēji harmoniskā pasaule tika minēta kā gala mērķis, un, lai to sasniegtu, nepieciešams "...atlikt malā atšķirības, aizstāvēt lielāku atvērtību un toleranci, izrādīt cieņu pret civilizāciju, reliģiju un vērtību dažādību, godinot katras valsts tiesības neatkarīgi izvēlēties savu sociālo sistēmu un attīstības veidu, veicināt draudzīgu līdzāspastāvēšanu, vienlīdzīgu dialogu un kopēju attīstību un visu civilizāciju pārticību kopējos mēģinājumos būvēt harmonisku pasauli..." [6, 1. lpp.]. Kā redzams Hu Dzjiņtao uzrunā, harmoniskās pasaules koncepts vēl nav formulēts tik niansēti, kā to vēlāk izdarīja Ķīnas politologi. Dzjemiaņš norāda, ka Ķīnas akadēmiskajās aprindās ir attīstījušies divi virzieni harmoniskas pasaules definēšanā – abi konstruktīvisma rakstura, taču ar atšķirīgām niansēm: no vienas puses, harmoniskā pasaule tiek skatīta kā ilgtermiņa mērķis, ko raksturo ķīniešu filozofijas un kultūras mantojums šī mērķa sasniegšanas ceļā. Šis koncepta veids ir vairāk stratēģiskas dabas un sīkāk detalizēts. No otras puses, harmoniskās pasaules koncepta skatījums aptver gan ilgtermiņa mērķi, gan vidustermiņa uzdevumus. Akadēmiskajā vidē vēl tiek strādāts pie koncepta precizēšanas un izpratnes universalizēšanas. Pēc Jana Dzjemiaņa domām, vairāk aizstāvams ir otrais koncepta veids (ilgtermiņa mērķi, vidustermiņa darbība) šādu iemeslu dēļ: pirmkārt, harmoniskās pasaules konceptam ir potenciāls tikt attīstītam atsevišķā teorijā. Vienlaikus to nepieciešams pastāvīgi apliecināt ar praktiskajiem piemēriem, atjaunot atbilstīgi esošajai situācijai. Otrkārt, harmoniskās pasaules koncepts ir adresēts starptautiskajai sabiedrībai, tādēļ to nepieciešams padziļināti izstrādāt universālā valodā, lai tas atbilstu verificējamiem kritērijiem un pārbaudāmām definīcijām. Treškārt, lai harmoniskas pasaules konstrukciju izvirzītu līdz globālas aktualitātes līmenim, konceptā nepieciešams samazināt ķīniešu specifiskuma nozīmi un universalizēt konceptu. Visbeidzot, harmoniskās pasaules koncepta kā vienlaikus īstermiņa uzdevumu un ilgtermiņa mērķu kopuma pieņemšana ļauj šo konceptu pārbaudīt praksē un padarīt to starptautiskajai sabiedrībai vēl atpazīstamāku [18, 101. lpp.]. Tieši teorijas un prakses sasaiste ir tā, kuru akcentē Ķīnas konstruktīvisi, runājot par harmoniskās pasaules konceptu. No tā izriet, ka teorētiskajām nostādnēm par starptautisko sistēmu Ķīnas politologu skatījumā jāseko praktiskam apstiprinājumam, tikai tad šiem konceptiem ir nozīme un tos var uzskatīt par nopietniem.

Harmoniskās pasaules koncepts vairāk par visiem citiem ir piesaistīts laika periodam un īpašībām, kas raksturo šo laikposmu. Šī koncepta cēlonis ir visas sabiedrības vēlēšanās sadarboties un spēlēt *win-win* spēli globalizācijas apstākļos. Kopīgu interešu sasniegšana uz konsensa un diskusiju pamata ir tas, kas vieno visas pasaules sabiedrības; jaunu ideju meklējumi atspoguļojas arī tajā, ka starptautiskā sabiedrība arvien vairāk aktualizē starptautisko normu nozīmi. Un Ķīna ir gatava uzņemties šo idejiski jauno starptautisko attiecību konceptu izstrādi un aizstāvību, lai visā pasaulē notiktu harmoniska attīstība.

Mūsdienu pasaule vēl ir tālu no visu valstu mierīgas līdzāspastāvēšanas, taču tāpēc jo vairāk nepieciešami universālā miera un līdzāspastāvēšanas sistēmas meklējumi. Ķīnas konstruktīvisi norāda, ka kopumā tās harmoniskās pasaules koncepts no citu starptautisko teoriju viedokļa ietilpst globālās pārvaldes pieejā (*global governance mainstream*) un tā noteikti ir pretnostatīta unilaterālismam un hegemonismam, kā arī civilizāciju sadursmes pieejai [18, 102. lpp.].

Vienlaikus starptautiskās sistēmas būvniecība ir atkarīga ne tikai no šodienas realitātes, bet lielā mērā arī no vēsturiskās bagāžas. Šajā gadījumā ar to domāts nevis Ķīnas, bet gan visas starptautiskās sistēmas vēsturiskais mantojums, kas atšķirībā no Ķīnas gadījuma, kad vēsture tiek ņemta kā pamācība, tiek īstenots negatīvā veidā: vēsturiskie ierobežojumi globalizācijas laikmetā noved pie tā, ka starptautiskā kārtība iekļauj negodīgus elementus, starptautiskās normas ir pakārtotas Rietumu vērtību sistēmai un starptautiskās organizācijas pārsvarā kalpo attīstīto valstu interesēm [18, 105. lpp.]. Starptautiskās sabiedrības galvenais uzdevums Ķīnas konstruktīvistu skatījumā ir lēmumu pieņemšanas starptautiskajās attiecībās demokratizācija, starptautisko institūciju autoritātes palielināšana, lai veicinātu taisnīgu starptautisko sabiedrību, kā arī diskursa par attīstības valstu tiesībām un ieguvumiem jauno starptautisko attiecību noteikumu veidošanas procesā veicināšana. Harmoniska sabiedrība tieši tāpēc ir harmoniska, ka visām valstīm ir vienādas iespējas šīs harmonijas veicināšanā.

Ķīnas politologi apzinās, ka teorētisks apraksts, kādai jābūt starptautiskajai sistēmai, nav tik nozīmīgs, ja netiek aplūkots instrumentārijs, ar kura palīdzību šīs teorētiskās nostādnes īstenot. Tieši jautājums par instrumentu harmoniskās pasaules koncepta īstenošanai ietver arī riska faktorus, kurus akcentē Ķīnas draudīguma piekritēji, – ir iespējams panākt harmonisku pasauli arī vardarbīgā veidā caur hegemoniskām tendencēm. Tāpēc jo īpaši Ķīnas konstruktīvisi akcentē harmoniskās pasaules koncepta un arī miermīlīgās attīstības koncepta un tam pakārtoto elementu ieviešanas instrumentu raksturu: Ķīnas skatījumā diplomātija ir galvenais instruments jauno starptautisko attiecību noteikumu ieviešanai. Lai sasniegtu harmoniskās pasaules konceptu kā stratēģisku mērķi, Ķīna ir gatava īstenot četras pieejas, kurām visām ir diplomātiskās komunikācijas segums.

Pirmkārt, Ķīna piekrīt sadarboties tikai uz multilaterālisma pamata un izmantot kolektīvās drošības mehānismus konflikta novēršanai. Otrkārt, uz tirdzniecības sistēmu nepieciešams attiecināt arī multilaterālu pieeju. Treškārt, harmoniskās pasaules būvniecībā jā saglabā inkluzivitāte kā pretsmits ekskluzivitātei un kā pretenzija uz harmoniskās pasaules idejas nesēja un lietotāja statusu (īsāk sakot, jebkura pasaules valsts ir aicināta iesaistīties harmoniskas pasaules būvniecībā neatkarīgi no tās ekonomiskās attīstības pakāpes. Ceturtkārt, Ķīna aktīvi aizstāvēs ANO reformas, kas vērstas uz organizācijas autoritātes palielināšanu starptautiskajā sistēmā [18, 106. lpp.]. Tādējādi Ķīnas konstruktīvisi cenšas pierādīt, ka ne tikai Ķīnas mērķi ir miermīlīgi un īstenojami visas starptautiskās sistēmas interesēs, bet arī instrumentārijs, lietots šo mērķu sasniegšanai, ir miermīlīga rakstura; tāds, ko var izmantot jebkura pasaules valsts arī savu miermīlīgo mērķu sasniegšanai un līdztekus Ķīnas stratēģisko mērķu sasniegšanai nes labumu arī visas pasaules starptautiskās sistēmas uzlabošanai miera un harmonijas virzienā.

ĶTR attīstības vīziju ĶTR eksperti bieži sauc par “Ķīnas sapni” – tas ir oficiāls apzīmējums Ķīnas stratēģiskai attīstības vīzijai un vienlaikus uzdevumiem, kas veicami, lai šo vīziju sasniegtu. “Ķīnas sapņa” īstenošana vienlaikus ir ne tikai mērķis, bet arī atskaites punkts Ķīnas pārvaldes efektivitātei, visai sociālisma sistēmai un ķīniešu nācijas potenciālam. Li Dzjuņžu izvirza četrus izaicinājumus, kas raksturo “Ķīnas sapņa” trauslumu un īstenošanas riska faktorus.

Pirmkārt, vai Ķīna, valsts ar atpalikušu ekonomiku un kultūru, var īstenot industrializāciju un modernizāciju pietiekamos tempos, lai sasniegtu citas valstis [9, 2. lpp.]? (Citi autori apstrīdētu Ķīnas kultūras raksturošanu caur atpalcības prizmu, taču Li Dzjuņžu lieto tieši šo apzīmējumu, par atskaites punktu acīmredzot ņemot Rietumu kultūru tās tagadējā attīstības posmā. Jebkurā gadījumā kultūras atpalcības / attīstības jautājums nav šī darba tematika, tomēr autors norāda, ka “Ķīnas sapņa” konceptā Ķīnas kultūra, tāpat kā ekonomika, tiek ierindota atpalcības kategorijā, kas pašā būtībā atkal norāda uz puskoloniālās identitātes faktoru, kurā visi pašraksturojošie elementi tiek vērtēti, balstoties uz bijušās metropoles vērtību kritērijiem [10, 135. lpp.]

Otrkārt, vai Ķīna kā sociālistiska valsts spēj realizēt industrializāciju un modernizāciju, vienlaikus konsolidējot un attīstot tās sociālistisko sistēmu? Riska faktors šajā izaicinājumā meklējams Ķīnas mazvērtības sajūtā attiecībā pret dominējošo sistēmu pasaulē, kas nav sociālisms. Vai vispār esošā sociālisma sistēma ļauj īstenot izvirzītos mērķus un vienlaikus attīstīties?

Treškārt, vai Ķīna kā sociālistiska valsts ar atpalikušu ekonomiku un kultūru spēs realizēt industrializāciju un modernizāciju, vienlaikus saglabājot savu suverenitāti un ekonomisko drošību bez paļaušanās uz starptautisko kapitālu?

Ceturtkārt, vai Ķīna kā sociālistiska valsts ar atpalikušu ekonomiku un kultūru spēs kļūt par spēku, kas veicina mieru pasaulē un kopīgu attīstību, sasniedzot modernizācijas un industrializācijas mērķus, taču nepieņemot “klasisko” veco ceļu, ko iet attīstītās valstis, – hegemoniju un varas politiku [9, 3. lpp.]?

Li Džuņžu norāda, ka pastāv vairākas teorijas, kas paredz atbildes uz šiem Ķīnas izaicinājumiem un problēmjautājumiem. Viens no viedokļiem ir t. s. Ķīnas sabrukuma teorija, kura akcentē Ķīnas nespēju tikt galā ar ūdens trūkuma, energoresursu un pārtikas problēmām industrializācijas un modernizācijas procesā, kas novedis pie valsts sabrukuma [11, 56. lpp.]. Otrs populārais virziens Ķīnas analizē aizstāv t. s. Ķīnas drauda (*China threat*) konceptu, kurā tiek pieņemts, ka Ķīnas attīstība ir neizbēgama, taču tā ir drauds starptautiskajai sabiedrībai, jo no šīs attīstības automātiski izrietēs Ķīnas agresija [11, 57. lpp.]. Li Džuņžu apliecina, ka paši ķīnieši par patiesu neuzskata nevienu no minētajām teorijām, ko pierāda praktiski piemēri – kopš ĶKP 11. CK 3. plenārsesijas 1978. gadā ĶKP ir nopietni ņēmusi vērā vēsturisko pieredzi, ekonomiskās sistēmas konstruēšanu liekot politikas centrā, pieturoties sāktajām reformu programmām, vienlaikus savas teorētiskās nostādnes sabalansējot ar realitāti. Tikai divu dekāžu laikā Ķīna ir nokļuvusi pasaules uzmanības centrā divu apstākļu dēļ – tās nacionālā ekonomika reformu dēļ ir attīstījies strauji, stabili un saglabā savu potenciālu (kopš reformu politikas sākuma Ķīnas IKP pieaugums ir vidēji 9,4% gadā). Otrkārt, ar savu transnacionālo kompāniju izvietojumu visā pasaulē Ķīna ir iekarojusi tirgu uz vienlīdzīgu tirgus nosacījumu pamata. Treškārt, Ķīna ir pierādījusi, ka spēj transformēt savu sistēmu un nav dogmatiska savā domāšanā. Ceturtkārt, Ķīna, veidojot harmonisku iekšpolitiku, proponē miera politiku starptautiskā politikā, tādējādi demonstrējot sevi kā atbildīgu valsti starptautiskās sabiedrības priekšā. Šo Ķīnas izvēlēto ceļu – attīstība miermīlīgā starptautiskā vidē – tad arī sauc par miermīlīgās attīstības ceļu [9, 7. lpp.].

Savukārt “Ķīnas sapnis” ir teorētiska nostādne, kas pēc savas būtības ir aprakstoša, nevis stratēģiska, taču saistībā ar to Ķīnas konstruktīvistu operē ar citiem konceptiem, turklāt jo sīkāks kļūst šo konceptu iedalījums, jo katrs no tiem ir praktiskākas dabas un vairāk jau līdzinās konkrētam rīcības plānam. Tādējādi “Ķīnas sapnis” ir zināmā mērā kā ceļa kartes apraksts, taču normatīva rakstura, kamēr ceļa kartes punkti jau prasa konkrētu rīcībpolitiku. Sīkāk aplūkojot “Ķīnas sapņa” sastāvdaļas, ir redzams arī tā dalījums iekšpolitiskā un ārpolitiskā stratēģijā. Protams, šajā darbā tiks aplūkota “Ķīnas sapņa” daļa, kas atbilst starptautisko attiecību problemātikai. Vienlaikus jānorāda, ka Ķīnas konstruktīvistiem raksturīga izteikta šo jomu savstarpēja nenodalīšana – iekšpolitika un ārpolitika tiek aplūkotas līdztekus, līdzīgi kā ekonomika un politiskās nostādnes, vēsture un nākotnes perspektīva. Šī iemesla dēļ nepieciešams analizē iekļaut arī sākotnēji no starptautiskajām attiecībām šķietami distancētas jomas, kas tikai turpmākā analizē atklājas kā nozīmīgi starptautiskās attiecības ietekmējoši faktori.

Secinājumi

Pētījuma gaitā autors secina, ka ĶTR jauno starptautisko attiecību noteikumi un attīstības vīzija ir barokāla. Tas nozīmē, ka Ķīnas politologi formulē savu attīstības izpratni uz daudzslāņainu konceptu un apakškonceptu pamata, veidojot nosacītu attīstībai nepieciešamo noteikumu “koku”. Turklāt šajā barokālajā noteikumu veidošanas mehānismā nav izteiktas svarīguma hierarhijas, proti, katrs koncepts ir vienlīdz svarīgs citiem konceptiem, pat ja uzskatāms par bāzi. Arī no tā atvasinātie koncepti ir tikpat svarīgi kopējā mērķa sasniegšanai, jo katrs ar savu pienesumu veido noteikumu kopainu. Vēl jo vairāk,

neviens bāzes koncepts nepaliek neattīstīts – no tā atzarojas nepieciešamo rīcību raksturojoši elementi, kas savā specifikā jau ir kā rīcībpolitikas ceļa karte. Īsāk sakot, ĶTR starptautisko attiecību noteikumu veidošanas mehānika jau savā būtībā ietver sofisticēšanas iezīmes (kā pretmets simplificēšanai Rietumu domā, cenšoties sarežģītu struktūru aprakstīt vienkāršāk, lai nonāktu pie cēloņiem), kas skaidrojams ar ķīniešu specifiku un vidusceļa izpratni, savstarpēji apvienojot šķietami pretrunīgus aspektus un tad pamatojot jauniegūto modeli atsevišķā terminoloģijā. Šeit vēl minams fakts, ka autors, vērtējot attīstības jēdzienu definējošos lielumus ĶTR politologu darbos, guvis secinājumu, ka pamatojums konceptiem, piemēram, jaunā terminoloģija, raksturojošie elementi, tiek veidoti pēc paša koncepta parādīšanās atsevišķa termina formā. Vienkāršāk sakot, Ķīnas politologi sākotnēji iegūst jaunu terminu (piemēram, harmoniska sabiedrība), ņemot to vai nu no savas vides, vai politiķu retorikas, un pēc tam attīsta šī termina saturu, pārvēršot to noteikumā vai noteikumu kopumā. Rietumiem ir raksturīgāka pieeja radīt loģisko pamatojumu un tad tam dot nosaukumu. Šajā gadījumā ir pretēji, kas attiecīgi jau no tehnoloģijas viedokļa raksturo šo attīstībai nepieciešamo noteikumu specifiku – tie tiek radīti pēc pasūtījuma (bet ne šī vārda negatīvā nozīmē; pēctecība nemaina šo noteikumu patiesīgumu, jo tie iedzīvojas sabiedrības diskursā).

Izanalizējot attīstības jēdziena raksturelementus, var secināt, ka ĶTR attīstības vīzijā netiek stingri nodalīta iekšpolitika un ārpolitika. Vispār šie jēdzieni netiek lietoti kā primārie jebkuras sistēmas raksturošanai, arī jauno starptautisko attiecību noteikumu aprakstīšanai, un par bāzes nostādni tiek ņemta ekonomiskā attīstība, kurai netiek piešķirta iekšējā vai ārējā dimensija, – miermīlīga starptautiskā vide ir nepieciešama kā ekonomiskās attīstības garants, savukārt ekonomiska attīstība ir garants miermīlīgai videi. Vienlaikus ĶTR politologi norāda, ka esošā starptautiskā vide nav ideāla un nenodrošina nepieciešamo stabilitāti sistēmā, tādēļ arī piedāvā jaunus noteikumus. ĶTR attīstības izpratnei ir viena vadlīnija – ĶTR savu attīstību vairs neredz šķirti no starptautiskās sistēmas kā atsevišķa valsts, tās globālā pašapzināšanās ir ietverta valsts attīstības vīzijā. Rietumiem būtu ieteicams apzināties šo ĶTR attīstības izpratnes raksturelementu, jo ĶTR attīstības vīzijā paredzējusi vietu arī Rietumiem uz sadarbības un vienlīdzības pamata. Taču Rietumi piešķir ĶTR attīstībai savu skaidrojumu, interpretējot ĶTR lomu caur negatīvu prizmu. Tādējādi zināmā mērā Rietumi riskē nogalināt ĶTR deklarēto attīstības vīziju. Būtībā starptautisko diskursu mijiedarbībā pastāv princips – ko gaidīsi, to sagaidīsi. Tā vietā, lai spekulētu ar Ķīnas drauda jēdzienu, Rietumiem vajadzētu akceptēt tās tagadējo attīstības vīziju, un tad tiem būtu pilnas tiesības prasīt no ĶTR atbildību šīs attīstības vīzijas īstenošanā.

Concept of Development within International Relation's Rules proposed by China

Abstract

In the article “Concept of Development within International Relation's Rules proposed by China” the author deconstructs the concept of development within worldview of China's foreign policy experts. In the centre of analysis are writings of Chinese constructivists (basically writings by Li Junru, Jiang Xiyan, Shi Yinghong, Liu Yongtao, Yang Jiemian) on China's understanding of the development in international system. The author emphasizes dominating misinterpretations on China's development concepts from side of western analysts within the view of Chinese experts. For the research purpose the qualitative research method is used – discourse analysis. Within the article the main discussion point is whether from the Chinese point of view, there is understanding of development different from western view or this is *the same wine only in other bottles*. At the end of the article the author gives conclusions about basic concepts of understanding of China on the development that is included in two visions of it – the so called *peaceful development* and *harmonic world*. The author also gives recommendations how western countries should react on China's claims of particular development.

Keywords: China, peaceful development, harmonic world, development.

Literatūra

1. Staburova J. Ķīnas Tautas Republika ar un bez Dena Sjaopina. – Rīga: Ekonomisko reformu institūts, 1997.
2. Chi F. Reform determines future of China. – Beijing: Foreign Language Press, 2000.
3. China's peaceful development road. Information Office of the State Council of the People's Republic of China. – Beijing: New Star Publishers, 2005.
4. China's policies and actions for addressing climate change. Information Office of the State Council of the People's Republic of China. – Beijing: Foreign Language Press, 2008.
5. Fourcade-Gourinchas M., Babb S. The rebirth of the liberal creed: paths to neoliberalism in four countries // *AJS*, 2002; 108(3).
6. Hu J. From glorious past to a bright future: building new type of strategic partnership between Asia and Africa // *People's Daily*, Jakarta, April 23.
7. Jiang X. Theoretical norms of transformation of international system and China's choices limitations. Shanghai institute for international studies, publications // *International Review*, Summer, 2006 // http://www.siis.org.cn/Sh_Yj_Cms/Mgz/200602/200872423442T6BS.PDF (sk. 07.02.2009.).
8. Larsen H. Foreign policy and discourse analysis: France, Britain and Europe. – Routledge, 1997.
9. Li J. The China dream. – Beijing: Foreign Language Press, 2006.
10. Li R. Institutional suitability and economic development: development economics based on practices in China. – Beijing: China Economic Publishing House, 2008.
11. Liu Y. American neocons' discourse on China: Impacts and limitations. Shanghai Institute for International Studies, Publications: *International Review*, Summer, 2006. // http://www.siis.org.cn/Sh_Yj_Cms/Mgz/200602/200872423442T6BS.PDF (sk. 07.02.2009.).
12. Shen H., Lei X. International aid projects for poverty alleviation in China. – Beijing: Foreign Language Press, 2007.
13. Steinfeld E. Market visions the interplay of ideas and institutions in chinese financial restructuring // *Political Studies*, 2004. – Vol. 52: Political Studies Association, Oxford: Blackwell Publishing Ltd. // <http://www.politicalstudies.org/pdf/edsfavourites/steinfeld.pdf> (sk. 02.03.2009.).
14. 30 years of China's reform: through chinese and international scholars' eyes. China (Hainan) Institute for Reform and Development. – Beijing: Foreign Language Press, 2008.
15. Wang T., Zhao J., Li H. The road to a new countryside. – Beijing: Foreign Language Press, 2007.
16. Weingast B., Qian Y. Federalism, chinese style: the political basis for economic success in China // *World Politics*, 1995; 48(1).
17. Wendt A. Social Theory of international politics. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1999.
18. Yang J. China's perspective on international system: soft power and public goods. Shanghai institute for international studies, publications: *International Review*, Summer, 2006 // http://www.siis.org.cn/Sh_Yj_Cms/Mgz/200602/200872423442T6BS.PDF (sk. 07.02.2009.).
19. Zhang C. Grassroots election in China. – Beijing: New World Press, 2008.
20. Zhou D. China's energy issue. – Beijing: Foreign Language Press, 2006.

Valoda un politika: 21. gadsimts. Taivānas gadījums

Jeļena Staburova¹, Anna Sedova²

Rīgas Stradiņa universitāte,

¹ Konfūcija centrs, ² Doktorantūra

Kopsavilkums

Valoda ir politiskā konteksta neatņemama sastāvdaļa, kas atspoguļo un ietekmē šo kontekstu – ne tikai valsts politikas kompetencē ir iesaistīti un kontrolēti valsts komunikācijas sistēmu, arī valodai ir spēks iesaistīties un ietekmēt politiskus procesus, turklāt politika un valoda pastāv mijiedarbībā un atkarībā viena no otras. Citiem vārdiem sakot, valoda ir iesaistīta jebkurā politiskajā darbībā, tā ir centrālais politikas fenomens, kurš atkarībā no konteksta var ieņemt politikas subjekta vai politikas objekta lomu.

Šis raksts ir veltīts valodai kā politikas zinātnes pētniecības objektam, tas apskata atbilstošas teorētiskas nostādnes, par piemēru ņemot 21. gadsimta Taivānas situāciju.

Atslēgvārdi: valoda un politika, Taivāna, Guomindana partija (GMD), Demokrātiskā progresā partija (DPP), ķīniešu valoda, taivāniešu valoda, tunjun piņjiņ (*tongyong pinyin*), haņjui piņjiņ (*hanyu pinyin*).

Ievads

21. gadsimta pirmie 10 gadi Taivānas politiskajā un sociālajā dzīvē ir bijuši ļoti interesanti un notikumiem piesātināti. Vienas desmitgades laikā valsts oficiālais kurss un prioritātes tika kardināli mainītas. Divas vadošās partijas valstī, proti, Guomindana (GMD) partija un Demokrātiskā progresā partija (DPP), cīņā par varas gūšanu un noturēšanu kā spēcīgāko instrumentu ir izmantojušas valodu. Tāpēc arī valoda ir viens no būtiskākajiem elementiem Taivānas politiskajā dienas kārtībā.

Taču, pirms aplūkojam Taivānas gadījumu, jānoskaidro valodas vieta mūsdienu politikas zinātnē. Jāpamato valodas tiesības atrasties politikas zinātnes laukā.

Tādēļ šis raksts sastāv no divām daļām: pirmajā sniegts teorētisks pamatojums tēzei, ka valoda ir politikas zinātnes pētniecības objekts; otrajā daļā aplūkota Taivānas politiskā pieredze pēdējo desmit gadu laikā.

Darba mērķis, materiāls un metode

Raksta mērķis ir izpētīt politikas zinātnieku teorētiskās iestrādes par valodas lomu politikā un, balstoties uz 21. gadsimta Taivānas politikas piemēru, parādīt, kā valodas faktori iejaucas politikā un ietekmē politisko procesu. Darba teorētiskā bāze ir to politikas zinātnes pētnieku darbi, kuri uztver valodu kā politikas fenomenu (*William O. O'Barr, Henry L. Bretton, John E. Joseph, Fred R. Dallmayr*). Kaut gan jau ilgus gadus dažādu disciplīnu zinātnieki cenšas iedibināt īpašu politikas zinātnes virzienu

saistībā ar valodas politiskajiem aspektiem, jāatzīst, ka pagaidām vēl nav izstrādāta strikti definējama teorija. 1976. gadā Viljama O. O'Bara (*William O. O'Barr*) redakcijā izdotajā rakstu krājumā tika noformulēti vairāki aspekti saistībā ar valodu kā politisku fenomenu. Šie aspekti līdz šim nav izsmēļoši izdiskutēti. Šajā rakstā apkopotas rakstu krājuma teorētiskās atziņas, kuras ir svarīgas Taivānas politikas un valodas pētniecībā. Kā empīriskais materiāls par politiku Taivānā ir izmantoti politisko partiju un vadītāju oficiālie paziņojumi un ziņojumi plašsaziņas līdzekļos. Pētījumā lietota deskriptīvā metode.

Valoda kā politikas fenomens: teorētiskā nostādne

Lai aplūkotu valodu kā politikas fenomenu, sākumā jānoskaidro, ko mēs saprotam ar vārdiem “valoda” un “politika”. V. O. O'Bars raksta par valodu kā par visaptverošu verbālas komunikācijas sistēmu, mutisku un / vai rakstisku, un min tās dažus aspektus [1, 3. lpp.]. Saistībā ar politikas zinātņi viņš iekļauj valodas jēdzienā jebkuru valodniecisko aspektu un runas darbību, kuru varētu attiecināt uz politisko procesu [1, 3. lpp.]. Savukārt politika un politiskais viņa izpratnē izpaužas kā jebkādas varas attiecības, neizslēdzot nevienu varas kategoriju, neatkarīgi no tā, vai tā ir vai nav sasaistāma ar formāliem valdības institūtiem [1, 4. lpp.]. Plaši definējot valodu un politiku, redzam, ka tās pārklājas, proti, komunikācijas sistēma ir arī politika, bet varas attiecības savukārt izpaužas valodā un ar valodas starpniecību.

Vairāki autoritatīvi pētnieki pauž domu par valodas un politikas savstarpējo saistību. Džons E. Džozefs apgalvo, ka valoda ir politiska pēc savas būtības. Viņš citē Aristoteļa vārdus par cilvēku kā “politisko dzīvnieku” (*zoon politikon*), kurš esot vienīgais “dzīvnieks, kas ir apveltīts ar valodu” (*zoon logon ekhon*) [2, 13. lpp.]. Freds R. Dalmaijers (*Fred R. Dallmayr*) atsaucas uz Hannu Ārenti (*Hannah Arendt*): “Visur, kur tiek skarta valoda, jautājumi kļūst politiski pēc definīcijas, jo valoda ir tas, kas padara cilvēku par politisku būtni” [cit. pēc: 3, 8. lpp.]. Henrijs L. Bretons (*Henry L. Bretton*) deklarē: “Protams, nepastāv “apolitiska” valoda, tāpat kā nav “apolitiska” indivīda” [4, 436. lpp.].

Jau pieminētajā krājumā V. O. O'Bars nodaļā “Valodas un politikas pētišana”, Henrijs L. Bretons nodaļā “Politikas zinātne, valoda un politika” un Džoana Rubina (*Joanne Rubin*) nodaļā “Sociolingvistiskie apsvērumi valodas noteikšanā” ieskicējuši teorētiskus rāmjus, kuros varētu skatīt valodu no politikas zinātnes redzespunkta. Vispirms būtu jānošķir valoda kā politikas sastāvdaļa un valoda kā patstāvīga parādība, kura mijiedarbojas ar politiku.

Kā politikas sastāvdaļa valoda parādās tur, kur tieši valoda ir politisko procesu un politiskās rīcības noteicēja. Piemēram, valdības ieviesti kādas valodas lietošanas ierobežojumi var izraisīt sociālo sprādzienu un varas maiņu.

Valoda kā politikas sastāvdaļa parādās arī plašsaziņas līdzekļu telpā, kad valoda ne tikai ietērpj notikumu interpretāciju vārdos, bet arī virza politisko procesu valodas īpašniekam vēlamajā gultnē. Pieaugot plašsaziņas līdzekļu lomai, pieaug arī valodas politiskā nozīme.

Par politikas sastāvdaļu var uzskatīt politiķu valodu. Tā var tikt aktīvi izmantota politisko interešu virzīšanā. Politiķu vārdiem varētu būt acīmredzamas, bet arī apslēptas nozīmes. Ar dažādu slāņu atkodēšanu politiķu sacītajā nodarbojas diskursa analīze.

Runājot par valodu un politiku kā atsevišķām parādībām un to mijiedarbību, V. O. O'Bars izdala trīs attiecību formas:

- 1) valoda ietekmē politiskus procesus – tā cilvēku sevis pozicionēšana valodas/-u jautājumā ietekmē viņu politisko rīcību un dažreiz visu politisko sistēmu; vai, kā tas ir daudzās sabiedrībās, rakstnieka sacītais vārds var izraisīt politisku rezultātu;
- 2) politika ietekmē valodu, piemēram, situācijās, kad valsts pārvaldīšanas orgāni izmanto valodu kā instrumentu noteiktu politisku mērķu sasniegšanai; pie šīs kategorijas var pieskaitīt valodas politiku jeb valodas plānošanu;
- 3) valoda un politika mierīgi pastāv līdzās tā, ka neviena no tām negūst priekšroku [1, 4. lpp.] – šeit acīmredzot domātas valstis, kurās valodas jomas nav politiski relevantas.

Apskatot valodu kā politisku instrumentu, svarīgi pētīt, kas ir valodas izmantošanas objekts. Tā varētu būt tieksme dominēt politiski, ekonomiski vai kultūras jomā. Mēdz būt sabiedrības, kur noteiktās valodas prasme nodrošina tās lietotājiem politiskas, ekonomiskas vai cita veida privilēģijas. Pēc Henrija L. Bretona vārdiem, valoda kļūst par “konkurējošu grupu izslēgšanas ierīci” [4, 444. lpp.].

Ne mazāk svarīgi pievērsties valodas izmantošanas subjektam. Valodu var izmantot gan individuāli politiķi, gan politisko spēku apvienības, gan valdības. Pētot valodu saistībā ar politiku, svarīgi noskaidrot, kurš tieši apelē pie valodas, kādā kontekstā un ar kādiem nolūkiem. Kaut gan partijām varētu būt definēta valodas politika, gadās arī, ka to biedri pauž savu personisko viedokli, tādēļ jāpēta ne tikai partiju, bet arī to individuālo locekļu nostāja.

Uz kā balstās valodas spēks un spēja ietekmēt sabiedrību? Valoda ir cilvēku grupas reālās attīstības un sasniegumu produkts. Valodas spēks var balstīties likumdošanā, kad politiskās gribas rezultātā izlemts valodas statuss. Šajos gadījumos valodas spēku nosaka cilvēku apzināta darbība. Valodas spēks sakņojas arī to valodas runātāju prātos, kurus uzrunā valodas simboliskā nozīme. Kā raksta H. Bretons, valoda “neatvairāmi pārtop par sociālo simbolu, kurš ātri vien sāk ģenerēt pats savu mītu” [4, 445. lpp.]. Tādējādi valodas spēks var sakņoties arī virtuālajā vidē – idejās, nostāstos. Valoda kā simbols spēlē svarīgu lomu nacionālajā pašidentifikācijā.

Politiskie mērķi un rezultāti, kurus ar valodas palīdzību cenšas sasniegt politiķi, var būt daudzveidīgi. Multilingvālajā valstī atļauja lietot dažādas valodas kā oficiālu sazināšanas līdzekli var sekmēt cilvēku mobilizāciju un piedalīšanos politikā. Bet tikpat labi valoda var kļūt par nacionālā pārkuma ideju iemiesojumu, un tad tā kļūst izmantojama valodas nesēju pagātnes glorifikācijai un agresīvai pašidentifikācijai uz citādi runājošo rēķina [4, 395. lpp.].

Valoda un politika Taivānā

Taivānas politikas laukā vērojams īpaši plašs valodas izpausmju spektrs. Valodas jautājums iezīmē robežlīniju, kura sadala Taivānas iedzīvotājus divas naidīgās nometnēs. Vienu nometni (ar tās valodas nostādņem) nosacīti var saukt par DPP, savukārt otras nometnes pārstāvjus var nosacīti uzskatīt par GMD partiju (vārds “nosacīti” tiek lietots tādēļ, ka īstenībā situācija ir daudz komplicētāka, taču pētījumā neaplūkojam visas niansas). KTR arī uzmanīgi seko līdzī valodas jautājumiem Taivānā.

Jāuzsver, ka bez iepriekšminētajām raksturīgajām likumsakarībām ķīniešu kultūrā kopš senatnes valoda apzināta kā reālo sociālpolitisko attiecību svarīgs elements. Šī atziņa paradās jau senlaiku avotos, un kopš Ķīnas valsts pastāvēšanas valoda vienmēr atradusies valdnieku uzmanības lokā. Var teikt, ka jau Konfūcijs norādījis, cik nozīmīgi ir rūpēties par vārdu. Viņš apgalvo, ka cilvēkam jābūt “vārdos piesardzīgam” [5, 15. lpp.], ka zinošs cilvēks nekad “nezaudē vārdus” [5, 93. lpp.]. Konfūcijs rakstīja: “Cildenajam vīram pietiek ar vienu vārdu[...] Tādēļ vārdos nevar nebūt piesardzīgs!” [5, 93. lpp.]. Konfūcijam piedēvē ideju par to, ka vārdi regulāri jāmaina atbilstoši jaunām reālijām. Varētu nosaukt daudz piemēru no Ķīnas vēstures, kad valdnieki īstenoja savu politiku caur valodu un ar valodas palīdzību. Spilgtākais piemērs ir Ziemeļķīnas izlokšņu fonētikas izmaiņš pēc imperatora pavēles 13. gadsimtā, kad Ķīnā valdīja mongoļu Juaņu dinastija. Tika atcelts 5. tonis, jo mongoļiem tas bija grūti izrunājams. Kopš tā laika Ziemeļķīnas dialektu vārdos ir četras intonācijas. Varētu teikt, ka šādu Ķīnas politikai raksturīgu attieksmi pret valodu pārņēmuši arī mūsdienu politiķi gan KTR, gan Taivānā. Tas ir vispāratzīts fakts, un lūk, ko par to raksta Sjiņhua aģentūras korespondents: “Ķīnieši un taivānieši, gremdēdamies konfūcisma intelektuālajā mantojumā un sociāli politisko zināšanu izpratnē, jau ilgu laiku saprot, kā vārdi un valoda kopumā veido pamatu politikai un sociālajai struktūrai. Nosaukumi nosaka varas robežas. Šajā ziņā Konfūcijs bija zināmā mērā postmodernists; tik divarpus tūkstošus gadu vēlāk viņu panāca Rietumu sociālās teorijas tādu autoru personā kā Žaks Deridā” [6, b. lpp.].

Laikposmā no 2000. līdz 2008. gadam Taivānā tika realizēta t. s. taivānizācijas politika, kuru īstenoja DPP un kuras gala uzdevums bija īpašas Taivānas nācijas identitātes radišana un neatkarīgas valsts izveidošana. Jaunas identitātes radišanai tika pakārtots jaunas lingvistiskās situācijas izveidošanas jautājums. Ar DPP plāniem bija pretrunā līdz tam pastāvošā kārtība, kad oficiālās valodas funkciju Taivānas sabiedrībā pildīja mandarīnu jeb ķīniešu valodas Ziemeļķīnas / Pekinas izlokšne.

DPP izvērta savu lingvistiski politisko darbību vairākos virzienos:

- Patstāvīgas valodas statusu ieguva dienvidķīniešu valodas izloksnes, kuras izplatītas Taivānā; līdz ar to vienas ķīniešu valodas vietā parādījās vairākas radnieciskas valodas (robeža starp valodu dialektiem bieži ir visai trausla).
- Tika pazemināta tā dialekta loma, kurš līdz tam skaitījās par nozīmīgāko dialektu un kuru sauc par “valsts valodu” (*guo jui*), jo šis dialekts lielā mērā sakrīt ar Pekinas oficiālo valodu un asociējas ar cilvēkiem, kuri 1949. gadā bēga uz Taivānu.
- Priekšplānā tika izvirzīts tas dialekts, kurā pārsvarā runāja vietējie ķīnieši pirms Guomiņdana valdības pārcelšanās uz Taivānu 1949. gadā. Šis dialekts līdz tam oficiāli saucās naņminjue, bet DPP iniciatīvu dēļ šo nosaukumu nomainīja pret *huoklo* atbilstoši tam, kā to izrunā paši valodas / izloksnes lietotāji, jeb pret “taivāniešu valodu”, kā to neoficiāli dēvēja arī agrāk.
- Tika paplašināta Taivānas valodu saime, iekļaujot politiskajā dienas kārtībā t. s. aborigēnu tautu Austronēzijas valodas.
- Tika piesauktas arī kādreizējo Taivānas “kungu” valodas – holandiešu un japāņu – kā Taivānas iedzīvotāju mūsdienu valodas veidošanas vēsturiskais resurss.
- Taivānas sabiedrība no pārsvarā ķīniski runājošu cilvēku sabiedrības tika pārdēvēta par “valodu hibrīda” sabiedrību. Faktiski DPP vadībā Taivānā tika īstenots valsts multilingvālais projekts, kas vērsts uz to, lai caur valodu / valodām atrautu sabiedrību no Ķīnas un institucionalizētu Taivānas unikalitāti.
- Par īpašu DPP atbalstītu aktivitāti valodas jomā var uzskatīt jaunās transkripcijas tunjun piņjiņ (burt.: “vispārējās lietošanas savienotās skaņas”) uz latīņu burtu pamata izstrādi un ieviešanu. Darbs pie šīs jaunās transkripcijas ilga 10 gadus un tika sākts vēl tad, kad DPP atradās opozīcijā. Oficiāli Taivānas Izglītības ministrijas Valsts valodas attīstības padome akceptēja jaunās transkripcijas ieviešanas ideju 2000. gada novembra vidū – tajā pašā gadā, kad Taivānā varu pārņēma DPP pārstāvošs prezidents. Ar ko izskaidrojama šī steiga? Iespēja pierakstīt ķīniešu vārdus ar latīņu ābece palīdzību ir ļoti svarīgs elements ķīniešu valodas nesēju integrēšanā mūsdienu pasaulē. ĶTR pēc 1949. gada tika pieņemta transkripcijas sistēma haņjui piņjiņ (burt.: “ķīniešu valodas savienotās skaņas”) [7, 13.–15. lpp.], kura starptautiski atzīta un kura iemantoja popularitāti Taivānā 20. gs. beigās. Taivānai šajā ziņā panākumi bija pieticīgāki – vairākām latīniskotām transkripcijām pastāvēt, neguva priekšroku neviena – varbūt tāpēc, ka Taivāna pārsvarā orientējās uz īpašo ķīniešu fonētisko ābeci, kas ieviesta Ķīnā 20. gs. sākumā.

Jaunas transkripcijas autors pasludināja, ka viņa mērķis bija atspoguļot rakstībā Taivānā izplatīto Dienvidķīnas izloksņu skanējuma īpatnības pretstatā ĶTR pieņemtai transkripcijai, kas balstīta Ziemeļķīnas dialektos. Viņš paziņoja, ka “jaunā sistēma ļaus katram pārliecināties, ka Taivānā runā citādi nekā Ķīnā, pat ja cilvēks nesaprot, ko taivānietis ir pateicis” [cit. pēc.: 8, b. lpp.]. Īstenībā transkripcijai bija jāklūst par vēl vienu soli pretī taivāniešu īpašas valodu situācijas pieteikšanai, iespējams, ar tālejošiem plāniem nākotnē pāriet no hieroglifiem uz šo jauno latīniskoto ābeci.

Novērotāji blogos pamanīja, ka, ieviešot jauno rakstību, sākas neizsludināta vārdiska ofensīva pret ĶTR transkripciju: jaunās transkripcijas atbalstītāji sākuši izslēgt vārdus “ķīniešu valoda” no ĶTR ķīniešu valodas transkripcijas oficiālā nosaukuma, pārdēvējot to uz savu roku par “Pekinas transkripciju” vai par “Ķīnas transkripciju”, tādējādi pasvītrojot, ka šī rakstība taivāniešiem neder [9, b. lpp.].

Gala lēmums par jauno transkripcijas ieviešanu tika pieņemts 2002. gada jūlijā. Neilgi pirms tam tika atcelts no amata izglītības ministrs Dzens Džilans (*Ovid Tzeng*), pēc neoficiālām ziņām, par to, ka viņš atbalstīja ĶTR transkripciju [10, b. lpp.].

Atbildot uz V. O. O'Bara formulēto aicinājumu pētīt, “kā valodas faktori iesaistās politiskajos procesos un ietekmē to iznākumu” [1, 1. lpp.], redzam, ka DPP valdīšanas laikā valodas faktori aplūkojami ciešā saistībā ar politiskajiem procesiem. Runājot par iznākumu, var pieņemt, ka intensitāte, ar kādu DPP veica valodas izmaiņas, ietekmējusi vēlētāju vairākuma lēmumu vairs neatbalstīt šo partiju 2008. gadā. Pēc GMD partijas nākšanas pie varas valoda saglabāja savu svarīgo politisko lomu, bet valodas attīstības virzieni un ar tiem saistītā retorika būtiski mainījās. Politiskā cīņa valodas laukā turpinās, gūstot citas formas un aktualizējoties citām problēmām.

Taivānas līderi pārdefinē valodas politisko lomu: no neatkarīgas Taivānas identitātes līdzekļa valoda kļūst par instrumentu pozīciju satuvināšanai starp Taivānu un kontinentālo Ķīnu. Turpmāk minēti tikai daži fakti, kuri ilustrē valodas nozīmi abu pušu politiskā dialoga veidošanā:

- Neatsakoties pilnībā no multilingvālās retorikas, GMD partija aicina sabiedrību atgriezties pie ķīniešu valodas kā kopējas vērtības abos Taivānas šauruma krastos.
- 2008. gada 16. septembrī izpildvaras juaņš akceptēja pārēju uz haņjui piņjiņ. Iznākumā kopš 2009. gada 1. janvāra par Taivānas oficiālo transkripcijas sistēmu uz latīņu burtu pamata pieņemta ĶTR izmantojamā sistēma haņjui piņjiņ. Taivānas un ĶTR attiecību kontekstā tas nozīmē, ka ar latīņu ābece palīdzību ķīniešu vārdi abos Taivānas šauruma krastos turpmāk būs pierakstīti vienādi, piemēram, populārais ķīniešu uzvārds *Džans*, kuru līdz šim latīņu burtiem ĶTR rakstīja kā *Zhang*, bet atbilstoši Taivānas jaunajai transkripcijai kā *Jhang*, tagad arī Taivānā jāraksta kā *Zhang*. Ar valodu saistītās izmaiņas paredz Taivānas ielu nosaukumu plāksņu un autoceļu rādītāju nomainīšanu, dokumentācijas pielāgošanu jaunajām prasībām, skolu un universitāšu programmu pārveidi. Žurnālisti šīs pārmaiņas latīniskošanas sistēmā deviņu gadu laikā jau ir nodēvējuši par “lielo piņjiņ karu” [11, b. lpp.].
- Hieroglifiskās rakstības satuvināšana ir vēl viena problēma, ar kuru aizņemti GMD politiķu prāti. 20. gs. vidū ĶTR sākās vērienīga rakstības vienkāršošanas reforma, kuras rezultātā Taivānā un Ķīnā lietotās zīmes kļuva atšķirīgas, jo nu pastāvēja t. s. “pilnie” hieroglifi Taivānā un “saīsinātie” Ķīnā. Taivānieši ilgus gadus lepojās, ka saglabājuši ķīnizimju klasisko formu, turpretim Ķīnas vara uzskatīja, ka ar saīsināto hieroglifu palīdzību tai izdevies paaugstināt rakstītprasmes līmeni savu pilsoņu vidū. Tagad vērojama tendence, ka hieroglifu rakstības formas saplūst. 2009. gada jūlijā prezidents Ma Jindzju ierunājās, ka nepieciešams hieroglifus vienkāršot pēc ĶTR piemēra. Viņš teicis, ka cilvēkiem jāļauj rakstīt saīsinātajos hieroglifos, bet lai viņi mācētu lasīt arī tradicionālās zīmes [cit. pēc: 6, b. lpp.]. Lai saprastu šī priekšlikuma novitāti, jāņem vērā, cik nepieņemami GMD partija turējusies pie hieroglifu pilnajām formām visu to laiku, kamēr Ķīnas komunisti rakstības demokratizācijas vārdā īstenoja hieroglifu vienkāršošanas politiku. Ķīnas krastā izskan viedoklis, ka ĶTR varētu atgriezties pie zīmju senās formas. Lai satuvinātu pozīcijas, taivāniešu un ķīniešu starpā notiek konsultācijas, konferences, tiek īstenoti kopēji projekti vārdnīcu izveidošanā. 2009. gadā abu pušu zinātnieku sanāksmē tika iezīmēta Taivānas politisko līderu pozīcija hieroglifu pierakstīšanas jautājumā, jo, neraugoties uz dažādām lingvistiskām atšķirībām, kas radušās atsvešinātības gados, Taivānai un kontinentālajai Ķīnai ir kopīgs vēsturisks, filozofisks un kultūras mantojums. Taivānas Nacionālās politikas universitātes profesora Ču Sjiņmiņa vārdi, ka vienotas valodas spēks ir daudz lielāks par atšķirībām, kuras jāpārvar [6, b. lpp.], atspoguļo jauno pagrieziena politiku.

Rezultāti

Vairāku politikas pētnieku darbi liecina, ka valodas / politikas studijas var būt teorētiski relevantas. Valoda neaprobežojas tikai ar funkcionālu lomu vēstījumā apmaiņā, tai ir nozīmīga vieta politikas veidošanā. Politika ir varas attiecības, savukārt valoda ir atslēga uz šīm attiecībām. Tā ir atslēga uz varas īstenošanu un ietekmi.

21. gadsimta Taivānas politikas gadījums īpaši spilgti parāda valodu kā politikas fenomenu. Politiskās elites cīņā par varu un varas īstenošanu valoda piedalās ne tikai kā politisko ideju “ietērps”, bet arī kā politikas kodols; kā politiskās varas realizācijas instruments; kā ideoloģija jeb uz varu orientēta ideju kopa; kā pilsoniskās un valstiskās identitātes pamatelements.

Projicējot uz Taivānu vispārējās teorētiskās nostādnes valodas un politikas jomā, redzam, ka tās ir Taivānas politiskās situācijas pētīšanai noderīgs instruments.

Atgriežoties pie Henrija L. Bretona secinājuma par valodu kā “konkurējošu grupu izslēgšanas ierīci”, tam pamatojumu var rast Taivānas pagātnē un mūsdienās. Taivānas gadījumā no 19. gadsimta beigām līdz 1945. gadam tādas ierīces lomu spēlēja japāņu valoda. Pēc 1949. gada līdz pat 2000. gadam – ķīniešu valodas Pekinas (Ziemeļķīnas) dialekts. 2000.–2008. gadā – ķīniešu valodas divas Dienvidķīnas izloksnes. Pēc 2008. gada Ziemeļķīnas izloksne Taivānai kalpo par pamatu kopīgas platformas izveidošanai ar ĶTR.

Aplūkojot Taivānas gadījumu, var runāt par valodas ietekmi uz politiskiem procesiem. Taivānā mandarīnu (Ziemeļķīnas) dialekta privileģētais stāvoklis sabiedrībā izraisīja pretreakciju, un tā kopā ar citiem faktoriem 2000. gadā noveda pie vadošās politiskās partijas maiņas. Bet strauja mandarīnu dialekta statusa pazemināšana un neveiksmīgais valodu "hibrīda" radīšanas projekts 2008. gadā kļuva par vienu no argumentiem, kāpēc vadošā partija zaudēja vēlēšanās.

Valoda kā politisks instruments, ar kura palīdzību apraksta un pat nosaka politiskus procesus, Taivānas politikas pētniekam atklājas, vērojot aborigēnu tautu valodu statusa maiņu. Taivānas gadījumā aborigēnu tautu kultūru aizstāvēšanas idejas sākumā parādījās pret GMD partiju noskaņoto spēku retorikā un bija visai maz saistītas ar (gandrīz asimilēto) pašu Austronēzijas tautu pēcteču prasībām. Galvenais dzinējspēks aborigēnu valodu aizstāvības aktualizēšanai bija DPP vēlme rast sabiedrotos Taivānas sabiedrībā. Lai sasniegtu šo mērķi, bija svarīgi attālināt aborigēnu tautu valodas no ķīniešu valodas izplatības jomas un pasludināt tās par kaut ko īpašu. Kopumā pozitīvi vērtējot to, ka aborigēnu tautām un to valodām tagad ir pievērsta pastiprināta uzmanība, mūsu rakstā tomēr svarīgi atzīmēt, ka arī šis piemērs labi iekļaujas teorētiskajā gultnē.

Politikas un valodas teorētiķu aicinājums uzmanīgi analizēt valodas diskursa politisko subjektu atsauc prātā 90. gadu beigu notikumus Taivānā, kad GMD partijas priekšsēdētājs un ĶTR prezidents Li Denhuejs atklāti pauda savu personisko pozīciju valodas jautājumā. Tā atšķīrās no partijas viedokļa – viņš uzskatīja, ka publiskajā telpā jāpāriet uz t. s. taivāniešu valodu, uz vienu no Dienvidķīnas dialektiem, kurš plašāk izplatīts sabiedrībā. Tas bija Li Denhueja pirmais solis, kas vērsts pret viņa paša vadīto partiju, ar kuru viņš iznākumā sarāva attiecības. Šis piemērs vēlreiz parāda, ka valodai, kuru ne visi uztver kā politisku parādību, var būt politisks saturs un tālejošas politiskas sekas.

Valodas kā politiska simbola nozīmi var skaidri redzēt Taivānas politikajās batālijās. Ik vārds, kas atskan no politiskās skatuves, var izraisīt skaļu rezonansi sabiedrībā tikai tāpēc, ka tas simbolizē DPP vai GMD ieceres saistībā ar Taivānas neatkarību vai esošā politiskā formāta saglabāšanu un sakaru izveidošanu ar ĶTR. Abas oponentes partijas ļoti aktīvi izmanto valodas simbolisko resursu. 2007. gadā, kad DPP bija pie varas, prezidents Ceņš Šuibiaņs panāca, ka Čana Kaiši memoriālu pašā Taibejas centrā pārdēvē par Nacionālo Taivānas Demokrātijas memoriālu. Jaunais nosaukums, no vienas puses, simbolizēja atbrīvošanos no tā cilvēka vārda, kuru DPP biedri uzskata par Taivānas uzurpatoru, no otras puses, tas atgādina par saistēm starp DPP un demokrātiju. Viens no Ma Jīndzju priekšvēlēšanu solījumiem bija atgriezties pie memoriāla sākotnējā nosaukuma, kas tika izdarīts 2008. gadā, trīs mēnešus pēc inaugurācijas.

Secinājumi

Pētot Taivānas gadījumu, var veiksmīgi izmantot kopējās teorijas, kuras attīsta politikas zinātnieki valodas laukā. Tomēr, kā pamatoti norāda tie paši pētnieki, katra valoda ir īpaša un katra ar to saistītā kultūra, arī politiskā kultūra, ir īpaša. Tādēļ Taivānas politikas un valodas krustpunktus nevar skatīt atrauti no Ķīnas un Taivānas vēstures un kultūras.

Language and Politics: Taiwan, 21st Century

Abstract

The given paper examines the theoretical framework of a language as a research object in political science. Politics in Taiwan of the 21st century is taken as a case which explicitly shows the core role of language not only in describing and implementing politics, but, more significantly, in formation of politics itself.

Keywords: language and politics, Taiwan, Guomindang Party (GMD), Democratic Progressive Party (DPP), Chinese language, Taiwanese language, tongyong pinyin, hanyu pinyin.

Literatūra

1. O'Barr W. O. The study of language and politics // Language and Politics / Ed. by O'Barr W. O., O'Barr J. F. - The Hague: Mouton, 1976. - Pp. 1-7.
2. Džozefs Dž. Ē. Valoda un politika. - Rīga: Apgāds "Zinātne", 2008. - 13.-14. lpp.
3. Dallmayr F. Language and politics: why does language matter to political philosophy? - Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1984. - P. 8.
4. Bretton H. L. Political science, language, and politics // Language and Politics / Ed. by O'Barr W. O., O'Barr J. F. - The Hague: Mouton, 1976. - Pp. 395-445.
5. Konfūcijs. Apkopotas runas / Tulk. Jeļena Staburova. - Rīga: Neputns, 2006. - 12.-122. lpp.
6. Yang Yuntao. Traditional and simplified: different characters lead to same Chinese identity - Chinataiwan.org [Avots: Sjiņhua aģentūra, 13.07.2009.] // http://www.chinataiwan.org/english/specialreports/sr/csetcf_1/367/32768/201007/t20100709_1447640.htm (sk. 12.06.2011.).
7. Staburova J. Ķīniešu valodas īpašvārdi un to atveide latviešu valodā: Teorētiskie un praktiskie aspekti. - Rīga: Jāņa Rozes apgāds, 2006. - 13.-15. lpp.
8. Lin T. C. New tongyong pinyin system introduced. 2006, November 3 // <http://taiwanease.com/columns/news-from-the-renegade-provinc/new-tongyong-pinyin-system-int.php> (sk. 20.06.2011.).
9. Tongyong Pinyin // <http://www.pinyin.info/romanization/tongyong/index.html> (sk. 20.06.2011.).
10. Tongyong pinyin the new system for romanization. - Taipei Times, 2002, July 11 // <http://www.taipeitimes.com/News/taiwan/archives/2002/07/11/147813> (sk. 15.06.2011.).
11. [Taiwan Zhongwen yiyin jiang yi Hanyu pinyin daiti tongyong pinyin] 台湾中文译音将以汉语拼音代替通用拼音 (Taivānas ķīniešu valodas transkripcija *hanjui piņjīn* aizvieto *tunjun piņyiņ*) // <http://news.sina.com.cn/c/2008-10-07/081616408024.shtml> (sk. 12.06.2011.).

Nikolasa Onufa konstruktīvisms un diskursa analīzes metodoloģija

Māris Cepurītis

Rīgas Stradiņa universitātes doktorantūra

Kopsavilkums

Nikolass Grīnvuds Onufs (*Nicholas Greenwood Onuf*) ir viens no konstruktīvisma pieejas pamatlicējiem. 1989. gadā izdotajā darbā “Pasaule, ko paši veidojam” (*World of Our Making*) N. Onufs tiecas pārveidot līdz tam pastāvošo pozitīvo skatījumu uz starptautiskajām attiecībām, aktualizējot jautājumu par cilvēku ietekmi uz sociālo pasauli. Lai pamatotu iepriekš minēto un izveidotu pamatu konstruktīvisma pieejas attīstībai, N. Onufs apgalvo, ka “sociālās attiecības veido un rada cilvēkus – mūs – par tādām būtnēm, kādas mēs esam, un vienlaikus mēs veidojam pasauli, kāda tā ir, izmantojot pieejamās izejvielas un darot to, ko mēs darām viens ar otru, un sakot to, ko mēs sakām viens otram” [*Onuf*, 1998].

Konstruktīvisma skatījumā cilvēki veido sabiedrību (plašākā izpratnē) un sabiedrība veido cilvēkus. Piemēram, viena no cilvēku radītajām sabiedrībām jeb sociālajām konstrukcijām ir valstis, ko cilvēki ir izveidojuši un turpina veidot ar savām ikdienas darbībām un izteikumiem. Arī starptautiskās attiecības jeb attiecības starp sabiedrībām nav nekas vairāk kā mūsu radīta sociāla konstrukcija.

N. Onufs pārstāv to konstruktīvisma pamatteorētisku grupu, kas tiecas analizēt un skaidrot sociālo pasauli kā normu (*rules*) kopumu, tomēr atšķirībā no citiem šīs grupas pārstāvjiem, piemēram, Frīdriha Kratohvila, viņš īpašu uzmanību pievērš procesam, kādā normas tiek veidotas / veidojas. N. Onufa skatījumā elements, kas spēlē noteicošo lomu normu un arī sociālās pasaules veidošanā, ir valoda, jo tieši ar šī fenomena palīdzību praktiski ikvienam indivīdam ir iespēja tiekties ietekmēt pastāvošo sociālo realitāti.

Šis valodas nozīmes aspekts ir tas, kas padara N. Onufa konstruktīvisma pieeju pievilcīgu diskursa analīzes metodoloģijas pielietošanai empīriskajos pētījumos.

Atslēgvārdi: konstruktīvisms, diskursa analīze, valoda, runas darbības, normas, aģenti, metodoloģija.

Ievads

Nikolass Onufs ir viens no konstruktīvisma pieejas pamatlicējiem, kurš piedāvāja aplūkot sociālo pasauli kā valodā un runā balstītu pasauli. N. Onufa skatījumā valoda un runa ir tās, kas veido un maina sociālo pasauli, un šīs pasaules pētniecībai primārā uzmanība būtu jāvelta valodai un runai. Publikācijās N. Onufs uzmanību velta runas mijiedarbībai kā norisei, ar kuras palīdzību noteikta runa tiek nostiprināta un kļūst par sociālās pasaules elementu. Lai gan N. Onufs izvairās šo runas mijiedarbību dēvēt par diskursu, uz valodu, runu un to mijiedarbību balstītā pieeja ļauj pieņemt, ka sociālās pasaules pētniecību varētu veikt, izmantojot diskursa analīzes metodoloģiju.

Autora līdzšinējie pētījumi par N. Onufa konstruktīvisma pieeju un diskursa analīzi ir parādījuši, ka šīs konstruktīvisma pieejas plašums un iekšējo elementu klāsts ļautu izstrādāt savietojamu diskursa analīzes metodoloģiju. Šajā rakstā plānots vispārīgi analizēt N. Onufa konstruktīvisma pieeju, tās pamatelementus un izdarīt secinājumus par iespējām no šīs pieejas atvasināt savietojamu diskursa analīzes metodoloģiju.

Raksta pirmajā nodaļā plānots aplūkot Diskursa analīzes tipoloģiju, otrajā nodaļā – N. Onufa konstruktīvisma pieejas pamatelementus, savukārt trešajā tiks analizēts, kā N. Onufa konstruktīvisma pieeja būtu pielietojama kā diskursa analīzes metodoloģija.

Darba mērķis, materiāls un metodes

Pētījuma mērķis ir noskaidrot, vai N. Onufa konstruktīvisma pieeja ir izmantojama, lai veidotu diskursa analīzes metodoloģiju. Rakstā aplūkotas N. Onufa un citu konstruktīvisma autoru publikācijas, kā arī raksti par diskursa analīzes metodoloģiju. Darbā izmantota literatūras analīzes metode.

Diskursa analīze

Balstoties uz Nelsona Filipa (*Nelson Phillips*) un Sintijas Hārdijas (*Cynthia Hardy*) kritērijiem, diskursa analīzes metodoloģijā svarīgi ir divi vektori, kur pirmais atspoguļo konkrētās metodoloģijas fokusu uz tekstiem no vienas puses un plašāku kontekstu no otras puses. Otrā vektorā no vienas puses ir pieejas, kas vairāk tiecas analizēt varas attiecības un dinamiku (kritiskās pieejas), bet no otras puses ir pieejas, kas analizē procesus, kas veido sociālo realitāti (konstruktīvistu pieeja) [*Phillips, Hardy, 2002*]. Saskaņā ar N. Filipa un S. Hārdijas klasifikāciju ir iespējams izšķirt četras pieejas diskursa analīzei: sociālingvistisko analīzi, interpretatīvo strukturālismu, kritisko diskursa analīzi un kritisko lingvistisko analīzi.

Sociālingvistiskā analīze balstās konstruktīvisma pieejā un ir orientēta uz tekstu analīzi. Izmantojot šo pieeju, pētnieki primāri analizē tekstu un gandrīz nemaz nepieskaras plašākam kontekstam, kurā šie teksti pastāv. Tāpat praktiski nemaz netiek aplūkotas varas attiecības, kas atspoguļojas tekstos. Šīs pieejas pētnieki tiecas izprast, kā teksti ir veidoti un konstruēti un kā tie darbojas, lai organizētu un konstruētu sociālās pasaules parādības [*Phillips, Hardy, 2002*]. Šī pieeja ietver arī apakšpieejas: literāro analīzi, retorikas analīzi un mikrodiskursa analīzi.

Interpretatīvā strukturālisma pieeja analizē sociālo kontekstu un to papildinošo diskursu. Pretēji sociālingvistiskajai pieejai tā ir pielietojama, lai analizētu, kā veidojas un ko ietekmē diskursīvais konteksts, fokusējoties ne tik ļoti uz tekstiem, bet gan vairāk uz kontekstu plašākā izpratnē. Šajā pieejā papildus tekstu analīzei tiek pielietoti arī arhīvu materiāli un intervijas, kurās iespējams gūt iekšēju skaidrojumu par tekstu iekļaušanos kontekstā [*Phillips, Hardy, 2002*]. Atšķirībā no kritiskās diskursa analīzes interpretatīvā strukturālisma pieeja gan praktiski nepievērš uzmanību varas attiecībām diskursa gaitā.

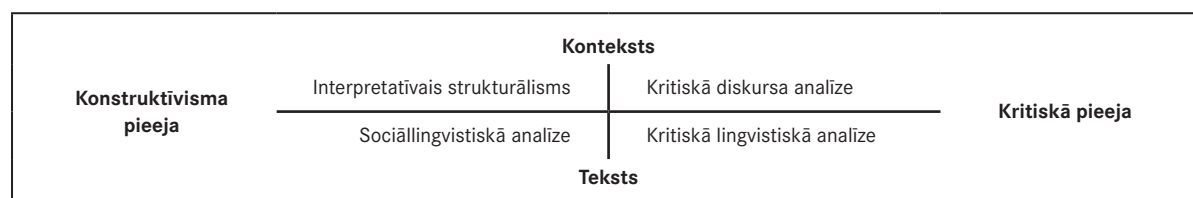
Kritiskā diskursa analīzes skatījumā primārais mērķis ir analizēt, kā diskursīvās darbības izveido un uztur nevienlīdzīgu varas sadalījumu. Šī pieeja ļauj analizēt, kā diskurss ietekmē varas attiecības starp aģentiem, piemēram, privileģējot vienus, bet citiem piešķirot pakārtotu lomu. Tas tiek aplūkots, analizējot, kā tiek veidoti noteikti koncepti, objekti un subjektu pozīcijas [*Phillips, Hardy, 2002*]. Kritiskā diskursa analīze līdzīgi interpretatīvajam strukturālismam ļauj analizēt ne tikai tekstu, bet arī plašāku sociālās pasaules kontekstu.

Kritiskā lingvistiskā analīze līdzīgi kritiskajai diskursa analīzei primāri pēta varas attiecību veidošanu un uzturēšanu diskursa gaitā. Atšķirībā no kritiskās diskursa analīzes šajā pieejā lielāka uzmanība tiek veltīta tekstu mikrodinamikas analīzei, proti, tam, kā tekstos atspoguļojas varas attiecības.

Iepriekš aplūkotās pieejas var iedalīt atkarībā no katras pieejas atrašanās konteksta – teksta vektorā vai konstruktīvās–kritiskās pieejas vektorā (sk. 1. att.).

1. attēls. Diskursa analīzes pieeju dalījumu shēma [*Phillips, Hardy, 2002*]

Scheme of approaches to discourse analysis [*Phillips, Hardy, 2002*]

Pirmajā attēlā redzamais dalījums ir svarīgs, lai izprastu diskursa analīzes lauku, tomēr svarīgi ir uzsvērt arī klasifikācijas autoru viedokli, ka diskursa analīzes pieejas ne vienmēr stingri ietilpst kādā no šīm grupām, proti, ir arī pieejas, kas “šķērso robežas”. Viena no pieejām, kas ietver vairāku pieeju elementus, ir uz N. Onufa konstruktīvisma teoriju balstītā diskursa analīzes pieeja. Šī pieeja, kas turpmāk tiks aplūkota detalizētāk, ierindojama interpretatīvā strukturālisma kategorijā gan pieejas konstruktīvā rakstura dēļ, gan tāpēc, ka pieeja primāri analizē kontekstu, nevis specifiskus tekstus.

Vienlaikus N. Onufa konstruktīvisma pieejā ar valodu un runas darbībām (tekstiem) tiek veidoti aģenti, piešķirot tiem noteiktu lomu. Šajā gadījumā ir iespējams runāt par varas sadalījumu, jo, piešķirot aģentam noteiktu lomu, viņam tiek dota vara un šādi veidojas varas attiecības ar citiem diskursa aģentiem. Varas attiecību atklāšana savukārt ir kritiskās diskursa analīzes pieejas centrālais jautājums. No iepriekš minētā var secināt, ka N. Onufa diskursa analīzes pieeja atrodas starp interpretatīvā strukturālisma un kritiskās diskursa analīzes pieejām, apvienojot elementus no abām. N. Onufa pieeja arī ietver vairākus papildinājumus diskursa analīzes pieejai, kas tiks aplūkoti turpmākajās nodaļās.

N. Onufa konstruktīvisma pieeja

Lai varētu izpētīt, vai no N. Onufa konstruktīvisma pieejas var attīstīt diskursa analīzes metodoloģiju, tiks analizēti šīs konstruktīvisma pieejas trīs savstarpēji saistīti elementi – runa (*speech*), rīcība (*deeds*) un normas (*rules*) [Zehnfuss, 2002]. Rīcību var uzskatīt par galveno un arī vispārīgāko elementu, jo tā var izpausties kā runa vai kā fiziskas darbības. No runas darbībām savukārt veidojas normas, kas ietekmē rīcību, šādi veidojot trīs minēto elementu mijiedarbību.

Katrai rīcībai ir noteikta nozīme, līdz ar to rīcība ir tā, kas veido sociālo realitāti. N. Onufa skatījumā rīcība ir vairāk runas, nevis fiziska darbība. Šāds skatījums ir balstīts uz runas teoriju, kas apskata valodu gan kā sociālo pasauli attēlojošu / aprakstošu (*representative*), gan performatīvu (*performative*) jeb paredzētu noteiktu funkciju izpildei. Individīdi var izmantot vārdus, lai attēlotu rīcību un lai arī veiktu šo rīcību [Zehnfuss, 2002].

Ņemot par pamatu konstruktīvistu pasaules dalījumu sociālajā un materiālajā (lai gan viena no otras nav pilnīgi nošķirama), rīcība atrodas uz sociālās un materiālās pasaules robežas un nodrošina saikni starp abām pasaulēm. “Rīcība ir saprotama tikai saistīti kā sociāla konstrukcija un dabisks notikums, ko radījis prāts, bet kurai ir parādības raksturs” [Zehnfuss, 2002]. Katrai rīcībai ir noteikta nozīme, kas tai tiek piešķirta sociālajā pasaulē, tomēr, tikai to pielietojot materiālajā pasaulē, tā iegūst jēgu. Piemērs ir idejas, kas pašas par sevi, ja tās netiek īstenotas faktiski, ir bez nozīmes. Nozīmi tās iegūst tikai tad, ja tās tiek realizētas materiālajā pasaulē. Idejas arī var tikt realizētas gan kā runas, gan fiziska darbība, šādi kļūstot par rīcību.

Raugoties no diskursa analīzes pieejas pētnieku pozīcijām, rīcības skaidrojums katrai no pieejām būtu atšķirīgs, piemēram, skatījums par rīcības nozīmi nebūtu saderīgs ar postmodernistu skatījumu uz tekstu kā primāro elementu, jo tam, kas atrodas ārpus teksta un diskursa, nav nozīmes. Savukārt citi diskursa analīzes teorētiķi un praktiķi, piemēram, Henriks Larsens, pievēršoties ārpolitikas pētniecībai, apgalvo, ka ārpolitiskais diskurss ir tikai viens no ārpolitiku ietekmējošiem faktoriem, jo sava nozīme ir arī citiem faktoriem. Vienlaikus šiem faktoriem ir jāatspoguļojas diskursā [Larsen, 1997].

Atsaucoties uz Aristoteli, N. Onufs apgalvo, ka “tikai cilvēkiem ir “runas dāvana” (*the gift of speech*) [Onuf, 2006]. Valoda ir cilvēku savstarpējās mijiedarbības neatņemams elements. Runa kā viens no rīcības izpausmes veidiem saista materiālo un sociālo pasauli. Runa izpaužas konkrētās runas darbībās (*speech acts*) [turpmāk tekstā – runa], kur sistemātiski tiek saistīti runātāju nolūki ar viņu lingvistisko aktivitāti [Zehnfuss, 2002].

Tieši ar valodas palīdzību cilvēki konstruē sociālo pasauli, jo ar valodas palīdzību tiek atspoguļota gan pašreizējā realitāte, gan veidota turpmākā. Runa ir sociāla darbība, kas vairumā gadījumu tiek izteiktas šādā formā: “Es [darbības vārds, piemēram, deklarēju, pieprasu, apsolu], ka [konkrētais priekšlikums]” [Zehnfuss, 2002]. Cilvēku atbildes uz šiem izteikumiem izriet no katra cilvēka izvēles, turklāt tās ne vienmēr ir atbildes runas formā. Šo runas un turpmāko atbilžu kopējā struktūra (*pattern*) ar laiku iegūst

normatīvu raksturu, jo konkrētas darbības tiek saistītas ar noteiktām izvēlēm un cerībām (*expectations*), tā liekot pamatu normām. Valoda tādējādi iegūst normatīvas sekas [Onuf, 2001], jeb ar valodas palīdzību tiek noteiktas robežas turpmākajām darbībām.

N. Onufa skatījumā valodas un sociālās pasaules saistība var izpausties trīs runas veidos: pārliecināšanas (*assertive*) runā, direktīvu (*directive*) runā un uzņemšanās (*commissive*) runā.

Runa kā pārliecināšana vai nu atspoguļo pastāvošo vārdu un sociālās pasaules saistību, vai arī piedāvā jaunu saistības veidu jeb piedāvā akceptēt izteiktā piedāvājuma saturu. Ar pārliecināšanu aģents cer, ka viņa pausto izteikumu klausītāji pieņems, piemēram, veicot kādu darbību. Pārliecināšanas runā gan nav ietverts tiešs uzdevums šo darbību veikt.

Runa kā direktīva piemēro pasauli vārdiem jeb aizsāk darbības, kas maina sociālo pasauli. Direktīva liek klausītājiem veikt kādu darbību, šādu uzdošanu ietverot jau pašā izteikumā, piemēram, "personai X jāizdara Y" [Kubalkova, 2000].

Runa kā uzņemšanās savukārt piemēro vārdus pasaulei, jeb ar to palīdzību notiek pārliecināšana par noteiktā sociālās pasaules stāvokļa pareizību [Zehnfuss, 2002]. Citiem vārdiem sakot, uzdošanas runa veido solījumus, bet tikai gadījumos, kad citi aģenti tos akceptē. Ja citi aģenti neakceptē šo solījumu un ja konkrētais aģents turpina no tā vadīties, viņam nāksies samierināties ar sekām, kas izriet no solījumu neakceptēšanas [Onuf, 2001]. Uzņemšanās runa veidota, ietverot izteikumu: "Es apgalvoju, ka veikšu darbību Y" [Kubalkova, 2000]. Uz šo trīs veidu runas izpausmju bāzes veidojas trīs normu veidi.

Kā jau minēts, N. Onufa skatījumā normas ir saikne starp indivīdiem un sabiedrību (sociālo pasauli). Normas padara indivīdus par noteiktiem aģentiem. Normas ir arī tās, kas nodrošina aģentu ar izvēles alternatīvām. Ar normām šeit nav jāsaprot tikai juridiski nostiprinātas vai rakstītas normas, piemēram, valstu likumi vai starptautiskie līgumi. Normas ir jāskata daudz plašākā mērogā. Tās veidojas no runas, kad tā tiek institucionalizēta (tā tiek pieņemta, un to turpina lietot arī citi aģenti).

N. Onufa skatījumā normas balstās trīs runas veidos, turklāt normu izpratnē ir jāņem vērā arī iepriekš minētais par katras runas veida īpašībām. Normas, kas balstās uz pārliecināšanu, "informē aģentus par pasauli – par lietu kārtību un to, kā tās darbojas – un informē arī par sekām, kas visdrīzāk būs, ja šī informācija netiks ņemta vērā" [Onuf, 1998]. Šīs kategorijas normas jeb instruktāžas normas (*instruction-rules*) veido plašu normu kopumu, kur ietvertas vispārīgi izteiktas normas, piemēram, suverenitāti var uzskatīt par šāda veida normu. Vienlaikus šajā kopumā ietilpst arī normas ar augstu detalizācijas pakāpi, piemēram, instrukcijas elektronikas preču izmantošanai, kārtība, kā tiek pieņemti Ministru kabineta noteikumi, likumi.

Direktīvu normas (*directive-rules*), kas balstās direktīvas runā, tieši norāda uz kādu noteiktu aģentu rīcību, piemēram, aizliegts šķērsot krustojumu pie sarkanās gaismas. Direktīvu normas daudzkārt ietver arī sankcijas, kas tiks piemērotas, ja normas netiks ievērotas. Informācija par iespējamām sekām ļauj racionāliem aģentiem pieņemt labāko lēmumu par turpmāko rīcību – proti, vai ievērot šos noteikumus vai ne.

Trešās kategorijas – uzdošanas – runa nodrošina pamatu saistību normām (*commitment-rules*), kas veidojas, kad vairākkārt tiek atkārtotas noteikto aģentu saistības un atbildes uz tām. Šīs normas vislabāk iespējams atpazīt pēc to ietekmes jeb tiesībām un pienākumiem, kas no tiem izriet. Vairumā gadījumu ar normām noteiktās viena aģenta tiesības uzliek citiem aģentiem pienākumu tās ievērot, piemēram, tiesības piedalīties vēlēšanās noteiktam aģentu kopumam uzliek par pienākumu nodrošināt šo tiesību izpildi, sarīkojot vēlēšanas. Katram no iepriekš minētajiem runas darbību un normu veidiem ir sava funkcija jeb īpaša pieeja, kā panākt noteiktas darbības izpildi – instruējot, norādot un saistot.

Normas var būt gan nerakstītas, piemēram, pienākumu sadalījums ģimenē. Šādas normas nebūtu zināmas lielai sabiedrības daļai, bet gan tikai ģimenei. Vienlaikus var pastāvēt normas, kuras ir plaši zināmas vai vispārzināmas. Visbeidzot, pastāv normas, kuras dažādos līmeņos apstiprina un pastiprina citas normas, šādā veidā tās padarot par likumīgām [Onuf, 1998]. Sabiedrībā likumīgas kļūst tās normas, kuras apstiprina visvairāk aģentu, piemēram, ja aizvien vairāk un vairāk aģentu sāk izpildīt noteiktu darbību, reaģējot uz citu darbību, tad šī darbību struktūra pārtop par normu, tiek nostiprināta un padarīta par likumīgu. Tas gan automātiski nenozīmē, ka normas kļūst par rakstītām un juridiski saistošām.

Sociālajā pasaulē līdzīga satura normas veido institūcijas (citādi zināmas kā režīmi). Institūcijas var būt gan vienkāršas, saturot nelielu skaitu normu, vai sarežģītas, tās veidojot lielam skaitam normu. Sarežģītās institūcijās arī ir sastopami visi normu veidi. Normu veidu proporcijas dažādās institūcijās var atšķirties, šādi arī iezīmējot noteiktu institūciju īpašības un raksturu. Valsts vai sabiedrība šādā skatījumā ir uzskatāma par institūciju. Arī starptautiskā sistēma ir institūcija, kurā dominē liels daudzums saistošo normu (starptautiskās tiesības), bet tās papildina vēl lielāks skaits instruktāžas normu [Onuf, 1998].

Sabiedrībā, vienalga, vai tā ir indivīdu, indivīdu grupu vai valstu sabiedrība, normas ir tās, kas nosaka sabiedrības iezīmes. Kad sabiedrībā dominē instruktāžas normas, par sabiedrības definējošo iezīmi kļūst statuss, bet pārvaldība notiek ar ideju un ticību palīdzību. Šādi veidotā sabiedrībā aģenti valda, pārliecinot citus aģentus, lai tie pieņem viņu ticību un pārliecību, vai to iedves (indoctrinate). Normas, kas ir tikušas iedvestas, ir uzskatāmas par hegemoniskām, un sabiedrības, kuru pamatprincipi tiek uzturēti ar instruktāžas normām, ir hegemoniski pārvaldītas [Onuf, 1998].

Savukārt institūcijās vai sabiedrībās, kas balstās uz direktīvu normām, amats jeb postenis ir sabiedrības svarīgākā iezīme. Šādās sabiedrībās amati (aģenti) ir izkārtoti vertikālā "pavēļu ķēdē" (*chain of command*) un katrs aģents izmanto visus resursus, kas ir viņa amata / posteņa rīcībā, lai īstenotu normas, kas viņam ir jāīsteno noteiktajā amatā. Kā šādas institūcijas piemērs ir minama armija, kas tiek pārvaldīta virzienā no augšas uz leju. Kā armiju, tā arī citas sabiedrības, kurās dominē direktīvu normas, var uzskatīt par hierarhiskām institūcijām. Ja aplūkojam valsti kā tiesisku konstrukciju, arī var novērot hierarhisku kārtību. Gadījumos, kad direktīvu normas ir likumīgas, arī hierarhija ir oficiāla. Valsts gadījumā jāpiebilst, ka tīras oficiālās hierarhijas ir sastopamas visai reti, jo tās papildina ar hegemoniskām idejām. Hierarhijas un hegemonisko ideju apvienojums rada autoritāti (*authority*), kurai dotas legītimas kontroles tiesības [Onuf, 1998].

Institūcijās, kurās dominē saistību normas, sabiedrības svarīgākā iezīme ir loma (*role*). Šādās institūcijās aģentiem ir vairākas lomas, kuras tiek noteiktas, atsaucoties uz citu aģentu lomām. Institūcijās reti kurš aģents ir uzskatāms par valdošo, tieši tādēļ saistību normas ir tās, kuras papildina oficiālās hierarhijas, nodrošinot, lai hierarhijā vadošie aģenti nepārsniedz savas pilnvaras. Tas tiek veikts, dodot iespēju pārējiem aģentiem radīt normas, kas var tikt pielietotas, lai ierobežotu vadošo aģentu rīcību [Onuf, 2006].

Saistību normu gadījumā veidojas heteronomija (*heteronomy*) – situācija, kurā pastāv autonomi aģenti, kuru rīcību ietekmē citu aģentu autonomija [Onuf, 1998]. Pēc N. Onufa domām, starptautiskā sabiedrība ir uzskatāma par heteronomiju, nevis anarhiju, jo starptautiskajā sabiedrībā aģenti – lielākoties valstis – ir autonomas (suverēnas) tādā nozīmē, ka tās nav pakļautas kādai augstākai autoritātei. Vienlaikus to rīcību ierobežo citi autonomie aģenti.

Pieminētās trīs veidu runas darbības un no tām izrietošās normas ir uzskatāmas par vienu no N. Onufa konstruktīvisma pieejas centrālajiem balstiem. Attiecīgi šim balstam ir jābūt arī svarīgākajam elementam no šīs pieejas izrietošās diskursa analīzes metodoloģijā.

N. Onufa konstruktīvisms kā pamats diskursa analīzes metodoloģijai

Ņemot vērā trīs runas veidus – pārliecināšanu, direktīvas, uzņemšanos, no tām izrietošās normas – instruktāžas, direktīvas un saistības, kā arī citus N. Onufa konstruktīvisma pieejas pamatelementus, ir iespējams attīstīt diskursa analīzes metodoloģiju, kas pielietojama vienlaikus ar konkrēto konstruktīvisma teoriju.

Kā jau minēts raksta sākumā, konkrētā diskursa analīzes pieeja ierindojas starp interpretatīvā strukturālisma un kritiskās diskursa analīzes pieejām, apvienojot analīzes elementus no abām. Abu šo pieeju elementu izpaušme ir rodama, veidojot diskursa analīzes pieeju, kas balstīta uz trīs runas un normu veidiem, to savstarpējo mijiedarbību institūciju veidošanā, kā arī aģentu lomu turpmākā normu radīšanā.

Saskaņā ar N. Onufa pieeju visa pamatā ir runa, kurai nostiprinoties tiek veidotas konvencijas, normas, institūcijas un aģentiem tiek piešķirtas noteiktas lomas. Atslēgvārdi, kas tiek izmantoti runas darbības nostiprināšanai, ir mijiedarbība un atkārtošana, jo tieši runas darbību mijiedarbības rezultātā

var runāt par to turpmāku attīstību. Savukārt atkārtošana ir svarīga, jo mijiedarbības rezultātā vairākas pretrunīga satura runas darbības var kavēt normu veidošanos. Lai runas darbības varētu pārtapt normās, ir svarīgi, lai tās mijiedarbībā ar citām normām tiktu atkārtotas.

N. Onufa konstruktīvisma pieejas kontekstā tieši runas darbību un normu mijiedarbību, kuras gaitā runas darbības tiek nostiprinātas, var dēvēt par diskursu. Lai būtu iespējams noteikto runas darbību mijiedarbības kopumu dēvēt par diskursu, ir svarīgi, lai runas darbības būtu par konkrētu tematu. Vienots temats kā diskursa kritērijs ir nepieciešams, arī lai atvieglotu konkrētā diskursa analīzi, jo temats ļauj definēt aptuvenās diskursa robežas. Lai no N. Onufa konstruktīvisma pieejas atvasinātā diskursa analīzes metodoloģija būtu praktiski pielietojama, ar diskursu tiks saprasta vienam tematam piederošu runas darbību mijiedarbību kopums. Diskurss šādā skatījumā tiek attiecināts arī uz normu mijiedarbību, jo normas ir nostiprinātas runas darbības.

Izmantojot praktisku piemēru par valsts ārpolitiku, diskurss būtu gan aģentu (amatpersonu, politiķu) izteikumi par ārpolitiku, gan valsts normatīvie akti (oficiālās normas), kas skar ārpolitikas jautājumus. Diskursa gaitā būtu iespējams analizēt, kāda ir aģentu rīcība, lai saglabātu vai mainītu jau nostiprinātās normas.

Kā iepriekš minēts, aģentus veido runas darbības un, jo īpaši, normas. Vienlaikus aģenti ar runas darbību palīdzību rada normas, šādi, piemēram, radot jaunus aģentus vai citādi mainot politisko realitāti. Šis process nozīmē, ka diskursa gaitā aģentus nevar uzskatīt par statiskiem, proti, aģenti ir mainīgi – mainoties normām noteiktā diskursa gaitā, diskursā var iesaistīt arī citus aģentus, piemēram, par aģentiem var kļūt bijušie ārējie novērotāji [Onuf, 1998].

Šāda aģentu mainība, no vienas puses, atspoguļo arī diskursu kā mainīgu vidi, tajā pat laikā apgrūtinot pētnieka darbu, jo pētniekam, vadoties no runas darbībām un normām, ko izplata “sākotnējie aģenti”, ir jāspēj identificēt “jaunos aģentus”. No otras puses, aģentu identifikācijas problēma ir atkarīga no izvēlēta diskursa apjoma gan runas darbību un normu ziņā, gan apskatāmā laika apjoma ziņā. Jo plašāks būs diskursa pamattemats un analīzes laika periods, jo lielāks būs aģentu mainīgums. Nav iespējams noliegt situāciju, ka kāda konkrēta diskursa gaitā arī ilgākā laika periodā aģentu mainība faktiski nenotiek. Šādā situācijā ir iespējams runāt par runas darbību pastāvīgumu, kas var būt sastopams diskursos, kuros dominē direktīvu normas.

Pēc diskursa definēšanas ir nepieciešams analizēt diskursa analīzes turpmāko virzību, kurai, lai būtu saskaņā ar N. Onufa konstruktīvisma pieeju, ir jāietver trīs runas un normu veidu mijiedarbību analīze. Kā iepriekš minēts, pastāv trīs runas veidi – pārliecināšanas, direktīvu, uzņemšanās – un no tām izrietošās trīs veidu normas – instruktāžas, direktīvu un saistību. Katrs no runas darbību un normu veidiem ietver sava veida īpašības, ko iespējams atklāt, identificējot konkrētos veidus diskursa gaitā.

Vendulka Kubalkova (*Vendulka Kubálková*) ir pievērsusies N. Onufa trīs runas darbību un normu turpmākai analīzei, kā arī tam, kā atpazīt katru no runas veidiem. Pēc V. Kubalkovas uzskatiem instruktāžu normas satur šādus vai līdzīgus formulējumus: “Es saku; ziņoju; uzstāju; piešķiru (*attribute*); nepiekrītu” [Kubalkova, 2000]. Direktīvu normas satur šādus izteikumus: “Es lūdzu; lūdzu; atļauju; pavēlu; pieprasu” [Kubalkova, 2000]. Saistību normas satur šādus vai līdzīgus formulējumus: “Es apsolu; piedāvāju” [Kubalkova, 2000].

V. Kubalkovas skatījumā instruktāžas un saistību normas ir uzskatāmas par normatīvi vājām, bet direktīvu normas par stiprām. Pamatojums šādam skatījumam ir rodams katras normas veidotajās institucionālajās struktūrās, kas direktīvu gadījumā ir hierarhiskas, instruktāžas normu gadījumā hegemoniskas, bet saistību normu gadījumā heteronomiskas. Papildu pamatojums normu spēkam ir to nodrošināšanas mehānisms vai sankcijas, kas direktīvu normu gadījumā ir ārējas, bet instruktāžas un saistību normu gadījumā ir iekšējas un drīzāk atbalstošas, nevis nosodošas [Kubalkova, 2000]. Praktiski veicot diskursa analīzi, konkrētā diskursa gaitā būs sastopamas visu veidu runas darbības un normas, kas nozīmē, ka pētniekam ir jātiecas noskaidrot, kurš no veidiem ir dominējošais, lai šādi varētu izdarīt secinājumus par varas attiecībām konkrētā diskursa gaitā. Pieturoties pie katra normas veida formulējuma, veicot diskursa analīzi, ir iespējams noskaidrot, kā ikviens aģents redz sevi diskursa gaitā, proti, pēc viņa runas darbību veida var izdarīt secinājumus par viņa lomu šajā diskursā.

No N. Onufa konstruktīvisma pieejas atvasinātajā diskursa analīzes metodoloģijā norādīts, ka primārais fokuss tomēr ir nevis uz diskursa struktūru un aģentiem, bet gan uz runas darbībām un normām, ko tās veido. Šī diskursa analīzes pieeja ļauj analizēt, kā runas darbības to mijiedarbības rezultātā kļūst par normām, vai to, kā noteikts izteikums konkrēta diskursa gaitā tiek nostiprināts, iegūstot normatīvo spēku, kas var turpmāk ietekmēt citu normu veidošanos. Šī pieeja faktiski ļauj dekonstruēt analizējamo diskursu, izpētīt, kā pastāvošās normas un institūcijas ir tikušas veidotas un kādi aģenti ir ietekmējuši šo institūciju īpašības.

Šī diskursa analīzes metodoloģija gan neļauj automātiski atbildēt uz jautājumu par analizējamā diskursa robežām, proti, kā noteikt, kur beidzas viens diskurss un kur sākas nākamais. Šīs pieejas ietvaros tiek piemērots temata kritērijs, tomēr līdzīgi kā citās pieejās arī šis kritērijs nenodrošina precīzu un automātisku diskursa robežu noteikšanu – šī uzdevuma izpilde tiek atstāta pētniekam.

Secinājumi

N. Onufa konstruktīvisma pieejas skatījumā elements, kas spēlē noteicošo lomu sociālās pasaules veidošanā, ir valoda, jo tieši ar šī fenomena palīdzību praktiski ikvienam indivīdam ir iespēja tiekties ietekmēt pastāvošo sociālo realitāti. Šis valodas elements padara N. Onufa konstruktīvisma pieeju par pievilcīgu bāzi diskursa analīzes metodoloģijas izstrādei. Šī pētījuma gaitā N. Onufa konstruktīvisma pieeja tika aplūkota tieši kā bāze turpmākai no šīs pieejas izrietošai diskursa analīzes metodoloģijas izstrādei.

Var secināt, ka, pateicoties valodas fokusam, N. Onufa konstruktīvisma pieeja ir piemērota, lai no tās attīstītu diskursa analīzes metodoloģiju, kas ierindotos starp interpretatīvā strukturālisma un kritiskās diskursa analīzes pieejām, šādi panākot gan plašāku skatu uz diskursu, gan ļaujot analizēt varas attiecības diskursa gaitā un to, kā runa diskursā piešķir aģentiem noteiktas lomas. No aģentu lomām vai amatiem savukārt ir atkarīga aģentu spēja piedalīties turpmākā normu veidošanā.

Diskurss šīs metodoloģijas robežās tiek skaidrots kā runas darbību par noteiktu tematu mijiedarbības kopums. N. Onufa diskursa analīzes metodoloģija ļauj analizēt, kā runas darbības veido normas diskursa gaitā. Savukārt analizējot runas darbību un normu veidus, var izdarīt secinājumu par varas attiecībām diskursa gaitā un aģentu ietekmi uz jaunu normu veidošanu vai pastāvošo normu nostiprināšanu.

Pētījums ļāva secināt, ka N. Onufa konstruktīvisma pieeja ir piemērota, lai no tās varētu attīstīt saderīgu diskursa analīzes metodoloģiju. Pilnvērtīgai šīs metodoloģijas pārbaudei ir nepieciešams veikt turpmākus empīriskus pētījumus, kas ļaus šo metodoloģiju papildināt ar praktiskiem aspektiem.

Nicholas Onuf's Constructivism as Basis for Discourse Analysis Methodology

Abstract

The aim of this article is to examine if Nicholas Onuf's approach to Constructivism can be considered as basis for analyzing discourse. The main argument is that N. Onuf's Constructivism has inner capacity for becoming a basis for compatible methodology for analyzing discourse.

The article in detail examines the approach of Constructivism developed by N. Onuf. Special focus is given to theory of speech, speech acts and norms that can be considered as prime instruments for constructing social world. In the centre of N. Onuf's Constructivism are three types of speech acts – assertive, directive and commissive – from which three types of rules – instruction, directive and commitment – are developed. Each type of speech act and rule has its own unique characteristics. Every of rule, when integrated in institutions, creates its own unique structure of power relations.

This research article lets us conclude that N. Onuf's Constructivism has no inner restrictions to become a basis for developing methodology for discourse analysis; although to fully test the practical application of this discourse analysis methodology, additional empirical research is needed.

Keywords: constructivism, discourse analysis, speech, speech acts, norms, agents, methodology.

Literatūra

1. Kubalkova V. Towards an international political theology // Millennium Journal of International Studies, 2000; 29: 692. // <http://mil.sagepub.com/content/29/3/675.citation>
2. Larsen H. Foreign policy and discourse analysis: France, Britain and Europe. - London; New York: Routledge, 1997. - P. 21.
3. Onuf N. Constructivism: a users's manual // International relations in a constructed world / Ed. by Kubalkova V., Onuf N., Kowert P. - Armonk, New York; London, England: M. E. Sharpe, 1998. - Pp. 59-75.
4. Onuf N. Constructivism: a philosophical prologue // <http://en.iwep.org.cn/info/content.asp?infoId=1092> (sk. 20.06.2011.).
5. Onuf N. Speaking on policy // Foreign policy in a constructed world / Ed. by Kubálková V. - Armonk, New York; London, England: M. E. Sharpe, 2001. - Pp. 77-82.
6. Phillips N., Hardy C. Discourse analysis: investigating processes of social construction. - Thousand Oaks: SAGE Publications, 2002 // [Published in SAGE Reseach Methonds Online].
7. Zehnfuss M. Constructivism in international relations, the politics of reality. - Cambridge: Cambridge University Press, 2002. - Pp. 151-156.

Atbilstošākā valsts un reliģisko organizāciju šķirtības principa meklējumi: salīdzinoša analīze

Jānis Andžāns

Rīgas Stradiņa universitātes doktorantūra

Kopsavilkums

Šī raksta mērķis ir salīdzināt vairāku pasaules valstu normatīvo regulējumu un praksi, kurās ir valsts un reliģisko organizāciju šķirtība. Lai nodrošinātu pēc iespējas lielāku kultūru un sociālpolitisko apstākļu dažādību, tika izvēlētas šādas valstis: ASV, Francija, Turcija un Ķīna. Darba ievadā sniegts valsts un reliģisko organizāciju šķirtības teorētisks skaidrojums. Kā būtiskākie aspekti minami: valsts un reliģiskās organizācijas neiejaucas viena otras aktivitātēs; valsts nefinansē reliģiskās organizācijas; valsts nekontrolē reliģiskās organizācijas; reliģiskās organizācijas nepiedalās politisko partiju darbībā.

Analizējot četru minēto valstu normatīvo regulējumu, konstatēts, ka aplūkotajos piemēros esošā šķirtība faktiski balstās uz pasaules iedalījumu divās sfērās: laicīgajā un garīgajā. Kaut gan šajās valstīs filozofiskie nošķiruma pamati ir līdzīgi, ieviestās prakses ir ievērojami atšķirīgas – sākot ar izteikto nošķirumu un reliģijas nošķiršanu no publiskās sfēras Francijā, beidzot ar valsts kontroli pār reliģiskajām organizācijām Ķīnā.

Raksta nobeigumā secināts, ka ikvienā aplūkotajā valstī rodami tādi elementi, kas būtu pielietojami universāli visās valstīs, kas vēlētos stiprināt valsts un reliģisko organizāciju šķirtības funkcionēšanu, taču universāla modeļa izstrāde visdrīzāk nav iespējama, ņemot vērā dažādos vēsturiskos, sociālpolitiskos un kultūras aspektus.

Atslēgvārdi: reliģiskās organizācijas, valsts un reliģiskās organizācijas, valsts un baznīcas šķirtība, salīdzinājums.

Ievads

Reliģijas, baznīcas (ar šo jēdzienu saprotot jebkuras reliģiskās organizācijas) un ar tām saistītie procesi mūsdienā pasaulē kļūst arvien nozīmīgāki, un bieži tiek runāts arī par globālu reliģiju "atdzimšanu", respektīvi, ideoloģijas ir zaudējušas savu dominējošo lomu, kāda tā bija 20. gs. sākumā, un to vietā varētu atgriezties reliģijas.

Diskusijas par pareizajām attiecībām starp reliģiskajām organizācijām un valsti tiek risinātas jau ļoti ilgi. Piemēram, 6. gs. Bizantijas impērijā Justiniāns bija gan valsts, gan baznīcas vadītājs, bet baznīca bija pakļauta valstij. Savukārt Rietumu pasaulē pēc 400. gada nebija centrālās varas, taču pastāvēja garīdznieku vara [*The Columbia Encyclopedia*, 2007]. 20. gs. atšķirības bija vērojamas starp ASV un Padomju Savienības praksēm – pirmajā valstī notika diskusijas par modeli, kas būtu izdevīgs visiem, turpretī otrajā reliģiskās organizācijas tika izstumtas no sabiedriskās dzīves.

Pēdējo desmitgažu laikā arvien vairāk politikas zinātnē un filozofijā sāk dominēt uzskats, ka būtu jāpastāv robežai starp reliģiskajām organizācijām un valsti. Arvien vairāk valstu sāk šo principu īstenot dzīvē, tomēr prakses ir dažādas.

Jānorāda, ka reliģiskā brīvība nevar pastāvēt bez valsts neitrālās attieksmes pret visām reliģijām. Teorētiski tiek izdalītas vairākas pazīmes valsts un reliģisko organizāciju šķirtībai. Taču būtiskākais ir tas, ka tiek noraidīta reliģiska politiskā sabiedrība, jo tā nav saskaņota ar jebkādu reliģisko ticību un principā ir neiespējama, jo nepastāv reliģiskās politikas, politiskās partijas, reliģiskās politiskās sabiedrības vai valsts – mūsdienu pasaules problēmām nav reliģisku risinājumu. Reliģiskās organizācijas var iestāties par brīvības, taisnīguma un miera jautājumiem, taču reliģijas absolūtie morālie principi nedrīkst tikt pārnesti uz politiskajiem jautājumiem un mērķiem, jo reliģiskie mērķi nevar tikt sasniegti ar politiskiem līdzekļiem. Būtiski ir tas, ka pilnīga reliģiskā brīvība nepastāv, ja valdība uzspiež ticību vai ir saistīta ar garīdznieku institūcijām, vai atbalsta noteiktas reliģijas.

Lai varētu izvērtēt, vai attiecīgajā valstī pastāv pilnīga valsts un reliģisko organizāciju šķirtība, var definēt šādus būtiskākos elementus [Balodis, 2002]:

- valsts nekontrolē pilsoņu attieksmi pret reliģiju un viņu reliģisko piederību;
- valsts neiejaucas reliģisko organizāciju iekšējā darbībā;
- valsts nesniedz materiālu un finansiālu atbalstu reliģisko organizāciju mācības izplatībai un aparāta uzturēšanai;
- reliģiskās organizācijas nepilda valsts vai pašvaldības funkcijas;
- valsts nepieļauj reliģisko organizāciju līdzdalību valsts pārvaldē (izņemot kultūras un sociālajā jomā);
- reliģiskās organizācijas nepiedalās partiju darbībā un nesniedz tām materiālo vai cita veida palīdzību.

Jāpiebilst, ka teorētiski šai šķirtībai tiek pakļauti visi, kam ir kādi specifiski uzskati par reliģiju (ikviena baznīca, mošeja utt.), vientuļi reliģiju praktizētāji, ateisti, agnostiķi, sekulāristi u. c. Tādējādi var secināt, ka baznīcas un valsts nošķiršanai ir pakļauti visi, kam ir specifiski reliģiskie uzskati par vispārējām doktrīnām, metafiziskām teorijām, par pasaules rašanās “iesmesliem” un pestīšanu utt., kā arī tie, kas uzskata sevi par neticīgajiem.

Protams, jāuzsver, ka valsts un reliģisko organizāciju šķirtības princips tiek kritizēts – gan akadēmiskajās, gan arī praktiķu aprindās. Piemēram, baznīcas pārstāvji norāda, ka reliģijai būtu nepieciešams iesaistīties likumu radīšanā, jo likumība sakņojas cilvēka morālē, kas saistīta ar vērtību izpratni un, protams, ētiku. Arī daži akadēmiķi norādījuši, ka “konstitucionālā monarhija zem Dieva ir labāka mūsdienu valdības forma”, līdz ar to “katoliskā patiesība pieprasa, lai tiktu izveidota Kristīgi demokrātiska sabiedrība” [Grasso, 2004].

Salīdzinoši plaša valsts un reliģisko organizāciju šķirtības principa kritika vērojama ASV. Daļa ASV akadēmiķu norāda – amerikāņi ir ilgi ticējuši, ka valsts ēka ir vienā ielas pusē un baznīca otrā, tātad pilnīgi nošķirtas institūcijas, tomēr tā tas neesot. Valsts un baznīca, reliģija un politika, kā arī idejas un sociālās darbības pārklāj cita citu publiskajā sfērā [Hecko, 2003]. Respektīvi, reliģija un valdības politika ir neizbēgami saistītas, jo abas atbild uz jautājumu, kā cilvēkam dzīvot.

Par to, kādām būtu jābūt baznīcas un valsts attiecībām, joprojām nepastāv vienots skatījums, un tāds nekad netiks panākts. Tomēr šajā darbā valstu piemēri tiks analizēti, ievērojot teorētisko perspektīvu, kas atbalsta valsts un reliģisko organizāciju šķirtības principa ievērošanu.

Darba mērķis un metodes

Ņemot vērā faktu, ka arvien vairāk valstu mēģina ieviest valsts un reliģisko organizāciju šķirtību, darba mērķis ir, veicot salīdzinājumu starp vairāku valstu pieredzi valsts un reliģisko organizāciju šķirtības principa funkcionēšanā, izdarīt secinājumus par valsts un reliģisko organizāciju šķirtības teorētiskajām nostādnēm atbilstošāko modeli.

Lai salīdzinošajai analīzei pakļautie modeļi būtu pēc iespējas atšķirīgāki kultūras un sociālpolitiskā jomā, tika izvēlētas šādas valstis: ASV, Francija, Turcija un Ķīna. Valstis savstarpēji tika analizētas, izvērtējot katras tiesisko regulējumu valsts un reliģisko organizāciju savstarpējo attiecību jautājumā. Ņemot vērā apstākli, ka tiesiskās tradīcijas katrā no tām ir atšķirīgas, tika analizēti atbilstošie legīslatīvie dokumenti un to interpretācijas.

Amerikas Savienoto Valstu pieredze

ASV Konstitūcijā tikai vienā pantā ir noteikts, kādām jābūt valsts un baznīcas savstarpējām attiecībām. Konstitūcijas Pirmajā labojumā, kuru dēvē arī par Nodibinājuma pantu (*Establishment clause*), ir noteikts, ka “Kongress nepieņems likumu, kas atbalstīs konkrētas reliģijas nodibināšanu vai aizliegs tās brīvu realizēšanu...” [*Bill of Rights*, 1791]. Šajā pantā noteiktais ir plaši interpretējams, tāpēc tas ir ticis dažādi skaidrots un joprojām noris plašas diskusijas par to, ko Konstitūcijas autori ir vēlējušies noteikt.

Kā Nodibinājuma panta visbiežāk lietotā interpretācija ir Tomasa Džefersona atbildes vēstule Danburijas baptistu draudzei 1802. gada 1. janvārī, kas ir arī viena no visvairāk citētajām vēstulēm ASV vēsturē un konstitucionālajā tiesvedībā: “Ticot līdz ar Jums tam, ka reliģija ir jautājums, kas atrodas tikai un vienīgi starp Cilvēku un viņa Dievu, tam, ka viņš nav atbildīgs neviena cita priekšā par savu likteni vai viņa pielūgšanu, ka legītimā valdības vara sasniedz tikai vienīgi darbības, nevis viedokļus, es ar suverēnu cieņu uzsveru, ka visas Amerikas cilvēku rīcība deklarē, ka likumdevējs “nedrīkst izdot likumu, kas attiecināms uz reliģijas nodibināšanu, vai aizliegt tās brīvu izpausmi”, tādējādi uzceļot nodalījuma sienu starp baznīcu un valsti” [*Jefferson*, 1802]. Šāds skaidrojums norāda, ka tiek noteikts konstitucionāls nodalījums starp garīdznieku un laicīgajām institūcijām.

Attiecības starp valsti un baznīcu ir bijušas Rietumu konstitucionālo diskusiju dienaskārtībā kopš Viduslaikiem. Var teikt, ka, nosakot šādu dalījumu starp baznīcu un valsti, Konstitūcijas autori un T. Džefersons ir spēruši milzu soli intelektuālās attīstības vēsturē [*Feldman*, 2002]. Tomēr joprojām tiek plaši diskutēts, kā šī norma būtu piemērojama mūsdienu pasaules realitātēm. Viedoklis ir, ka starp reliģiju un jebkāda veida valdību ir jāpastāv “sienai”.

Nodalījuma izpratnei starp valsti un baznīcu ASV Konstitūcijas un T. Džefersona vēstules kontekstā var būt vismaz piecas dažādas nozīmes. Fundamentālākā no tām ir strukturālā nošķirtība, kas atšķir Rietumu sistēmas no Irānas, Saūda Arābijas u. c. musulmaņu valstīm [*Weber*, 1987]. Šāds nodalījums nozīmē, ka pastāv neatkarīga valdība un reliģiskās organizācijas, dažāds personāls abās šajās institūcijās, atšķirīgas likumu sistēmas un oficiāla reliģija.

Jāuzsver, ka ASV Konstitūciju drīkst interpretēt tikai tiesa. 1947. gada prāvā “Eversons pret Evingas TVP Izglītības padomi” ASV Augstākā tiesa nolēma, ka reliģijas pants Pirmajā labojumā nozīmē, ka gan valsts, gan Federālā valdība nedrīkst veidot baznīcas. Tās arī nedrīkst izdot likumus, kas palīdzēs kādai noteiktai vai visām reliģijām vai nostādīs vienu reliģiju augstāk par otru. Tā nevar arī ietekmēt kādu personu doties vai nedoties uz baznīcu pret viņa gribu. Nedrīkst uzlikt nekādus nodokļus, lai atbalstītu kādas reliģijas aktivitātes vai institūcijas. Arī valsts un Federālā valdība nedrīkst līdzdarboties reliģisko organizāciju lietās un *vice versa* [*Robinson*, 1995].

20. gs. ASV kļuva aktuāls jautājums par baznīcas lobēšanu publiskajā politikā [*Wood*, 1996], tika uzdoti jautājumi par baznīcas tiesībām veikt šādas darbības. Tā kā lobēšana ir viena no fundamentālajām ASV politiskās dzīves realitātēm, šis jautājums kļūst vēl komplicētāks, jo teorētiski reliģiskā draudze var tikt definēta arī kā neatkarīga interešu grupa, kura vēlas paust, lobēt un panākt konkrētu likumdošanas iznākumu, bet tajā pašā laikā vārdu savienojums “baznīca kā lobījs” izraisa ļoti nopietnus konstitucionālās atbilstības jautājumus.

Šajā kontekstā noteikti ir jāpiemin, ka 20. gs. reliģiju arvien vairāk sāka uzskatīt par strikti privātu jautājumu. Gadsimta vidū Konstitucionālās tiesas lēmumi cēla sienu starp valsti un baznīcu (tika aizliegta valsts atbalstīta lūgšana, Bībeles lasīšana publiskajās skolās) [*Heclo*, 2003]. Šādos apstākļos jautājums par baznīcas tiesībām iesaistīties politikā kļūst arvien kontraversālāks.

Tomēr ir jānorāda, ka Nodibinājuma pants neparedz organizētas reliģijas izslēgšanu no publiskās politikas; reliģiskās organizācijas var iesaistīties noteiktu principu vai likumu aizstāvēšanā vai lobēšanā – līdz šim ASV Konstitucionālā tiesa nav apšaubījusi baznīcas tiesības iesaistīties politikas procesā.

Aplūkojot baznīcu tiesības iesaistīties publiskajā dzīvē, noteikti ir jāpiemin vienlīdzīgās nošķirtības princips, kas ir viena no “sienas” starp baznīcu un valsti izpratnēm. Proti, šī izpratne noraida jebkādas ekonomiskās vai politiskās privilēģijas, balstoties uz reliģisko piederību, praksēm vai to trūkumu, bet garantē reliģiski motivētiem indivīdiem tās pašas tiesības un privilēģijas kā citām līdzīgi situētām grupām vai indivīdiem [*Weber*, 1987]. Tātad var secināt, ka baznīcas ASV ieņem identisku lomu, salīdzinot ar citām organizācijām, kas mēģina ietekmēt politiskos vai sociālos procesus.

Būtiskākais, kas minams par baznīcu iesaistīšanos ASV politikā, ir fakts, ka dažāda veida reliģiskās organizācijas ir darbojušās kā politiskā spiediena grupas [Wood, 1996], un tā ir milzīga atšķirība no baznīcas kā politikas veidotājas, jo, kā parādīs arī Eiropas gadījums, baznīcas var meklēt un meklēt veidus, kā ietekmēt publiskās politikas lēmumus, kas tām ir visvairāk saistoši.

Tradicionāli baznīcas ASV centušās iesaistīties publiskajā sfērā nevis pašieinteresētības dēļ vai personīgo morālo jautājumu dēļ, bet gan lai ietekmētu ekonomisko un sociālo taisnīgumu, cilvēktiesības gan ASV, gan citur. Tās iesaistījušās arī bēgļu problēmu risināšanā, cīņā ar nabadzību un badu, kā arī jautājumos par ieroču samazināšanu, karu un mieru. Tātad baznīcas galvenokārt mēģina risināt tādus jautājumus, kas saistīti ar tās misiju sabiedrībā. Jāpiemin, ka viena no ievērojamākajām baznīcas un valsts nošķiruma izpausmēm ASV ir uzskats, ka ticības mācības nefinansēšana ir garants reliģiju neatkarībai no valsts, jo līdz ar finansējuma piešķiršanu valstij rastos arī iespēja izdarīt spiedienu uz reliģijām.

Tā kā ASV valdība un Konstitucionālā tiesa ir centusies turēties pie šī konstitucionāli iedibinātā un liberālā dalījuma starp valsti un baznīcu, kas arī lielā mērā ir izdevies, valstī pastāv liela reliģiskā daudzveidība un ir bijis iespējams izvairīties no reliģiskajiem konfliktiem. Lielākā daļa amerikāņu neuzskata, ka valdība viņiem uzspiež mainīt savus reliģiskos uzskatus vai prakses, un tāpat viņi nedomā, ka varētu neatbalstīt valdību savu reliģisko uzskatu dēļ [McWhirter, 1994].

Jāsecina, ka ASV Konstitūcija nosaka:

- 1) cilvēkiem ir tiesības brīvi piekopt savu reliģiju – šī nostādne dziļi sakņojas Amerikas kultūrā un atzīst reliģijas pastāvošo lomu un tās institūciju lomu mūsdienu Amerikas sabiedrībā;
- 2) cilvēkiem ir tiesības uz to, ka valstī nav valdības iedibinātas reliģijas – šīs tiesības nevar tikt interpretētas, ja nepastāv pirmās tiesības vai ja reliģija vairs nespēlē būtisku kultūralu lomu [Drakeman, 1991].

Strikta nodalījuma aizstāvji bieži vien uzsver, ka patiesa reliģija var eksistēt tad, kad tā tiek atstāta brīvprātīgam atbalstam un bez valdības palīdzības. Reliģiskā brīvība nevar pastāvēt, kamēr civilā valdība uzspiež ticības reliģiskām dogmām vai ir saistīta ar garīdznieku institūcijām. Līdz ar to “siena” starp valsti un baznīcu ir ļoti noderīga konstrukcija [Dreisbach, 1997], lai izvairītos no destruktīva reliģiju konflikta un lai veicinātu brīvprātīgu atbalstu reliģijai un videi, kurā tā var attīstīties.

Ir skaidri redzams, ka ASV konstitucionālā tradīcija un politiskā kultūra apstiprina valsts un baznīcas nošķirtību. Tomēr ir skaidrs, ka praksē reliģija un valdība dažus jautājumus risina vienlaicīgi. Jānorāda uz fundamentālāko lietu valsts un baznīcas šķirtības aspektā ASV – reliģiskās organizācijas var darboties kā parastas sociālās interešu grupas, kā arī mēģināt ietekmēt publisko sfēru sevi interesējošos un baznīcas darbības jomai atbilstošos jautājumos, tomēr nav pieļaujama reliģiskās varas un politiskās varas saplūšana vai kristīgās politiskās partijas izveidošana, kas būtu pretrunā gan ar ASV Konstitūcijā noteiktajiem principiem, gan arī ar liberālās politiskās filozofijas pamatiem.

Ķīnas pieredze

Arī Ķīnas Tautas Republikas (turpmāk – Ķīna) valdība oficiāli ir ateistiska valdība, kas ar aizdomām raugās uz reliģiskām praksēm. Ir būtiski norādīt, ka Mao valdīšanas laikā Ķīna aktīvi izskauda reliģisko kultū pasākumus. Taču tā saucamā post-Mao Ķīna ir ar tolerantāku attieksmi pret reliģijām [Pitman, 2003], un kopš 1978. gada Ķīnā konstitucionāli ir noteikta reliģiskā brīvība, tomēr valsts atzīst tikai piecas reliģijas (budismu, daoismu, islāmu, katolicismu un protestantismu). Turklāt plašsaziņas līdzekļos bieži izskan, ka dažu reliģisko organizāciju darbība tiek ierobežota.

Ķīnas “valsts ateisms” ir nostiprināts valsts Konstitūcijas 36. paragrāfā: “.. pilsoņiem ir reliģiskās ticības brīvība. Ne valsts institūcijas, ne sabiedriskās organizācijas vai indivīdi nevar piespiest ticēt vai neticēt jebkādai reliģijai, kā arī nedrīkst diskriminēt pilsoņus, kas tic vai netic jebkādai reliģijai. Valsts aizstāv normālas reliģiskās aktivitātes. Nevienam nedrīkst izmantot reliģiju, lai radītu tādas aktivitātes, kas traucē sabiedrisko kārtību, ietekmē pilsoņu veselību vai iejaucas valsts izglītības sistēmā. Reliģiskās organizācijas un reliģiskās aktivitātes nevar tikt pārvaldītas no ārvalstu puses” [Constitution of the People's Republic of China, 1982]. Daļa šī paragrāfa faktiski atbilst pašiem fundamentālākajiem valsts un reliģisko organizāciju šķirtības principa aizstāvju pamatojumiem – proti, morālajai nostādnei par indivīdu brīvo

izvēli ticēt kādam vai neticēt nekam. Taču kā būtisks aspekts jāmin konstitūcijā norādītais, ka valsts aizstāv normālas reliģiskās aktivitātes, tādējādi iezīmējot valsts attieksmi pret dažādām reliģijām kopumā, kas izpaužas zemāka līmeņa normatīvajos aktos.

Neraugoties uz pozitīvajām iezīmēm pēdējās dekādēs, ārvalstu novērotāji ir norādījuši, ka politiskie lēmumi un pieņemtie likumi grauj reliģisko brīvību [Spiegel, 2000]. Piemēram, 1982. gadā Ķīnā tiek pieņemts "Dokuments Nr. 19", kurā noteikta reliģiskās brīvības cieņa un aizsardzība, kurā arī noteikts aizliegums Komunistiskās partijas biedriem ticēt un piedalīties reliģiskās aktivitātēs [Pitman, 2003]. Šajā dokumentā arī noteiktas piecas oficiālās valsts reliģijas: budisms, daoisms, katolicisms, kristietība (protestantisms), islāms. Tāpat tiek uzsvērts valsts uzskats, ka reliģijas izsīks un izmirs un tiek tolerētas tikai līdz tādām līmenim, lai tās varētu izmantot partijas mērķiem.

Kā jau minēts, virzība uz ierobežotu reliģisko toleranci Ķīnā notikusi ilgāku laiku. Tā arī 1990. gadā tika pieņemts "Dokuments Nr. 6", kurā noteikts, ka pastāv reliģiskā brīvība, kuras robežās jāpiekrīt partijas virsvadībai un sociālajām interesēm un stabilitātei, tāpat arī noteiktas tiesības neticēt reliģijai.

Arī turpmākajos gados pieņemtais regulējums faktiski tiek vērsts uz valsts varas nostiprināšanu pār reliģiskajām organizācijām. Proti, tiek institucionalizēta to reliģisko organizāciju kulta vietu reģistrēšana un kriminalizēšana, kas neregistrējas vai kurām reģistrācija atteikta. Būtībā visos normatīvajos aktos arvien vairāk tiek nostiprināts skaidrojums konstitūcijā minētajam terminam "normālas reliģiskās aktivitātes", kuras iespējams definēt šādi:

- turēties pie sociālistiskā ceļa;
- atbalstīt proletariāta diktatūru;
- atbalstīt partiju;
- atbalstīt Marksa, Ļeņina un Mao idejas [Xiaoping, 1983].

Kopumā ir iespējams identificēt trīs būtiskākās organizācijas, kas vistiešāk kontrolē reliģisko organizāciju darbību: Valsts padome, Reliģisko lieto komiteja un Sabiedriskās drošības komiteja. Valsts padome ir faktiskā izpildvara, kas izdod normatīvos aktus, kas attiecas uz reliģiskajām organizācijām, un Reliģisko lieto komiteja ir tieši atbildīga par piecu atzīto reliģiju monitoringu [Carlson, 2005]. Savukārt Sabiedriskās drošības komiteja ir pašvaldību līmeņa institūcija un nodarbojas ar likuma ievērošanas nodrošināšanu un lielā mērā ir atkarīga no lokāliem "spiedieniem".

Ir iespējams secināt, ka reliģiskajām organizācijām un tādējādi arī ticīgajiem ir jāpakļaujas vairākiem no valsts uzliktajiem pienākumiem un joprojām ir saglabājusies stingra valsts kontrole. Piemēram, ir jāpieņem laicīgā pārraudzība, tostarp arī garīdzniecībai, pilnīga atklātība pret valsts institūcijām, ļoti stingra režīmam nevēlamo organizāciju ierobežošana u. c. Tāpat ir konstatējamās problēmas arī normatīvajā regulējuma – nav skaidri definēti vairāki jēdzieni (piemēram, reliģija, aktivitātes, ekstrēmisms) un netiek skaidroti pārkāpumu smaguma noteikšanas kritēriji.

Kaut gan pēdējās dekādēs panākti uzlabojumi, reliģisko organizāciju darbība Ķīnā tiek stingri kontrolēta. Tāpat arī pastā virkne citu problēmu, kas saistītas ar reliģijas jautājumiem, – dažos reģionos ierobežotas katoļu un protestantu aktivitātes; veikti pasākumi pret Faluņgun; Tibetas jautājums un tās sekulārā kontrole u. c. Tādējādi var secināt, ka Ķīnai, lai pilnvērtīgi ieviestu reliģisko brīvību un valsts un baznīcas šķirtību, vēl ir plašas progresa iespējas, tomēr, ņemot vērā komunistiskās ideoloģijas attieksmi pret reliģijām kopumā, augstu vērtējams arī līdz šim sasniegtais.

Franču *laicite* un turku *laiklik*

Jautājums par islāmticīgo galvas lakata nēsāšanu ir nodarbinājis franču sabiedrību jau kopš pagājušā gadsimta 80. gadu beigām un novedis pie 2004. gadā pieņemtā likuma, kurš nosaka aizliegumu skolās nēsāt lakatus vai jebkādus citus reliģiskus simbolus. Šāds lēmums ir neatraujami saistīts ar attiecībām starp valsti un reliģiju, vēl jo vairāk ar minoritātēm, kā arī seno diskusiju par 1905. gada likumu, kas baznīcu nošķīra no valsts. Šis franču modelis, ko dēvē par *laicite* (vārdam nav piemērota tulkojuma citās valodās, arī termins "sekulārisms" neraksturo tā būtību), ir viena no sabiedrības tiesībām, kas organizēta ar noteiktu mērķi, ir "iedzimis" no revolūcijas [Weill, 2006], lai emancipētu savas sabiedrības biedrus un atbildētu par publisko kārtību.

Šis 1905. gada likums nozīmē striktu oficiālo neitralitāti reliģiskajos jautājumos [Astier, 2004]. Valsts nevar atļaut jebkādu pievēršanu reliģiskajiem jautājumiem publiskajās ēkās. Ideja par reliģiski brīvām skolām dziļi sakņojas franču idejā par pilsonību, jo republika vienmēr uzsvērusi individualitāti, nevis grupas. Šī ideja ir cieši saistīta ar Francijas pilsoniskās (politiskās) nācijas ideju, ka pilsonim jābūt lojālam nācijai un viņam nav oficiāli piešķirtas etniskās vai reliģiskās identitātes.

Lai gan franči bieži vien tiek uzskatīti par unikālu šāda modeļa paraugu, tomēr jānorāda, ka šāda sistēma Nīderlandē tika ieviesta jau 1795. gadā. Noteikti jāmin fakts, ka 1905. gadā pieņemtais likums bija sekas gandrīz 100 gadus ilgām debatēm; jau 1795. gada februāra Konstitūcija ("III gada Konstitūcija") bija pirmais franču teksts, kas nošķīra baznīcu un valsti: "Neviens nevar tikt atturēts no sekošanas tiem kulta rituāliem, kurus tas ir izvēlējis. Neviena nevar tikt piespiests piedalīties kādās kulta izpausmēs" [Weill, 2006].

Franču *laïcité* izpratnē tiek uzcelts "žogs" starp neitrālo politikas sfēru un dažādu indivīdu priekšstatiem par labo un ļauno. Tādējādi publiskajā sfērā saglabājamās jomas, kas skar pilsoņu intereses, par kurām ir iespējams panākt racionālu vienošanos, un kas paredz periodisku novērtēšanu un pārskatīšanu. Savukārt transcendentālie priekšstati, kurus indivīdi un grupas uztver kā *a priori* dotus un neapspriežamus, ir "privatizējami" [Bredņikovs, 2005].

ASV vēl pastāv viedokļi par kopējo vai valsts reliģiju, turpretī Francijā šādi strāvājumi ir zuduši kopš 1905. gada likuma pieņemšanas. Jānorāda, ka joprojām pastāv atbalsts radikālākajam *laïcité* variantam franču intelektuāļu vidū – ne tikai sirdsapziņas brīvība, bet arī strikta vienlīdzība ticīgo, ateistu un agnostiķu vidū. Reliģijām nedrīkst piešķirt nekādas privilēģijas, tādēļ ir vēlams norobežot publisko sfēru, kas paredzēta kopējam labumam, no jebkādiem lobījumiem, arī no baznīcas.

Savukārt Turcijā 1922. gadā jaunais nacionālistu režīms likvidēja Osmaņu sultanātu un 1924. gadā arī kalifātu, kas gadsimtiem ilgi bija pakļauts Osmaņiem. Līdz ar to pirmo reizi islāma vēsturē neviens valdnieks neizteica pretenzijas uz garīgo valdīšanu – tāda situācija ir saglabājusies līdz pat mūsdienām.

Sekulārisms vai laicisms (turciski – *laiklik*) bija viena no "Sešām Bultām" Ataturka plānā par modernu Turciju, tādējādi kļūstot par vienu no pamatiem jaunajām republikānisma reformām. Šis princips veidoja jauno Turcijas nāciju un pilsoņus un joprojām ir Turcijas nācijas identitātes pamats.

Sekulārisma nodibināšana Turcijā bija baznīcas un valsts (reliģiskās un laicīgās sfēras) nošķiršanas process. Šīs reformas bija ļoti plašas un skāra kalifāta likvidēšanu; reliģisko hierarhiju aizliegšanu; reliģisko skolu slēgšanu; sieviešu emancipāciju; Rietumu apģērbu; likumu kodeksu un alfabēta ieviešanu; islāma institūciju likvidēšanu; Rietumu kalendāra ieviešanu u. c. [Sasal, 2007].

Līdz pat mūsdienām Turcijas valdošā elite un militāristi par savu uzdevumu ir uzskatījuši Ataturka iedibināto principu aizsardzību – valsts armija nekad nav baidījusies iejaukties politikā, ja tāda vajadzība radusies, kā arī vērsties pret ievēlēto valdību Ankarā [Irvine, 2007].

Turcijā pastāv sekulāras valsts koncepts – reliģiju neiejaukšanās valdības lietās un valdības neiejaukšanās reliģiju jautājumos. Valdība nedrīkst ieņemt noteiktu nostāju jautājumos par reliģiskajām doktrīnām.

Sunnītu islāmu, valstī izplatītāko reliģiju, tagad kontrolē valdības Reliģisko lietu departaments, un tā tiek finansēta no valsts budžeta. Islāmiskie uzskati, kas ir politiski, tiek cenzēti saskaņā ar sekulārisma principiem.

Visās valsts mošejās paredzētie iknedēļas sprediķi ir jāapstiprina valdības institūcijās. Neatkarīgas sunnītu sabiedrības ir nelegālas; minoritāšu reliģijām konstitucionāli tiek garantēta brīvība kā individuālām ticībām, un lielākoties pret tām ir toleranta attieksme, taču tas nedod tiesības veidot reliģiskās sabiedrības.

Secinājumi

Nobeigumā jāsecina, ka rakstā aplūkotajos piemēros valsts un reliģisko organizāciju šķirtība normatīvā regulējuma līmenī nebalstās vienīgi uz klasiķu Džona Loka (*John Locke*) un Džona Stjuarta Milla (*John Stuart Mill*) atziņām par reliģisko brīvību un pasauli, kas būtu iedalāma divās sfērās: laicīgajā un garīgajā. Abām šīm sfērām ir jābūt maksimāli autonomām, jo laicīgajai varai nav mandāta iejaukties cilvēku sirdsapziņas sfērā.

Vienlaikus arī jāuzsver, ka faktiski visās aplūkotajās valstīs normatīvais regulējums daļēji atbilst (vislielākā atbilstība konstatējama konstitucionālajā līmenī) mūsdienu teorētiskajiem uzskatiem par valsts un reliģisko organizāciju attiecībām – proti, valsts ir neitrāla, tiek noliegta reliģiska politiskā sabiedrība, konkrētām reliģiskajām organizācijām netiek sniegts valsts atbalsts. Tomēr ir būtiski norādīt, ka ne vienmēr konstitucionālajā līmenī definētie principi materializējas arī zemāka līmeņa normatīvajā regulējumā vai praksē.

Analizējot rakstā minētās valstis, konstatēts, ka valsts un reliģisko organizāciju šķirtības modeļi savā filozofiskajā saknē ir līdzīgi, taču ievērojami atšķiras šo principu ieviešana praksē. Piemēram, ASV neiejaucas reliģisko organizāciju darbībā, turpretī Ķīnā un daļēji arī Turcijā valsts dibinātas iestādes veic īpašu reliģisko organizāciju uzraudzību un kontroli. Savukārt Francijai viziteiktāk ir raksturīga reliģisko jautājumu izslēgšana no publiskās sfēras, atstājot to tikai privātajā sfērā. Tajā pašā laikā var skaidri identificēt, ka teorētiskajiem aspektiem nav pilnībā atbilstoša piemēra, jo Francijā tiek ierobežotas pilsoņu tiesības, savukārt ASV kā regulārs pasākums notiek t. s. lūgšanu brokastis.

Veicot četru valstu analīzi, secināts, ka ikvienā no aplūkotajām sistēmām ir rodami elementi, kas būtu universāli piemērojami visās valstīs, kā arī tādi, kuru piemērošana ir iespējama tikai noteiktajā kultūras un sociālpolitiskajā vidē. Tādējādi var secināt, ka visdrīzāk unificēts un universāls modelis, kā veidot attiecības starp valsti un reliģiskajām organizācijām praktiski nav iespējams, jo katrai valstij ir atšķirīga vēsturiskā pieredze un dažādi pasaules skatījumi, kas visdrīzāk nekad nebūs vienādi.

Jānorāda arī fakts, ka valstu piemēri apstiprina tēzi, ka ne vienmēr formāls valsts un reliģisko organizāciju nošķirums norāda uz tā pastāvēšanu praksē, kas savukārt ietekmē arī reliģiskās brīvības līmeni, jo tā nevar pastāvēt, ja nepastāv vienlīdzīga valsts attieksme pret visām reliģijām.

In Quest of Most Appropriate State and Church Separation Model: Comparative Analysis

Abstract

The aim of this article is to make a comparison between several countries of the world and their legal regulations and praxis regarding questions of state and church separation. To ensure diversity and the widest possible cultural and socio-political conditions, following countries were chosen: USA, France, Turkey and China. In the introduction an explanation of term “state and church separation” is given and as the most important aspects are defined following conditions: public and religious organizations do not interfere with each other’s activities, state does not fund religious organizations, government control of religious organizations does not exist, religious organizations do not participate in activities of political parties, and other aspects.

During the analysis of the four national legislative frameworks, it was concluded that separation in each state is based on the idea of the world which is divided into two spheres: secular and spiritual. If in philosophical ground those four countries are similar, then in practice differences are very considerable. For example, in France public and private (religious) spheres are completely separated, but in China state control over religious organizations is very extensive.

It is concluded that in each country there can be found some elements that would be universally applicable in those countries which are wishing to strengthen the separation of state and church. At the same time, universal model of state and church separation most likely is not possible because of different historical, socio-political and cultural aspects.

Keywords: religious organizations, public and religious organizations, state and church separation, comparative analysis.

Literatūra

1. Balodis R. Baznīcas atdalītība (šķirtība) no valsts // Baznīcu Tiesības // http://home.lanet.lv/~rbalodis/Baznicu%20Tiesibas/No%20gramatas%20'Baznicu%20Ties%C4%ABbas'/Balodis%20Ringolds_Valsts&Baznicas_attiecibu_veidi_atdalitiba.pdf (sk. 04.04.2011.).
2. Berdņikovs A., Puriņš G., Šulcs U. Tolerance versus sekulārisms? // Latvijas Universitātes raksti. Politikas zinātne. – Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2005; 686: 94.
3. Astier H. The deep roots of French secularism // <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/3325285.stm> (sk. 15.03.2011.).
4. Carlson E. R. China's new regulations on religion: a small step, not a great leap, forward // Brigham Young. University Law Review, 2005; 3: 747–797.
5. Church and State. The Columbia Encyclopedia. – 6th ed. – New York: Columbia University Press, 2007.
6. Constitution of the People's Republic of China // <http://english.peopledaily.com.cn/constitution/constitution.html> (sk. 11.02.2011.).
7. Drakeman D. L. Church-State constitutional issues: making sense of the establishments clause. – New York: Greenwood Press, 1991. – P. 128.
8. Dreisbach D. L. Showing useful truths and principles: the Danbury Baptists, Thomas Jefferson, and the “Wall of Separation” // Journal of Church and State, 1997; 117(3): 501.
9. Feldman N. The Intellectual origins of the establishment clause // New York University Law Review, 2002; 77(346): 428.
10. Grasso K. L. Introduction. A symposium: christian faith and modern democrcay. Catholic Social Scientists.
11. Hecllo H. The wall that never was // The Wilson Quarterly, 2003; 27(1): 68.
12. Irvine S. Why is the Turkish army so determined to defend secularism, the separation of religion and state? <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6603141.stm> (sk. 11.04.2011.).
13. Jefferson T. Letter to the Danbury Baptists. 1802. The Library of Congress, Information Bulletin. June 1998. <http://www.loc.gov/loc/lcib/9806/danpre.html> (sk. 26.03.2011.).
14. McWhirter D. A. The separation of church and state. – Phoenix, 1994. – P. 141.
15. Pitman B. P. Belief in control: regulation of religion in China // The China Quarterly, 2003, 174: 317–337.
16. Robinson B. A. Introduction. Separation of church and state. Religious tolerance. http://www.religioustolerance.org/scs_intr.htm (sk. 12.05.2011.).
17. Sansal B. Ataturk's reforms. <http://www.allaboutturkey.com/reform.htm> (sk. 14.04.2011.).
18. Spiegel M. China: religion in the service of the state // <http://www.hrw.org/en/news/2000/03/15/china-religion-service-state> (sk. 12.02.2011.).
19. United States Constitution. Legal information institute. Bill of rights // <http://www.law.cornell.edu/constitution/constitution.billofrights.html> (sk. 26.03.2011.).
20. Weber P. J. Neutrality and first amendment interpretation // Equal seperation: understanding the religion clauses of the first amendment / Ed. by Weber P. J. – New York: Greenwood Press, 1987. – Pp. 2–25.
21. Weill N. What's in a scarf? The debate on Laicite in France // French Politics, Culture and Society, 2006; 204(1): 59.
22. Wood J. E. The Seperation of chruch & state defended // Selected Writings of James E. Wood, Jr. / Ed. by Davis D. H. – Waco (TX): J. M. Dawson Institute of Church-State Studies, 1996. – Pp. 185–189.
23. Xiaoping D. Uphold the four basic principles // Collected Works of Deng Xiaoping: 1975–1982 – Beijing: People's Press, 1983. – Pp. 144–170.
24. <http://cssronline.org/CSSR/Archival/Volume%20IX/Kraynak%20symposium-intro.pdf> (sk. 11.03.2011.).

Definīcijas “racionāla medikamentu lietošana” interpretācija, izmantojot M. Vēbera, K. Manheima un citu sociologu darbos analizētos jēdzienus “racionāls” un “racionalitāte”

Ieva Salmane-Kuļikovska

*Rīgas Stradiņa universitātes
doktorantūra, studiju programma “Socioloģija”*

Kopsavilkums

Veselības aprūpes kontekstā bieži tiek lietots jēdziens “racionāla medikamentu lietošana”. Jēdzieni “racionalitāte” un “racionāls” ir plaši interpretēti arī daudzu ievērojamu sociologu darbos. Šo jēdzienu analīze ir viena no svarīgākajām tēmām sociologa M. Vēbera darbos, kurus vēlāk papildinājuši arī citi autori, norādot uz šo jēdzienu plašumu un iespēju tos aplūkot no dažādiem aspektiem. Darba mērķis ir interpretēt jēdzienu “racionāla medikamentu lietošana” socioloģijas teorijas pārstāvju pausto atziņu kontekstā, izmantojot M. Vēbera un K. Manheima teorijas par formālo (funkcionālo) racionalitāti, kas raksturo mērķracionālu rīcību, kā arī substantīvo (substanciālo) racionalitāti, kas saistīta ar vērtibracionālu rīcību. Medikamentu lietošanas paradumu pētījumi liecina, ka pastāv divas perspektīvas, no kurām jēdzieni “racionāls” un “racionalitāte” var tikt aplūkoti – veselības aprūpes sistēmas perspektīva, kas, saskaņā ar socioloģijas teoriju, atbilst formālajai (funkcionālajai), jeb mērķracionālībai, kā arī medikamentu lietotāja perspektīva, ko bieži var raksturot kā vērtibracionālu, jeb substantīvu (substanciālu). Lai pilnībā izprastu šīs abas racionalitātes perspektīvas, medikamentu lietošanas paradumu analīze jāveic, ņemot vērā dažādus objektīvus un subjektīvus faktorus mikro- un makrolīmeņos, kā arī šo līmeņu savstarpējo mijiedarbību.

Atslēgvārdi: racionalis, racionalitāte, medikamentu lietošana.

Ievads

Interpretējot jēdzienu “racionāls”, tradicionāli tā nozīme tiek skaidrota kā “tāds, kas vairāk pamatojas uz saprātu, loģiku, nevis uz emocijām”¹, un jēdziens “racionalitāte” tiek definēts kā “stāvoklis vai īpašības, ko var raksturot kā racionālu”².

Tomēr emocijām ir noteikta ietekme uz jebkuru racionālu rīcību. Psihologa Dž. Bairona vārdiem runājot, “racionālai domāšanai nav jābūt aukstai. Emocijas faktiski ir viens no pierādījumu veidiem. Slikta sajūta attiecībā uz izdarīto izvēli var būt iemesls darbību neveikt (..)” [4, 57. lpp.].

Jēdzieni “racionalitāte” un “racionāls” ir analizēti daudzos darbos socioloģijas, ekonomikas, politikas u. c. jomās. Kā vienu no teorijām, kas šos jēdzienus analizē, var minēt racionālas izvēles teoriju, kas “cenšas izskaidrot, kādēļ un kā indivīdi pieņem lēmumus vai veic darbības, orientējoties galvenokārt

¹ <http://www.oxfordadvancedlearnersdictionary.com>

² <http://www.merriam-webster.com>

uz sagaidāmo iznākumu jeb mērķi (...)” [15]. Šīs teorijas ietvaros tiek uzskatīts, ka indivīda rīcība pārsvarā ir racionāla [10, 27. lpp.; 6, 50.-51. lpp.]; uz indivīda izvēles un darbības racionalitāti pamatojas arī ekonomikas teorija, kas pieņem, ka indivīda lēmumu pamatā ir noteikts informācijas apjoms, iespējamo alternatīvu apzināšanās un spēja izvērtēt mērķu un līdzekļu attiecības. Turpretim atsevišķa ekonomikas teorijas nozare – biheiviorālā ekonomika, uzskata, ka indivīdu rīcība ir daudz mazāk racionāla nekā to pieņem standarta ekonomikas teorija, jo tā neņem vērā vai arī nepietiekami ņem vērā virkni dažādu psiholoģisku, kā arī sociālu faktoru – atzinības, ētikas u. c. ietekmi uz indivīda rīcību [3, 203., 239. lpp.].

Arī sociologi ir pārliecināti, ka jēdzieni “racionalitāte” un “racionāls” ir plaši, un tajos var ielikt visdažādāko jēgu – “visās kultūrās pastāv visdažādākās racionalizācijas³ visdažādākajās dzīves sfērās” [1, 15. lpp.]. Socioloģijā jēdzieni “racionāls” un “racionalitāte” tiek izmantoti ne vien indivīda rīcības un domāšanas veida, bet arī dažādu sabiedrības struktūru un procesu skaidrošanā. Analizējot indivīda rīcību, jāņem vērā, ka to ietekmē vērtības un nozīme, ko darbības veicēji piešķir mērķiem, līdzekļiem un objektiem [15, 4. lpp.], kā arī indivīdu savstarpējā mijiedarbība [16, 45. lpp.].

Autori, kuri aplūkojuši jēdzienu “racionāls” un “racionalitāte” izmantošanu medicīnas kontekstā, norāda, ka šajā jomā šie jēdzieni tiek izmantoti ļoti bieži, piemēram, “racionāla diagnoze”, “racionāla rīcība”, “racionāla medikamentu lietošana” u. c. Pat vairāk, jēdziens “racionalitāte” “šķiet kā pazemes tunelis, kas savieno medicīnas jomu ar morāles aspektiem un jomām, kurās tiek analizēti rīcības un spriedumu procesu iemesli” [7, 120. lpp.].

Saistībā ar medikamentiem visbiežāk sastopams ir jēdziens “racionāla medikamentu lietošana” – gan virknē ar veselības aprūpes politiku saistītos dokumentos, gan arī citos kontekstos. Šo jēdzienu, izmantojot Pasaules Veselības organizācijas (PVO) definīciju, šajā darbā paredzēts izvērtēt socioloģijas teorijās pausto atziņu kontekstā.

Darbā analizēti galvenokārt sociologu M. Vēbera un K. Manheima darbos interpretētie jēdzieni “racionāls” un “racionalitāte”. Tiek norādīts, ka šie jēdzieni ir viena no svarīgākajām M. Vēbera darbu tēmām [17, 1145. lpp.], savukārt vācu sociologs K. Manheims, kura darbi balstās galvenokārt uz M. Vēbera un G. Zimmela teorijām, devis nozīmīgu ieguldījumu M. Vēbera teorijas interpretācijā, piedāvājot jēdzienu “racionāls” un “racionalitāte” izvērstākus un precīzākus skaidrojumus.

Darba mērķis

Darba mērķis ir analizēt koncepta “racionāla medikamentu lietošana” M. Vēbera, K. Manheima un citu sociologu darbos analizēto jēdzienu “racionalitāte” un “racionāls” kontekstā.

Materiāls un metodes

Darbs ir balstīts uz teorētisko un empīrisku materiālu analīzi. Teorijas analīze veikta, izmantojot galvenokārt jēdzienu “racionāls” un “racionalitāte” analīzi M. Vēbera un K. Manheima darbos, kā arī uz šo autoru darbos pausto teorētisko nostādņu analīzi, ko piedāvā S. Kalbergs, R. Brabakers, Dž. Ricers un citi pētnieki, paralēli iekļaujot arī citu autoru, kas pievērsušies šī jēdziena interpretācijai, atziņas. Izmantoti arī PVO un citu autoru apkopotie metodoloģiskie materiāli, kas veidoti, pamatojoties uz apkopotajiem pētījumiem par medikamentu lietošanas paradumiem un paradumus ietekmējošiem faktoriem.

Rezultāti un diskusija

Socioloģijas teorija. M. Vēbera teorija par četriem sociālās rīcības tipiem (mērķracionāla, vērtībracionāla, tradicionāla un afektīva (emocionāla) rīcība)) paredz, ka racionālas rīcības fokuss var būt gan mērķis, gan darbībai piemītošas un to raksturojošas vērtības. Mērķracionāla (*zweckrational*) rīcība izpaužas kā apzināta līdzekļu izvēle konkrēta mērķa sasniegšanai. Vērtībracionālu (*wertrational*) rīcību

³ Vārdi “racionalitāte” un “racionalizācija” M. Vēbera darbos lietoti kā līdzīgas nozīmes vārdi [Kalberg, 1980, 1147. lpp.], tādēļ arī šī raksta ietvaros nav veidots šo jēdzienu nošķirums.

raksturo ticība vērtībām, kas pamatojas uz darbības veicēja iekšējo pārlicību, neatkarīgi no darbības iznākuma. Tradicionālu rīcību nosaka laika gaitā izveidojušies paradumi un tradīcijas, bet afektīva (emocionāla) rīcība ir spēcīgu izjūtu rezultāts [6, 50. lpp.; 25, 24.-25. lpp.].

Racionāla rīcība vairāk raksturīga pirmajos divos ideāltipos, kuru gadījumā var runāt par apzinātāku rīcību, lai gan pāreja starp šiem ideāltipiem ne vienmēr ir stingri iezīmējama. Kā atzīmē R. Brabakers, noteiktos gadījumos arī afektīva un tradicionāla rīcība var sevī ietvert racionalitātes elementu [6, 50.-51. lpp.]. “Robeža starp apdomātu rīcību un tīri reaktīvu rīcību (..), kas nav saistīta ar subjektīvi pieņemtu domu, nav skaidri novelkama. Lielākā daļa socioloģiski relevantās rīcības – īpaši rakstura ziņā tīri tradicionālās (..) – atrodas uz abu rīcību robežas. Dažos psihofiziskos gadījumos pārdomāta, t. i., saprotama, rīcība vispār nav rodama, citos to var atklāt tikai speciālisti” [1, 238. lpp.]. Tomēr mērķracionālas un vērtībracionālas rīcības gadījumos darbība ir vairāk apzināta, tādēļ šī darba ietvaros fokuss vērsts tieši uz šiem diviem rīcības tipiem, kas raksturojami kā racionālas dabas tipi.

M. Vēbers šo pirmo divu racionālas rīcības tipu kontekstā min tādus terminus kā “formālā (*formal*) racionalitāte” un “substantīvā (*substantive*) racionalitāte” [22, 16. lpp.]. K. Manheima piedāvātie jēdzieni ir “funkcionālā (*functional*) racionalitāte” un “substanciālā (*substantial*) racionalitāte”. Abu autoru interpretācijā vērojamas kopīgas iezīmes, tomēr pastāv arī vērā ņemamas atšķirības.

Saskaņā ar M. Vēberu, formālā racionalitāte galvenokārt ir orientēta uz “līdzekļu un darbību aprēķināmību” [6, 36. lpp.; 17, 1160. lpp.], citiem vārdiem sakot, piemērotu līdzekļu izvēli noteikta mērķa sasniegšanai. M. Vēbers uzskata, ka tieši šajā racionalitātē pamatota rīcība, kas balstīta uz aprēķiniem, priekšstatu par efektivitāti un sagaidāmo labumu nākotnē, raksturo mūsdienu moderno sabiedrību [6, 52. lpp.].

K. Manheims jēdzienu “funkcionālā racionalitāte” definējis kā “rīcību, kas plānveidīgi virza uz iepriekš apzinātu un definētu mērķi, un katram šīs rīcības elementam ir funkcionāla loma” [18, 53. lpp.]. Tā ir rīcība, kas vērsta, pirmkārt, uz mērķa sasniegšanu un, otrkārt, uz efektivitāti [22, 21. lpp.].

Abu autoru piedāvātās formālās un funkcionālās racionalitātes interpretācijas pēc būtības ir līdzīgas [22, 21. lpp.].

Galvenās atšķirības parādās jēdzienu “substantīvā racionalitāte” un “substanciālā racionalitāte”, ko varētu raksturot arī kā “racionalitāte pēc būtības”, interpretācijās. M. Vēbera teorijas ietvaros jēdziens “substantīvā racionalitāte” var tikt raksturots kā “noteiktam paraugam atbilstoša darbība, kas nav orientēta tikai uz mērķi, bet gan uz pagātnes, tagadnes vai potenciālu “vērtības postulātu”” [17, 1155., 1160. lpp.], jeb, citiem vārdiem sakot, ir vērtībracionāla. M. Vēbers “substantīvo racionalitāti” attiecina gan uz mikro-, gan makrolīmeņiem – indivīda darbību, ko ietekmē vērtības mikro- un makrolīmeņos [22, 19. lpp.]. M. Vēbera teorijas izpratnē sarežģī tas, ka autors nav precīzi definējis saistību starp mikro- un makrolīmeņiem, tādēļ ir grūti saprast, vai, runājot par “substantīvo racionalitāti”, M. Vēbers domājis subjektīvo domāšanu vai rīcību, vai arī sociālās normas, kas ietekmējušas šo racionalitātes veidu [22, 20. lpp.; 17, 1146. lpp.], jo indivīda rīcībai var būt divi noteicēji – indivīda paša intereses un sociālās normas [24, 85. lpp.].

K. Manheima piedāvātais jēdziens “substanciālā racionalitāte” ir “tīrāks” jēdziens, kas darbojas mikrolīmenī un attiecas vienīgi uz indivīda domāšanu [22, 19. lpp.]. Tas ir “domāšanas process, kurā atklājas indivīda saprātīgs notikumu savstarpējas saistības vērtējums” [18, 53. lpp.]. Arī šo rīcības tipu, līdzīgi kā M. Vēbera “substantīvo racionalitāti” var raksturot kā vērtībracionālu, un tā savukārt ir abu autoru interpretāciju kopīgā pazīme.

Kā norāda M. Vēbers, vērtībracionāla rīcība izpaužas situācijās, kad indivīds, neraugoties uz praktisko labumu, rīkojas, pienākuma, goda, ticības, uzticības u. c. jūtu vadīts [25, 25.-26. lpp.]. Atšķirību starp mērķracionālu un vērtībracionālu rīcību precīzi raksturo piemērs medicīnas jomā. Ķirurgs ir konstatējis implanta nesaderības pazīmes pacienta organismā pēc nieres transplantācijas. Ārsts apzinās, ka nedēļas laikā orgāns, visticamāk, tiks izņemts, un pacients atkārtoti tiks pievienots dialīzes sistēmai. Pacients cieš no pēcoperācijas depresijas, un ir iespējams, ka šo faktu uzzinot, viņa stāvoklis pasliktināsies, un tas potenciāli var apdraudēt pacienta dzīvību. Ja ārsts izstāstīs patiesību, balstoties uz pārlicību, ka patiesības atklāšana ir ārsta pienākums, viņa rīcība būs vērtībracionāla, bet, ja noklusēs, pamatojoties uz potenciālo dzīvības apdraudējumu – mērķracionāla [6, 51.-52. lpp.].

K. Manheims, līdzīgi kā M. Vēbers, uzskata, ka sabiedrības industrializācija novedusi pie tā, ka pieaug funkcionālās (formālās), jeb mērķracionālītātes loma, bet tas nenozīmē arī vērtibracionālītātes (substantīvās / substanciālās racionalitātes) lomas pieaugumu. K. Manheims uzskata, ka funkcionālā racionalitāte paralizē vai vismaz samazina substanciālās (substantīvās) racionalitātes lomu, un tas raksturīgs sabiedrībai, kurā indivīdam tiek piedāvāta aizvien mazāka iespēja izmantot savus individuālos uzskatus un vērtības [22, 22.-23. lpp.].

Izprast mikro- un makrolīmeņu atšķirības, kas ir viens no abu autoru interpretāciju objektiem, var palīdzēt amerikāņu sociologa Dž. Riceru integrētā socioloģijas paradigma, kas nosaka to, ka ikviena sociāla parādība analizējama, ņemot vērā divas dimensijas – “mikro-makro” un “subjektīvs-objektīvs” [22, A12.-A13. lpp.]. Saskaņā ar Dž. Riceru, sociālā parādība jāiztēlojas kā skala, kuras vienā galā atrodas mikrolīmeņa parādības (indivīdi, viņu domas, uzskati, rīcība), bet otrā galā – makrolīmeņa parādības (sabiedrība, kultūra) [22, A13.-A14. lpp.].

Arī citi sociologi norāda uz jebkurai rīcībai piemītošas subjektivitātes pakāpes ietekmi uz šo rīcību. “Katram indivīdam ir sava subjektīvo vērtību skala, kas, atdalīta no objektīvās realitātes, kļūst par subjektīvo realitāti” [19, 147. lpp.]. Par to, vai darbība vai parādība ir racionāla, var spriest, tikai raugoties no kāda noteikta viedokļa. Kas vienam šķiet racionāls, var nešķist racionāls kādam citam [6, 35. lpp.; 17, 1156. lpp.; 1, 15. lpp.; 18, 55. lpp.].

Protams, ir neiespējami izveidot striktu šo dimensiju – mikro-makro, objektīvs-subjektīvs – nošķirumu, un faktori, kas šajās dimensijās sastopami, atrodas nepārtrauktā mijiedarbībā, tomēr šāda pieeja sociālo parādību vai rīcības analīzē var tikt raksturota kā daudzpusīga.

Racionāla medikamentu lietošana. PVO definīcija nosaka, ka racionāla medikamentu lietošana ir “pacientam piemēroti medikamenti, atbilstošās devās, pareizā laikā, par iespējami zemāko cenu (..)” [26]. Šī definīcija nosaka to, ka, izvērtējot konkrētā pacienta veselības stāvokli un simptomus, tiek individuāli piemeklēti medikamenti, ievērojot ekonomiskā izdevīguma principu, un šāda rīcība pēc būtības ir apzināta, tādēļ tās kontekstā varam runāt par vienu no pirmajiem diviem sociālās rīcības ideāltipiem – mērķracionālu vai vērtibracionālu rīcību.

Mērķracionālu rīcību varētu attiecināt uz indivīda mērķtiecīgu darbību – medikamentu izvēli un lietošanu – ar mērķi nodrošināt vai iespējami ātri atgūt labu veselības stāvokli, un šī mērķracionālitate varētu raksturot arī vienu no veselības aprūpes sistēmas pamatmērķiem. Tomēr dažādi pētījumi liecina, ka sastopama arī cita “racionālitate” – medikamentu lietotāja “racionālitate”, kas var ievērojami atšķirties no sistēmas “racionālitates”, jo pamatojas uz indivīda uzskatiem, vērtībām un medikamentiem piešķirtu nozīmi u. tml. [11]. Daudzos gadījumos šī “racionālitate” var būt substantīva (substanciāla), jeb vērtibracionāla. Kā vienu no piemēriem vērtibracionālai rīcībai var minēt bērnu saslīmšanas gadījumus, kuros bērna aprūpētājs izjūt morālu nepieciešamību palīdzēt bērnam, justies kā “labs tēvs” vai “laba māte” [20, 337., 338. lpp.], rodas vēlme “kaut ko darīt” bērna labā [5, 45. lpp.]. Šādos gadījumos medikamenti tiek lietoti emociju ietekmē, neraugoties uz to, ka aprūpētāja rīcībā nereti ir informācija par iespējamām medikamenta blakusparādībām un to, ka medikamenta lietošana var paildzināt slimības periodu. Medikamentu lietošanas tiešais mērķis šādā situācijā ir drīzāk bērna un aprūpētāja diskomforta mazināšana, nevis veselības ātrāka atgūšana (2, e381.-e382. lpp.).

Medikamentu lietošanas paradumu pētīšanas jomā pastāv vairākas pieejas. PVO pētnieki uzskata, ka medikamentu lietošanas paradumus jāanalīzē mikrolīmenī, pētot šādus aspektus – pašārstēšanos tendenču ietekmi, medikamentu izrakstīšanas un izvēles kritērijus, medikamentu informācijas ievērošanu un pacienta-ārsta sadarbību un komunikāciju, kā arī makrolīmenī, analizējot veselības aprūpes sistēmas un kultūras faktoru ietekmi uz medikamentu lietošanas paradumiem [13, 98.-99. lpp.].

Mikro- un makrolīmeņu mēdz dalīt arī sīkākās kategorijās, nosakot, ka medikamentu lietošanas paradumus jāpēta māsaiņniecības, vietējās sabiedrības, veselības aprūpes sistēmas, nacionālajā un starptautiskajā līmenī, un katrā no šiem līmeņiem ir virkne noteiktu faktoru, kas ietekmē indivīda medikamentu lietošanas paradumus [14, 7.-17. lpp.].

Veselības un slimības sociologi piedāvā trīs līmeņu pieeju – individuālo, sociālo un sistēmas līmeni [21, 7.-8. lpp.], kas nosaka, ka medikamentu lietošanas paradumu analīzē jāīsteno vairāklīmeņu pieeja.

Attiecinot Dž. Ricera integrēto socioloģijas paradigmu uz medikamentu lietošanu, medikamentu izvēle un lietošana ir process, kas saistīts ar indivīda lēmumu, ko savukārt ietekmē dažādi mikro-, makro-, subjektīvi un objektīvi apstākļi. Objektīvie faktori pastāv neatkarīgi no indivīda uztveres un lietu izvērtējuma, bet subjektīvie faktori attiecas uz indivīda veselības stāvokļa pašvērtējumu, slimības uztveri u. c.

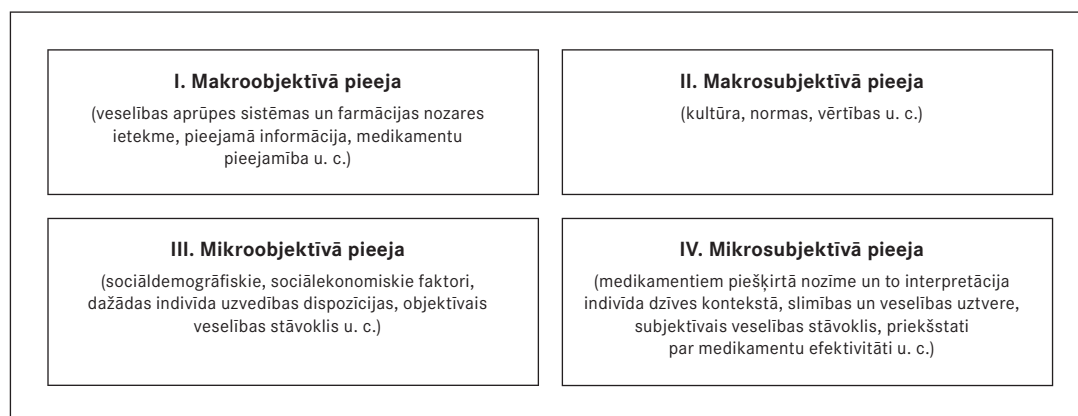
Viens no galvenajiem makrolīmeņa faktoriem ir veselības aprūpes sistēma, kas, saskaņā ar socioloģijas teoriju, tiek apzīmēta kā "sistēma", un medikamentu lietošanas kontekstā attiecas uz veselības aprūpes sistēmas pārstāvju, kā arī farmācijas nozares ietekmi uz medikamentu patēriņu. Kā subjektīvie makrolīmeņa faktori dažādos kontekstos tiek minēti kultūras faktori, kā arī sabiedrībā izveidojušās vērtības un normas [22, 377. lpp.].

Veselības aprūpes sistēmas jeb makrolīmeņa ietvaros medikamentu lietošanas racionalitāti var raksturot kā formālu (funkcionālu) un objektīvu [5, 18.-19. lpp.; 12, 89. lpp.], un šo racionalitāti kā moderno sabiedrību raksturojošu iezīmi, kas izpaužas pieaugošā preču un pakalpojumu patēriņā, kā raksturīgu veselības uzvedībai (*health lifestyle*) atzīmējis arī medicīnas sociologs V. Kokerhems [8, 424. lpp.].

Attiecinot Dž. Ricera sociālo parādību un rīcības analīzes pieeju uz medikamentu lietošanu ietekmējošiem faktoriem, iespējams izveidot nosacītu medikamentu lietošanas paradumu analīzes shēmu, kas paredz analīzi četros dažādos aspektos (sk. 1. att.).

1. attēls. Dž. Ricera sociālo parādību un rīcības analīzes pieeja medikamentu lietošanas paradumu pētīšanas kontekstā

G. Ritzer's interpretation of social phenonema and conduct in the context rational use of medicine concept

Secinājumi

Saskaņā ar sociologu M. Vēbera un K. Manheima paustajām atziņām, racionāla indivīda darbība var tikt klasificēta kā formāla (funkcionāla), jeb mērķracionāla un substantīva (substanciāla) jeb vērtibracionāla.

Ja uz jēdzienu "medikamentu racionāla lietošana" raugās no veselības aprūpes sistēmas, viedokļa, tajā ietvertais jēdziens "racionalitāte" ir funkcionālas (formālas), jeb mērķracionālas dabas. Tomēr, raugoties no medikamentu lietotāja viedokļa, tā var būt gan mērķracionāla, gan arī vērtibracionāla jeb substantīva (substanciāla).

Pastāv nepārtraukta mijiedarbība jeb "indivīda un sabiedrības savstarpējā saspēle" [8, 24. lpp.], indivīda rīcību ietekmē virkne objektīvu un subjektīvu faktoru mikrolīmenī un makrolīmenī. Medikamentu lietošanas paradumu analīze, ņemot vērā mikrosubjektīvos, mikroobjektīvos, makrosubjektīvos un makroobjektīvos faktorus, paver iespējas jēdziena "racionalitāte" plašākai interpretācijai.

Applying the Definition “Rational Use of Medicines” to the Analysis of Concepts “Rational” and “Rationality” by M. Weber, K. Manheim and Other Sociologists

Abstract

The concepts “rational” and “rationality” can be found in different contexts, and “rational use of medicines” is a widely used term. The concepts “rational” and “rationality” have frequently been analysed by a number of sociologists. The analysis of these concepts is one of the central themes in the works of M. Weber, being later interpreted by K. Manheim and other sociologists, pointing at multi-dimensional character of these concepts and marking several distinctions, e.g., substantive (substantial), being value-rational, versus formal (functional) rationality that can be characterised as instrumentally-rational. This study interprets the definition of “rational use of medicines”, provided by the WHO, within the sociological analysis of the concepts “rational” and “rationality”. Studies of medicine use suggest two perspectives of rationality – health care system’s perspective, being instrumentally-rational or formal (functional) from the sociological point of view, and user’s perspective that can be value-rational or substantive (substantial). For complete interpretation of these two perspectives, use of medicines has to be studied by considering objective and subjective factors in micro and macro levels and by accounting for interplay between these levels.

Keywords: rational, rationality, use of medicines.

Literatūra

1. Vēbers M. Reliģijas socioloģija / Red. Ozoliņa I. Tulk. Kūlis R. – Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 2004.
2. Allotey P., Reidpath D. D., Danielle Elisha D. “Social medication” and the control of children: a qualitative study of over-the-counter medication among Australian children // *Pediatrics*, 2004; 114: e378–e383.
3. Ariely D. Predictably irrational: the hidden forces that shape our decisions: revised and expanded edition. – London: Harper Collins, 2009.
4. Baron J. Thinking and deciding. – 3rd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
5. Britten N. Medicines and society: patients, professionals and the dominance of pharmaceuticals. – Hampshire, New York: Palgrave Macmillan, 2008.
6. Brubaker R. The limits of rationality: an essay on the social and moral thought of Max Weber / Ed. by Bottomore T. and Mulkey M. – London: George Allen & Unwin, 1984.
7. Clouser K. D., Gert B. Rationality and medicine: introduction to the theme // *The Journal of Medicine and Philosophy*, 1986; 11: 119–121.
8. Cockerham W. C. Social causes of health and disease. – Cambridge: Polity Press, 2007.
9. Cockerham W. C., Abel T., Luschen G. Max Weber, formal rationality and health lifestyles // *The Sociological Quarterly* (JAI Press), 1993; 34(3): 413–425.
10. Elster J. Introduction // *Rational Choice* / Ed. by Elster J. – New York: New York University Press, 1986. – Pp. 1–33.
11. Van der Geest S., Whyte S. R. The charm of medicines: metaphors and metonyms // *Medical Anthropology Quarterly*, 1989; 3(4): 345–367.
12. Le Grand A., Hogerzeil H. V., Haaijer-Ruskamp F. M. Intervention research in rational use of drugs: a review // *Health Policy and Planning*, 1999; 14(2): 89–102.
13. Haaijer-Ruskamp F. M., Hemminki E. The social aspects of drug use // *Drug utilization studies: methods and uses* / Ed. by Dukea M. N. G. – Copenhagen: WHO Regional publications, Vol. European series No 45, 1993.
14. Hardon A., Hodgkin C., Fresle D. How to investigate the use of medicines by consumers. – Amsterdam: WHO, University of Amsterdam, 2004.
15. Howson A. Rational choice theory. EBSCO Research Starters – EBSCO Publishing Inc, 2009. – Pp. 1–6.
16. Huber J. Rational choice models in sociology // *The American Sociologist*, 1997: 42–53.
17. Kalberg S. Max Weber’s types of rationality: cornerstones for the analysis of rationalization processes in history // *American Journal of Sociology*, 1980; 85(5): 1145–1179.

18. Manheim K. Man and society in an age of reconstruction: studies in modern social structure. – London: Routledge, 1940.
19. Marcuse H. One-dimensional man. – Boston: Beacon Press, 1964.
20. Neill S. J. Containing acute childhood illness within family life: a substantive grounded theory // Journal of Child Health Care (SAGE), 2012; 14(327): 327-344.
21. Nettleton S. The sociology of health and illness. – 2nd ed. – Cambridge, Malden: Polity Press, 2006.
22. Ritzer G. Modern sociological theory. – 7th ed. – Boston: McGraw-Hill, 2008.
23. The McDonaldization thesis: explorations and extensions. – London: Sage Publications, 1998.
24. Waters M. Modern sociological theory. – London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications, 1994.
25. Weber M. Economy and society / Vol. I., II. – Berkeley, Los Angeles, London: California Press, 1978.
26. World Health Organization, WHO. Promoting rational use of medicines: core components. WHO Policy perspectives of medicines. – Geneva: WHO, 2002.

Laikmetīgās vizuālās mākslas vērtības izstāžu apmeklētāju skatījumā

Jeļena Budanceva

*Rīgas Stradiņa universitāte,
Humanitāro zinātņu katedra*

Kopsavilkums

Attīstoties globalizācijas procesiem, būtiskas pārmaiņas skar arī kultūras un mākslas sfēru. Laikmetīgā kultūra un māksla attīstās līdzās sabiedrības attīstībai – tajās parādās gan sabiedrībai aktuālie temati, gan tiek izmantotas modernās tehnoloģijas un zinātniskie atklājumi. Ierasto mākslas vērtību – skaistuma, morāles, meistarības – vietu laikmetīgajā mākslā ieņem konceptuālists un individuālists, kas bieži vien traucē izprast mākslas darbu un veido priekšstatu par laikmetīgo mākslu kā par kaut ko nesaprotamu un elitāru. Tas izraisa vispārējas intereses mazināšanos par laikmetīgās mākslas izpausmēm.

Šādā situācijā ir nepieciešams noskaidrot, ko publika domā par laikmetīgo mākslu, kādu vietu laikmetīgās mākslas izstāžu apmeklējumi ieņem starp citiem brīvā laika pavadīšanas veidiem, vai ekonomiskā krīze spēs ietekmēt cilvēku interesi par mākslas norisēm.

Lai iegūtu atbildes uz minētajiem jautājumiem, 2010. gadā tika veikts kvantitatīvs pētījums, kurā tika aptaujāti divi laikmetīgās mākslas izstāžu apmeklētāji (kopā 114 respondenti). Rezultāti ļāva izdarīt šādus secinājumus:

1. Laikmetīgās mākslas izstāžu jomā var novērot sabiedrības dalīšanos pēc nacionalitātes principa: attiecīgās nacionalitātes pārstāvji iet uz attiecīgajiem pasākumiem.
2. Apmeklētāji nāk uz laikmetīgās mākslas izstādēm, lai uzzinātu kaut ko jaunu, nevis lai baudītu mākslu (atšķirībā no klasiskās mākslas izstādēm), tātad svarīga ir mākslas izglītojošā funkcija.
3. Finanšu faktoriem (ekonomiskā krīze, izstādes biļetes cena, ienākumi) ir minimāla ietekme uz izstāžu izvēli un apmeklējumu biežumu.

Atslēgvārdi: laikmetīgās mākslas izstādes, mākslas vērtības, apmeklētāju intereses, brīvais laiks.

Ievads

No XX gadsimta astoņdesmitajiem gadiem tiek runāts par globalizācijas un vēlāk par glokalizācijas fenomeniem. Globalizācijas faktori – globālie tirgi, lieluzņēmumu uzplaukums, procesu standartizācija, laika “paātrināšana”, informētības pakāpes un informācijas plūsmas pieaugums, jauno tehnoloģiju un virtuālās pasaules strauja attīstība – ir noveduši pie izmaiņām kultūras un mākslas jomā, tajā skaitā pie tā, ka kultūra un māksla tiek aizvietotas ar transnacionālo izklaides industriju. Savukārt glokalizācijas procesos, kuriem ir raksturīgas lokālas darbības globālajā kontekstā, var redzēt kultūras un mākslas turpmākas attīstības iespējas.

Dziļais konceptuālists un individuālists noved pie tā, ka laikmetīgās kultūras patērētājs bieži vien nevar izprast mākslinieka konceptuālo ieceri, kas veido priekšstatu par laikmetīgo mākslu kā par kaut ko nesaprotamu un elitāru un izraisa vispārējas intereses zudumu par laikmetīgās kultūras izpausmēm.

Kaut arī pēdējos gados pasaulē ir iznākuši vairāki simti grāmatu un monogrāfiju par globalizācijas fenomenu, joprojām ir diezgan maz avotu, kas skaidrotu globalizāciju un tās iedarbību uz konkrētām sabiedriskās dzīves jomām – īpaši maz to ir par kultūras un mākslas sfērām. Arī pētījumi par to, vai ir mainījusies cilvēku attieksme pret kultūru un kā tā mainījusies, ko viņi sagaida no kultūras pasākumiem un kādu lomu tie spēlē modernā cilvēka dzīvē, ir brīva, liela niša modernajā socioloģijā un kulturoloģijā, līdz ar to trūkst pētnieciskās metodoloģijas un teorētiskās bāzes jauniem pētījumiem, kas arī atbaida pētniekus no šīs tēmas. Latvijā ierobežotais augstākās izglītības un zinātnisko institūtu tirgus, ir bijis gandrīz nepārvarams šķērslis šāda mēroga nekomerciāliem pētījumiem. Arī studējot ārzemju pētījumus, ir secināts, ka tajos laikmetīgā kultūra tiek skatīta citu sabiedriskās dzīves aspektu ēnā – pētot politiskās un ekonomiskās vērtības, sociālo stāvokli vai mākslu kā tādu.¹

Vienīgais pētījums kultūras vērtību jomā ir Latvijas Republikas Kultūras ministrijas veiktais pētījums par Latvijas Kultūras kanonu. Šī pētījuma specifika ir tā, ka par mākslas vērtību tika izvirzīti konkrēti atsevišķu mākslinieku mākslas darbi. Turklāt tos izvēlējās profesionāļu komisija – un pat šajā sarakstā ir ļoti maz laikmetīgās mākslas darbu.² Paralēli tika veikta jauniešu aptauja, kur diskusijās tika piedāvāts pašiem izvirzīt pretendētus Latvijas Kultūras kanonam. Šeit parādījās divas būtiskās tendences: pirmkārt, jauniešu izvirzītās vērtības gandrīz nemaz nesakrīt ar profesionāļu izvirzītājām. Un, otrkārt, jaunieši daudz biežāk piedāvā Latvijas Kultūras kanonā iekļaut mūsdienīgas mākslas parādības, tajā skaitā arī masu kultūras izpausmes. Interesants šajā sakarā ir RSU doktorantes S. Grūbes pētījums par nacionālās identitātes lomu mūsdienu mākslinieku vērtību sistēmā, kur nacionālo identitāti skaidro kā vērtību, – pētījums parādīja, ka mūsdienu Latvijas māksliniekiem šī vērtība ir mazsvarīga, ko apstiprināja arī autores veiktā aptauja.

Darba mērķis un uzdevumi

Galvenais pētnieciskā darba mērķis ir noteikt laikmetīgās mākslas apmeklētāju uzskatus par pašu laikmetīgo mākslu, tās vietu viņu dzīvē un tām vērtībām, kas, viņuprāt, ir iemiesotas un kādas vērtības nav atrodamas laikmetīgās mākslas darbos.

Šī mērķa ietvaros tiks risināti:

1) teorētiskie uzdevumi:

- novērtēt globalizācijas izraisītās izmaiņas laikmetīgajā mākslā;
- noteikt valdošās laikmetīgās mākslas nemateriālās vērtības, analizējot teorētisko literatūru;
- izpētīt kultūras modernās attīstības tendences;

2) praktiskie uzdevumi:

- apzināt Latvijā un Baltijas valstīs veiktos pētījumus par izstāžu apmeklētāju paradumiem, informētību un iesaistīšanu laikmetīgās mākslas procesos;
- veikt empīrisku pētījumu par divu Latvijas mākslinieku izstāžu apmeklētāju attieksmi pret laikmetīgo mākslu.

Materiāls un metodes

Lai sasniegtu pētnieciskā darba empīriskos uzdevumus, tiek lietota kvantitatīva metode – izstāžu apmeklētāju anketēšana.

¹ Piemēram, Abramson P. R., Inglehart R. Value change in global perspective. – The University of Michigan Press, 1995. – P. 180.

² Vizuālajā jomā tādi darbi ir tikai divi (Egona Spura fotogrāfiju sērija un Borisa Bērziņa zīmējumu cikls), bet arī šie darbi ir veidoti PSRS laikā. – Salīdz. www.kulturaskanons.lv

Atlases kritērijs – laikmetīgās mākslas pasākumu apmeklētāju anketēšana (katrā pasākumā aptaujājot vismaz 50 cilvēkus).

Mērķa grupa – pētāmo laikmetīgās mākslas sarīkojumu apmeklētāju reprezentatīva izlase. Respondenti tika izvēlēti pēc nejaušas izlases principa.

Pētījuma rezultātā pieejamie informācijas bloki – respondentu vienojošās un atšķirīgās vērtības, laikmetīgās mākslas vispārēja izpratne, apmeklēto laikmetīgās mākslas sarīkojumu vērtības noteikšana, laikmetīgās mākslas izstādes kā brīvā laika pavadīšanas veids.

Anketā tika izmantoti slēgtā, daļēji slēgtā un atvērta tipa jautājumi. Anketēšanas rezultāti apstrādāti ar SPSS programmu.

Rezultāti

Pētījums tika veikts 2010. gada maijā un jūnijā (mākslinieces Evelīnas Deičmanes izstādē) un septembrī-oktobrī (mākslinieka Kriša Salmaņa izstādē) Laikmetīgās mākslas centra “KIM?” izstāžu zālē VKN, kurā tiek izstādīti jauno Latvijas mākslinieku darbi, kas strādā ar audio un vizuālajiem medijiem (skaņa, video, instalācijas). Datu analīzei tika izmantota programma SPSS Windows 17.0. Kopumā tika aptaujāti 114 respondenti.

Pētījuma rezultātā tika iegūti šādi informācijas bloki:

- dati par izstāžu apmeklētājiem, viņu brīvā laika struktūru un mākslas vietu tajā;
- laikmetīgajā mākslā dominējošās un trūkstošās nemateriālās vērtības;
- ekonomisko faktoru ietekme uz mākslas izstāžu apmeklēšanu, mērķiem un motivāciju, apmeklējot mākslas izstādes;
- informācija par konkrētas izstādes izpratni, pozitīvajām un negatīvajām pusēm.

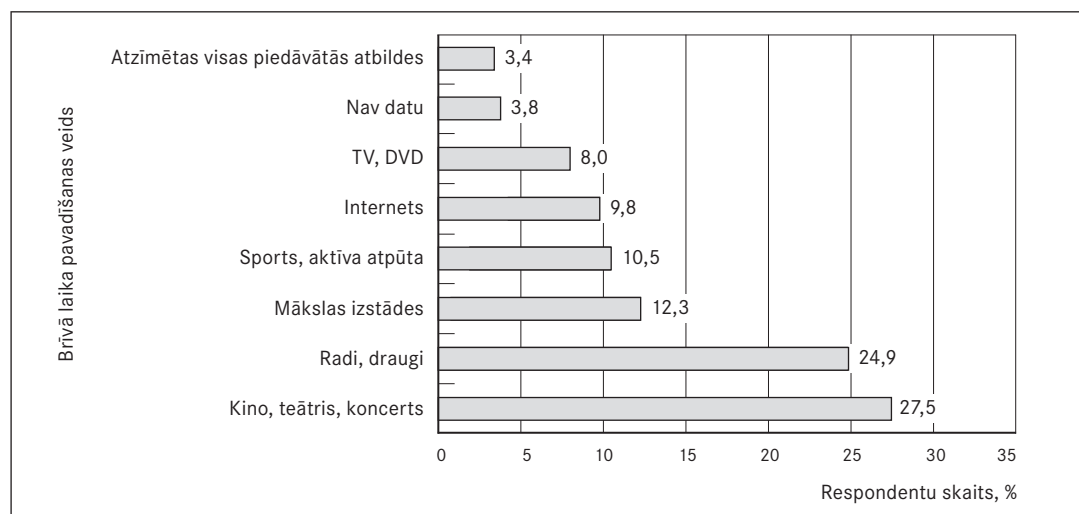
Pētījuma dati liecina, ka laikmetīgās mākslas izstādes vidējais apmeklētājs ir sieviete, latviete (no 114 apmeklētājiem tikai 6 ir citu nacionalitāšu pārstāvji) vecumā no 18 līdz 35 gadiem. Vairākums respondentu (56%) ir profesionāli saistīti ar kultūras sfēru.

Pēc pētījuma 1. daļas izvērtēšanas (E. Deičmanes izstāde) mainījās daži jautājumi, tādēļ iegūtie rezultāti nav salīdzināmi vai salīdzināmi tikai daļēji.

E. Deičmanes izstādes apmeklētāju brīvā laika pavadīšanas veidi atainoti 1. attēlā. Vairākums respondentu savu brīvo laiku pavada, apmeklējot teātrus, kino vai koncertus vai arī radus un draugus (attiecīgi 24,9% un 27,5%), 12,3% norādīja mākslas izstādes kā parasto brīvā laika pavadīšanas veidu.

1. attēls. E. Deičmanes izstādes apmeklētāju atbildes uz jautājumu: *Kā Jūs parasti pavadāt savu brīvo laiku?*

Question: *How do you usually spend your free time?* (Visitors of of E. Deičmane exhibition)

Kriša Salmaņa izstādes apmeklētāju brīvā laika pavadīšanas veidi. Veicot aptauju K. Salmaņa izstādes apmeklētāju vidū, brīvā laika pavadīšanas veidi tika sagrupēti ranžētā tabulā un respondentiem bija pie katra laika pavadīšanas veida jāatzīmē, cik bieži (ļoti bieži, bieži, dažreiz, reti, ļoti reti) viņš to dara (sk. 2. att.). Parasti respondenti tiek ar draugiem un radiem (“bieži” un “ļoti bieži” – kopā 73,3%); pavada laiku internetā (“bieži” un “ļoti bieži” – kopā 68,3%) vai apmeklē kino, teātri vai koncertu (“bieži” un “ļoti bieži” – kopā 52,7%). Laikmetīgās mākslas izstāžu apmeklējumus kā savu parasto brīvā laika pavadīšanas veidu (“bieži” un “ļoti bieži”) nosauca 50,9% respondentu.

Mākslas izstāžu apmeklējumu biežums. Grupējot abu izstāžu apmeklētāju atbildes tieši par mākslas izstāžu apmeklējumu biežumu, iegūtie dati atainoti 3. attēlā. Vairākums apmeklētāju nāk uz mākslas izstādēm reizi mēnesī vai reizi pusgadā (kopā 64,5%), bet gandrīz 20% apmeklē laikmetīgās mākslas izstādes reizi nedēļā.

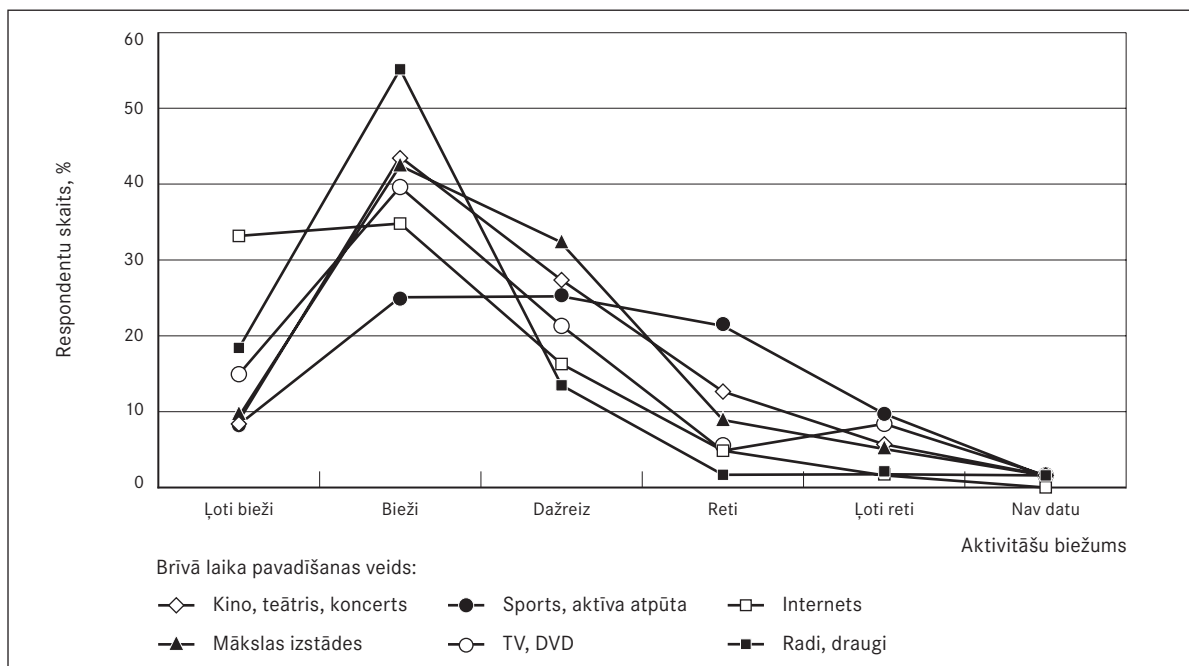
Kādām izstādēm respondenti dod priekšroku. Uz jautājumu, vai respondenti dod priekšroku veco meistarību darbu izstādēm, vai laikmetīgās mākslas izstādēm, vai interesējas par abām, vai arī tiem pilnīgi vienlīdz, kur iet, atbilžu sadalījums divu izstāžu respondentu atbildēs redzams 4. attēlā. Atbildes nepārprotami pierāda, ka respondentiem nav lielas starpības, kādas mākslas izstādes apmeklēt.

Mākslas izstāžu apmeklējumu nolūks. Respondentu atbildēs uz šo jautājumu parādījās interesanta tendence – viena trešdaļa apmeklētāju vairs nesaista mākslas izstādes apmeklējumu ar mākslas baudīšanu, bet tieši ar mākslas izglītojošo funkciju, un norāda, ka mērķis ir uzzināt kaut ko jaunu un atrasties citā vidē. Neviens respondents neatzīmēja aptaujā doto variantu – “nosist laiku”, kas ļauj secināt, ka mākslas izstāžu apmeklējums respondentiem ir apzināts process. Arī atbilžu variantos, kas šeit ir sagrupēti kā “citi”, vairākums ir saistīts ar profesiju, izglītošanos, iedvesmas iegūšanu un ideju aizgūšanu (sk. 5. att.).

Kas ir svarīgākais laikmetīgās mākslas darbā. Respondentiem liekas, ka laikmetīgajā mākslā noteicošā ir ideja un oriģinālā forma, bet skaistumu laikmetīgās mākslas izstāžu apmeklētāji novietoja trešajā vietā ar 13,3% (sk. 6. att.).

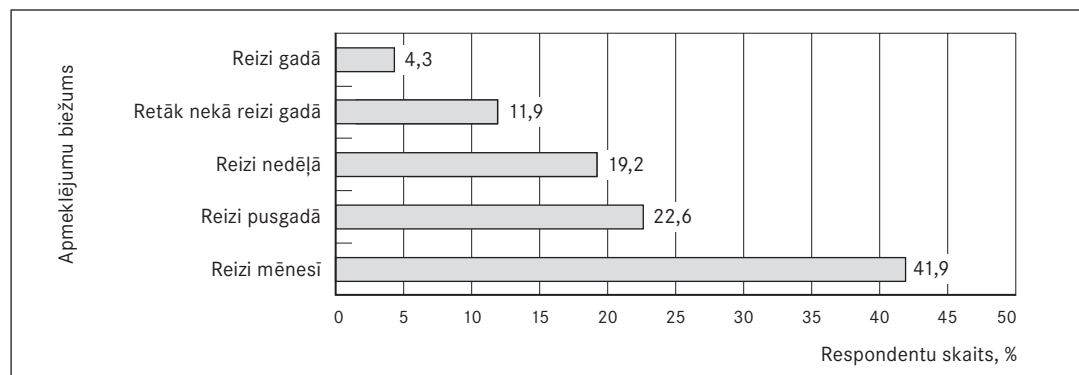
2. attēls. K. Salmaņa izstādes apmeklētāju atbildes uz jautājumu: *Kā Jūs parasti pavadāt savu brīvo laiku un cik bieži to darāt?*

Question: *How do you usually spend your free time? (Visitors of K. Salmanis exhibition)*

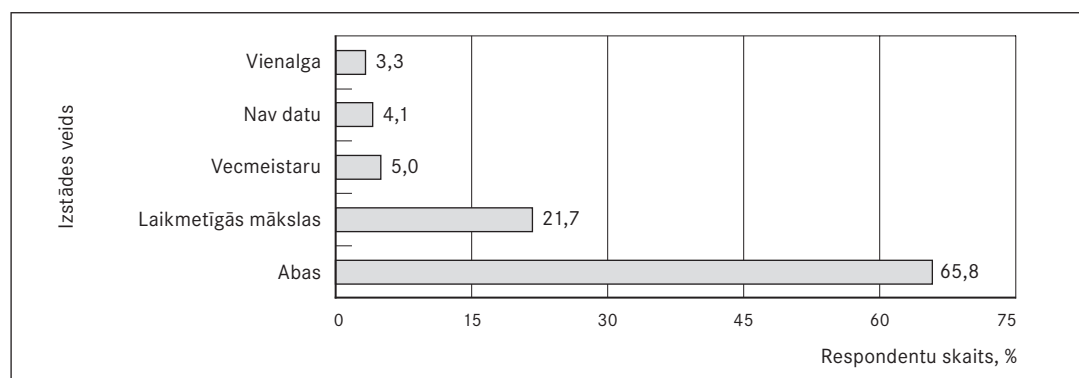
3. attēls. Abu izstāžu apmeklētāju atbildes uz jautājumu: *Cik bieži Jūs apmeklējat laikmetīgās mākslas izstādes?*

Question: *How often do you visit contemporary art exhibitions?* (Visitors of both exhibitions)

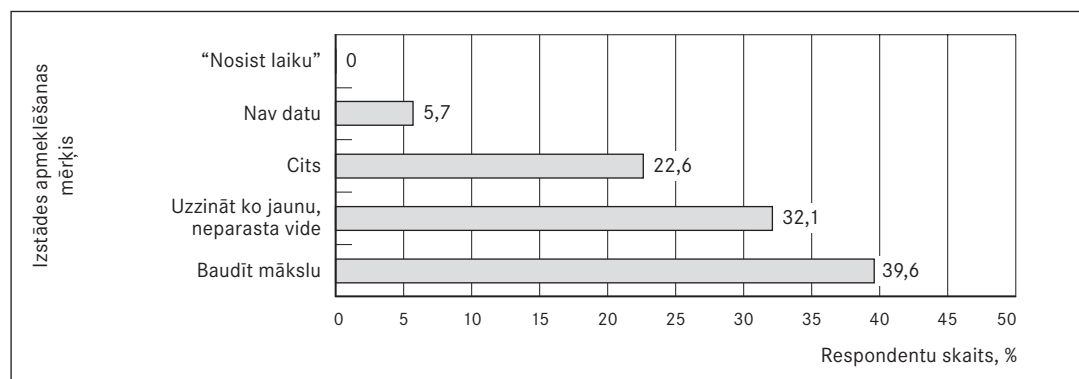
4. attēls. Abu izstāžu apmeklētāju atbilde uz jautājumu: *Kādām izstādēm Jūs dodat priekšroku?*

Question: *What kind of exhibitions do you prefer?* (Visitors of both exhibitions)

5. attēls. Abu izstāžu apmeklētāju atbilde uz jautājumu: *Kāds ir Jūsu izstāžu apmeklējuma nolūks?*

Question: *Why do you visit art exhibitions?* (Visitors of both exhibitions)

Vērtības laikmetīgajos mākslas darbos. Nākamais jautājums tika veltīts laikmetīgajā mākslā atspoguļotajām vērtībām. Autore piedāvāja izvēlēties no 8 vērtībām: 1) cilvēku savstarpējās attiecības; 2) brīvība, neatkarība; 3) godīgums; 4) sociālais konteksts (ekoloģija, politika, labdarība, ticība u. tml.); 5) humors, ironija; 6) harmonija, skaistums; 7) morāle, ētika; 8) nacionālais kolorīts, papildus piedāvājot ierakstīt savu variantu. Respondents varēja norādīt, cik bieži katra vērtība ir atspoguļota (sk. 7. att.).

Visbiežāk (summējot atbildes “bieži” un “ļoti bieži”) tiek atspoguļotas šādas vērtības: sociālais konteksts (kopā 73,13%); brīvība un neatkarība (kopā 68,18%); ironija un humors (kopā 67,57%); cilvēku savstarpējās attiecības (kopā 63,65%). Savukārt visretāk (summējot atbildes “reti” un “ļoti reti”) tiek atspoguļotas: skaistums un harmonija (kopā 31,13%); nacionālais kolorīts (kopā 29,24%); patiesīgums un godīgums (kopā 29,55%); morāle un ētika (kopā 17,75%).

Kādas vērtības, pēc respondentu domām, pietrūkst laikmetīgajā mākslā. Diemžēl jautājumu formulējums pirmajai un otrajai izstādei bija atšķirīgs, jo kolēģi norādīja, ka vajadzētu ieviest kategoriju “nekā nepietrūkst”, kad jau bija beigusies respondentu aptauja pirmās izstādes ietvaros. Taču daži respondenti to atzīmēja paši, izmantojot variantu “cits” (sk. 8. att.). Aptaujātie E. Deičmanes izstādes apmeklētāji uzskata, ka galvenokārt pietrūkst ironijas un humora (31,7%), harmonijas un skaistuma (31,7%), kā arī cilvēku attiecību atspoguļojuma (20%), morāles un ētikas (18,3%).

Ieviešot atbildes variantu “nekā nepietrūkst”, K. Salmaņa izstādes apmeklētāju atbildes redzamas 9. attēlā. Vairākumam respondentu nepietrūkst nekā (36,7%); pārējās atbildes sadalījās: harmonija un skaistums (15%), nacionālais kolorīts (15%), patiesīgums (11,7%), sociālais konteksts (10%).

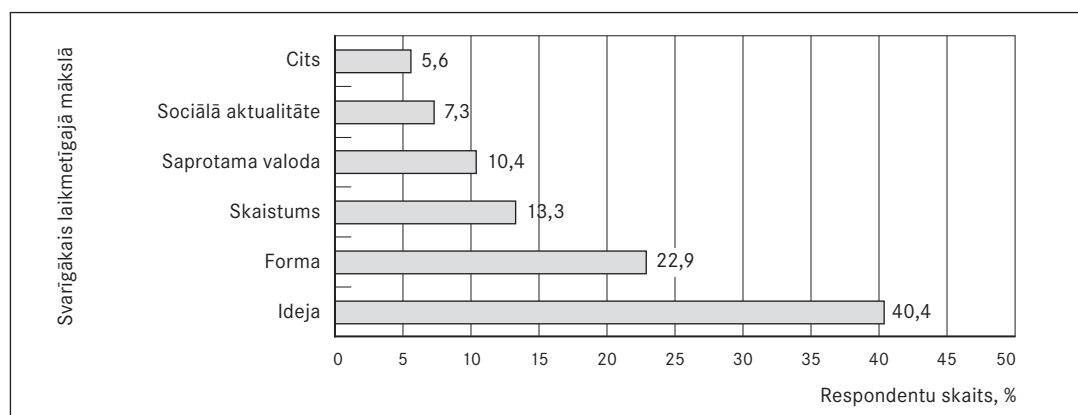
Abu izstāžu apmeklētāji norādīja, ka vienīgā vērtība, kā pietrūkst, ir skaistums un harmonija.

Izstāžu apmeklējums ekonomiskās krīzes laikā. Tikai 11,6% aptaujāto ekonomiskās krīzes laikā retāk apmeklēs laikmetīgās mākslas izstādes (sk. 10. att.), un tikai 16,6% aptaujāto, izvēloties izstādi, nozīmīga ir biļetes cena (sk. 11. att.), kaut arī 61,2% respondentu vidējie neto ienākumi mēnesī nepārsniedz 200 latu (sk. 12. att.).

Analizējot abas izstādes, respondenti atzīmē, ka visvairāk viņiem patīk darbu interaktivitāte un vairāku stilu izmantošana vienā darbā (skaņa, tehnika, attēls), kā arī mākslinieka radošā ideja. 32,1% respondentu nāk uz laikmetīgās mākslas izstādēm, lai uzzinātu kaut ko jaunu, nevis baudītu mākslu. Analizējot vērtības, kas ir sastopamas laikmetīgās mākslas darbos, respondenti atzīmē, ka visbiežāk laikmetīgajā mākslā sastopamas tādas vērtības kā sociālais konteksts, ironija un humors, kā arī cilvēku savstarpējās attiecības, brīvība un neatkarība. Visretāk sastopamās vērtības ir harmonija un skaistums, un nacionālais kolorīts. Atbildot uz jautājumu, kādas vērtības pietrūkst, respondenti atzīmē galvenokārt harmoniju un skaistumu, otrajā vietā liekot cilvēku savstarpējās attiecības, brīvību un neatkarību.

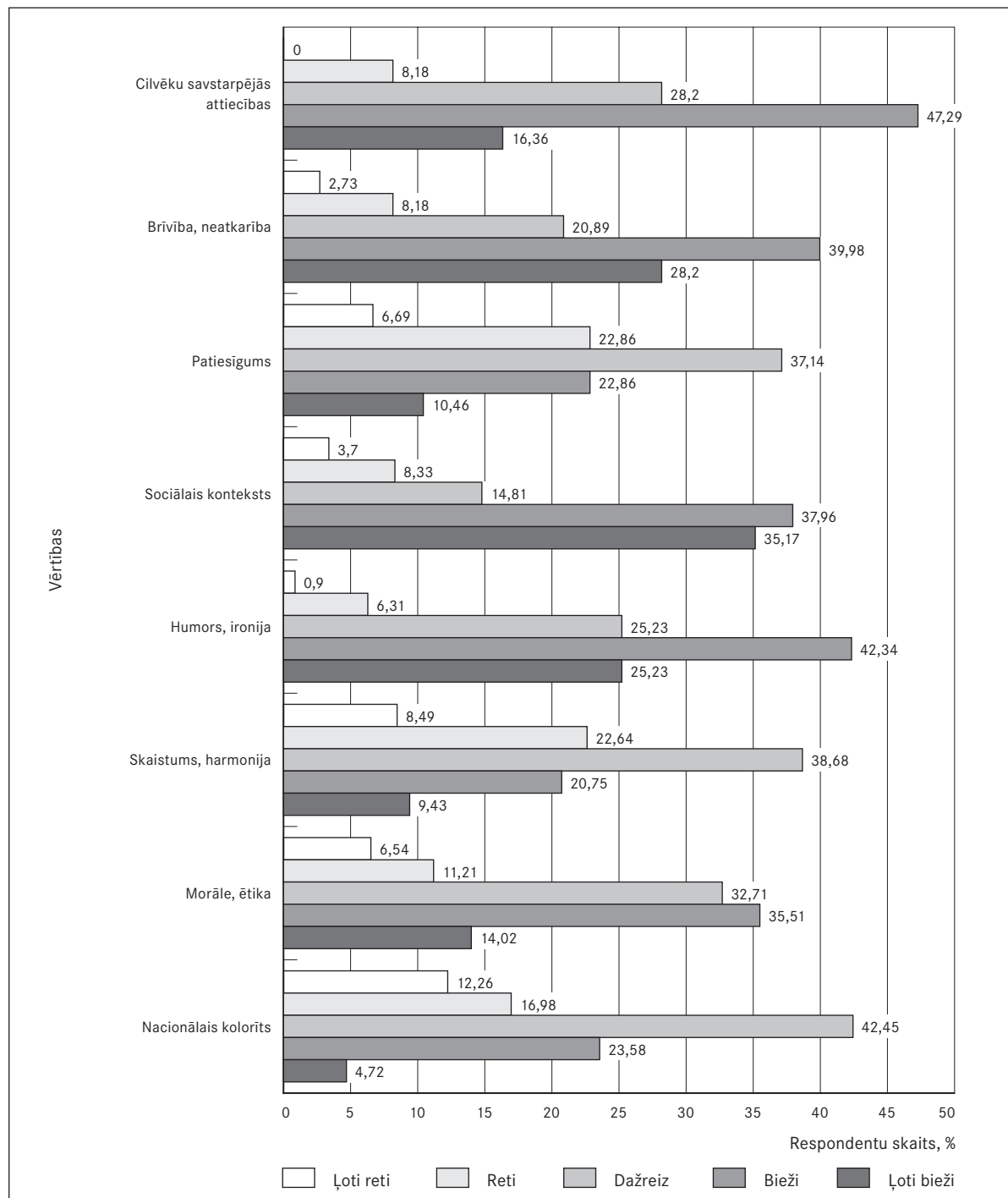
6. attēls. Abu izstāžu apmeklētāju atbilde uz jautājumu: *Kas Jums ir svarīgākais laikmetīgajā mākslā?*

Question: *What is most important for you in contemporary art?* (Visitors of both exhibitions)

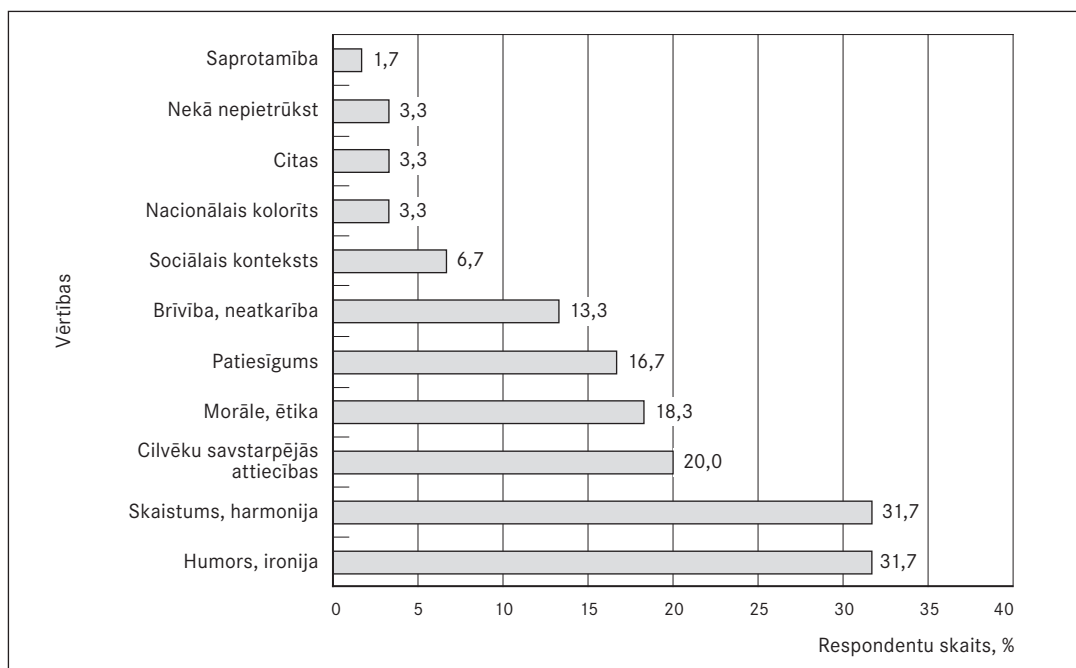
7. attēls. Abu izstāžu apmeklētāju atbildes uz jautājumu: *Kādas vērtības, Jūsuprāt, visbiežāk tiek atspoguļotas laikmetīgajā mākslā?*

Question: *Which values are mostly reflected in contemporary art? (Visitors of both exhibitions)*

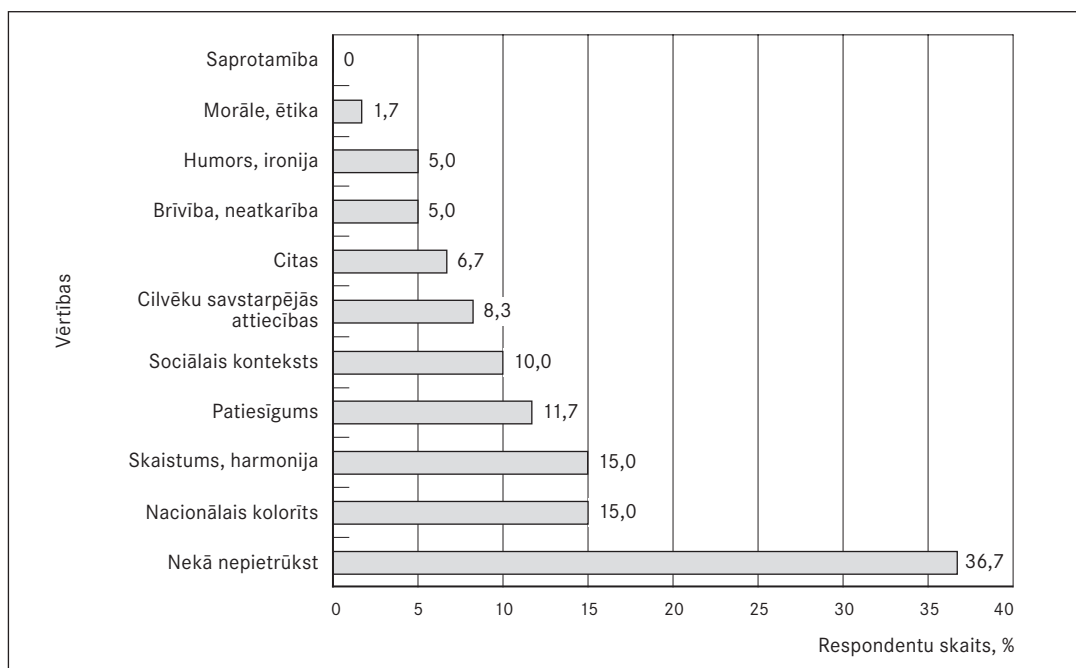
8. attēls. E. Deičmanes izstādes apmeklētāju atbildes uz jautājumu: *Kādu vērtību, Jūsprāt, pietrūkst laikmetīgajā mākslā?*

Question: *Which values are not represented in contemporary art?* (Visitors of E. Deičmane exhibition)

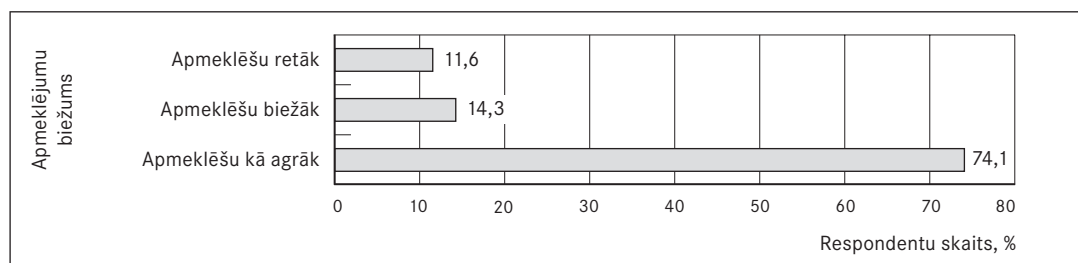
9. attēls. K. Salmaņa izstādes apmeklētāju atbildes uz jautājumu: *Kādu vērtību, Jūsprāt, pietrūkst laikmetīgajā mākslā?*

Question: *Which values are not represented in the contemporary art?* (Visitors of K. Salmanis exhibition)

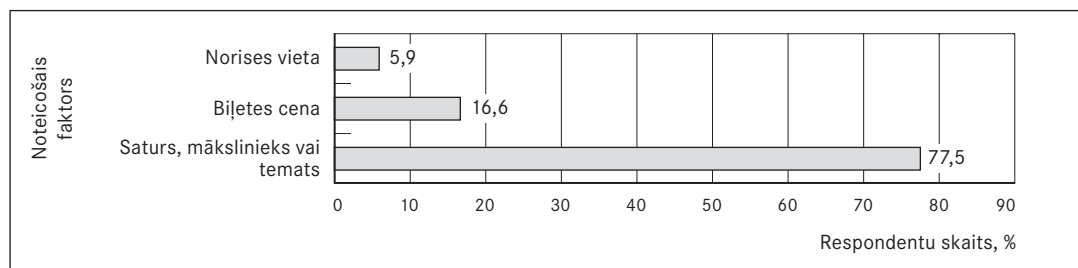
10. attēls. Abu izstāžu apmeklētāju atbilde uz jautājumu: *Kā Jūs domājat, vai ekonomiskās krīzes laikā Jūs apmeklēsiet mākslas pasākumus?*

Question: *Do you think you will visit art exhibitions during economic crises?* (Visitors of both exhibitions)

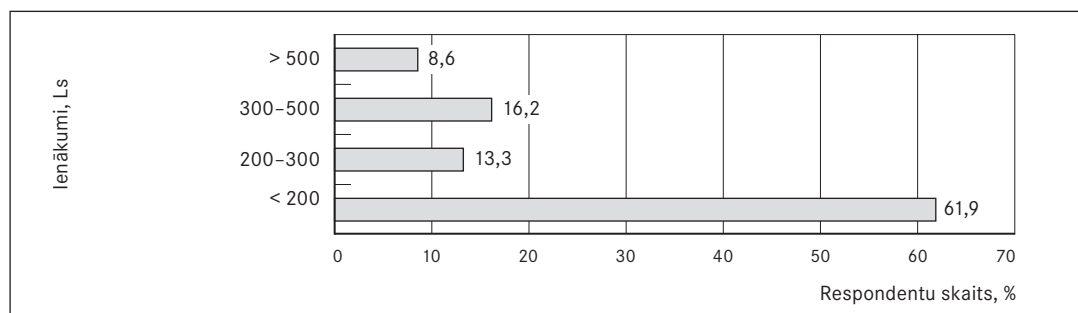
11. attēls. Abu izstāžu apmeklētāju atbildes uz jautājumu: *Kas Jums ir noteicošais, izvēloties mākslas izstādi?*

Question: *What is most important to you when choosing an art exhibition?* (Visitors of both exhibitions)

12. attēls. Abu izstāžu apmeklētāju atbilde uz jautājumu: *Kādi ir Jūsu vidējie ienākumi mēnesī?*

Question: *What is your average monthly income?* (Visitors of both exhibitions)

Secinājumi

Pētot dažādus socioloģijas virzienus un teorijas, autorei nācās secināt, ka izvēlētais temats neatbilst nevienam socioloģijas teorijas virzienam un ir jāveido vairāku dažādu skolu autoru teorētisko atziņu kombinācija, lai aplūkotu kultūras un mākslas nozīmi cilvēka vērtību hierarhijā, kā arī cilvēka motīvus, apmeklējot vai neapmeklējot laikmetīgās mākslas norises.

Tas pamatoja laikmetīgās mākslas izstāžu apmeklētāju aptaujas nepieciešamību.

Pētījumā gaitā iegūtie dati ļauj izdarīt sekojošus secinājumus:

1. Laikmetīgo mākslas izstāžu jomā var novērot sabiedrības dalīšanos pēc nacionalitātes principa: uz latviešu mākslinieku izstādēm pārsvarā nāk latviešu nacionalitātes apmeklētāji.

2. Apmeklētāji nāk uz laikmetīgās mākslas izstādēm, lai uzzinātu kaut ko jaunu, nevis lai baudītu mākslu (atšķirībā no klasiskās mākslas izstādēm), tātad ir svarīga mākslas izglītojošā funkcija.
3. Finanšu faktoriem (ekonomiskā krīze, izstādes biļetes cena, ienākumi) ir minimāla ietekme uz izstāžu izvēli un apmeklējumu biežumu.

Values of Visual Contemporary Art Viewed by Visitors

Abstract

The development of globalization processes is forwarding important changes in the fields of culture and art. Contemporary art and culture are developing alongside society – in arts we can observe topical issues for the society, as well as modern technologies and scientific innovations are in use. Instead of traditional art values – beauty, handsomeness, morality, mastery – in visual art conceptualism and individualism are mostly represented. Sometimes this may disturb visitors to understand the art work, thus developing stereotypes that contemporary art is something elitist and hardly understandable. In general it is leading up to the decrement of society's interest in art manifestations.

In such situation it is necessary to clarify what the public and the visitors of contemporary art exhibitions think about contemporary art, how important visiting contemporary art exhibitions among other types of recreation is, and whether the economic crises is able to affect the visitor`s interest in contemporary art.

To get the answers to these questions, in 2010 a quantitative survey was carried out. 114 visitors of 2 contemporary art exhibitions (took place at "KIM?", Riga) participated in the study, and following conclusions were made:

1. In the field of contemporary art exhibitions visitors' target groups are divided according to the national principle – representatives of Russian minority had not visited these exhibitions.
2. Visitors come to contemporary art exhibition to find out something new, not to join art (in contradiction to exhibitions of classic art) – this means important educational function of contemporary art.
3. Financial factors (economic crises, entrance fee and personal income) have minimal influence on the selection of exhibition and on the frequency of visits.

Keywords: contemporary art exhibitions, value of art, visitor interest, leisure time.

Savtīgais devējs: Raiņa lugas “Spēlēju, dancoju” analīze no dāvanu apmaiņas teorijas viedokļa

Klāvs Sedlenieks

Rīgas Stradiņa universitāte, Komunikācijas studiju katedra

Kopsavilkums

Saviļņojošos pasākumos, kuros tiek runāts par nesavtīgumu un uzpurēšanos citu, bet jo īpaši – tautas labā, latvieši bieži vien izmanto citātu no Raiņa lugas “Spēlēju, dancoju” pēdējā cēliena: “Gūt var dodot, gūt var ņemt, dodot gūtais – neatņemams.” Skolās, universitātēs, valsts iestādēs un politiskās sanāksmēs šis Raiņa rindiņas tiek izmantotas kā simbols morāli augstvērtīgai un apbrīnojamai rīcībai. Domāju, ka nepārspilēšu, ja teikšu, ka šie vārdi veido latviešu kopienas morālās sistēmas pamatus. Konteksts un patoss, ar kādu citāts tiek lietots, liek domāt, ka tā mērķis ir uzsvērt došanas nozīmi: dot citiem nenozīmē tikai kaut ko zaudēt, bet arī kaut ko iegūt, turklāt šādā veidā iegūtais paliek uz visiem laikiem (pretēji mantkārīgi saraustajam, kas acīmredzot zūd un izplēn). Tomēr pamatīgāka iedziļināšanās recīprokalajās¹ (došanas un ņemšanas) darbībās, kādas novērojamas šajā lugā, nākas secināt, ka lugas galvenā varoņa Tota uzpurēšanās ir tikai šķietami morāli augstvērtīga, jo tās pamatā ir acīmredzams savtīgums. Arī pārējās recīprokalās darbības lugā liecina par savstarpēju atsvešinātību un neuzticēšanos, par noslieci uz negatīvo nevis vispārējo recīprocitāti.

Analīzes rezultātā es vēlos pavērt iespēju iegūt jaunu skatījumu divos virzienos. Pirmkārt, šis ir jauns veids, kā var analizēt Raiņa darbu tīri no literatūras kritikas viedokļa. Otrkārt, Raiņa lugas analīze, kura šeit aprakstīta, ļauj uzdot jautājumus par to, cik lielā mērā luga atspoguļo un / vai iespaido mūsdienu Latvijā novērojamās iedzīvotāju savstarpējās attiecības, kuras arī būtu grūti nodēvēt par savstarpējas uzticēšanās un vispārējās recīprocitātes caustrāvotām.

Atslēgvārdi: dāvanu apmaiņas teorija, recīprocitāte, korupcija.

Darba mērķis, materiāls un metodes

Šī darba mērķis ir izpētīt, kāda veida recīprocitātes ir novērojamas Raiņa lugā “Spēlēju, dancoju.” Lai īstenotu šo mērķi, es izmantoju kvalitatīvās analīzes brīvpieejas datorprogrammu *TAMS Analyser*, ar kuras palīdzību tika kodēts elektroniski pieejamais lugas teksts. Viss teksts tika ievadīts datorprogrammā un tad kodēts atbilstoši šī pētījuma uzdevumam – meklējot vietas, kurās izpaužas un / vai tiek pieminēta kāda no apmaiņas formām. Attiecīgais teksta fragments tika iezīmēts. Meklēšanā tika izmantotas trīs

¹ Termins “recīprocitāte” ir tiešs un ne visai labskanīgs aizguvums no angļu valodas termina *reciprocity*, kurš savukārt, kā to norāda Oksfordas angļu valodas skaidrojošā vārdnīca (*Oxford Dictionaries*), radies no latīņu vārda *reciprocus*, kas nozīmē “pārvietoties turp un atpakaļ”. Termins nozīmē savstarpēju došanu un ņemšanu, apmaiņas procesu, kas ne vienmēr ir tiešs un tūlītējs. Latviešu valodā *reciprocity* mēdz tulkot arī kā “savstarpīgums”, tomēr, manuprāt, šis vārds neizsaka savstarpējā apmaiņas procesa būtību, bet liek domāt par pastāvošām attiecībām. Tāpēc esmu izvēlējies izmantot aizgūtas cilmes terminu “recīprocitāte” un “recīprokāls”.

virskategorijas: balansētā, negatīvā un ģeneralizētā reciprocitāte. Šī procesa rezultātā tapa tabulas un diagrammas, kurās tiek atainotas un uzskaitītas dažāda veida reciprocitātes katrā lugas cēlienā. Materiāli tika analizēti kvantitatīvi un kvalitatīvi. Veicot analīzi, Raiņa lugas teksts tika izmantots kā etnogrāfiskais materiāls, t. i., kā realitātes apraksts, pieņemot, ka attēlotās darbības notiek pasaulē, kurā tās tik tiešām ir iespējamās. Līdz ar to es atmetu teksta un tēlu simbolisko nozīmi, jo tā šajā gadījumā nebija relevanta.

Atsevišķu lugas fragmentu ierindošana vienā vai otrā kategorijā iekļauj zināmu devu subjektivitātes. Turklāt reciprocitāte ir nepārtraukts process, tāpēc var pieņemt, ka starp iesaistītajām pusēm varētu būt notikušas iepriekšējas apmaiņas vai varētu notikt vēlākas. Tāpēc, piemēram, lugas sākumā notiekošā viesu cienāšana varētu būt arī kā atbildes dāvana kādai iepriekšējai rīcībai. Tomēr tās ir tikai iespējamības un tāpēc analīzes vajadzībām tika pieņemts, ka pirms un pēc pieejamā teksta nekādas darbības nenotiek.

Pati reciprocitāte šīs analīzes vajadzībām tika definēta kā jebkādu vērtību savstarpēja apmaiņa – šīs vērtības var būt gan materiālas, gan nemateriālas, tātad arī pakalpojumu var uzskatīt par reciprocitātes objektu. Šajā gadījumā (un lugas kontekstā, jo realitātē šāda transakcija nebūtu iespējama) Tota uzupurēšanās, atdodot savu dzīvību Leldei, ir klasisks reciprocitātes gadījums.

Pirms varu ķerties pie rezultātu apraksta, nepieciešams ieviest skaidrību attiecībā uz pašam teksta analīzes kategorijām un to, kādā veidā un uz kādu apsvērumu pamata tās tika identificētas.

Teorētiskais pamatojums

“Dāvanu apmaiņas teorija” ir samērā plašs ideju kopums, kas ekonomikas antropoloģijā veidojies ilgākā laika periodā. Pirmais autors, kurš plaši teoretizēja par dāvanu apmaiņu, bija franču antropologs un sociologs Marsels Moss (*Marcel Mauss*). 1923. gadā izdotajā grāmatā “Eseja par dāvanu” [*Mauss*, 2000] Moss balstās galvenokārt uz antropoloģiskajiem pētījumiem, ko veikuši citi autori – tajā skaitā mūsdienu britu sociālās antropoloģijas pamatlicējs Bronislavs Maļinovskis (*Bronislaw Malinowski*). Moss grāmatā pauž vairākas fundamentālas idejas, kuras vēlākos gados neviens nopietni nav apšaubījis – tās tika tālāk attīstītas un pamatotas dažādu kultūru kontekstā. Tā, piemēram, Moss izsaka domu, ka, par spīti dāvanu ideoloģijai, kura uzsver dāvanas nesavtīgo dabu, tās nekad nav par brīvu [*Mauss*, 2000, 74–75]. Moss arī uzskata, ka visās sabiedrībās pastāv trīs pienākumi, no kuriem cilvēks kā sabiedriska būtne nevar izvairīties – proti, pienākums dot dāvanu, pienākums to saņemt un pienākums dot pretdāvanu, kas ir aptuveni līdzvērtīga saņemtajai dāvanai [*Mauss*, 2000, 65–66]. Cilvēki, kas nedod pretdāvanu, nokļūst zemākā sociālā statusā, vienlaikus paceļot devēju augstāk. Līdz ar to “dāvanas” tiek vienlaikus dotas it kā neieinteresēti, bet ar zināmu savtīgu aprēķinu. Socioloģiski brīva dāvana saskaņā ar Mosu ir bezjēdzīga, jo dāvanu apmaiņas galvenais uzdevums ir veicināt attiecības starp sabiedrības locekļiem. Pilnīgi neieinteresēta, brīva dāvana nevienam nav vajadzīga, jo tā neveido šādas saites starp cilvēkiem.

Bronislavs Maļinovskis, uz kura Trobriandu salās veiktajiem pētījumiem atsaucas arī Moss, centās nodalīt dāvanu došanu no bārtera darījumiem. Kā klasifikācijas pamatu Maļinovskis izmanto to, vai devējs sniedz lietu ar kādu savtīgu interesi vai bez tās. Tomēr, kā norāda Moss [*Mauss*, 2000, 73] šāds dalījums ir neiespējams, jo pat dāvana, ko vīrs pasniedz sievai (Maļinovska brīvās dāvanas piemērs), nav uzskatāma par brīvu, bet gan par samaksu, ko dod vīrs par sievas seksuālajiem pakalpojumiem [*Mauss*, 2000, 73].

Tas, ka dāvana dziļākas analīzes rezultātā izrādījusies tikai “dāvana” nenožīmē, ka visas apmaiņas ir vienādas. Empīriski dāvana, ko mēs, piemēram, pasniedzam draugam dzimšanas dienā tomēr nav tas pats, kas bārtera apmaiņa vai darījums tirgus placī – pat tādā gadījumā, ja šī dāvana pasniegta ar zināmu aprēķinu. Tāpēc amerikāņu antropologs Māršals Sālinss (*Marshall Sahlins*) iedalījis visas reciprocitātes trijos ideāltipos: vispārējā vai ģeneralizētajā, balansētajā vai līdzsvarotajā un negatīvajā reciprocitātē [*Sahlins*, 2004, 193–196]. Lai gan Sālinss runā par “primitīvajām” sabiedrībām, viņa sniegtā tipoloģija ir pielāgojama ikvienai sabiedrībai un faktiski ikvienu apmaiņu var iedalīt kādā no trijiem tipiem. Jāatzīmē, ka Sālinss, gluži kā Moss, izslēdz nesavtīgās dāvanas došanu. Tāpēc visas darbības, kas saistītas ar īpašuma (vai pakalpojuma) apzinātu nodošanu no vienas personas otrai, ierindojamas kādā no reciprocitātes veidiem. Brīvā, neieinteresētā dāvana pēc būtības nav reciprocitāte, jo tā ir tik nesavtīgi dota, ka neprasa nekādas pretdāvanas. (Sk. vairāk par to, kāpēc brīvā dāvana ir teju neiespējama *Laidlaw*, 2000.)

Saskaņā ar Sālinsu, tās apmaiņas, kuras mēs parasti klasificējam kā dāvanas, ierindojamas vispārējās reciprocitātes grupā [Sahlins, 2004, 193]. Kā raksta Sālins, “ģeneralizētā reciprocitāte” attiecas uz transakcijām, kas parasti tiek uzskatītas par altruistiskām, transakcijām, kuras saistās ar palīdzību došanu un, ja iespējams un nepieciešams, palīdzības atlīdzināšanu [Sahlins, 2004, 193].

Šajā grupā ietilpst dažādas dāvanas, ar kurām draugi un radi brīvprātīgi vai mazāk brīvprātīgi apmainās. Ģeneralizēta vai vispārēja šī reciprocitāte ir tāpēc, ka devējs un ņēmējs nekaulējas un nevienojas par savstarpēju apmaiņu. Pretdāvana it kā nav obligāta un pēc būtības var tikt saņemta pat no cita cilvēka nekā no tā, kuram dāvana ir dota. Šeit darbojas princips, ka visi sabiedrības locekļi dod visiem un tādējādi savstarpēji apmainās. Tāpēc arī šī reciprocitāte tiek dēvēta par “ģeneralizēto” vai “vispārējo”.

Balansētā reciprocitāte ir apmaiņa, kur partneri savstarpēji vienojas par to, ka apmaināmās lietas / pakalpojumi ir līdzvērtīgi. Apmaiņa notiek vai nu nekavējoties, vai arī īsā un noteiktā periodā [Sahlins, 2004, 194-195].

Visbeidzot negatīvā reciprocitāte attiecas uz “centieniem iegūt kaut ko par neko, nesaņemot nekādu sodu” [Sahlins, 2004, 195] – jeb kā teikts postpadomju laika mutvārdu folklorā “lai tev viss būtu un tev par to nekas nebūtu”. Šeit ietilpst gan zādzības, gan krāpniecība, gan azartspēles un līdzīgi centieni iegūt daudz vairāk nekā tiek dots pretī.

No visām minētajām reciprocitātēm, kā raksta Sālins, virzienā no pirmās uz pēdējo samazinās apmaiņas sociālā nozīme un palielinās ekonomiskā – dāvanas ir ārkārtīgi personīgas, notiek starp sociāli tuviem indivīdiem un ir drīzāk sociāli nekā ekonomiski motivētas, kamēr zādzība parasti notiek ekonomisku iemeslu dēļ starp sociāli nesaistītiem indivīdiem.

Sālins arī cenšas tālāk teoretizēt par to, kā reciprocitātes veidi attiecas uz ģeogrāfisko un radniecisko attālumu starp indivīdiem. Vienkāršoti sakot – dāvanu apmaiņa notiek starp radiem un ļoti tuviem draugiem, kurus nereti arī var pielīdzināt radiem. Vienas mājsaimniecības ietvaros parasti apmaiņā dominē ģeneralizētā apmaiņa. Bārteris notiek jau starp relatīvi nepazīstamiem cilvēkiem, bet tomēr kopienas ietvaros. Attiecinot šo teoriju uz Latvijas apstākļiem – jebkura godīga pirkšana un pārdošana attiecas uz šo reciprocitātes veidu. Ar cilvēkiem, kurus mēs aptuveni varam pieskaitīt pie “savas kopienas”, mēs veicam balansētās reciprocitātes darbības. Savukārt negatīvā reciprocitāte tiek galvenokārt rezervēta un leģitimizēta tādās darbībās, kuras attiecas uz cilvēkiem, kas nav “mūsu” kopienas locekļi un tāpēc nereti tiek dehumanizēti – tiek uzskatīti par būtnēm, kas nav pilntiesīgi cilvēki. Tā, piemēram, kara laikā atņemt ienaidniekam mantu tiek uzskatīts par normālu parādību. Lai gan Sālins pats par to neraksta, varam šo principu attiecināt uz dažādām normām, kuras nosoda zādzību kopienas iekšienē – zaglis ir pārkāpis balansētās reciprocitātes noteikumu, tāpēc tiek izolēts – nosūtīts uz cietumu. Savukārt zagļi nereti pieskaita sevi pie cietumu vai citu zagļu kopienas nevis pie ne-cietuma, tādējādi leģitimizējot negatīvo reciprocitāti attiecībā pret “parastiem cilvēkiem”.

Līdzīgi kā ar sociālo nozīmi, arī morālā vērtība samazinās virzienā no ģeneralizētās uz negatīvo. Visaugstākā tā ir ģeneralizētās apmaiņas gadījumā un viszemākā – negatīvajā reciprocitātē. Ne velti liela daļa reliģisko mācību uzsvēr nesavtīgumu un spēju uzpurēties citu labā.

Arī sociālā ziņā pastāv nozīmīgas atšķirības starp dažādiem reciprocitātes veidiem. Ģeneralizētā ir saistīta ar ļoti ciešām savstarpējām attiecībām. Turklāt šis reciprocitātes veids ne tikai balstās ciešās attiecībās, bet tās arī veido. Tieši šeit slēpjas galvenā dāvanu apmaiņas jēga un iemesls, kāpēc, saskaņā ar Marselu Mosu, brīvājai dāvanai nav jēgas. Dāvana izveido un nostiprina savstarpējas attiecības – sākot jau ar sievu-māsu apmaiņu, kas notiek dzimtu vai kopienu, vai ģimeņu starpā un rezultātā veidojas dažādas politiski nozīmīgas alianses [Lévi-Strauss, 1969] un beidzot ar ikdienišķu apdāvināšanos, kas tikai nostiprina draudzīgas attiecības.

Līdzsvarotā reciprocitāte turpretī nodrošina transakcijā iesaistīto pušu neatkarību. Pēc bārtera vai pirkšanas-pārdošanas darbības abas puses ir norēķinājušās, to attiecības var tikt pārtrauktas tajā pašā mirklī, jo neviens nevienam neko nav parādā. Ikdienā, ieejot veikalā un nopērkot maizi, mēs neveidojam attiecības nedz ar kasieri, nedz veikala īpašnieku. Pēc norēķināšanās pircējs ir tikpat brīvs kā pārdevējs.

Savukārt negatīvā reciprocitāte sociāli norāda uz antagonistiskām attiecībām. Gluži tāpat kā situācijā ar ģeneralizēto reciprocitāti, negatīvā gan balstās uz antagonistiskām attiecībām, gan tās ģenerē.

Balstoties uz iepriekš minētajām atziņām, par kādu sabiedrību var spriest, izpētot reciprocitāšu veidus, kādi pastāv šajās sabiedrībās. Reciprocitāte netieši norāda uz sabiedrības locekļu savstarpējām attiecībām, cilvēku integrētību kopējos sociālajos tīklos. Tā, piemēram, sabiedrības, kurās dominē ģeneralizētā reciprocitāte, ir iekšēji stipri integrētas – cilvēki sadarbojas cits ar citu, uzticas cits citam un iesaistās dažādos darījumos. Tāpēc ģeneralizēto reciprocitāti uzsver arī sociālā kapitāla pētnieks Roberts Patnams (*Robert Putnam*) apgalvojot, ka sabiedrība, ko raksturo ģeneralizētā reciprocitāte, ir efektīvāka nekā neuzticīga sabiedrība [*Putnam, 2000, 21–22*]. Balansētās reciprocitātes dominēšana norāda uz indivīda neatkarības uzsvēršanu un īstermiņa attiecībām. Dāvanu apmaiņa veidojas starp cilvēkiem, kas ir ilgtermiņa attiecībās, vienlaikus šādas attiecības veidojot, kamēr bārtera (līdzsvarotās reciprocitātes) klātbūtne norāda uz attiecībām, kuras pastāv tikai īsu laiku, vienlaikus uzsverot arī iesaistīto pušu neatkarību. Savukārt negatīvā reciprocitāte liecina par izteiktu naidīgumu, antagonismu starp iesaistītajām pusēm.

Tā kā lugas kopējā gaita virzās no mājām uz elli (velnu riju) un beigās atkal atgriežas mājās, varētu pieņemt, ka attiecīgi reciprocitāšu veidi mainīsies no ģeneralizētās (kas raksturīga ģimenei, šauram lokam) uz negatīvo un vēlāk atgriezīsies pie ģeneralizētās. Tomēr, kā redzēsīm no datiem, situācija ir sarežģītāka.

Šeit aprakstītais pētījums balstās uz augstāk minēto autoru pausto apsvērumu pamata. Pētījuma galvenie jautājumi bija: kuri reciprocitātes veidi novērojami lugā? Vai un kā vispārējā reciprocitāte izpaužas Tota un citu lugas varoņu darbībā? Šie jautājumi nebija nejauši – jau vairākus gadus nodarbībās, kurās ar studentiem pārspriežam ekonomikas antropoloģijas un dāvanu apmaiņas problēmas, mēdzam analizēt Raiņa lugā vērojamās apmaiņas. Lai gan vispārējos vilcienos diskusijas parasti gāja vienā virzienā – ka lielākā daļa “dāvināšanas” patiesībā ir bārtera darījumi, šādus novērojumus bija nepieciešams apstiprināt ar konkrētu skaitļu un dziļākas analīzes palīdzību.

Rezultāti

Kā jau minēts iepriekšējā sadaļā, viss lugas teksts tika elektroniski apstrādāts ar brīvpieejas datorprogrammu *TAMS Analyser*. Šī programma ļauj kodēt tekstu pēc izvēlētajām kategorijām, lai pēc tam atlasītos teksta fragmentus grupētu un analizētu, gan salīdzinot vienu tekstu ar citu, gan skatoties, kādos kontekstos parādās atlasītie teksti. Faktiski programma dod iespēju uzsākt pamatotās teorijas (*grounded theory*) veidošanu (vairāk par šo metodi sk. *Bernard, 2011*).

Kopumā no visa lugas teksta tika atlasīti 114 gadījumi, kuros ir novērojama vai pieminēta kāda no reciprocitātēm. Tajā skaitā: 17 ģeneralizētās reciprocitātes gadījumu, 49 balansētās un 48 negatīvās reciprocitātes gadījumu. No šiem datiem redzams, ka lugas gaitā kopumā morāli un sociāli augstvērtīgā ģeneralizētā reciprocitāte, kurā nav skaidri novērojama vēlme pieprasīt kaut ko pretī, ir izteiktā mazākumā. Morāli neitrālā balansētā un nosodāmā negatīvā reciprocitāte lugā novērojama aptuveni vienādi bieži.

Tomēr šis reciprocitāšu sadalījums pa lugas cēlieniem, kā redzams 1. tabulā, nav vienmērīgs.

Uzskatāmības labad 1. attēlā reciprokālo darbību skaits pa cēlieniem attēlots arī grafiski (sk. 1. att.).

Kā redzams, ģeneralizētā reciprocitāte ir novērojama tikai lugas pirmajos trijos cēlienos, turklāt tā vienmēr ir vismazāk pārstāvētā apmaiņa (izņemot trešo cēlienu, kur balansēto un ģeneralizēto apmaiņu skaits ir līdzīgs).

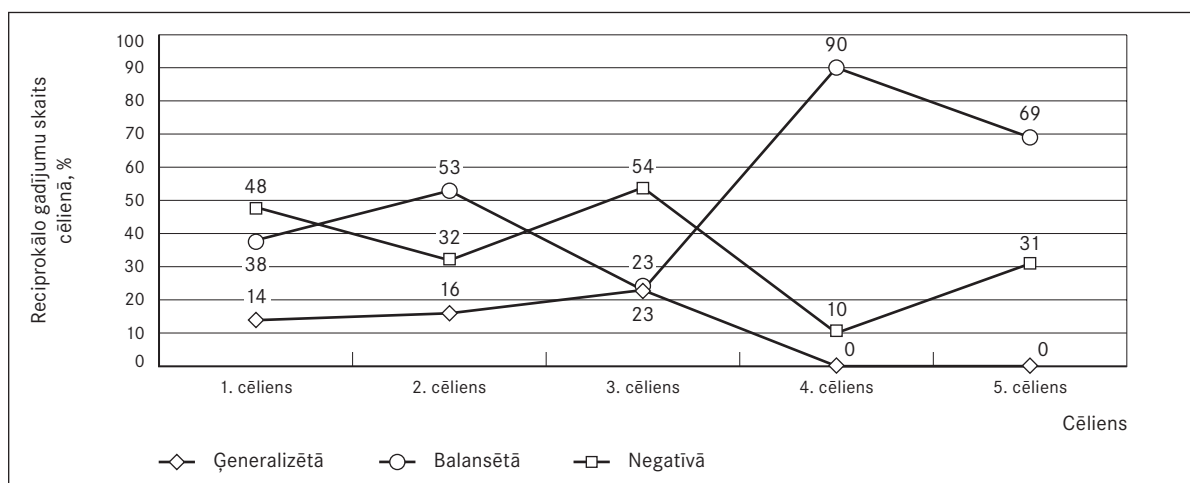
1. tabula. Reciprocitāšu veidu sadalījums pa cēlieniem. Absolūtos skaitļos un procentos no attiecīgā cēliena kopējā reciprokālo transakciju skaita

Proportional quantity of various cases of reciprocities as spread through the parts of the play in absolute numbers and percentage

Reciprocitāte	1. cēliens		2. cēliens		3. cēliens		4. cēliens		5. cēliens		Kopā lugā	
	Absol. skaitļos	%	Absol. skaitļos	%	Absol. skaitļos	%	Absol. skaitļos	%	Absol. skaitļos	%	Absol. skaitļos	%
Ģeneralizētā	3	14	3	16	11	23	0	0	0	0	17	15
Balansētā	8	38	10	53	11	23	9	90	11	69	49	43
Negatīvā	10	48	6	32	26	54	1	10	5	31	48	42
Kopā	21	100	19	100	48	100	10	100	16	100	114	100

1. attēls. Dažādi reciprocitāšu veidi (vispārējā, balansētā, negatīvā) pa cēlieniem procentos no kopējā reciprokālo darbību skaita katrā cēlienā

Proportional quantity of various cases of reciprocity (generalised, balanced and negative) as spread through the parts of the play. Numbers indicate percentage of the total number of transactions in the corresponding part

Pirmajā cēlienā visvairāk novērojamas negatīvās reciprocitātes. Tās saistītas ar latviešu kāzu simboliski vardarbīgo raksturu: vedēji, līgavaiņa puses pārstāvji un pats līgavainis atņem vai zog līgavu no līgavas ģimenes. Šādas atņemšanas un vedēju – panāksnieku stīvēšanās ainas sasaucas ar Kunga ierašanos un triju asins lāšu atņemšanu Leldei. Šajā ziņā Kungs dara tikai to pašu, ko jau pirms viņa ir darijuši Zemgus (līgavaiņa) grupas pārstāvji, t. i., atņēmis līgavu viņas sākotnējai grupai. Kunga uzsāktās negatīvās reciprocitātes problemātiskums ir lielāks, jo viņa vardarbība ir nevis rotaļīga un simboliska, bet reāla – viņš ar varu atņem Leldei dzīvības spēku. Pārējās negatīvās reciprocitātes epizodes tikai pastiprina iepriekš aprakstīto momentu efektu.

Balansētā reciprocitāte pirmajā cēlienā, līdzīgi kā vēlāk, ir saistīta ar dažādu pakalpojumu došanu un saņemšanu pēc principa “dots pret dotu”: spēlmanis spēlē tikai tad, ja ar viņu dejo; zīlniece zīlē tikai, ja saņem par to maksu; Klibais nabags vēlas saņemt maksu graudā par laba vēlējumiem utt. Kad Kungs jau atņēmis Leldei trīs asins lāses un Tots vēlas zināt, vai Leldi var uzcelt no miroņiem, Aklais izsaka lugas reciprocitāšu kvintesenci “Dots pret dotu”, tas ir – Leldi var uzcelt, atņemt no mirušo pasaules, tikai tad, ja kāda dzīvība tiek dota pretī. Šajā gadījumā varētu sagaidīt no Tota puses nesavtīgu uzpurēšanos un savas dzīvības atdošanu Leldes labā, tomēr pēdējā cēlienā, kad šī drāma atrisinās, potenciāli ģeneralizētā reciprocitāte pārvēršas balansētajā – Tots neatdod savu dzīvību tikai tāpēc, lai uzceltu Leldi no miroņiem, bet tikai pēc tam, kad ir saņēmis solījumus un apjautis, ka, ejot nāvē, viņš var iegūt arī pats, turklāt vairāk, nekā paliecot dzīvs.

Pirmajā cēlienā novērojamas tikai trīs ģeneralizētās reciprocitātes ainas (t. i., tādas apmaiņas, kas nav saistītas ar tūlītēju pretdāvanu / samaksu). Divas ir triviālas – meitas māte cienā sanākušos viesus un Lelde sola paglābt Zemgu no vedēju nievām. Trešajā gadījumā Klibais sniedz vērtīgus padomus Totam par to, kā uzvesties miroņu un velnu valstībā, pretī neko neprasot.

Otrajā cēlienā izteikti dominē ģeneralizētā reciprocitāte – “tu man, es tev”, un šīs darbības saistītas ar trim personām – Totu, Zemes vēzīti un Kungu, kas kaulējas par savstarpēji izdevīgiem nosacījumiem un mēģina noskaidrot, kādas apmaiņas rezultātā viņi varētu iegūt kārotās balvas.

Ģeneralizētās reciprocitātes gadījumi otrajā cēlienā ir maznozīmīgi, savukārt negatīvo galvenokārt iniciē Tots, cenšoties dažādos veidos pievilt Kungu, izvilinot no viņa informāciju vai piekrāpjot (piemēram, liekot Kungam un Velna zēnam sevi nest).

Trešais cēliens no apmaiņu viedokļa ir visinteresantākais. Tajā Tots nonāk velnu rijā. Tomēr lielāko daļu cēliena Tots māna velnus, apgalvojot, ka viņš ir viens no savējiem, t. i., mironis. Līdz ar to apmaiņas kļūst izteikti asimetriskas: Tots pret velniem izturas kā pret ne-cilvēkiem, jo zina, ka viņi ir velni. Tāpēc Tota rīcībā galvenokārt novērojama negatīvā reciprocitāte. Tots velnus dažādi ķircina, izmanto,

māna un spīdzina. Velni turpretī lielākajā daļā cēliena nezina (vai nav pārliecināti), ka spēlmanis ir dzīvs, un tāpēc pret viņu izturas kā pret savējo – cienā viņu, iesaistās bārtera darījumos (balansētā reciprocitāte). Tā kā velni nezina, ka Tots ir dzīvs (bet galvenais velns Trejgalvis uzskata to par nebūtisku parametru), velni attiecībā pret Totu iesaistās pat ģeneralizētajā apmaiņā. Visbūtiskākā no šīm apmaiņām ir Trejgalvja izteiktais piedāvājums Totam kļūt par velnu valdnieku. Tots no šī piedāvājuma atsakās, tādējādi izsaucot uz sevi tūlītējas velnu dusmas. Savukārt pats Tots arī divas reizes veic darbības, kuras var norādīt uz viņa vēlmi dot, neprasot neko pretī. Abi šie gadījumi saistīti ar Leldi – Tots piedāvā viņu uzcelt no miroņiem, pats upurējoties, bet neko pretī par to neprasa (pretēji tam, kā viņš rīkojas piektajā cēlienā).

Ceturtajā un piektajā cēlienā ģeneralizētā reciprocitāte nav novērojama vispār. Visi darījumi un visas apmaiņas iegūst balansēto “dots pret dotu” vai negatīvās reciprocitātes formu. Visi, kas Totam nesavtīgi bija palīdzējuši iepriekšējos cēlienos (piemēram, Kalvis, kas izkaļ Totam plašāku sirdi, Klibais, kas dod vērtīgus padomus vai Aklais, kas ielavās miroņu valstībā un iedod Totam gaili, kas viņu vēlāk paglābj no velniem) savu ir izdarījuši un apmaiņas vairs neiesaistās. Savukārt Tots savu neskaidri izteikto vēlmi nesavtīgi palīdzēt Leldei nomaina pret kaulēšanos par to, kāpēc viņam būtu jāuzpurējas, pretī par to neko neiegūstot.

Piektajā cēlienā negatīvā reciprocitāte nav skaidri redzama kā darbība – tie ir draudi (Zemgus vai Dēla māte draud Totam, Tots draud zemei) vai arī tā ir atskaņa no iepriekš veiktās negatīvās reciprocitātes – izrādās, ka Leldei vēl joprojām pietrūkst triju asins lāšu un tāpēc viņa nevar pilnībā tikt atdzīvīnāta.

Daudz interesantākas un bagātākas ir balansētās reciprocitātes situācijas, tāpēc pie tām ir vērts vairāk pakavēties. Piektajā cēlienā Tots ir izvedis Leldi no velnu rijas, cerot viņu atdzīvīnāt ar miroņšvecītes palīdzību. Tomēr izrādās, ka Lelde tikai pa daļai atdzīvojas, jo tai vēl vajadzīgas trīs asins lāses, kuras sākotnēji no Leldes izsūca Kungs. Trešajā cēlienā velni uzšķērš Kungu un asinis izlīst zemē, kur, cik var noprast, no tām tiek pagatavota miroņšvecīte. Tomēr asinis šādi ir zudušas, un, lai Lelde atdzīvotos pilnībā, viņai ir vajadzīgas “donora asinis”. Izraisās strīds par to, kurš varētu asinis dot. Tots uzskata, ka viņš jau ir devis diezgan, izvedot Leldi no miroņu zemes, tāpēc neuzskata, ka viņam būtu vēl arī jāpurē sava dzīvība. Turklāt ir skaidrs, ka viņš neredz nekādu ieguvumu sev personīgi. Tāpēc sākotnēji viņš ierosina, ka Zemgum vajadzētu upurēties Leldes labā, bet vēlāk konstatē, ka ir radušās problēmas ar kokli – tā neskan. Talkā nāk Aklais, kurš motivē Totu, rādot, ka viņš iegūs mūžīgu dzīvību, ja mirs Leldes labā. Pēc tam, kad Tots iedur sev krūtīs nazi, asinis uzpīlina sev uz lūpām un ar muti atdod asinis Leldei atpakaļ, viņš vēl pārrunā stāvokli ar Aklo, kurš pārliecina Totu par rīcības pareizību. Pats Tots vairākas reizes uzsver, ka, šādi rīkojoties, viņš iegūst mūžīgu dzīvību. Frāze, kuru viņš izsaka pēc tam, kad jau ir iedūris sev krūtīs nazi: “Gūt var dodot, gūt var ņemot, // Dodot gūtais – neatņemams” ilustrē to, ka šeit runa ir ne tik daudz par došanu, cik par gūšanu. Šo frāzi ievada vārdi, kuri svinīgajos pasākumos parasti netiek minēti: “Nu tev dzīslās mana asins, // Nu tu, Lelde, būsi mana.” Tots šādi rīkojas ne tāpēc, ka ir pēc dabas labs vai tāpēc, ka vēlētos uzpurēties, pretī neko nesāņemot un ļaujot Leldei dzīvot, bet gan tāpēc, lai iegūtu kaut ko daudz vērtīgāku – mūžīgu dzīvi Leldē (“Es pie jums – Leldē būšu: // Mūžam Lelde, mūžam es”).

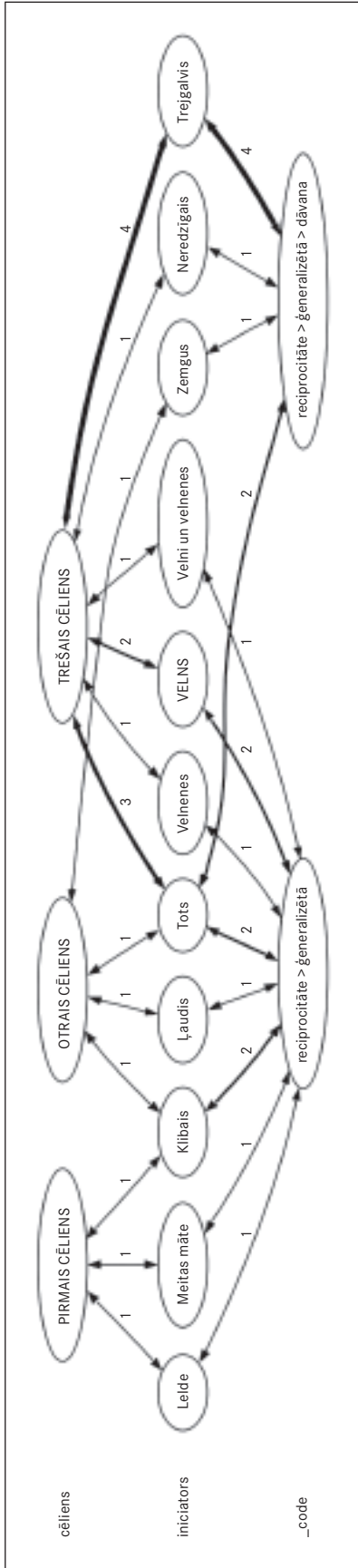
Līdz ar to šajā gadījumā nav iespējams runāt par ģeneralizēto apmaiņu vai par morāli augstvērtīgu un dažādās domāšanas sistēmās cildināto dāvanu, bet gan par darījumu, kur balva tiek izkaulēta un galu galā uzreiz iegūta.

2. līdž 5. attēlā redzami *TAMS Analyser* ģenerētie kopsavilkumi, kas ilustrē datus dažādos griezumos. Visos gadījumos līniju resnums norāda uz relatīvo gadījumu skaitu, blakus esošais skaitlis norāda uz šo gadījumu absolūto skaitu. 2. attēlā redzams, kuri varoņi kurā cēlienā iesaistās ģeneralizētajā reciprocitātē (ar apakškategoriju ‘dāvana’). Par ģeneralizētās reciprocitātes līderiem izvirzās Tots un Trejgalvis – abiem četras epizodes. Tomēr visas četras Trejgalvja (velna) ģeneralizētās reciprocitātes epizodes saistītas ar dāvanu (kur kaut kas tiek dots vispār bez nekāda redzama pretieguvuma), kamēr Tota gadījumā tikai puse no gadījumiem ir šādi. Kopumā tomēr ģeneralizētās reciprocitātes gadījumi lugā ir nenozīmīgi un tiem Rainis nepievērš īpašu uzmanību. Šķiet, sižeta līnijā visnozīmīgākā epizode ir tā, kur Trejgalvis piedāvā Totam kļūt par velnu vadoni, bet tiek atraidīts, kas izraisa tūlītēju sašutumu un vardarbību.

3. attēlā redzams balansēto reciprocitāšu sadalījums pa cēlieniem un varoņiem. Kā redzams, šeit visaktīvākais ir pats Tots, bet otrs nākamais ir Jaunvelns – iespējams tāpēc, ka Jaunvelns it kā pārstāv jauno, uz darījumiem orientēto, pragmatisko velnu šķiru un piedāvā dažādus savstarpēji izdevīgus darījumus.

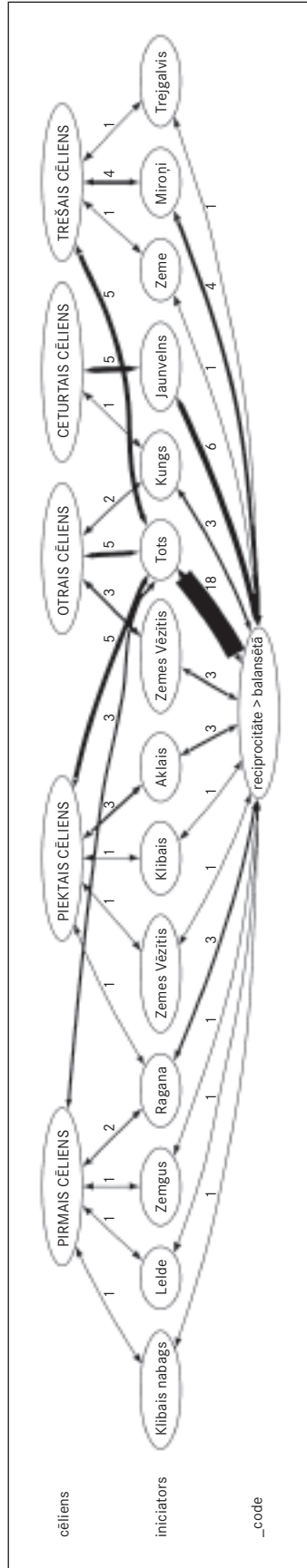
2. attēls. Ģeneralizētās reciprocitātes gadījumu sadalījums pa lugas cēļiem un varoņiem (bultiņu resnums parāda reciprocitātes gadījumu relatīvo daudzumu, skaitlis – absolūto daudzumu)

Distribution of generalised reciprocity cases in various parts of the play and according to various heroes (the number indicates absolute number of the particular exchange and the thickness of the line – the relative quantity)

3. attēls. Balansētās (līdzsvarotās) reciprocitātes gadījumu sadalījums pa lugas cēļiem un varoņiem (bultiņu resnums parāda reciprocitātes gadījumu relatīvo daudzumu, skaitlis – absolūto daudzumu)*

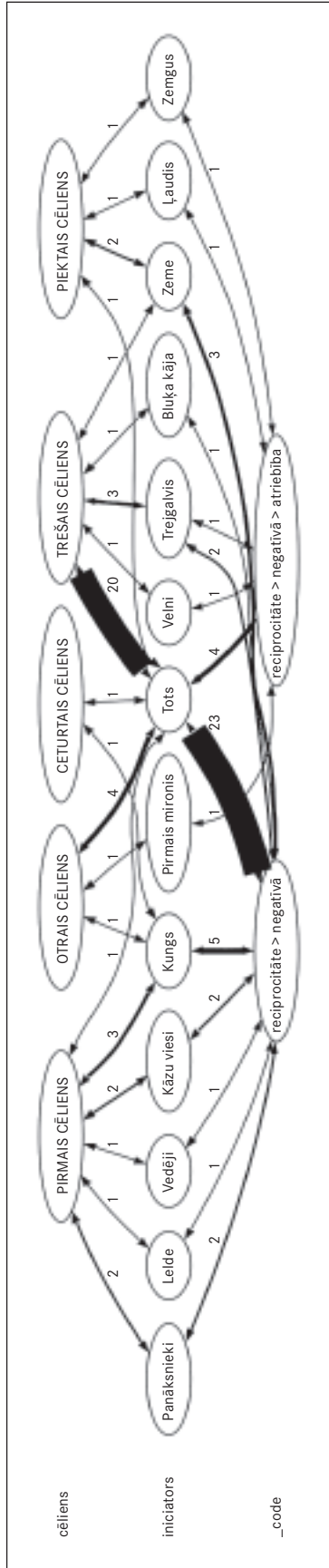
Distribution of balanced reciprocity cases in various parts of the play and according to various heroes (the number indicates absolute number of the particular exchange and the thickness of the line – the relative quantity)

* Šo diagrammu ģenerē TAMS Analyser. Programma neļauj norādīt dažādu elementu secību, tāpēc cēļieni nav hronoloģiskā secībā.

4. attēls. Negatīvās reciprocitātes gadījumu sadalījums pa lugas cēļiem un varoņiem (bultiņu resnums norāda reciprocitātes gadījumu relatīvo daudzumu, skaitlis – absolūto daudzumu)*

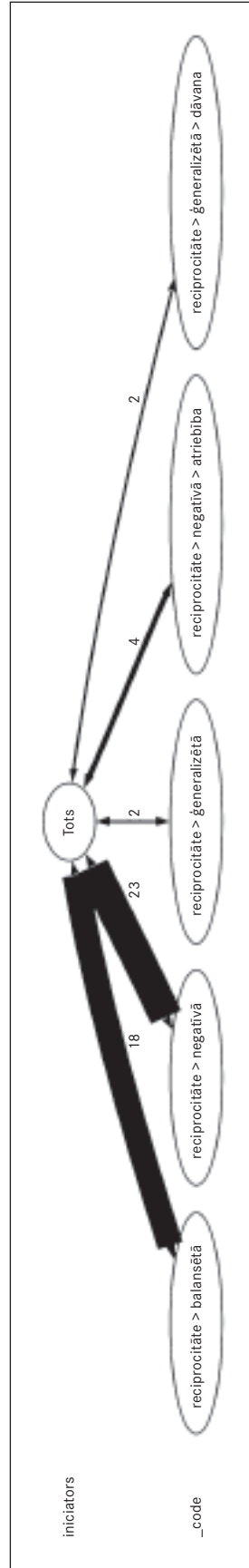
Distribution of negative reciprocity cases in various parts of the play and according to various heroes (the number indicates absolute number of the particular exchange and the thickness of the line – the relative quantity)

* Šo diagrammu ģenerē TAMS Analyser. Programma neļauj norādīt dažādu elementu secību, tāpēc cēļieni nav hronoloģiskā secībā.

5. attēls. Galvenā varoņa Tota iesaistīšanās biežums dažādās reciprocitātes attiecībās (bultiņu resnums norāda reciprocitātes gadījumu relatīvo daudzumu, skaitlis – absolūto daudzumu)*

The number of cases when Tots, the main character, engages in various kinds of reciprocity (negative reciprocity has a subcategory 'revenge' and generalised reciprocity a subcategory 'gift')

* Šo diagrammu ģenerē TAMS Analyser. Programma neļauj norādīt dažādu elementu secību, tāpēc reciprocitāšu veidi nav grupēti loģiski.

Ceturtajā attēlā redzams negatīvās reciprocitātes gadījumu sadalījums pa cēlieniem un varoņiem. Šeit viennozīmīgi līderis ir Tots ar 23 epizodēm, no kurām lielākā daļa koncentrētas trešajā cēlienā.

Savukārt piektais attēls rāda, kā dažādu veidu reciprocitāšu gadījumi sadalās, skatoties tikai uz galveno varoni Totu. Šeit skaidri dominē divas – balansētā un negatīvā, turklāt negatīvās ir vairāk.

Diskusija

Aprakstītie dati liecina par balansētās un negatīvās reciprocitātes dominanti lugu. Lai gan ģeneralizētā reciprocitāte pastāv, tās vieta ir nenozīmīga un ģeneralizētās reciprocitātes akti netiek izcelti vai cildināti. Turpretī balansētā reciprocitāte ir lugas kulminācijas (Tota uzpurēšanās) pamatā. Turklāt sabalansēti darījumi notiek visas lugas garumā. Šī balansētās reciprocitātes dominante lugas darbībā ļauj izteikt pieņēmumu, ka arī pašu lugas nosaukumu būtu iespējams interpretēt nevis kā Tota monologu – “es spēlēju un es dancoju”, bet gan kā divu personu dialogu: “es spēlēju”, bet “es dancoju” – t. i., kā apmaiņu starp spēlētāju un dancotāju.

Tomēr, redzot, kā sabiedrībā tiek uzsvērtā viena vai otra reciprocitāte, ir iespējams arī diskutēt par plašākām šajā sabiedrībā dominējošām vērtībām. Šajā gadījumā Raiņa luga demonstrē sabiedrību, kurā nav īpaši augsts savstarpējās uzticēšanās līmenis, kurā Roberta Patnama aprakstītais sociālais kapitāls ir salīdzinoši zemā līmenī. Darījumos iesaistītie partneri drīzāk izvēlas iespēju pēc darījuma palikt nesaistīti viens ar otru. Līdzsvarotā reciprocitāte šādu iespēju dod, bet rada dažādas problēmas. Tā, piemēram, savstarpējās uzticēšanās līmenis saglabājas salīdzinoši zems. Katrs jauns darījums ir jāsāk ar jaunu pārrunu periodu, jānostiprina ar papildu mehānismiem, kas apdrošinātu partnerus pret gadījumu, ja otrs tomēr nav izrādījies uzticams. Līdz ar to palielinās izdevumi, kas nepieciešami, lai veiktu vienu vai otru darījumu. Kā norādījis Patnams (sk. iepriekš) – ģeneralizētā reciprocitāte varētu nodrošināt efektīvāku sabiedrības darbu.

Tajā pašā laikā būtiski pievērst uzmanību faktam, ka, par spīti Tota rīcības pragmatismam, tā tomēr latviešu sabiedrībā ir tikusi gadiem ilgi cildināta kā morāli augstvērtīgas darbības paraugs. Ir diezgan skaidrs, ka lugu aprakstītā sabiedrība (kura savas morālās sistēmas pamatus acīmredzot daļa arī ar Raiņa laika latviešu sabiedrību) iespējamo uzpurēšanos saista tikai ar tūlītējiem vai vismaz pārredzamā periodā iegūstamiem personīgas dabas labumiem. Šajā sakarā ir iespējams diskutēt par līdzību starp Raiņa aprakstīto sabiedrību un mūsdienu Latvijas sabiedrību, kurā brīvprātīgs, nesavtīgs darbs sabiedrības labā (ģeneralizētā reciprocitāte) ir diezgan maz izplatīta parādība. Ģeneralizētā reciprocitāte gan ir novērojama ģimenes lokā un starp dažiem tuvākajiem (ģimenes) draugiem, bet uz plašāku sabiedrību vērstas altruistiskas darbības ir retas.

Salīdzinājumam var pieminēt Džeimsa Leidlova aprakstīto džainistu kultūru Indijā, kurā apmaiņai pievērsts daudz uzmanības. Džainisti, kā raksta Leidlovs, laika gaitā ir izveidojuši vairākas dāvanu klasifikācijas, no kurām parastākā ir šāda:

- 1) *abhai dan* – bezbailības dāvana;
- 2) *supatra dan* – dāvana cienīgam saņēmējam;
- 3) *anukampa dan* – dāvana, kas pasniegta aiz līdzjūtības;
- 4) *ucit dan* – dāvana, kas dota pienākuma pēc;
- 5) *kirti dan* – dāvana, lai iemantotu slavu [Laidlaw, 2000, 625].

Dāvanas šeit izkārtotas to morālās vērtības secībā. Pēdējo no tām (*kirti dan*) džainisti neuzskata par īstu dāvanu, bet gan par grēku. Pirmās divas ir saistītas ar džainistu reliģijas piekropšanu: *Abhai dan* ir džainistu mācība, kas ļauj nebaidīties no nāves un *supatra dan* ir dāvana džainistu askētam, kas šo mācību sniedz. Leidlovs cita starpā piemin, ka augstākais, ko džainistu lajs (t. i., tas, kas nav askēts) var sniegt, ir *supatra dan*, bet ja viņš nesavtīgi izglābj kāda dzīvību, tad šāda rīcība ir uzskatāma par vāju *abhai dan* atblāzmu [Laidlaw, 2000, 625]. No džainistu viedokļa Tota rīcība droši vien svārstītos starp grēcīgo *kirti dan* un *abhai dan* “vāju atblāzmu”.

Fakts, ka vienā vai otrā reliģiskā mācībā Tota rīcība tiktu kaut kā īpaši novērtēta neko daudz neizsaka par šīs rīcības vērtību. Šeit mēs vienkārši redzam atšķirību starp divām dažādām kultūrām, no kurām viena (džainisti) uzsver spēju nesavtīgi dāvināt, bet otra (Raiņa lugas sabiedrība un iespējams

arī mūsdienu latvieši) – visas savstarpējās interakcijas balsta galvenokārt pragmatiskos, uz individuālā labuma gūšanu balstītos apsvērumos. Tajā pašā laikā jāatzīmē, ka dažādi mūsdienu teorētiķi (piemēram, ekonomists Tomass Šellings (*Thomas Schelling*) vai politologs Frensiss Fukujama (*Francis Fukuyama*)), kas raksta par to, kādā veidā iespējams veicināt sociālā kapitāla attīstību un tādējādi – uzlabot attiecīgo kopienu efektivitāti – uzsver kopienu spēju pārvarēt ierobežojumus, kurus uzliek individuālas rūpes par savu labklājību un vēlme rīkoties tikai tā, kā diktē konkrētā mirkļa ieguvumu un zaudējumu aprēķins. Līdz ar to ekonomisti (piemēram, 2005. gada Nobela prēmijas laureāts Šellings) attālinās no spēļu teorijas idejas par cilvēku kā savtīgu kalkulētāju un uzsver savstarpējā uzticībā balstīta sociālā kontrakta nepieciešamību [Schelling, 2006]. Tomēr šādu sociālo kontraktu ir salīdzinoši grūti īstenot, jo no indivīda perspektīvas ir ārkārtīgi grūti, piemēram, atteikties lietot ūdeni dārza laistīšanai sausā laikā, lai taupītu resursus. Ja visi kopā šādi rīkotos, ūdens pietiktu visiem uz ilgu laiku, bet, ja indivīdi nespēj cits citam uzticēties, tad tie katrs cenšas pēc iespējas ātrāk maksimāli aplaistīt dārzu, baidoties, ka citi rīkosies tāpat. Rezultātā zaudētāji ir visi. Ieguvēja būtu tā sabiedrība un to veidojošie indivīdi, kura spēj uzticēties citiem un rīkoties atbilstoši kopienas labā. Ja kopienas spēju kolektīvi vairot visu tās iedzīvotāju labklājību, uzskatām par vēlamu vērtību, tad vispārējās reciprocitātes izplatība kādā sabiedrībā var tikt uzskatīta par zināmā mērā objektīvu vērtību.

Skatoties šādā veidā uz Raiņa lugas analīzes rezultātiem, var teikt, ka lugā attēlotās sabiedrības morālās uzvedības standarti nav īpaši piemēroti efektīvai, kopienas kopdarbībā balstītai rīcībai. Augstākais morālais sasniegums ir vien bārteris, kurš liecina par sabiedrību, kuras locekļi ir vērsti drīzāk uz sava labuma veicināšanu un neatkarību no pārējiem sabiedrības locekļiem, nevis uz darbu kopienas labā, kas varētu likt pamatus arī indivīda paša labklājībai, bet – ilgākā laika periodā.

Šeit aprakstītā analīze (it īpaši sk. 4. att.) ļauj pārskatīt latviešu kultūrvaroņu raksturojumu. Gan ikdienā, gan no dažādu ekspertu puses nereti dzirdams, ka latviešu varoņi ir “trešie tēva dēli”, “bālie zēni” vai “muļķīši”. Tots, kā to liecina 4. attēls, ir pilnīgi cita veida personāžs: tas ir aktīvs tirgonis, kurš priekšroku dod tirdzniecībai un bārterēšanai un nekādā ziņā nesmādē arī krāpšanos un viltību. Dīvainā kārtā šāda tipa varonis ilgu laiku ir ticis prezentēts kā morāli augstvērtīgas un pašreizējās darbības paraugs. Tajā pašā laikā šāda parauga gaismā top skaidrāka arī mūsdienās sastopamā aprīna pret panākumiem bagātiem darboņiem, kuru reputācijas apraiņijusi saistība ar dažādiem aizdomīgiem un bieži vien koruptīviem darījumiem.

Secinājumi

Raiņa lugas “Spēlēju, dancoju” analīze rāda, ka lugā ir pavisam 114 reciprocitātes gadījumi (kad apmaiņa reāli notiek vai arī tikai tiek pieminēta). No tiem tikai 17 ir morāli augstvērtīgā ģeneralizētā reciprocitāte, 49 gadījumos novērojama ģeneralizētā reciprocitāte, bet 48 gadījumos – negatīvā.

Latviešu kultūrā augstu novērtētā rīcība, kad Tots uzpurējas, lai glābtu Leldi, pieskaitāma pie balansētās reciprocitātes un tāpat neliecina par morāles normām, kas ir vērstas uz kopienas ciešu integrāciju, savstarpējo sadarbību un augstu sociālā kapitāla līmeni.

Ģeneralizētās reciprocitātes gadījumu skaits ir nenozīmīgs, tie lugā netiek īpaši uzsvērti, liecinot par īsti nesavtīgas rīcības marginālo lomu lugā aprakstītajā sabiedrībā.

Tots kopumā ir uzskatāms nevis par tēlu, kas nesavtīgi uzpurējas sabiedrības labā, bet gan par kalkulējošu un bieži vien – ekspluatējošu darboni, kura augstākā vērtība ir viņa paša labklājība un slava.

Raiņa aprakstītā sabiedrība, protams, nav uzskatāma nedz par 20. gadsimta sākuma, nedz mūsdienu latviešu sabiedrības atainojumu. Tomēr savstarpēja mijiedarbība nav noliedzama. Pirmkārt, mēs varam pieņemt, ka Rainis, rakstot lugu, kas sasauca ar latviešu folkloras materiāliem, kurā iepīti latviešu sabiedrībai raksturīgi elementi un politiskas aktualitātes un kas paredzēta izrādīšanai latviešu publikai, veidoja idejiskas saites starp lugu un tā laika latviešu sabiedrību. Otrkārt, arī Rainis pats, būdams latvietis un lielu daļu mūža pavadījis Latvijā, savā dzīvesziņā noteikti iespaidojās no latviešu sabiedrības vispārpieņemtajām normām un praksēm. Un, treškārt, nav noliedzama šīs lugas ietekme uz latviešu pasaules uztveri un idejām par pareizu / nepareizu, cildināmu / peļamu rīcību, ko pieminēju jau šī raksta ievadā (sk. arī *Skultans, 1998, 20*). Ņemot vērā ciešo saikni starp mūsdienu latviešu sabiedrību

un Raiņa lugā “Spēlēju, dancoju” attēloto, ir iespējams minēt, ka uzskati par reciprocitātes jēgu un vēlamo izpildījumu (kur dominē balansētā reciprocitāte, jebkurā apmaiņā meklējot personīgo izdevīgumu) izgaismo arī iemeslus, kāpēc mūsdienu latviešu sabiedrībā ir problēmas ar savstarpējo uzticēšanos un sociālo kapitālu, kamēr savtīga rīcība tiek uztverta ar izpratni un bieži vien – ar apbrīnu. Tomēr šāda minējuma pamatošana jau ir cita pētījuma uzdevums.

The Selfish Giver: Analysis of the Play “Singing and Dancing” from the Point of View of Gift Exchange Theory

Abstract

The study analyses a play “Singing and Dancing” by a Latvian playwright Rainis. The analysed play occupies a fundamental place in Latvian literature and is often used as a source of moral example. One particular quote from part 5 is often cited: “One can gain by taking and one can gain by giving. What one gains by giving is inalienable” (translation – K. Sedlenieks). This focus of the study is to analyse the play and particularly the reciprocal exchanges that take place in the play in order to define what the most widespread forms of reciprocity are and which form of reciprocity (generalised, balanced or negative) is most often used by the main character – Tots.

An open-source application TAMS Analyser is used to analyse the text which was obtained electronically from the Internet.

The results clearly show that balanced and negative reciprocity dominates the play. Generalised reciprocity is marginal and does not attract much attention. Even the praised quote (see above) when put into the context reveals that it is actually an expression of barter.

The author of the Paper claims that Tots, in contrast to the stereotypical Latvian cultural hero, is a wheeler and dealer who does not hesitate to engage in negative reciprocity if by that he can improve his lot. If the play reflects underlying moral structures of Latvian culture, one can understand why corrupt but wealthy people receive such acclamation in contemporary Latvia.

Keywords: reciprocal exchange, corruption.

Literatūra

1. Russell B. H. Research methods in anthropology: qualitative and quantitative approaches. – Lanham, MD: AltaMira, 2011. – 824 pp.
2. Fukuyama F. Social capital, civil society and development // Third World Q, 2001; 22(1): 7-20.
3. Laidlaw J. Free gift makes no friends // The Journal of the Royal Anthropological Institute, 2000; 6(4): 617-634.
4. Lévi-Strauss C. The elementary structures of kinship. – Boston: Beacon Press, 1969. – 541 pp.
5. Mauss M. The gift: the form and reason for exchange in archaic societies. – New York: W. W. Norton, 2000. – 164 pp.
6. Oxford Dictionaries // <http://oxforddictionaries.com/definition/reciprocity?q=reciprocity> (sk. 10.05.2012.).
7. Putnam R. D. Bowling alone: the collapse and revival of American community. – New York: Simon and Schuster, 2000. – 541 pp.
8. Rainis. Spēlēju, dancoju // http://bit.ly/rainis_speleju (sk. 16.06.2011.).
9. Sahlins M. D. Stone Age economics. – New York: Routledge, 2004. – 348 pp.
10. Schelling T. C. Micromotives and macrobehavior. – New York: Norton, 2006. – 272 pp.
11. Skultans V. The testimonies of lives. Narrative and memory in post-soviet Latvia. – New York and London: Routledge, 1998. – 220 pp.

Sociālais darbs ar bezdarbniekiem un tā ietekmes ekonomiskie aspekti

Mārtiņš Moors

Rīgas Stradiņa universitāte, Sociālā darba katedra

Kopsavilkums

Pašvaldības sociālā politika ir valsts sociālās politikas sastāvdaļa, kurai sociālās politikas īstenošanā un sociālās drošības sistēmā ir būtiska loma. Rīgas pašvaldība sniedz nozīmīgu sociālo atbalstu pilsētas iedzīvotājiem ar zemiem ienākumiem – gan sociālos palīdzības pabalstus, gan arī sociālos pakalpojumus. Sociālais darbs ir sociāls pakalpojums un līdztekus sociālās palīdzības sniegšanai ir pašvaldības funkcija. Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likums nosaka, ka sociālās palīdzības un sociālo pakalpojumu saņēmējs nav pasīvs savas situācijas risināšanā. Klienta pienākums ir aktīvi līdzdarboties savas situācijas uzlabošanā. Fakti liecina par to, ka pēdējos gados sociālās palīdzības saņēmēju–bezdarbnieku skaits būtiski palielinās. Tāpēc Rīgā kopš 2011. gada marta ar klientiem–bezdarbniekiem individuālo sociālo darbu veic 20 sociālie darbinieki. Apkopotie septiņu mēnešu darba pirmie rezultāti rāda, ka vidēji 5–6 mēnešu sadarbības rezultātā viena sestā daļa klientu lietu ir slēgtas, jo klienti ir atraduši algotu darbu. Tas nozīmē, ka sociālais darbs ir ne tikai nozīmīgs resurss klientu individuālo problēmu risināšanā, bet var būt arī ekonomiski izdevīgs pašvaldībai, kas algo sociālos darbiniekus.

Atslēgvārdi: pašvaldības sociālā politika, klienta līdzatbildība, bezdarba problēma, sociālais darbs ar individuālu gadījumu.

Ievads

Valsts sociālās politikas īstenošanā un sociālās drošības sistēmā pašvaldībai ir noteikta loma. Latvijā vietējām pašvaldībām likumā “Par pašvaldībām” un “Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likumā”¹ ir noteikti pienākumi sociālās politikas īstenošanā. Pašvaldības pienākums ir nodrošināt savā teritorijā dzīvojošiem iedzīvotājiem sociālo palīdzību un sociālos pakalpojumus. Pašvaldības savas kompetences un likumu ietvaros darbojas patstāvīgi², tāpēc tām ir iespējas noteikt sociālās politikas īstenošanas veidu – pakalpojumu saturu, pakalpojuma sniegšanas procesu, sociālo pakalpojumu un pabalstu daudzveidību u. c. Likumdošanā sniegtais formulējums sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības sniegšanai iedzīvotājiem “padara pašvaldības iespējas sociālajā jomā neierobežotas, ciktāl tas nenonāk pretrunā ar Satversmi vai demokrātiskās pārvaldes principiem”³, ja vien pašvaldība ir izpildījusi pienākumu nodrošināt valsts obligāti noteiktos sociālā atbalsta veidus. Tomēr “pašvaldības Latvijā joprojām uzskata sociālo palīdzību

¹ Likuma “Par pašvaldībām” 15. panta 1. daļas 7. punkts // Latvijas Vēstnesis, 1994.24.05; 61(192), un Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likuma 9. panta 1. daļa // Latvijas Vēstnesis, 19.11.2002; 168(2743).

² Vanags E. Pašvaldību darbība un attīstība. – Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds, 2005. – 137. lpp.

³ Pūķis M. Pašu valdība: Latvijas pašvaldību pieredze, idejas un nākotnes redzējums. – Rīga: Latvijas Pašvaldību savienība, 2010. – 43. lpp.

par brīvprātīgu funkciju un īpaši necenšas attīstīt valdības ieteiktos pakalpojumus”⁴. Daudz populārāki ir pabalsti un pakalpojumi, ko izvēlas pašas pašvaldības saskaņā ar iedzīvotāju vajadzībām un saviem ieskatiem. Tāpēc ir pamatoti runāt par attiecīgās pašvaldības sociālo politiku valsts noteikto ierobežojumu ietvaros – konkrētu līdzekļu un pasākumu kopumu, kas vērsts uz noteiktā valsts teritorijā (pašvaldībā) dzīvojošo iedzīvotāju dzīvei nepieciešamo vajadzību nodrošināšanu.

Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likums leģitimē sociālo darbu kā profesionālu darbību, lai palīdzētu personām, ģimenēm, personu grupām un sabiedrībai kopumā veicināt vai atjaunot spēju sociāli funkcionēt, radīt šai funkcionēšanai labvēlīgus apstākļus, kā arī palīdzēt risināt sociālās problēmas. Sociālais darbs ir sociāls pakalpojums un līdztekus sociālās palīdzības sniegšanai ir pašvaldības funkcija. Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likums nosaka, ka sociālās palīdzības un sociālo pakalpojumu saņēmējs nav pasīvs savas situācijas risināšanā. Klienta pienākums ir aktīvi līdzdarboties savas situācijas uzlabošanā.

Raksturojot Eiropas valstu labklājības sistēmu turpmākos uzdevumus, Mels Kusins (*Mel Cousin*) norāda, ka abu – gan Pasaules Bankas, gan arī Eiropas sociāldemokrātu – pieeju piekritēji atsaucas uz nepieciešamību pārveidot drošības tīklu no tiesībām uz “trampliņu” personiskajai atbildībai. Sociālās drošības sistēmai ir jāsniedz jaunas iespējas un jāveicina iniciatīva, kreativitāte un gatavība uzņemties jaunus izaicinājumus.⁵ Arī Latvijā pašvaldības sociālajai politikai ir jāseko, pirmkārt, Latvijas sociālās drošības sistēmas attīstībai un progresam, otrkārt, tām praktiskajām un zinātniskajām atziņām, ar ko sociālās politikas un sociālā darba attīstību saista citur pasaulē – ar iedzīvotāju līdzdalību kā sociālās līdzatbildības veicinātāju.

Rezultāti un diskusija

Tendences Rīgas pašvaldības sociālajā politikā. Rīgas pašvaldība ir lielākā pašvaldība pēc iedzīvotāju skaita Latvijā, kurā dzīvo apmēram viena trešdaļa Latvijas iedzīvotāju. No tā izriet gan pašvaldības specifiskie uzdevumi, gan arī iespējas sociālo problēmu risināšanā pašvaldības teritorijā – Rīga nozīmīgu daļu sava budžeta tērē pašvaldības pastāvīgās funkcijas – sniegt iedzīvotājiem sociālo palīdzību un sociālos pakalpojumus atbilstoši viņu vajadzībām – izpildei.

Ja 2000. gadā sociālajai sistēmai tika izlietoti 6,46%⁶, 2004. gadā – 7,89%⁷, tad 2008. gadā – 8,8%⁸, bet 2010. gadā – 8,02%⁹ Rīgas pilsētas pamatbudžeta līdzekļu. Sociālā budžeta īpatsvaram Rīgas pašvaldības budžetā ir tendence palielināties. Sakarā ar sociāli ekonomisko lejupslīdi, kas sākās 2008. gada otrajā pusē, ir vērojams straujš to iedzīvotāju skaita pieaugums, kas vērsas pēc sociālās palīdzības: ja 2008. gadā Rīga bija reģistrētas 17 758 trūcīgas personas, 2009. gadā 28 898 trūcīgas personas, tad 2010. gadā jau 44 275 personas (pieaugums pret 2009. gadu – 53%); sociālo pabalstu saņēmēju skaita īpatsvars 2008. un 2009. gadā bija 8,5% no Rīgas iedzīvotāju skaita, savukārt 2010. gadā sociālo pabalstu saņēmēji bija jau 10,2% no visiem Rīgas pašvaldības iedzīvotājiem¹⁰ (sk. 1. att.).

Lai gan Rīgas pašvaldība iegulda lielu finansiālo un organizatorisko palīdzību sociālo problēmu risināšanā, kas, nenoliedzami, ir jāturpina, joprojām sociālās palīdzības saņēmēju vidū ir liels darbaspējīgo personu skaits, kas pēdējo gadu laikā ir būtiski pieaudzis (sk. 2. att.).

Sociālās palīdzības saņēmēju struktūras izmaiņas. Sociālās palīdzības mērķis ir sniegt īslaicīgu materiālu un konsultatīvu atbalstu personām ar zemiem ienākumiem, kuri nonākuši materiālas krīzes situācijā (ir zaudēts regulārs ienākumu avots, ienākumi ģimenē strauji ir samazinājušies vai radušies objektīvi papildu izdevumi, kas ietekmē kopējo ģimenes materiālo situāciju), lai pēc iespējas ātrāk šīs

⁴ Turpat, 43. lpp.

⁵ Cousins M. European welfare states. Comparative perspectives. – London: Thousand Oaks. New Delhi: Sage Publications, 2005. – P. 217.

⁶ Sociālā palīdzība Rīgā 2000. gadā / Gadagrāmata. – Rīgas domes Labklājības departaments, 2001. – 8. lpp.

⁷ Sociālā sistēma Rīgā 2004. gadā / Gadagrāmata. – Rīgas domes Labklājības departaments, 2005. – 8. lpp.

⁸ Rīgas domes Labklājības departamenta gadagrāmata “Sociālā sistēma un veselības aprūpe Rīgā 2008. gadā”. – Rīga, 2009. – 10. lpp.

⁹ Rīgas domes Labklājības departamenta gadagrāmata “Sociālā sistēma un veselības aprūpe Rīgā 2010. gadā”. – Rīgas domes Labklājības departaments, 2011. – 12. lpp. // www.ld.riga.lv. (sk. 03.06.2011.).

¹⁰ Turpat, 15.–17. lpp.

personas spētu atgriezties darba tirgū un spētu nodrošināt sev sociāli ekonomisko neatkarību. Darbspējīgām personām sociālās palīdzības saņēmēju vidū vajadzētu būt pārliecinošā mazākumā. Diemžēl fakti liecina par to, ka pēdējos gados sociālās palīdzības saņēmēju–bezdarbnieku skaits būtiski palielinās (sk. 3. att.), kaut arī bezdarba līmenis Rīgā kopš 2011. gada janvāra turpina samazināties (no 10% 2011. gada janvārī līdz 8,7% 2011. gada jūnijā).¹¹

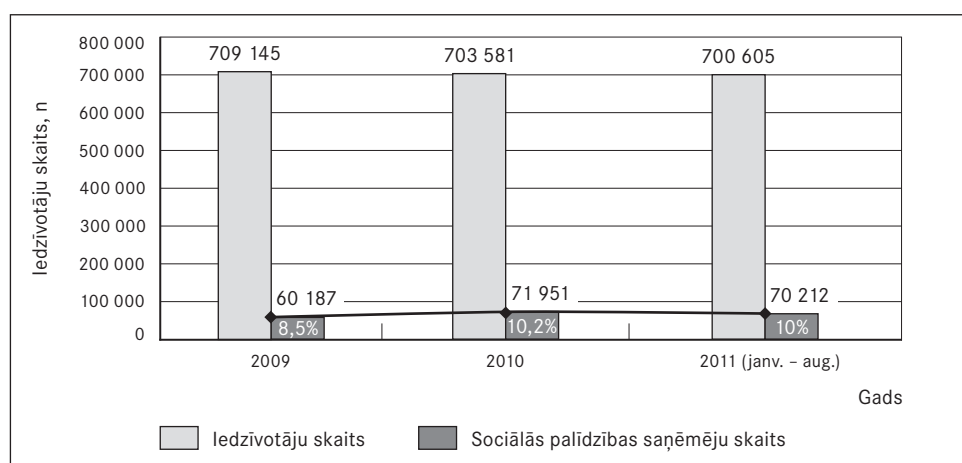
Lielākajai daļai cilvēku mūsdienu sabiedrībā darbs par samaksu ir noteicošā dzīves sastāvdaļa. Tas nodrošina ne tikai iztikas līdzekļus, bet arī nosaka sociālo statusu un personiskās identitātes izjūtu. Ir daudz pierādījumu, ka nodarbinātības iespējām ir ietekme uz cilvēka veselību un dzīves ilgumu, kā arī uz vispārējo dzīves kvalitāti un pilsonisko iesaisti.¹² Bezdarbs ir viena no mūsdienu realitātēm un nozīmīgākajām sociālajām problēmām demokrātiskajās sabiedrībās. Viens no atbalsta veidiem bezdarbniekiem ar zemiem ienākumiem ir sociālās palīdzības saņemšana.

Nepieciešamība pēc sociālās palīdzības bezdarbniekiem objektīvi būtu nepieciešama tikai pārejas periodā, kamēr tiek atrasts regulārs darbs. Tāpēc ilgstoša sociālās palīdzības saņemšana faktiski ir vērtējama kā novirze no lietu normālā stāvokļa. Pastāv viedoklis, ka bezdarbs, īpaši ilgstošs, negatīvi ietekmē cilvēku psihisko veselību, attiecības ģimenē – rada mazāku kopības izjūtu, konfliktus, šķiršanos –, palielina pašnāvību skaitu sabiedrībā un veicina noziedzīgu uzvedību¹³, kā arī izraisa dažādas negatīvas izmaiņas cilvēku uzvedībā un emocionālajā reakcijā – depresijas stāvokļa pārdzīvojumus, neapmierinātību ar dzīvi, palielinātu vientulības un sociālās izolācijas sajūtu, laika izjūtas zudumu, noteiktas dienas kārtības un mērķtiecīguma neesamība rada pieaugošu apātiju, pasivitāti, pakļaušanos u. c.¹⁴ Tāpēc ir ļoti būtiski papildus sociālajai palīdzībai – materiālajam atbalstam, kas tiek sniegts personām ar zemiem ienākumiem – nodrošināt profesionālu atbalstu un padomu holistiskai klienta sociālās situācijas risināšanā, t. sk. īpaši akcentējot nodarbinātības jautājumu.

Latvijā sociālo palīdzību ir iecerēts saistīt ar sociālo darbu, lai varētu sasniegt sociālās palīdzības mērķus – atslotot ģimenes ar zemiem ienākumiem īpašā (krīzes) situācijā, veicināt integrāciju sabiedrībā un sociālo palīdzību izlietot šim mērķim. Tāpēc klientam ir pienākums noslēgt vienošanos par līdzdarbību savu problēmu risināšanā. Sadarbība ar sociālo darbinieku no vienas puses ir jāvērtē kā iespēja klientam saņemt atbalstu un profesionāli izstrādātas vadlīnijas turpmākajai rīcībai, pildāmajiem uzdevumiem, bet no otras puses kā līdzdarbības pienākums sociālās palīdzības saņemšanas laikā ar mērķi vairot paša klienta līdzatbildību par savu situāciju un mērķtiecīgu aktivitāti.

1. attēls. Visu iedzīvotāju un sociālo pabalstu saņēmēju attiecība Rīgā

The number of inhabitants and social assistance recipients in Riga

¹¹ Nodarbinātības valsts aģentūras un RD Labklājības departamenta dati.

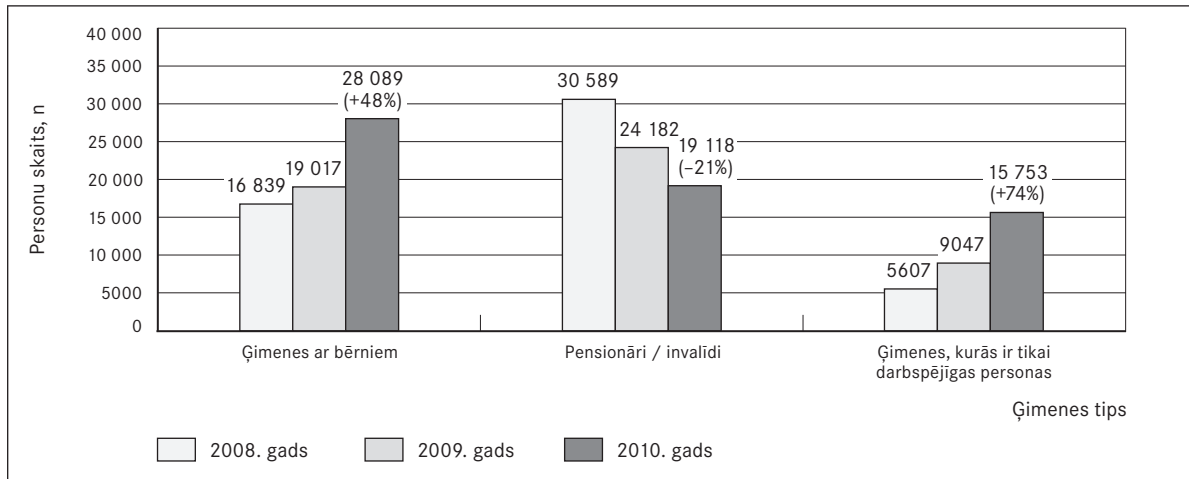
¹² Hill M. Social policy in the modern world: a comparative text. – Malden, Oxford: Blackwell Publishing, 2006. – P. 93.

¹³ Глуханюк Н. С., Колобкова А. И., Печеркина А. А. Психология безработицы: введение в проблему. – Изд. 2-е, доп. – Москва: Московский психолого-социальный институт, 2003. – С. 11–12.

¹⁴ Turpat, 24.–25. lpp.

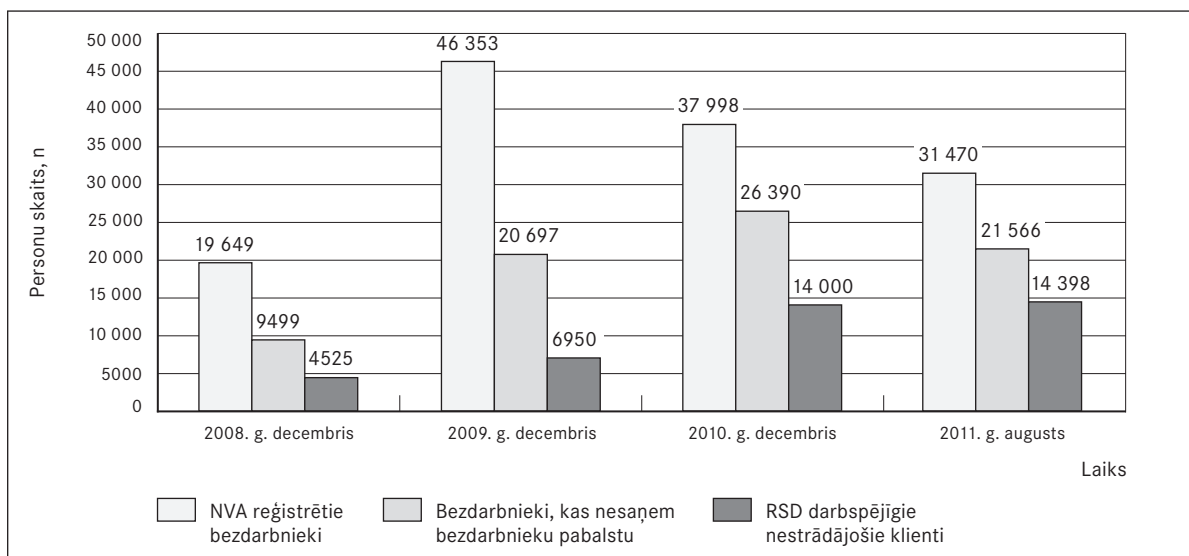
2. attēls. Sociālās palīdzības saņēmēju skaits sadalījumā pa ģimeņu tipiem Rīgā 2008.-2010. gadā (izmaiņas % pret 2009. gadu)

The number and percentage of social assistance recipients by family types in Rīga, 2008-2010

3. attēls. Nodarbinātības valsts aģentūras (NVA) reģistrēto bezdarbnieku un Rīgas Sociālā dienesta (RSD) klientu skaita izmaiņas 2008.-2011. gadā

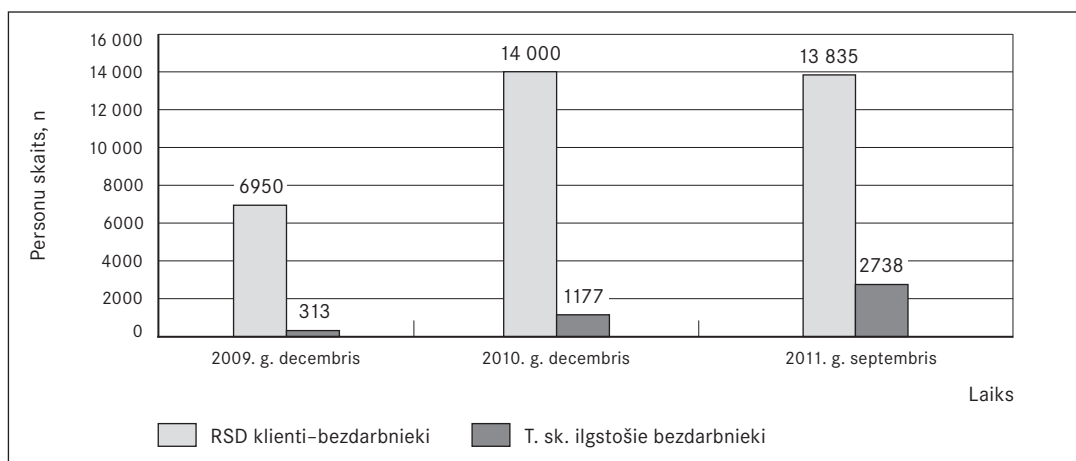
Fluctuation of the number of the unemployed registered by the State Employment Agency and Rīga City municipality, 2008-2010

Individuālais sociālais darbs ar bezdarbniekiem un tā rezultāti. Jau kopš 1996. gada Rīgā ir sociālie darbinieki darbam ar individuālu sociālo gadījumu, kuri sākotnēji fokusējās uz darbu ar ģimenēm, kurās ir bērni un kurām ir problēmas jeb situācija, kas uzskatāma par sociāli nevēlamu un nelabvēlīgu – vardarbība, bērnu atstāšana novārtā, attiecību problēmas, sociālo prasmju trūkums, atkarības, bezdarbs u. c.

2010. gadā strauji palielinājās ilgstošo bezdarbnieku – sociālās palīdzības saņēmēju – skaits (sk. 4. att.), tāpēc Rīgas dome, pieņemot 2011. gada budžetu, nolēma akceptēt 20 sociālo darbinieku amata vietu izveidi, kuri strādātu ar sociālā dienesta klientiem, kuriem ir bezdarba problēma un kuri ilgstoši saņem sociālo palīdzību, ar mērķi primāri risināt tieši klientu nodarbinātības jautājumu. Lai nodrošinātu kvalitatīvu, t. sk. pietiekami intensīvu, sociālo darbu, tika noteikts, ka viena sociālā darbinieka lietu skaits nedrīkst pārsniegt 25 lietas.

4. attēls. Bezdarbnieki – Rīgas Sociālā dienesta klienti, sociālās palīdzības un sociālo pakalpojumu saņēmēji The unemployed – social assistance and social service recipients in Rīga

Sociālo darbinieku pienākumos tika noteikts, ka ir jādokumentē katra gadījuma risināšanas process un rezultāti ar mērķi vēlāk novērtēt un izanalizēt tieši bezdarba problēmu risinājuma saistību ar regulāru sadarbību ar sociālo darbinieku. Veicot darbu ar klientu – personu vai ģimeni – sociālais darbinieks fiksēja informāciju par klientu:

- personu skaits, ar kurām gadījuma ietvaros veikts sociālais darbs;
- kad darbs ar gadījumu uzsākts;
- kāds ir klienta lietas statuss (tā ir aktīva vai neaktīva¹⁵) atskaites iesniegšanas perioda beigās;
- vai klients saņem testētos pabalstus;
- risināmās problēmas;
- gadījuma risināšanas laikā saņemtie pakalpojumi jeb izmantotie resursi;
- klienta lietas rezultātu izvērtēšanu – ik pēc trīs mēnešiem.

Pēc septiņu mēnešu darba rezultātu (no 2011. gada marta līdz 2011. gada septembrim) analīzes var konstatēt, ka 19 sociālie darbinieki (viena darbavieta ir vakanta) strādājuši ar 613 klientu lietām (vidēji šajā periodā vienam darbiniekam bijušas 32 lietas), kopā ar 1036 personām. Perioda beigās sociālajiem darbiniekiem bija 278 aktīvas lietas un 109 neaktīvas lietas. Vidēji vienam sociālajam darbiniekam perioda beigās bija 15 aktīvas un 6 neaktīvas lietas (kopā 21 lieta). Analizējot klientu lietas pēc ģimenes tipa, 57% (350) sociālo darbinieku klientu ir atsevišķas personas vai ģimenes, kurās visi ir pilngadīgi, bet 43% (263) – ģimenes ar bērniem.

Kā galvenās klientu sociālās problēmas, kuras tiek risinātas darba ar individuālo sociālo gadījumu ietvaros, atskaitēs tiek minētas:

- 1) nodarbinātības problēma (bezdarbs) – 582 gadījumi;
- 2) veselības problēmas – 111 gadījumi, t. sk. 27 gadījumos nenokārtota vai prognozējama invaliditāte;
- 3) valsts valodas zināšanu trūkums – 87 gadījumi, t. sk. 31 personai nav valsts valodas atestācijas;
- 4) izglītības problēmas – 85 gadījumi;
- 5) saskarsmes problēmas – 79 gadījumi, t. sk. sociālo kontaktu trūkums – 39 gadījumi;
- 6) atkarības problēmas – 62 gadījumi, t. sk. 48 gadījumos alkohola atkarība;
- 7) sociālo prasmju trūkums – 43 gadījumi;
- 8) nenokārtoti dokumenti – 39 gadījumi;
- 9) mājokļa problēma – 34 gadījumi.

¹⁵ Aktīva lieta – tikšanās ar klientu notiek ne retāk kā divas reizes mēnesī, darbs arī bez klienta tiešas klātbūtnes – sazināšanās ar institūcijām rakstiski un pa telefonu, komandas darbs u. c.; neaktīva lieta – tikšanās ar klientu notiek retāk nekā divas reizes mēnesī, klients šajā laikā saņem sociālo palīdzību un / vai sociālos pakalpojumus.

No visām klientu lietām pārskata perioda beigās tika slēgtas 207 klientu lietas, t. i., 34% no visām 2011. gada 2. un 3. ceturksnī uzsāktajām 613 klientu lietām. Analizējot slēgtās lietas redzams, ka 116 (56%) sociālo darbinieku klienti bijuši atsevišķi dzīvojošas personas vai ģimenes bez bērniem un 91 (44%) klients – ģimenes ar bērniem. Slēgto lietu skaits pēc ģimenes tipa ir proporcionāls kopējai klienta lietu struktūrai pēc ģimeņu tipa. Tikai 10 no sociālo darbinieku klientiem, kuru lietas slēgtas, nebija pašvaldības testēto pabalstu saņēmēji, 30% saņēma testētos pabalstus ilgāk nekā 2 gadus, 41% – kopš 2010. gada, bet 24% – kopš 2011. gada. No visām perioda beigās slēgtajām lietām sadarbība ar klientiem 83% gadījumu bijusi uzsākta laikā no marta līdz maijam, kas nozīmē, ka sadarbības ilgums svārstījās 5–7 mēnešu robežās. Tikai 13 slēgto lietu gadījumos (6%) sociālais darbs ar klientiem tikai veikts ilgāk par 7 mēnešiem, jo klientu lietas bija pārņemtas no iepriekšējā perioda.

No visām 207 slēgtajām lietām 50% (103) gadījumu lietas slēgtas, jo klienti ir atraduši algotu darbu, t. sk. 8 klienti – ārzemēs. 30% gadījumu lietas slēgtas, jo klients nesadarbojas, par ko ir sniegts atzinums sociālās palīdzības organizatoram. Starp citiem lietu slēgšanas iemesliem (13%) ir vecuma vai invaliditātes pensijas noformēšana, dzīves vietas maiņa, pilna laika studiju uzsākšana, kā arī klienta atteikšanās gan no sadarbības ar sociālo darbinieku, gan sociālās palīdzības.

Līdzās šiem rezultātiem darbinieki atskaitēs min arī citus sociālā darba procesā sasniegtus pozitīvus rezultātus, piemēram, uzlabojušās attiecības ģimenē, klients samainījis dzīvojamo platību uz mazāku, viņa pašreizējai sociālajai situācijai vairāk atbilstošu (ar zemāku īres un komunālo pakalpojumu maksu), panākta vienošanās starp vecākiem par nepilngadīgo bērnu aprūpi, uzlabojušās sociālās prasmes un paaugstinājusies motivācija patstāvīgi risināt savas sociālās problēmas, uzlabojusies informētība un darba meklēšanas prasmes, pieaugusi atbildīga attieksme pret līdzdarbības pienākumiem, uzlabotas latviešu valodas prasmes, apgūstot valodu individuāli unursos u. c.

Saskaņā ar RD Labklājības departamenta informāciju vidējais sociālās palīdzības pabalstu apjoms vienai personai laikā no 2011. gada janvāra līdz 2011. gada septembrim bija Ls 53,11. Savukārt vidējais personu skaits, ar kurām vienas lietas ietvaros strādāja sociālie darbinieki, bija 1,7 personas. Ja pieņem, ka pēc darba atrašanas sociālo darbinieku klienti vairs nesaņem sociālās palīdzības pabalstus, tad var aprēķināt, ka sadarbība ar sociālo darbinieku, personām, kurām bija bezdarba problēma ir nesusi finansiālu ieguvumu neizmaksāto pabalstu veidā Ls 5560,62 mēnesī. Un šāds pieņēmums ir pamatots, jo valstī noteiktā minimālā darba alga (Ls 200 pirms nodokļu nomaksas) būtiski pārsniedz valstī noteikto garantētā minimālā ienākuma līmeni (Ls 40 pilngadīgai personai, Ls 45 nepilngadīgai personai), kas ir obligāti nodrošināms visiem iedzīvotājiem. Tas nozīmē, ka sociālais darbs ir ne tikai nozīmīgs resurss individuālo klientu problēmu risināšanā, bet var būt arī ekonomiski izdevīgs pašvaldībai, kas algo sociālos darbiniekus.

Ir jāatzīst, ka sociālā darba rezultāti pagaidām balstīti salīdzinoši īsā pieredzē, tāpēc ir nepieciešams turpināt sociālā darba ar individuālu gadījumu rezultātu novērtēšanu ilgtermiņā, paralēli attīstot sociālā darba pieejas, metodes un resursus darbā ar klientiem, kuriem ir nodarbinātības problēmas un jāveic turpmāki mērījumi gan attiecībā uz rezultātiem, gan rezultātus ietekmējošiem faktoriem.

Secinājumi

1. Pašvaldības sociālajai politikai kā valsts sociālās politikas sastāvdaļai sociālās politikas īstenošanā un sociālās drošības sistēmā ir būtiska loma. Rīgas pašvaldība sniedz nozīmīgu sociālo atbalstu pilsētas iedzīvotājiem ar zemiem ienākumiem – gan sociālās palīdzības pabalstu, gan arī sociālos pakalpojumus.
2. Sociālās palīdzības saņemšana bezdarbniekiem, īpaši – ilgstošajiem, noteikti ir jāsaista ar regulāru sadarbību ar sociālo darbinieku, kas strādā ar individuālo sociālo gadījumu. Dati Rīgā rāda, ka no visām klientu lietām pārskata perioda beigās tika slēgtas 207 klientu lietas jeb 34%, kas nozīmē bezdarba problēmas atrisināšanos sadarbības rezultātā – gan tieši, atrodot algotu darbu, gan netieši – nokārtojot invaliditātes vai vecuma pensiju, uzsākot pilna laika studijas augstskolā, vai arī atteikšanos no sadarbības ar sociālo darbinieku un līdz ar to arī no sociālās palīdzības.

3. 50% gadījumu (103) lietas slēgtas, jo sociālā darbinieka klienti ir atraduši algotu darbu. Tas nozīmē, ka sadarbībā ar sociālo darbinieku šie klienti savu nodarbinātības problēmu ir spējuši atrisināt aptuveni pusgada laikā.
4. Blakus psiholoģiskajiem un sociālajiem ieguvumiem, ko sniedz nodarbinātības problēmas atrisināšana, var konstatēt, ka sociālajam darbam ar gadījumu ir arī finansiāls efekts neizmaksāto pabalstu veidā, ko rada bezdarba problēmas risināšana intensīvā sadarbībā ar sociālo darbinieku.

Social Work with the Unemployed and the Economical Aspects of its Impact

Abstract

It is reasonable to refer to municipality's social policy as a component of state's social policy, which acts as an essential part of the enforcement of social policy and social security system itself. Riga municipality provides significant social support for the city residents with low income via social assistance benefits and social services. Social work is a social service and, next to the administration of social assistance, is a municipal function. The Social Services and Social Assistance Act states that the recipient of social assistance and social services is not passive in resolution of his/her situation. The client is obliged to actively participate in improving their individual situation. Evidence shows a significant increase in recent years in the number of unemployed receiving social assistance. Therefore, in Riga since March 2011 individual social work with customers – the unemployed – is carried out by 20 social workers. The first results after seven months of work have been summarized and they show that on average 5–6 months of collaboration has resulted in closure of one-sixth of the customers' cases since the customers have found paid employment. This means that social work is not only an important resource for resolving customers' individual problems, but can also be economically beneficial to the municipality, which employs the social workers.

Keywords: municipality's social policy, client responsibility, unemployment issue, individual social work with customers.

Literatūra

1. Cousins M. European welfare states. Comparative perspectives. – London: Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 2005. – P. 257.
2. Глуханюк Н. С., Колобкова А. И., Печеркина А. А. Психология безработицы: введение в проблему. – Изд. 2-е, доп. – Москва: Московский психолого-социальный институт, 2003. – 84 с.
3. Hill M. Social policy in the modern world: a comparative text. – Malden, Oxford: Blackwell Publishing, 2006. – P. 311.
4. Pūķis M. Pašu valdība: Latvijas pašvaldību pieredze, idejas un nākotnes redzējums / Māris Pūķis; redkolēģija: Jānis Bunkšs u. c. – Rīga: Latvijas Pašvaldību savienība, 2010. – 512 lpp.
5. Rīgas domes Labklājības departamenta gadagrāmata "Sociālā sistēma un veselības aprūpe Rīgā 2010. gadā". – Rīgas domes Labklājības departaments, 2011.
6. Sociālā palīdzība Rīgā 2000. gadā: Gadagrāmata. – Rīgas domes Labklājības departaments, 2001.
7. Sociālā sistēma Rīgā 2004. gadā: Gadagrāmata. – Rīgas domes Labklājības departaments, 2005.
8. Vanags E. Pašvaldību darbība un attīstība / Vanags E., Vilka I. – Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds, 2005. – 382 lpp.
9. Likums "Par pašvaldībām" // Latvijas Vēstnesis, 24.05.1994; 61(192).
10. Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likums // Latvijas Vēstnesis, 19.11.2002; 168(2743).

Bērnu līdzdalības faktors maznodrošinātas ģimenes finansiālo problēmu risinājumos

Iveta Vilka, Andris Vilks

Rīgas Stradiņa universitāte

Kopsavilkums

Pašreizējā mūsu valsts ekonomiskā situācija būtiski ietekmē maznodrošināto ģimeņu funkcionēt-spēju, tajā skaitā vecāku un bērnu (jauniešu) attiecības. Savā ģimenē labi jūtas tikai puse no visiem bērniem. Sliktas izjūtas savukārt izraisa vispirmām kārtām naudas trūkums. Tas tālāk provocē bērnu nevēlēšanos aktīvi līdzdarboties maznodrošinātās ģimenes situācijas uzlabošanā: aptuveni piektā daļa bērnu vispār nepalīdz šādas ģimenes ikdienas darbos, bet lielākā daļa no tiem, kas tomēr palīdz, vēlas par to saņemt materiālu kompensāciju. Gandrīz puse no visiem maznodrošinātajās ģimenēs dzīvojošajiem bērniem vēlas pēc iespējas ātrāk uzsākt patstāvīgu dzīvi. Valda atsvešināšanās ne tikai starp vecākiem un bērniem, bet arī starp bērniem un valsti. Tāpēc nav jābrīnās, ka valsti pamet arvien lielāks jaunu cilvēku skaits.

Atslēgvārdi: bērns, maznodrošinātas ģimenes, līdzdalība, patērnieciskums.

Ievads

Pašreizējā mūsu valsts ekonomiskā situācija būtiski ietekmē maznodrošināto ģimeņu funkcionēt-spēju, tajā skaitā vecāku un bērnu (jauniešu) attiecības. Ienākumu nepietiekamība un tās rezultāts – nabadzība, daudzas ģimenes pakļauj ne tikai materiālai, bet arī psiholoģiskai un sociālai spriedzei. Līdz ar to ģimenes nereti nonāk krīzes situācijās. Rodas problēma, kas gala rezultātā prasa sociālo darbinieku iejaukšanos, – bērnu atsvešināšanās no vecākiem, skolas un valsts, kā arī negatīvi patērējoša attieksme pret dzīvi.

Darba mērķis

Noskaidrot 13–18 gadus vecu maznodrošināto ģimeņu bērnu attieksmi pret līdzdarbību ģimeņu finansiālo problēmu risinājumos.

Rezultāti

Pētniecības gaitā autori ar anketas palīdzību veica pilotpētījumu – iztaujāja Kandavas un Tukuma, kā arī Tukuma novada lauku ciematu respondentus – 13–18 gadu vecus maznodrošināto ģimeņu bērnus. Tika veikts arī pilsētās un laukos dzīvojošo respondentu viedokļu salīdzinājums. Pētījums ietvēra intervi-vas ar bērnu vecākiem.

Galvenie bērniem uzstādītie jautājumi bija šādi: *Vai tu savā ģimenē jūties labi? Vai tu palīdz vecākiem mājas darbos? Ko tu gribētu saņemt kā samaksu par mājās padarīto darbu? Ko tu esi gatavs darīt, lai uzlabotu savu dzīvi? Kad tu vēlies uzsākt patstāvīgu dzīvi?*

Anketa sākās ar šķietami vienkāršu ievadjautājumu: *Vai tu savā ģimenē jūties labi?* Apkopojot anketēšanas rezultātus, atklājās, ka savā ģimenē labi jūtas tikai 50% no visiem respondentiem, slikti – 16%, bet atkarībā no situācijas, tātad nedroši – 34% bērnu (sk. 1. att.).

Kā redzams, rezultāti ir visai pārsteidzoši un nepavisam nav iepriecinoši. Ir satraucoši, ka tikai puse no visiem maznodrošinātajās ģimenēs augošajiem bērniem tur jūtas labi. Pārējie – vai nu pavisam slikti, vai arī nedroši. Taču, lai šādā situācijā sociālā darbinieka intervence būtu pēc iespējas mērķtiecīgāka, nepieciešams identificēt galvenos bērnu sliktās izjūtas koncentrācijas punktus. Veiktais pētījums liecināja, ka bērnu skatījumā slikti ģimenē liek justies vispirmām kārtām naudas trūkums (23%), tikai pēc tam seko skandāli ģimenē (19%) un vecāku un bērnu savstarpējā nesaprašanās (15%). Visumā līdzīgu viedokli pauda arī bērnu vecāki, intervijās uzsverot, ka pašreizējā ekonomiskajā situācijā viskrasāk izjūt naudas trūkumu. Otro vietu šajā savdabīgajā reitingā ieņem ģimenes skandāli, bet trešo, it īpaši laukos, – dzeršana.

Jāatzīmē, ka lauku apstākļos ģimeņu finansiālās problēmas vispār ir pat aktuālākas nekā pilsētā. 13% no visiem aptaujātajiem, pārsvarā lauku respondentiem, trūkst naudas pat pārtikas iegādei. Pats par sevi saprotams, ka šādā situācijā bērnu līdzdalība ģimeņu dzīvē kļūst jo sevišķi nozīmīga. 13–18 gadu vecumā bērns noteikti spēj dot savu pienesumu ģimenes finansiālo problēmu risinājumos. Kaut vai pastarpināti – ar palīdzību ikdienas mājas darbos, tādējādi kaut nedaudz atbrīvojot vecākus algota darba veikšanai.

Atbildes uz anketas jautājumu: *Vai tu palīdz vecākiem mājas darbos?* atklāja, ka 50% respondentu labprāt piedalās ģimenes ikdienas darbos. Taču pietiekami liels aptaujāto skaits (26%) vecākiem palīdz tikai tad, ja viņi to liek vai arī nepalīdz vispār (19%). Salīdzinot jauniešu līdzdalību mājas darbos pilsētā un laukos, izrādījās, ka bērni ir atsaucīgāki, ja paveras iespēja nopelnīt, it īpaši tas sakāms par pilsētas zēniem. Savukārt meitenes palīdzību ģimenei uztver kā pienākumu.

Tāpat pētījums noveda pie secinājuma, ka bērni ikdienas pienākumu pildīšanā vairāk iesaistās tajās ģimenēs, kurās ir abi vecāki (53%), bet ģimenēs ar vienu no vecākiem bērni ir pasīvāki – mājas darbos vecākiem palīdz tikai 26% respondentu. Acīmredzot nepilnas ģimenes negatīvās sekas jūtas arī šādā skatījumā – vai nu bērniem pietrūkst abu vecāku mīlestības un sapratnes, vai arī tie tiek pārlietu saudzēti un lutināti. Rezultātā veidojas personības, kas nevēlas iesaistīties ģimenes ikdienas pienākumu pildīšanā. Protams, šeit iespējams arī cits skaidrojums: vecāki, nespējot atrast izeju no nelabvēlīgām situācijām, neredzot pozitīvas nākotnes perspektīvu, zaudē motivāciju darboties. Protams, šāds noskaņojums pārņem arī bērnus.

Bērnu līdzdalības problēma ikdienas mājas darbu veikšanā satur vismaz vēl vienu pārdomu vērtu negāciju. To atklāj atbildes uz jautājumu: *Ko tu gribētu saņemt kā samaksu par mājās padarīto darbu?* Lielākā daļa respondentu (53%) uzskatīja, ka visspēcīgāk viņus motivē nauda vai kāda kārota lieta (telefons, velosipēds utt.). Tikai neliels respondentu skaits (14%) apliecināja gatavību strādāt par uzslavu vai vienkāršu “paldies”, bet pavisam maz (9%) bija tādu, kas kā pietiekamu kompensāciju iesaistei mājas darbos uzskatīja kādu pasākumu vai ceļojumu kopā ar ģimeni. Salīdzinot pilsētu un lauku respondentu viedokli, atklājās, ka lauku ģimeņu bērniem nauda ir mazāk svarīga nekā pilsētniekiem (47% pret 57%). Pētījuma rezultāti parādīja arī to, ka lauku bērnus, salīdzinot tos ar pilsētā dzīvojošajiem, palīdzēt ģimenei vairāk motivē uzslava (19% pret 11%).

Kāpēc maznodrošināto ģimeņu bērni tik ļoti “iecentrēti” uz naudu? Atbilde uz šādu jautājumu acīmredzot slēpjas jebkuram 13–18 gadus vecam bērnam ļoti nozīmīgajā jēdzienā “kabatas nauda”, jo cilvēks savā dzīvē jau ātri apjauš, ka naudai ir liela vara. Tā palīdz piepildīt sapņus un uzturēt noteiktu tēlu sabiedrībā, kas jauniem cilvēkiem ir ļoti nozīmīgi. Tāpat nauda paver iespēju pat valdīt pār citiem.

Ģimenes attiecībās kabatas naudas jautājums visai bieži vien koncentrējas bērnu pārliecībā, ka regulāri dot viņiem naudu ir vecāku obligāts pienākums, pat neizvirzot nekādus papildu nosacījumus.

Vecāku viedokļi šajā jautājumā atšķiras. Lūk, daži interviju fragmenti.

1. “*Kabatas nauda? Domāju, ka nevajag dot.*”
2. “*Manuprāt, kabatas nauda pati par sevi nav nekas peļams, ja vien to iztērē sakarīgi, nevis nopērkot čipsus.*”
3. “*Mani bērni dabū kabatas naudu 5 Ls mēnesī algas dienā. Nauda netiek dota par kādu paveiktu darbiņu vai atzīmēm, bet vienkārši tāpat. Arī nosacījumi par tās tērēšanu netiek uzstādīti.*”

4. "Kabatas nauda ir labs veids, kā bērns var iepazīties ar naudas vērtību, tā piešķir viņam neatkarību, un bērns pats var organizēt savus tēriņus. Iedoto naudas summu viņš var iztērēt tūlīt, bet var krāt arī lielākam pirkumam. Kabatas nauda iemāca plānot un regulēt savas darbības."

Kā redzams, šeit sastopas radikāli pretējas pozīcijas diapazonā no pilnīga nolieguma līdz cerībām, ka ar kabatas naudas palīdzību ir iespējams bērnam izkopt patstāvību un spēju organizēt sevi. Autoru veiktais pētījums liecināja, ka tikko pieminētie kontrārie viedokļi rezultējas situācijā, ka 35% bērnu kabatas naudu vispār nesaņem. Maznodrošināto ģimeņu materiālās situācijas priekšā tiek upurēta tik nozīmīgs jaunās personas pilnveidošanās aspekts kā pašorganizācija un patstāvība.

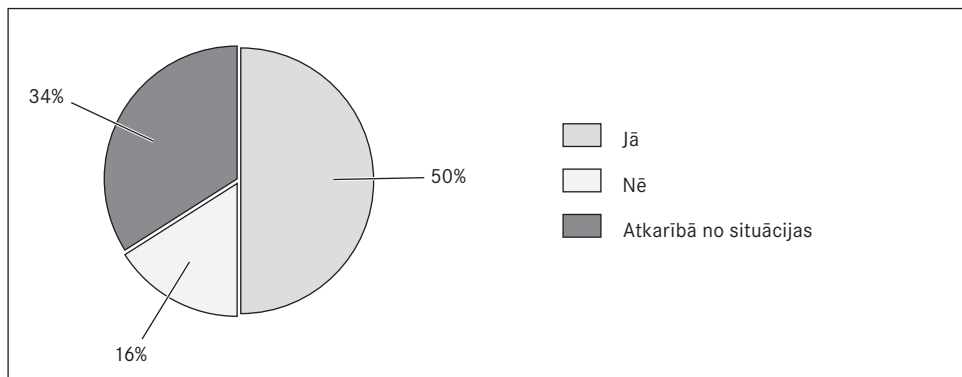
Vienlaikus nevar pilnīgi noraidīt arī kabatas naudas noliedzēju pārliecību. Vēl jo vairāk tāpēc, ka pietiekami liels bērnu skaits regulāru kabatas naudas saņemšanu pat necenšas pienācīgi novērtēt. Tādējādi vecāku bieži stipri sāpīgais finansiālais upuris var arī bērnus nemudināt uz līdzdalību maznodrošināto ģimeņu finansiālo problēmu risināšanā.

2009. gadā AS SEB banka sadarbībā ar *Market Data* veica pētījumu, kā bērni tērē kabatas naudu. Izmantojot internetu, tika aptaujāti gan vecāki, gan bērni vecumā līdz 19 gadiem. Pētījums atklāja, ka vairākums respondentu kabatas naudu vispār neuzskata par ienākumiem. Tikai 14% bērnu apliecināja, ka šo naudu cenšas cienīt un izdot saprātīgi.

Protams, nelabvēlīgā finansiālā situācija maznodrošinātās ģimenēs aktualizējas bērniem adresētā jautājumā: *Ko tu esi gatavs darīt, lai uzlabotu savu dzīvi?* Atbildes uz tādu jautājumu veiktā pētījuma ietvaros nebija iepriecinošas – aptuveni puse no visiem respondentiem (52%) apliecināja, ka nevēlas aktīvi iesaistīties savas dzīves situācijas uzlabošanā. Tikai neliela daļa bērnu izteica vēlēšanos mācīties (10%), strādāt (19%) un darīt visu iespējamo (13%), lai uzlabotu savu stāvokli (sk. 2. att.).

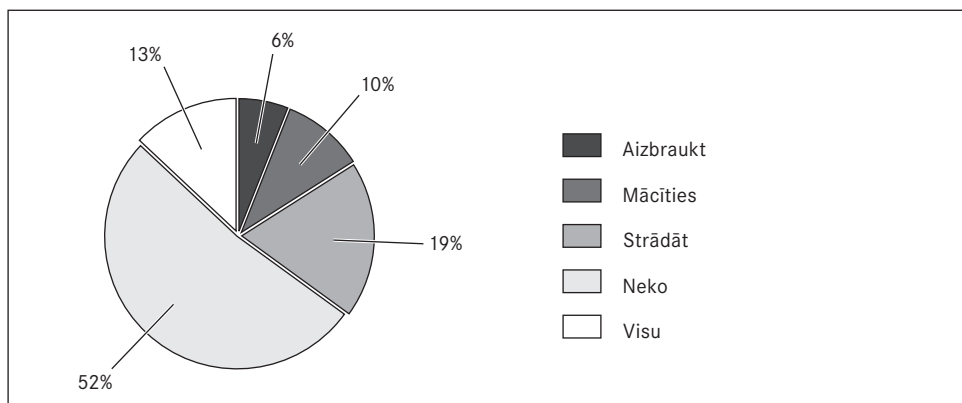
1. attēls. Respondentu atbildes uz jautājumu: *Vai tu savā ģimenē jūties labi?*

Respondents answer to the question: *Do you feel well in your family?*

2. attēls. Respondentu atbildes uz jautājumu: *Ko tu esi gatavs darīt, lai uzlabotu savu dzīvi?*

Respondents answer to the question: *What do you intend to do to improve your life?*

2007. gadā pēc toreizējās LR Bērnu un ģimenes lietu ministrijas iniciatīvas tika veikts pētījums “Jauniešu sociālās un politiskās darbības izpēte Latvijā”, kur secināts, ka aptuveni 34% jauniešu nelabprāt iesaistās dažādās aktivitātēs un ir raksturojami kā ļoti pasīvi. Pētījums apliecināja, ka bērniem iemīļotākie brīvā laika pavadīšanas veidi ir: kopā ar draugiem (48%), pie TV (74%, taču par iecienītāko laika pavadīšanas veidu to uzskata tikai 8% respondentu). 26% bērnu nepiedalās nekādos interešu pulciņos, bet salīdzinoši liela daļa – 17% – atzīst, ka savā brīvajā laikā vislabprātāk nedara neko.

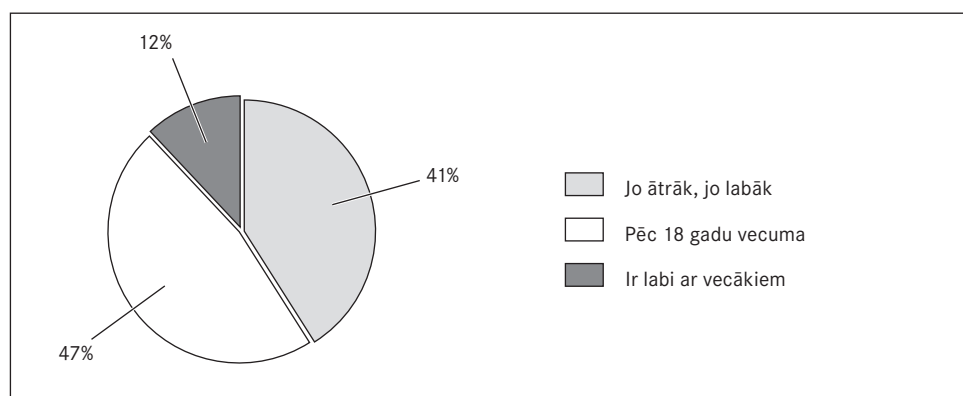
Tādējādi nevar noliegt, ka arī maznodrošinātās ģimenēs respektējamā daļā bērnu valda patērnieciskais noskaņojums. Aktīva līdzdalība ģimenes finansiālo problēmu risināšanā nepavisam neatrodas viņu prioritāšu virsotnē. Par to liek domāt nepārprotami fakti: gandrīz 1/5 daļa bērnu vispār neiesaistās ģimenes darbos, pusi no visiem aptaujātajiem bērniem visspēcīgāk motivē nauda vai kāda lieta. Puse respondentu apliecina, ka vispār nevēlas aktīvi iesaistīties savas dzīves situācijas uzlabošanā. Tātad mūsu sociālajā apritē eksistējošie apgalvojumi par zudušo paaudzi nav gluži bez pamata. Pietiekami liela bērnu un jauniešu daļa ir orientēta vai nu uz naudu, vai arī uz bezmērķīgu pasivitāti. Gan pilsētā, gan laukos tikai aptuveni 9% respondentu ir ar mieru kaut daļu no sava brīvā laika pavadīt kopā ar ģimeni. Zūd ģimeniskās saites, paaudzes atsvešinās. Tāpēc arī nav jābrīnās par respondentu atbildēm uz jautājumu: *Kad tu vēlies uzsākt patstāvīgu dzīvi?* (Sk. 3. att.)

Protams, ir apsveicami, ka bērni tiecas pēc neatkarības, patstāvības, apkārtējo cilvēku atzinības un cieņas. Maznodrošinātās ģimenēs šādas tendences varētu izpausties sevišķi spilgti. Taču šo procesu nenovēršami pavada atsvešināšanās vecāku un bērnu starpā. 41% respondentu vēlas pēc iespējas ātrāk pamest ģimeni un sākt patstāvīgu dzīvi. Pēc 18 gadu vecuma sasniegšanas to gribētu 47% no visiem aptaujātajiem.

Tikai 12% bērnu ir labi kopā ar vecākiem. Taču šeit jāņem vērā vēl kāds aspekts. Iespējams, ka maznodrošināto ģimeņu bērni vēlas sākt patstāvīgu dzīvi pēc iespējas vēlāk tieši tādēļ, ka baidās kļūt pieauguši, baidās no atbildības, jo apstākļi, kādos viņi auguši un dzīvojuši, ir iznīcinājuši spēju saskatīt optimistisku nākotni. Šādiem bērniem trūkst pašapziņas un ticības saviem spēkiem, tam, ka viņi var izrauties no vides, kurā dzīvo. Jauno cilvēku prātus ir pārņēmusi nabadzības un pieticības filozofija.

3. attēls. Respondentu atbildes uz jautājumu: *Kad tu vēlies uzsākt patstāvīgu dzīvi?*

Respondents answer to the question: *When do you intend to start independent life?*

Secinājumi

1. Pašreizējā mūsu valsts ekonomiskā situācija būtiski ietekmē maznodrošinātu ģimeņu funkcionēšanas spēju, tajā skaitā vecāku un bērnu attiecības.
2. Savā ģimenē labi jūtas tikai puse no visiem bērniem.
3. Gandrīz puse no visiem maznodrošinātajās ģimenēs dzīvojošajiem bērniem vēlas pēc iespējas ātrāk uzsākt patstāvīgu dzīvi.
4. Valda atsvešināšanās ne tikai starp vecākiem un bērniem, bet arī starp bērniem un valsti. Tāpēc nav jābrīnās, ka valsti pamet arvien lielāks jaunu cilvēku skaits.

Children Participation Factor in Solutions to Financial Problems of Low-income Families

Abstract

The current economic situation in our country has a significant impact on low-income families' functional capacity, including relationships between parents and children (youth). Only half of all children feel well in their families. In their turn, negative feelings, first of all, are caused by the lack of money. This further provokes children reluctance to actively participate in improving the situation in low-income families: approximately a fifth of the children do not help their families in daily household chores, and the largest part of children who help their families want to receive a type of reward. Almost half of all children living in low-income families would like to start an independent life as soon as possible. There is alienation not only between parents and children, but also between children and the state. Therefore, it is not surprising that a growing number of young people choose to leave the country.

Keywords: child, low-income families, participation, consumerism.

Literatūra

1. Karpova A. Ģimenes psiholoģija. – Rīga: Raka, 2006.
2. Romenkova V. Bērns ģimenē un sabiedrībā. – RSPBJC, 2008.

Pakalpojuma “aprūpe mājās” kvalitātes novērtēšana

Marina Fiļipova, Lolita Vilka¹

Rīgas Sociālais dienests

¹ *Rīgas Stradiņa universitāte*

Kopsavilkums

Aprūpi mājās un ar to saistītos pakalpojumus nodrošina pašvaldība vai novada dome. Ja pašvaldībā nav attiecīgo sociālo pakalpojumu sniedzēju, tad tā šos pakalpojumus var pirkt no citām pašvaldībām vai sabiedriskajām organizācijām. Pašvaldības ir arī tiesīgas izstrādāt saistošos noteikumus, kas nosaka pašvaldības nodrošināto sociālo pakalpojumu veidus, to saņemšanas, samaksas un lēmumu piešķiršanu vai atteikumu apstrīdēšanas un pārsūdzēšanas kārtību.

Lai noskaidrotu pakalpojuma “aprūpe mājās” kvalitāti Rīgas pašvaldībā, sociālie darbinieki izmanto Rīgas domes Labklājības departamenta anketu, kurā tiek vērtēta klienta sadarbība ar aprūpētāju, klienta apmierinātība ar aprūpētāja darbu, klienta saskarsme ar aprūpētāju. Tiek identificēts klienta viedoklis par aprūpētāja attieksmi pret viņu, par kontaktiem ar pakalpojuma sniedzēju, par informācijas pietiekamību, kā arī tiek atzīmēts vērtētāja konstatētā ēdiena, mājokļa un veļas stāvoklis pārbaudes dienā. Tas nozīmē, ka anketā ir pausts vērtētāja subjektīvais viedoklis – klienta apmierinātības pakāpe. Ar vārdu “apmierināts” var viegli formulēt emocionālu attieksmi pret dažādiem jautājumiem, tomēr “apmierinātība” kvalitātes novērtēšanā vienlaikus ir problemātisks jēdziens, jo sevišķi tad, ja nav skaidras vispārējas vienošanās par šī jēdziena būtību.

Analizējot klientu apmierinātību, nepieciešams precīzi formulēt pakalpojuma “aprūpes mājās” kvalitātes novērtēšanas kritērijus. Tos var iedalīt trijās grupās: 1) ar apkalpojošo personālu saistītie kritēriji; 2) pakalpojumu procesu raksturojošie kritēriji; 3) pakalpojuma sniedzējas institūcijas darbības kritēriji.

Atslēgvārdi: aprūpe mājās, pakalpojuma kvalitāte, kvalitātes novērtēšana.

Ievads

Lielākajā daļā Eiropas Savienības dalībvalstu ilgtermiņa aprūpes pakalpojumi, kuri tiek nodrošināti gados veciem cilvēkiem, ir labdarības un brīvprātīgo organizāciju aprūpes darba turpinājums. Sociālie pakalpojumi cilvēkiem ar invaliditāti vietējās vai reģionālās likumdošanas līmenī bija atrunāti “nabadzīgo likumā”. Pēdējos gadu desmitos ilgtermiņa aprūpes pakalpojumi sociālās drošības jomā pakāpeniski ir ieņēmuši būtisku vietu starp sociālo un veselības aprūpi.

Veselības aprūpes sniegšanas un saņemšanas kārtību nosaka valstiskā mērogā, bet ilgstošas aprūpes pakalpojumu sniegšanas un saņemšanas kārtību – pašvaldību un reģionālajā līmenī. Par ilgstošas un sociālās aprūpes pakalpojumu nodrošināšanu saviem iedzīvotājiem ir atbildīga katra pašvaldība, nosakot pakalpojumu klāstu un apjomu savu finansiālo resursu robežās.

Kā alternatīva ilgstošai aprūpei cilvēkiem tiek piedāvāta aprūpe mājās, kas nodrošina iespēju saņemt atbalstu un palīdzību ikdienas darbos un aprūpē sev ierastajā vidē.

Latvijas sociālā politika sociālo pakalpojumu jomā ir virzījusies no pieejas, kad sociālos pakalpojumus sniedz valsts un pašvaldība uz pieeju, kad sociālos pakalpojumus var sniegt dažādas organizācijas, attīstot sociālo pakalpojumu sniedzēju daudzveidību [2, 6].

Attīstoties sociālo pakalpojumu sistēmai, attīstās arī sociālo pakalpojumu klāsts, un pakalpojumu sniedzēji veido arvien jaunus sociālos pakalpojumus, it īpaši sociālos pakalpojumus dzīvesvietā. Sociālie pakalpojumi ir viena no sociālās darbības formām, kas vērsta uz dažādu sabiedrības grupu vajadzību apmierināšanu.

Saskaņā ar likuma “Par sociālo drošību” 13. pantu sociālo pakalpojumu sniedzēji ir valsts vai pašvaldību izveidotas institūcijas. Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likums sociālo pakalpojumu sniedzēju definē “persona, kas sniedz sociālās aprūpes, sociālās rehabilitācijas un sociālā darba pakalpojumus un reģistrēta sociālo pakalpojumu sniedzēju reģistrā” [3]. Tas nozīmē, ka sociālos pakalpojumus var sniegt gan valsts un pašvaldību izveidotas institūcijas, gan nevalstiskas organizācijas – uzņēmēj sabiedrības, biedrības un nodibinājumi.

Sociālo pakalpojumu sniedzējiem, tajā skaitā aprūpes mājās pakalpojuma nodrošinātājiem, ir būtiska loma sociālās izslēgtības un sociālā riska mazināšanā, nodrošinot cilvēkiem iespēju saņemt viņu vajadzībām atbilstošus sociālos pakalpojumus pēc iespējas tuvu viņu dzīvesvietai. Tādēļ sociālo pakalpojumu sniedzējiem aktīvi jāpiedalās sociālo pakalpojumu nodrošināšanā un jābūt pārliecinātiem, ka viņu sniegtie pakalpojumi garantēs sociāli izslēgto personu vajadzību apmierināšanu un iekļaušanos sabiedrībā.

Latvijā nav izstrādāta vienota aprūpes pakalpojuma novērtēšanas sistēma, ir tikai prasības pakalpojuma sniedzējiem. Tāpēc katra pašvaldība pēc saviem ieskatiem izstrādā instrumentu aprūpes pakalpojuma kvalitātes novērtēšanai.

Darba mērķis

Izpētīt, kā tiek novērtēta pakalpojuma “aprūpe mājās” kvalitāte.

Materiāls un metodes

Lai veiktu pētījumu par “aprūpe mājās” pakalpojuma kvalitātes novērtēšanu un izstrādātu priekšlikumus un iespējamās kvalitātes novērtēšanas kritērijus, izmantotas vairākas savstarpēji papildinošas socioloģisko pētījumu metodes. Pētījuma veikšanai un izstrādei ir pētīti aprūpes mājās regulējošie normatīvie akti, analizēta pieejamā literatūra un interneta resursi. Plašāka priekšstata gūšanai par pētāmās problēmas aktualitāti Latvijā, autore veica strukturētās intervijas ar vairāku sabiedrisko organizāciju pārstāvjiem, kuri nodarbojas ar aprūpes mājās sniegšanu un valsts pārvaldē strādājošiem darbiniekiem, kuri veic aprūpes mājās kvalitātes novērtēšanu. Ekspertiem uzdoti jautājumi par pastāvošo kvalitātes novērtēšanas sistēmu mājās aprūpē, noskaidroti ekspertu viedokļi par pakalpojuma kvalitātes novērtēšanas instrumentu, aprūpes pakalpojuma kvalitātes novērtēšanas anketas pilnveides iespējām, kā arī veiktas intervijas ar pakalpojuma saņēmējiem – klientiem. Lai izzinātu un analizētu klientu apmierinātību ar sniegto pakalpojumu, pētījumā izmantotas mājas aprūpes kvalitātes novērtēšanas kartes.

Rezultāti un diskusija

Sociālās aprūpes vēsturiskā attīstība Latvijā ir cieši saistīta ar cilvēku veselības aprūpi. 1928. gadā Sociālās apgādības likums noteica apgādājamo loku, apgādības iestādes, apgādājamo piederības vietu un apgādību kā publisko iestāžu obligātu pienākumu un apgādājamā tiesības uz palīdzību. 1995. gadā pieņemtais likums “Par sociālo palīdzību” noteica, ka sociālās palīdzības veidi ir materiālā palīdzība,

sociālā aprūpe un sociālā rehabilitācija. 2003. gada 1. janvārī stājās spēkā “Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likums”, kas mainīja izpratni par sociālo palīdzību. Šajā likumā arī tika definēti sociālā darba un sociālo pakalpojumu jēdzieni.

Latvijas Republikas Veselības ministrija “Veselības aprūpes pakalpojumu sniedzēju attīstības programmā” mājas aprūpi definē kā ārstēšanas un aprūpes pakalpojuma veidu, ko nodrošina pacienta mājvietā, nosakot arī mājas aprūpes pakalpojuma veidu iedalījumu.

Aprūpi mājās un ar to saistītos pakalpojumus nodrošina pašvaldība vai novada dome. Ja pašvaldībā nav attiecīgo sociālo pakalpojumu sniedzēju, tad tā šos pakalpojumus var pirkt no citām pašvaldībām vai sabiedriskajām organizācijām.

Pašvaldības ir tiesīgas izstrādāt saistošos noteikumus, kas nosaka pašvaldības nodrošināto sociālo pakalpojumu veidus, to saņemšanas, samaksas un lēmumu piešķiršanu vai atteikumu apstrīdēšanas un pārsūdzēšanas kārtību.

Jāatzīmē, ka dažādās Eiropas valstīs sociālās sistēmas ir atšķirīgas. Katra valsts nosaka pašvaldības atbildību nodrošināt saviem iedzīvotājiem nepieciešamos pakalpojumus pienācīgā apmērā atbilstoši viņu vajadzībām. Būtiski atšķiras pakalpojumu samaksas apmērs un klienta līdzdalības maksājumi, mājas aprūpes pakalpojumu klāsts un pakalpojuma kvalitātes novērtēšanas mehānismi.

H. Niess savā pētījumā [1] norāda, ka, attīstot dažādus veselības un sociālos pakalpojumus cilvēkiem ar ilgstošas aprūpes vajadzībām, ir nepieciešams ne tikai daudzveidīgot profesionāļus, kuri sniedz šos pakalpojumus, bet arī nodrošināt iespēju, ka pakalpojumus piedāvā dažādi pakalpojuma sniedzēji – pašvaldības, valsts, nevalstiskās organizācijas un privātpersonas.

Starptautiskā standartizācijas organizācija kvalitāti definē kā objekta vai vienības raksturlielumu kopumu, kas nosaka tās spēju atbilst noteiktajām un paredzamajām vajadzībām. ISO (Starptautiskā Standartizācijas organizācija) ir noteikusi vairākus kritērijus, pēc kuriem var noteikt, vai uzņēmuma sniegtie pakalpojumi ir kvalitatīvi. Šie kritēriji ir jāņem vērā, veidojot uzņēmumā vai organizācijā kvalitātes novērtēšanas sistēmu.

Sociālo pakalpojumu finansējumu jomā gan Latvijā, gan citur pasaulē šobrīd valda viedoklis: par minimālu samaksu nodrošināt maksimālu kvalitāti. Tādā gadījumā kvalitāti varētu definēt: isā laikā sasniegt augstvērtīgu rezultātu ar minimālām izmaksām.

Ļoti būtisks šādā skatījumā ir pakalpojumu sniedzēja iekšējais audits, koncentrējot uzmanību uz iestādes iekšējo resursu pilnīgāku izmantošanu, rūpīgu visas kvalitātes nodrošināšanas ķēdes izvērtēšanu un kvalitātes attīstīšanu. Ir svarīgi, lai būtu līdzsvars starp aprūpes procesa un aprūpes rezultāta rādītājiem. Novērtējot tikai vienu no šiem komponentiem, netiks nodrošināts skaidrs sociālā pakalpojuma kvalitatīvs atspoguļojums.

Lai noskaidrotu mājās veiktās aprūpes pakalpojuma kvalitāti Rīgas pašvaldībā, sociālie darbinieki izmanto Rīgas domes Labklājības departamenta anketu, kurā tiek vērtēta klienta sadarbība ar aprūpētāju, klienta apmierinātība ar aprūpētāja darbu, klienta saskarsme ar aprūpētāju. Tiek identificēts klienta viedoklis par aprūpētāja attieksmi pret viņu, par kontaktiem ar pakalpojuma sniedzēju, par informācijas pietiekamību, kā arī tiek atzīmēts vērtētāja konstatētā ēdiena, mājokļa un veļas stāvoklis pārbaudes dienā. Tas nozīmē, ka anketā ir pausts vērtētāja subjektīvais viedoklis un klienta apmierinātības pakāpe. Taču, kaut gan ar vārdu “apmierināts” var viegli formulēt emocionālu attieksmi pret dažādiem jautājumiem, tomēr “apmierinātība” kvalitātes novērtēšanā ir problemātisks jēdziens, jo sevišķi tad, ja nav skaidras vispārējas vienošanās par šī jēdziena būtību.

2010. gadā mājas aprūpes pakalpojumu saņēma 4634 personas, bet 2009. gadā – 4489 personas. Analizējot iegūto informāciju, var secināt, ka pakalpojumu saņēmēju skaits 2010. gadā, salīdzinot ar 2009. gadu, ir par 145 personām lielāks. Tas izskaidrojams ar to, ka ar katru gadu pieaug personu skaits, kurām ir nepieciešama palīdzība un atbalsts ikdienas aprūpē un mājas darbos. Sociālie dienesti, sniedzot palīdzību, ar katru gadu pilnveido darbu ar klientu un, piešķirot sociālās aprūpes pakalpojumus dzīvesvietā, lielāku uzmanību velta klientu vajadzībām atbilstošāko sociālo pakalpojumu piešķiršanai.

Pētījumā autore izpētīja mājas aprūpes kvalitātes novērtēšanas anketu datus par 2009. gadu. Tika apskatītas 100 mājas aprūpes kvalitātes novērtēšanas anketas. Apkopojot anketas datus, var secināt, ka 97% klientu bija apmierināti ar sniegtā pakalpojuma kvalitāti un tikai 3% klientu nebija apmierināti ar pakalpojuma kvalitāti. Lai noskaidrotu klientu apmierinātību autore izmantoja to pašu novērtēšanas karti un veica neatkarīgu mājas aprūpes kvalitātes novērtēšanu. Pētījumā piedalījās 100 respondentu no četriem aprūpes līmeņiem.

Salīdzinot sociālo darbinieku aizpildītās kvalitātes novērtēšanas kartes un autoru aizpildītās pakalpojuma kvalitātes novērtēšanas kartes, var secināt, ka dati būtiski atšķiras. Tas varētu būt izskaidrojams ar to, ka klienti autore uzskatīja par "cilvēkiem no malas", kurām nav nekādas varas ietekmēt viņu situāciju. Vairāki klienti atklāti pauda, ka viņiem bail sūdzēties par nekvalitatīvu pakalpojumu, lai nepazaudētu iespēju saņemt pakalpojumu.

Ir jāatzīmē, ka pieaudzis to personu skaits, kurām nav iespēju sazināties ar pakalpojumu sniedzēju. 2009. gada novērtēšanas kartēs 12% klientu nebija kontakta ar pakalpojumu sniedzēju, bet autoru veiktajā novērtēšanā – 19% klientu. 22% respondentu nav informācijas par to, kā un kam var izteikt pretenzijas par aprūpi. Pētījuma autore noskaidroja, ka 10% klientu nav informācijas par darbinieku, kurš nodrošina aprūpi. Tas varētu būt izskaidrojams ar klientu specifiku – pakalpojumu saņēmēji ir slimi un gados veci cilvēki, kuri mēdz piemirst mutvārdu formā saņemto informāciju.

9% respondentu atzina, ka aprūpētāji ne tikai ievēro savu darba grafiku, bet arī pēc klienta lūguma veic darbus, kuri nav minēti darba aprakstā. Tikai 5% gadījumu aprūpētāji nebija ievērojuši savu darba grafiku.

Analizējot klientu apmierinātību ar aprūpētāja darbu, noskaidrots, ka tikai 76% respondentu ir apmierināti ar aprūpētāja darbu, 13% ir daļēji apmierināti, bet 11% nav apmierināti. Šis fakts varētu būt izskaidrojams ar to, ka pieaug klientu pieprasījums pēc aprūpes stundu skaita palielināšanas. Taču finansējums tiek samazināts. Rezultātā ne visiem klientiem ir iespējams palielināt aprūpes stundu skaitu un līdz ar to aprūpētājam pietrūkst laika visus darbus paveikt kvalitatīvi – klients paliek neapmierināts ar aprūpētāja darbu.

Salīdzinot pēdējo trīs gadu dinamiku, vērojams, ka ar katru gadu samazinās to klientu skaits, kuri aprūpes pakalpojuma nodrošināšanai mājās izvēlas materiālu palīdzību (pabalstu). Tas izskaidrojams ar faktu, ka klienti vēlas saņemt aizvien kvalitatīvāku aprūpi savā dzīvesvietā, ko nodrošina pakalpojumu sniedzēji, ar kuriem sociālie dienesti ir noslēguši sadarbības līgumus par pakalpojuma nodrošināšanu.

Pētījuma rezultātā, veicot klientu intervijas, tika noskaidroti pakalpojuma aprūpes mājās kvalitātes novērtēšanas kritēriji, kuri sistematizēti trīs grupās.

Pirmās grupas kritēriji ir saistīti ar apkalpojošo personālu: 1) empātija – darbinieki, kuri iesaistās klienta problēmu risināšanā un pakalpojuma nodrošināšanā izrāda empātiju; 2) kompetence – aprūpes mājās pakalpojumu nodrošina un sniedz darbinieki ar atbilstošām zināšanām un izglītību; 3) personiskā piemērotība – klientam ir iespēja izvēlēties aprūpētāja dzimumu, valodu, svarīga ir arī klienta un aprūpētāja psiholoģiskā saderība; 4) mijiedarbība – nepārtraukta sadarbība un iedarbība starp klientu un personālu; 5) uzticamība – aprūpētājs savā darbībā nepielieto metodes, kuras var kaitēt klienta veselībai, labklājībai un drošībai; 6) atsaucība; 7) noderīgums – aprūpes personāls palīdz klientam veikt mājas darbus vai sniedz palīdzību pie pašaprūpes, ja klients vecuma vai funkcionālo traucējumu dēļ pats nevar sevi aprūpēt.

Otrā kritēriju grupa ir saistīta ar pakalpojumu procesu: 1) atbilstība – pakalpojumi ir atbilstoši klienta vajadzībām un pieprasījumam; 2) piešķiršana – pakalpojumu saņemšanas iespējas ir visiem klientiem – cilvēkiem, kuriem steidzami ir neieciešams pakalpojums; 3) pieejamība – pakalpojuma izmantošanas "vienkāršums".

Trešā kritēriju grupa attiecas uz institūciju: 1) atbilstība – aprūpes pakalpojumu sniedz atbilstoša institūcijā; 2) pieejamība – pakalpojuma sniedzējs klientam ir viegli pieejams un sasniedzams; 3) individuālums – katrs klients un viņa vajadzības tiek izvērtētas individuāli; 4) drošība – institūcija, kas sniedz aprūpes mājās pakalpojumus ir droša un uzticama.

Secinājumi

1. Pakalpojuma kvalitāti ir grūti definēt konstantā rādītājā, jo tā ir atkarīga no katra indivīda viedokļa. Par kvalitāti var runāt tad, ja saskan viedokļi par to, kā jābūt veiktam darbam un kāds ir tā izpildījums.
2. Aprūpes procesa nodrošināšanu veic starpprofesionāla aprūpes komanda (sociālais darbinieks, aprūpētājs, medmāsa, ja nepieciešams – arī ārsts).
3. Sniegto pakalpojumu kvalitāte visnotaļ ir atkarīga no pakalpojumu sniedzošā personāla – sociālajiem darbiniekiem, aprūpētājiem, to profesionālās kompetences, spējām, prasmēm, vērtībām, mīlestības pret darba objektu.
4. Kvalitāte nav iedomājama ārpus sabiedriskām un personiskām normām, vērtībām, mērķiem un gaidām. Sociālo pakalpojumu kvalitātes novērtējumu ietekmē sabiedrības priekšstatu par to, kā atbilstošu profesiju pārstāvjiem jāapietas ar cilvēkiem, ko no viņiem var sagaidīt un kādi ir viņu profesionālie rādītāji.
5. Klientiem bieži ir grūti noteikt savas vajadzības, tās pārvērtējot vai arī neizprotot. Kā novērtēšanas faktors parasti tiek izmantots “apmierinājums”. Ar vārdu “apmierināts” ir viegli izteikt savu emocionālo attieksmi pret dažādiem jautājumiem, tomēr “apmierinātība” ir problemātisks jēdziens kvalitātes novērtēšanā, jo nav skaidras vispārējas vienošanās par šī jēdziena būtību.
6. Klientiem trūkst informācijas par organizāciju, tās darbību, sniegtajiem pakalpojumiem brošūru vai bukletu veidā.
7. Daži klienti, ja runa ir par sūdzībām par nekvalitatīvu pakalpojumu, baidās izteikt savas pretenzijas pakalpojuma sniedzējam vai finansētājam, lai nepazaudētu iespēju saņemt pakalpojumu, kā arī, lai izvairītos no kādām citām sankcijām no aprūpētāja puses.
8. Lai paaugstinātu pakalpojumu kvalitāti, ir jākoncentrējas uz pakalpojuma sniedzēju un klienta sadarbības nosacījumu uzlabošanu. To var konkretizēt, formulējot kvalitātes saturiskās pazīmes jeb kvalitātes kritērijus. To skaitā jāmin: a) gatavība un spējas izpildīt klientu vajadzības tiktāl, cik tas ir iespējams; b) personāla kompetence; c) drošības sajūta, saņemot pakalpojumu; d) pakalpojuma saņemšanas ērtums, pieejamība; e) saprotama informācija par visiem klientam nozīmīgajiem pakalpojumiem.

Home Care Service Quality Assessment

Abstract

The aim of the research is to study home care service quality assessment system and to improve service quality assessment instrument.

Every country has a different social system. The state determines the responsibilities of the local government to provide the required services to their citizens according to their needs and in appropriate amount. Among the European countries the amounts of service payment and client participation payment, the range of home care service and service quality assessment mechanisms differ substantially. Home care service is provided by the local municipality or the state council. If the municipality does not have social service provider, these services can be purchased from other governments or nongovernmental organizations. Local governments are entitled to develop binding rules, which require government-backed social service types, as well as social services refund payments and the decisions to grant or deny social services, the contesting and appeal procedures.

In the city of Riga social workers used the Riga City Council Welfare department home care service quality assessment questionnaire to assess home care services; the survey assessed customer cooperation with caregiver, client satisfaction with caregiver's work, client contact with the caregiver, it also asked for customer views on caregiver attitudes to the customer, contact with service provider and availability of

information, and it also noted the state of food, housing and washing conditions on the day of the survey. This means that the questionnaire represents a subjective viewpoint of client satisfaction. The word “contented” provides an easy way how to express emotional attitude to various issues, but “satisfaction” is a problematic concept of quality assessment, because there is no clear agreement on the general nature of this concept.

Keywords: home care, service quality, quality assessment.

Literatūra

1. Nies H., et al. European overview paper: quality management and quality assurance in long-term care. – Utrecht / Vienna, May 2010 // www.euro.centre.org/interlinks
2. Moors M. Par sociālajiem pakalpojumiem // Sociālais darbinieks, 2007;1(22): 6.
3. Latvijas Republikas likums “Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likums” (01.01.2003.) // www.likumi.lv

Seksuālās uzmākšanās problemātika

Aldona Kipāne

*Rīgas Stradiņa universitātes doktorantūra,
studiju programma "Juridiskās zinātnes"*

Kopsavilkums

Lai arī Latvijā nav pieejami konkrēti skaitļi vai pētījumu rezultāti par personām, kas cietušas no seksuālās uzmākšanās, tā ir daudz aktuālāka un izplatītāka problēma, nekā par to radies priekšstats. Seksuālā uzmākšanās ietver sevī vardarbību vai iebiedēšanu, tādējādi ir varas un apspiešanas mehānisms, ar kuru tiek panākta vara un kontrole pār upuri. Šāda uzvedība var iekļaut gan darbību, gan noteiktu prasību, kā arī citas aizskarošas un nevēlamas darbības – piemēram, izteiktus vārdus, žestus, attēlu vai citu materiālu demonstrēšanu, rakstisku tekstu izplatīšanu.

Dažādu aptauju vai pētījumu rezultāti apliecina šī sociālā fenomena augsto latentātes līmeni. Ir atzīts, ka uzmākšanās un vardarbība potenciāli var ietekmēt jebkuru darbavietu un jebkuru darba ņēmēju neatkarīgi no uzņēmuma lieluma, darbības jomas, darba līguma vai attiecību veida. Tomēr dažās grupās un nozarēs risks var būt lielāks. Piemēram, ASV speciālisti norāda, ka vismazāk aizsargātas ir sievietes, kuras strādā uzņēmumos ar vīriešu kārtas darbinieku dominanci. Šajā situācijā vīrieši parasti izmanto seksuālo uzmākšanos kā līdzekli, neļaujot sievietēm veidot karjeru.

Uzņēmumam ir jānodrošina darbiniekiem tādi darba apstākļi, kuros tiem ir iespējas attīstīties un maksimāli izmantot savas prasmes. Tādēļ darbavietās ir jābūt izstrādātai vienkāršai, bet efektīvai politikai, kura vērsta uz fiziskās un psiholoģiskās vardarbības novēršanu darba vidē.

Atslēgvārdi: diskriminācija pēc dzimuma, seksuālā uzmākšanās, vardarbība, draudi.

Darba mērķis, materiāls un metodes

Raksta mērķis ir atsegt seksuālās uzmākšanās problemātiku. Darba gaitā izmantotas vispārīgās pētīšanas un izziņas metodes – salīdzinošā, indukcijas un dedukcijas metode.

Ievads

Daudzām lietām, ko ikdienā uzskatām par pašsaprotamām, pamatā ir cilvēktiesības, kuras nosaka mūsu dzīves kvalitāti, – būt brīviem, teikt, ko domājam, un sagaidīt, ka citi pret mums izturēsies taisnīgi un ar cieņu. Vispārējās cilvēktiesību deklarācijas 3. pantā personas brīvība "ir domāta visplašākā nozīmē, ietverot, piemēram, brīvību lemt, kur persona vēlas pārvietoties, bet personas drošība – brīvība no valsts vai citu subjektu iejaukšanās personas integritātē" [3].

Salīdzinoši seksuālā uzmākšanās un seksuāla rakstura noziedzīgi nodarījumi ietver sevī vardarbību vai iebiedēšanu. Tādējādi tie ir varas un apspiešanas mehānisms, ar kuru tiek panākta vara un kontrole pār upuri. Nodarbinātības jomā termins "vardarbība" aptver aizvainojošu, draudošu, fizisku vai psiholoģisku agresiju pret kādu no nodarbinātajiem tādā mērā, ka tiek apdraudēta viņa drošība, veselība vai labklājība.

Psiholoģisko vardarbību darba vidē (bieži tiek izmantoti arī termini *bullying*, *mobbing* – iebiedēšana) definē kā atkārtotu, nepamatotu uzvedību attiecībā pret kādu nodarbināto vai nodarbināto grupu, kas rada risku nodarbinātā veselībai un drošībai. Vardarbība var saturēt gan mutisku, gan fizisku uzbrukumu vai slēptākas darbības. Tā var būt piemēram, kolēģu darba nenovērtēšana vai sociāla izolācija [6].

Vardarbības, īpaši seksuālās, eskalācija iedzīvotājiem izraisa pamatotu uztraukumu, grauj viņu uzticību reālai aizsargātībai no noziedzīgiem nodarījumiem. Jāpiekrīt, ka “sabiedrības kārtības nodrošināšanas pamats ir ne tikai noteiktas uzvedības normu radīšana, bet arī prasība šīs normas ievērot, tas savukārt rada priekšnoteikumus sabiedrības locekļu organizēšanai un disciplinēšanai. Kārtības nodrošināšanai sabiedrībā tradicionāli tiek izmantota piespiešana un spēks, kas virzīts uz mieru un līdzsvaru. Valsts ne tikai nosaka noteiktas uzvedības normas, bet arī nodrošina to izpildi ar piespiešanu” [22]. Tādēļ, iekļaujoties sabiedrībā, personai būtiski ir, jautājumi, kas skar viņas ikdienas drošību. Drošība pieder pie svarīgākajām cilvēka pamatvajadzībām un veido viņa dzīves kvalitāti. Drošība tiek saistīta ar dažnedažādām valsts un cilvēka dzīves jomām. Piemēram, “tiesiskā drošība nozīmē, ka pastāv vispārēji likumi, ka valsts spēj tos īstenot un netiek pieļauta pretlikumīga darbība” [9]. Personas dzimumneaizskaramības un tikumības krimināltiesiskā aizsardzība paredzēta Krimināllikuma XVI nodaļā. Noziedzīgos nodarījumus, kas apdraud cilvēka dzimumbrīvību, mēdz saukt par dzimumnoziegumiem (arī seksuāliem noziegumiem.). Noziedzīgiem nodarījumiem, kas apdraud personas dzimumbrīvību, dzimumneaizskaramību, piemīt augsta sabiedriskās uzvedības patoloģijas pakāpe.

Viens no smagākajiem dzimumnoziegumiem ir izvarošana. Ārvalstu speciālisti norāda, ka izvarošana ir agresijas seksuāla izpausme, precīzāk – “agresīva seksualitātes izpausme”. Piemēram, ASV pētnieki Finlelhors un Julo apgalvo, ka faktiski katrā izvarošanas situācijā ir trīs sastāvdaļas – vara (spēks), dusmas un seksualitāte [8]. Novirzes uzvedībā, tās definējums un kontrole pār to cieši saistīta arī ar pastāvošo sabiedrības kultūru, tostarp sabiedrības uzvedības kultūru. “Sociālo normu zināšana dod iespējas ikvienam veidot pēc iespējas optimālāku uzvedības modeli, izvairīties no novirzēm uzvedībā un izvairīties no negatīvajām sekām” [26, 58. lpp.].

Ne mazāk aktuāla problēma sabiedrībā ir seksuālā uzmākšanās, kas ir diskriminācija pēc dzimuma. Diskriminācija ir daudz aktuālāka un izplatītāka problēma, nekā mēs domājam. Jānorāda, ka nediskriminēt nozīmē ne tikai atzīt un likumīgi garantēt indivīda vai cilvēku grupas tiesības, bet arī īstenot praksē tās atzīšanu un cieņas izrādīšanu. Lai gan 2002. gadā bija modernizētas Eiropas direktīvas, kas attiecas uz vienlīdzīgu attieksmi pret sievietēm un vīriešiem, ne vien saistībā ar atalgojumu, bet arī sociālo apdrošināšanu, nodarbinātību, darba nosacījumiem un darba un ģimenes pienākumu savienojamību, tomēr personas joprojām saskaras ar nevienlīdzīgu atalgojuma problēmu un citām grūtībām. Tiesībsargs ziņojumā par 2009. gadu norādījis, ka, neraugoties uz aizvadītajos gados ieguldīto darbu tiesiskās apziņas attīstības veicināšanā, joprojām lielai daļai darba devēju nav izpratnes par diskriminācijas aizlieguma saturu. Ziņojumā par 2010. gadu atspoguļots, ka salīdzinājumā ar iepriekšējiem gadiem valstī nav vērojams iesniegumu par diskriminācijas aizlieguma pārkāpumiem būtisks pieaugums. Līdzīgi kā 2009. gadā, 2010. gadā turpinājās ekonomiskās krīzes ietekmē aizsāktās pārmaiņas nodarbinātības sektorā [23, 24].

Lai arī pagaidām nav pieejami konkrēti skaitļi vai pētījumu rezultāti par personām, kas cietušas no seksuālās uzmākšanās, šī problēma, pēc autores domām, ir pietiekami aktuāla. Seksuālā uzmākšanās, tāpat kā seksuāla rakstura noziedzīgi nodarījumi, ir ar augstu latentātes līmeni.

Seksuāla rakstura nodarījumi ir seksuāli kontakti, kur viens no partneriem tiem labprātīgi nepiekrīt vai tajos neapzināti tiek iesaistīts. Cietušā pakļaušanās tiek panākta piespiedu kārtā ar vardarbību (agresiju) vai tās draudiem. Pats vardarbības fakts ir ļoti satraucošs gan pieaugušajam, gan īpaši smags bērnam. “Ir dabiski, ka jebkurš cilvēks jūt spēcīgas emocijas (dusmas, bailes, satraukumu, riebumu, pretīgumu, vainas izjūtu, neticību, šoku, apmulsumu un citas negatīvas sajūtas), uzzinot par vardarbību pret bērnu, īpaši, ja vardarbība ir bijusi smagā formā un ja tā saistīta ar pazīstamu bērnu” [16].

Ja aplūkojam jēdzienu “agresija”, uzzinām, ka tā “ir motivēta iznīcinoša darbība, kas ir pretrunā ar sabiedrībā pastāvošām normām un kuras rezultātā tiek nodarīts fizisks vai psiholoģisks kaitējums. Agresija veidojas brīdī, kad dusmas tiek vērstas pret kādu citu, lai nodarītu tam būtisku kaitējumu” [14].

Tā ir uzvedība ar nolūku nodarīt citam kaitējumu, ciešanas. Psihologi atzīst, ka agresija ir dabīga un piemīt visiem cilvēkiem, tā ir nepieciešama īpašība savas eksistences nodrošināšanai. Tomēr atšķirība ir tajā, vai katrs indivīds spēj sevi kontrolēt un saprātīgi reaģēt uz konfliktu vai citādu situāciju, vai arī dzīves gaitu kopumā. Skaidrs, ka agresivitātes un trauksmes cēloņi var būt dažādi, bet tiek atzīts, ka ģimenes, draugu, sociālās vides ietekme uz cilvēku ir nenoliedzama. “Neapšaubāmi, ka tieši vērtību orientācijas, sociālās ievirzes, indivīdu raksturs, personīgās normas un uzskati ir konkrētās uzvedības un rīcības pamatā” [26].

Līdzīgi kā dzimumnoziedzuma upuriem, cietušajiem no seksuālās uzmākšanās rodas dažādas negatīvas sajūtas un neērtības. Viņi jūtas biki un apmulsuši, nevēlas runāt par savām izjūtām, sāk izvairīties no komunikācijas ar apkārtējiem. Seksuālā uzmākšanās nerada labsajūtu.

Seksuālā uzmākšanās kā diskriminācija pēc dzimuma

Dzimuma vienlīdzības princips un aizsardzība pret diskrimināciju ir vispārējas tiesības, kas atzītas ar Vispārējo cilvēktiesību deklarāciju, Apvienoto Nāciju Organizācijas Konvenciju par sieviešu visu veidu diskriminācijas izskaušanu, Starptautisko konvenciju par rasu visu veidu diskriminācijas likvidāciju un Apvienoto Nāciju Organizācijas Paktu par pilsoņu un politiskajām tiesībām un Paktu par ekonomiskajām, sociālajām un kultūras tiesībām, kā arī ar Eiropas Cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvenciju.

Diskriminācijas aizliegums pilnībā aptver valsts un indivīda attiecības un ir piemērojams arī privāttiesību jomā – darba attiecībās, arī preču un pakalpojumu pieejamībā. Diskriminācija [latīņu val. *discriminatio* – atdalīšana] ir tiesību atņemšana vai ierobežošana noteiktām iedzīvotāju grupām atkarībā no viņu rases, tautības, kārtas, dzimuma utt. [21]. Latvijā to sadzīvē parasti lieto vai nu šaurā nozīmē, runājot par etnisko piederību, vai arī pārāk plašā – jebkurā gadījumā, kad persona uzskata, ka aizskartas ir viņas tiesības. Klasiskā izpratnē diskriminācija ir atšķirīga attieksme pret personām, kas atrodas vienādos vai salīdzināmos apstākļos, pamatojoties uz rasi, etnisko izcelsmi, reliģisko piederību, dzimumu, vecumu, invaliditāti vai citiem faktoriem. Pēc Eiropas Savienības datiem Eiropas Savienībā vairāk nekā 40 miljoni strādājošo cieš no stresa, kas saistīts ar fizisko vardarbību un psiholoģisko teroru darbavietās un seksuālo vajāšanu. Var secināt, ka diskriminācijas novēršana ir viens no interesantākajiem, aptverošākajiem un vienlaikus sarežģītākajiem cilvēktiesību tematiem.

Interesanti, ka Latvijas pilsoņu vērtējums par diskrimināciju valstī ievērojami atšķiras no vidējiem rādītājiem Eiropas Savienībā. 2008. gada pētījums par diskriminācijas veidiem ataino, ka Latvijā par visizplatītākajiem diskriminācijas objektiem tiek uzskatīti veci cilvēki un invalīdi (52%).

Ja salīdzina ar vidējiem rādītājiem Eiropas Savienībā, procentuāli mazāks skaits cilvēku Latvijā uzskata, ka ir izplatīta diskriminācija, kas saistīta ar dzimumu (LR – 24%, ES – 36%), seksuālo orientāciju (36%, attiecīgi ES 51%), etnisko izcelsmi (27% un 62%) un ar reliģiju vai ticību (10% un 42%).

Viena no dzimuma diskriminācijas formām ir uzmākšanās un seksuālā uzmākšanās. Šīs darbības apdraud un ierobežo indivīda tiesības un intereses. Darba likuma 29. pants aizliedz atšķirīgu attieksmi – personas aizskaršana likuma izpratnē ir personas pakļaušana tādai no šīs personas viedokļa nevēlamai rīcībai, kas saistīta ar tās piederību pie noteikta dzimuma, tostarp – seksuāla rakstura rīcībai, ja šādas rīcības mērķis vai rezultāts ir personas cieņas aizskaršana un iebiedējošas, naidīgas, pazemojošas, degradējošas vai aizskarošas vides radīšana.

Uzmākšanās ir aizliegta diskriminācijas forma, pamatojoties uz dzimumu, rasi, seksuālo orientāciju, ticību vai invaliditāti, kas notiek, kad persona ir pakļauta, tiek aizskarts viņas gods, cieņa vai tiek izveidota iebiedējoša, pazemojoša vai aizvainojoša vide [29, 257. lpp.]. Abos gadījumos tā ir uzvedība ar nolūku, lai aizskartu cilvēka cieņu un lai veidotu biedējošu, naidīgu, pazemojošu vai aizvainojošu gaisotni pret šo cilvēku. Šajos gadījumos nevēlamā uzvedība var iekļaut darbības, prasības, izteiktus vārdus, žestus vai produktus, skates, rakstiskus tekstus, attēlus vai citus materiālus. Turpinājumā norādītie vārdi jau izsaka negatīvas parādības: “iebidēšana” – nelabvēlīgs mijiedarbības stils, kas izpaužas attiecībās;

“naidīgs” – tāds, kas izraisa briesmu izjūtu; arī “draudīgs”; “pazemot” – ar savu izturēšanos, rīcību un runu ļoti apkaunot, dziļi aizvainot (kādu). Būt par cēloni tam, ka (kādam) rodas dziļa apkaunojuma, dziļa aizvainojuma izjūta, “aizvainot” – panākt, būt par cēloni, ka (kādam) izraisās sāpīgs pārdzīvojums.

Uzmākties – neatlaidīgi, netaktiski vērsties pie kāda, prasot, lūdzot, piedāvājot u. tml. Parasti nevēlami ietekmēt (par psihisku vai fizioloģisku stāvokli, domām u. tml.). Būtībā tas ir saistīts ar personas izturēšanos, rīcību un runu, lai kādam izraisītu sāpīgu pārdzīvojumu, lai kļūtu nepatīkami un grūti [20]. Piemēram, sieviete, kura uzskata, ka darba kolēģu nemītīgie joki par sievietēm vai divdomīgie komplimenti ir aizskaroši un nevēlami, var sūdzēties par diskrimināciju uz dzimuma pamata.

Profesores E. Leskinena, L. Kortina un D. Kebeta no Mičiganas universitātes, analizējot divu veidu darba kolektīvus ASV, kuros pārsvarā strādā vīriešu kārtas pārstāvji – militārpersonas (no tām 9725 sievietes) un juridisko profesiju pārstāvji (no tiem 1425 sievietes), konstatēja piecus tipiskus uzmākšanās veidus:

- 1) zemu viktimizāciju (seksistu uzvedība);
- 2) dzimuma diskrimināciju (seksisms un rupja uzmākšanās);
- 3) dzimuma diskrimināciju ar nevēlamu seksuālo uzmanību;
- 4) vidēju viktimizāciju (ar dažāda veida diskrimināciju);
- 5) augstu viktimizāciju (biežu uzmākšanos).

Vairums (90%) no uzmākšanās upuriem saskārās ar kādu no pirmajiem diviem tiem, kur seksuāla diskriminācija noris bez acīmredzamas uzmākšanās [30].

Savukārt jēdziena “seksisms” skaidrojums atklāj, ka tā ir attieksme, kad viena dzimuma (viņš vai viņa) pārstāvis uzskata, ka viņš ir pārāks par otru dzimumu. Piemēram, vīrietis domā, ka sievietes ir pārāk emocionālas. Vai sieviete uzskata, ka vīrieši ir šovinisti [32].

Dzimuma vienlīdzības pamatprincips ir pasludināts par Eiropas Savienības uzdevumu un mērķi. Vienāda attieksme kā pamatprincips ir vīriešu un sieviešu līdztiesība. Eiropas Direktīvas 76/207 1. pantā skaidrots vienādas attieksmes princips pret nodarbinātības pieeju, aroda apmācību un paaugstināšanu un darba apstākļu ieviešanu. Direktīvas mērķis ir īstenot dalībvalstīs principu, kas paredz vienlīdzīgu attieksmi pret vīriešiem un sievietēm attiecībā uz darba iespējām, tostarp paaugstināšanu amatā, profesionālo sagatavošanu un darba nosacījumiem, kā arī sociālo nodrošinājumu. Tādējādi katrai dalībvalstij ir pienākums veicināt vienādu attieksmi, jo dzimumu diskriminācija ir kavējošs faktors cilvēku spēju un iespēju optimālai realizācijai. Vīriešu un sieviešu līdzdalības ierobežošana jebkurā dzīves jomā noved pie neefektīvu lēmumu pieņemšanas un realizēšanas. Dzimumu nelīdztiesība rada neelastīgu sabiedrību, kura nav spējīga mobilizēties jaunu pārbaudījumu un risinājumu meklējumu priekšā vai krīžu gadījumos [10]. Diskriminācijas aizlieguma princips nozīmē, ka vienādos faktiskos un tiesiskos apstākļos attieksmei ir jābūt līdzīgai. “Diskriminācijas aizlieguma princips Eiropas Savienības tiesībās attiecas ne tikai uz Eiropas Savienības institūcijām un dalībvalstīm, bet skar arī privāto personu tiesību un pienākumu saturu” [2].

Tikai retais seksuālās uzmākšanās gadījums nonāk atklātībā: “Sievietēm nereti nākas sastapties ar seksuālu uzmākšanos no darba devēju puses, nonākot izvēles situācijā – sekss un nodrošināts darbs vai atteikšanās no seksa un līdz ar to darba zaudēšana. Problēmu uzskaitījumu varētu turpināt. Kamēr tās neskar mūs personīgi, spējam lūkoties uz notiekošo it kā no malas, taču atliek vien iedomāties šādās situācijās sevi, savu meitu, māsu, draudzeni...” [10].

Seksuālās uzmākšanās saturs

Seksuālā uzmākšanās ir diskriminācija dzimuma dēļ, tādēļ tā ir aizliedzama. Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīva 2002/73/EK (2002. gada 23. septembris) paplašināja diskriminācijas jautājumu un 2. panta 2. punktā noteica seksuālās uzmākšanās definīciju. **Seksuālā uzmākšanās** – ja notiek jebkāda veida nevēlama un nelaipna 1) vārdiska (verbāla), 2) nevārdiska (neverbāla) vai 3) fiziska un seksuāla rakstura rīcība, kuras mērķis vai sekas ir kādas personas cieņas aizskaršana, jo īpaši, ja tā rada iebiedējošu, naidīgu, degradējošu, pazemojošu, aizskarošu vidi.

Eiropas Kopienų Civildienesta noteikumu 12. pantā ir noteikts: “Ierēdņi atturas no jebkura veida psiholoģiskas vardarbības vai seksuālās uzmākšanās.” 12a panta 4. punktā minēts: “Seksuālā uzmākšanās ir nevēlama seksuāla rakstura rīcība, kas vērsta pret personu, kura to nevēlas, un tās nolūks vai sekas ir aizskart šo personu vai radīt iebiedējošu, bīstamu, aizvainojošu vai traucējošu vidi” [7].

Būtībā seksuālā uzmākšanās ir jebkura nevēlama mutiska, nevārdiska vai fiziska uzvedības forma, kam ir seksuāls raksturs. Pētnieces I. Zaķe un E. Ālere grāmatā “Seksuālā uzmācība – parādība bez vārda?” izdala vairākas iespējamās seksuālās uzmākšanās pakāpes [18].

1. **Uzmācība:** dzimumaizspriedumainas, aizskarošas piezīmes un uzvedība.
2. **Pavedinoša uzvedība:** nepieņemama, neuzbrūkoša, bet nekontrolēta uzvedība.
3. **Seksuālā piekukuļošana:** seksuālas darbības vai arī citas ar seksu saistītas uzvedības pieprasīšana, solot par to atalgojumu.
4. **Seksuālā kontakta uzspiešana:** varmācīga seksuālās darbības pieprasīšana ar draudu lietošanu.
5. **Seksuālo attiecību uzspiešana vai seksuāls uzbrukums:** nopietns seksuāls uzbrukums pieskārienu, glāstu, apmīlošanas, apiešanās vai tieša seksuālā uzbrukuma formā.

Seksuālā uzmākšanās tiek definēta kā nevēlama seksuāla rakstura uzvedība. Nevēlamā uzvedība var iekļaut darbības, prasības, izteiktus vārdus, žestus; tā var būt attēlu vai citu materiālu demonstrēšana, rakstisku tekstu izplatīšana. “Uzmākšanās notiek tad, ja viens vai vairāki darba ņēmēji vai vadītājs atkārtoti un apzināti tiek ļaunprātīgi izmantoti, apdraudēti un / vai pazemoti ar darbu saistītos apstākļos” [1].

Tās var būt dažādas un grūti identificējamās darbības. “Izšķirošā loma ir upura sajūtām. Šķietami pat visniecīgāko pāridarījumu var traktēt kā seksuālo uzmākšanos” [17]. Tātad pamatā seksuālo uzmākšanos konstatē, vadoties tikai no upura izjūtām. Par seksuālo uzmākšanos var sākt runāt jau no apkārtējiem šķietami nenozīmīga brīža, piemēram, no ne visai pieklājīgām jeb frivolām sarunām un rupjiem, seksuāla zemteksta jokiem, neķītru anekdošu stāstīšanas. Piemēram, uzmākšanos vai pat vardarbību var īstenot viens vai vairāki vadītāji vai darbinieki, lai ietekmētu vai apdraudētu vadītāja vai darbinieka cieņu un veselību vai radītu naidīgu gaisotni darba vidē. Vašingtonas universitātes dokumentā “Seksuālās uzmākšanās rokasgrāmata: atpazīšana un novēršana” [31], kurā apkopoti ieteikumi seksuālās uzmākšanās atpazīšanai un novēršanai, minētas seksuālās uzmākšanās divas formas: naidīga vide un *quid pro quo* – “dots pret dotu” jeb seksuālo pakalpojumu pieprasīšana apmaiņā pret kādu palīdzību.

Citos avotos norādīts, ka seksuālās uzmākšanās uzvedībā ietilpst dažādas lietas:

- izvarošana vai tās mēģinājums;
- seksuāls uzbrukums;
- cieši skatieni un auguma aplūkošana;
- ķermeņa un lūpu kustības;
- svilpieni;
- nevēlamas vēstules, tālruņa zvani vai seksuāla rakstura materiāli;
- dāvanu nosūtīšana;
- komentāri par ķermeni, apģērbu;
- jautājumi, komentāri, baumu izplatīšana par personas intīmo zonu vai personas dzimumdzīvi.

Šādas uzvedības skaidrojumā minēts, ka smagākajā uzmākšanās formā ietilpst arī izvarošana, tās mēģinājums, seksuāls uzbrukums. Autore piekrīt, ka seksuālā uzmākšanās līdzinās seksuālai vardarbībai. Tā var izraisīt bailes un apjukumu, un tai ir ilgstošas psiholoģiskas sekas. Seksuālās uzmākšanās pamatā ir arī varas un agresijas izpausme, piemēram, upura pazemošana, dominēšana un ļaunprātīga tā izmantošana. Kopumā tā ir rīcība, kura iebiedē un pakļauj cietušo personu. No saskarsmes psiholoģijas viedokļa vērā ņemams ir pasauleslavenas ekspertes saskarsmes psiholoģijas un komunikācijas jomā L. Laundesas skaidrojums: “97,7% vīriešu visā pasaulē neprot uztvert sieviešu raidītos nepārprotamos signālus, kas liecina par pilnīgu intereses trūkumu. Katras sievietes personīgās telpas robežas ir atšķirīgas, un ielaušanās šajā sakrālajā teritorijā bez “ielūguma” liek viņai justies tā, it kā uzbruktu no slēpņa” [12, 6., 165. lpp.]. Galvenais seksuālās uzmākšanās raksturojums ir nevēlama uzmanības izrādīšana. Pat ziedi, mīlestības vēstules, tālruņa zvani, komplimenti var tikt atzīti par seksuālo uzmākšanos, ja tie ir negribēti un nepatīkami.

Pēc autores domām, par seksuālo uzmākšanos kā diskriminācijas formu pareizāk būtu runāt, kad nav veikts noziedzīgs nodarījums vai tā mēģinājums. Līdz ar to nebūtu pamata iekļaut smagāko seksuālās uzvedības rīcību – izvarošanu (tās mēģinājumu) – seksuāla uzbrukuma skaidrojumā. Autore atzīst, ka ir jābūt skaidrai robežai starp dzimuma diskrimināciju, kurai ir seksuāla rakstura rīcība, un seksuāla rakstura noziedzīgu nodarījumu jeb tā saucamo dzimumnoziegumu.

Piemēram, Spānijas Krimināllikumā ir paredzēta kriminālatbildība par seksuāla rakstura vajāšanu. Šī likuma 184. pantā teikts: “Tas, kurš veic seksuāla rakstura uzmākšanos savā vai trešās personas labā, izmantojot dienesta vai citu analogisku stāvokli, prezumējot vai tieši norādot upurim uz iespējamo kaitējumu tā likumīgajiem centieniem attiecīgajā jomā gadījumā, ja tas atteiksies pakļauties, sodāms kā seksuālas vajāšanas izdarītājs ar arestu uz laiku no divpadsmit līdz divdesmit četrām brīvdienām vai ar naudas sodu sešu līdz divpadsmit mēnešu darba algu apmērā” [13, 110. lpp.].

Statistikas dati par seksuālās uzmākšanās apjomu

Parasti tieši sieviete identificējas kā persona, kas cietusi no seksuālas uzmākšanās darbavietā. Eiropas sociālie partneri atzīst, ka uzmākšanās un vardarbība potenciāli var ietekmēt jebkuru darbavietu un jebkuru darba ņēmēju neatkarīgi no uzņēmuma lieluma, darbības jomas, darba līguma vai attiecību veida. Tomēr dažās grupās un nozarēs risks var būt lielāks. Praksē tam nav pakļautas visas darbavietas un visi darba ņēmēji [1].

Krievijā (Ниžнийновгородā) veiktajā sieviešu aptaujā tika noskaidrots, ka par seksuālo uzmākšanos sievietes uzskata: 10% flirtēšanu, 25% – pieskaršanos, 29% – seksuālus jokus vai runas par seksuāliem tematiem, 73% – priekšlikumus stāties intīmās attiecībās, 75% – draudus par atlaišanu no darba atteikšanās gadījumā, 67% – izvarošanu.

Tradicionāli seksuālo uzmākšanos saista ar heteroseksuālu personu, bet prakse un dažādi ārvalstu pētījumi liecina, ka ir lietas, kurās uzmākšanās upuris un uzmākšanās veicējs ir tā paša dzimuma persona.

Latvijā 2005. gadā Valsts Cilvēktiesību biroja Diskriminācijas novēršanas vadītāja L. Biksīniece rakstīja, ka tika izskatītas divas lietas par seksuālo uzmākšanos darbavietā, no kurām vienā panākts mierizlīgums. Vēršoties Valsts Cilvēktiesību birojā (tagad – Tiesībsargs), abos šajos gadījumos cilvēki baidījās par savu reputāciju un to, vai iespējams šādu lietu pierādīt. Kaut arī ar Darba likumā iestrādāto pierādīšanas pienākuma pārnese darba devējam jāpierāda, ka nav notikusi diskriminācija, tomēr arī šādā situācijā, lai veiksmīgi virzītu lietu uz tiesu, nepieciešams kāds rakstveida pierādījums vai liecinieks. Tādējādi pozīcija būtu pārliecinošāka un tas mazinātu cilvēka bailes no negatīva rezultāta un tā sekām. Savukārt Tiesībsarga ziņojumā par 2009. gadu diskriminācijas aizlieguma kontekstā salīdzinājumā ar iepriekšējiem gadiem Latvijā nav vērojams tiesību pārkāpumu skaita radikāls pieaugums. Atšķirībā no situācijas 2008. gadā, kad tika konstatēta tendence palielināties iesniegumu skaitam par psiholoģisko teroru darbavietās, 2009. gadā kļuva aktuālāki jautājumi par prettiesisku darba attiecību izbeigšanu. Baidoties no darba devēja izrēķināšanās, personas mazāk lūdza palīdzību risināt iespējamus cilvēktiesību pārkāpumus [23].

Amerikas Savienotajās Valstīs (ASV) katru gadu apmēram 10 000 sieviešu un daži tūkstoši vīriešu paziņo par uzmākšanās gadījumiem skolās un darbavietās. ASV Federālās tiesas līdz pagājušā gadsimta 70. gadiem neatpazīna un neatzina seksuālo uzmākšanos kā diskrimināciju pēc dzimuma formu tāpēc, ka šī problēma sākotnēji bija uztverta un atpazīta kā vienkāršs flirts darbavietā. Tagad aizskartā persona var vērsties tiesā saskaņā ar 1964. gada Civiltiesību likuma VII nodaļu (*Title VII of the Civil Right Act of 1964*), kas aizliedz diskrimināciju darbavietā. 70. gados ASV pētnieki novērtēja, ka katra otrā sievietē darbavietā varētu kļūt par seksuālās uzmākšanās upuri. Cits pētījums parādīja, ka 50–80% sieviešu ir cietušas no seksuālās uzmākšanās [Mary, 2005, Preface]. ASV speciālisti norāda, ka sievietes, kas strādā uzņēmumos, kuros dominē vīriešu kārtas darbinieki, ir vismazāk aizsargātas. Šajā situācijā vīrieši parasti izmanto seksuālo uzmākšanos kā līdzekli, lai neļautu sievietēm virzīties uz augšu pa karjeras kāpnēm.

Saskaņā ar Eiropas fonda pētījumu 2005. gadā par darba un dzīves apstākļu uzlabošanu, katrs desmitais darbinieks Eiropā sūdzas par uzmākšanos darbavietā. Latvija un Grieķija ir vienīgās ES valstis, kurās par uzmākšanos sūdzējušies vairāk vīriešu nekā sievietes. Slovākijā un Maltā upuru skaits abu dzimumu vidū ir vienāds.

Savukārt cits pētījums liecina, ka no seksuālās uzmākšanās cieš 35% pusaudžu, kuri strādā nepilnu darba dienu.

Vācijā veiktās aptaujas dati rāda, ka 72% aptaujāto sieviešu vismaz vienreiz pieredzējušas seksuālo uzmākšanos darbavietā. Aptaujas rezultāti atklāj veidus, vietas un pieredzētās uzmākšanās laiku [19].

Ko sievietes pieredzēja?

- Uzmācīgus skatienus, svilpienus, seksuāli vērtējošus skatienus (84%)
- Nepiedienīgus jokus (81%)
- Šķietami nejaušus pieskārienus ķermenim (70%)
- Nepiedienīgas piezīmes par figūru un seksuālu uzvedību privātajā dzīvē (56%)
- Nevēlamus ielūgumus ar nepārprotamu nolūku (35%)
- Pliņķus vai kniebienu gurnos (33%)
- Pornogrāfiskus attēlus darbavietā (33%)
- Negaidītus pieskārienus krūtīm (22%)
- Uzspiestus skūpstus (15%)
- Tālruna sarunas jeb vēstules ar seksuāliem mājieniem (14%)
- Dzimumattiecību pieprasīšanu (12%)
- Profesionālo priekšrocību piedāvājumu, ja būs seksuāla pretimnākšana (7%)
- Draudus par zaudējumiem profesionālā jomā seksuāla noraidījuma gadījumā (5%)
- Dzimumorgānu aizskaršanu (3%)
- Seksuālu darbību uzspiešanu (3%)

Kur sievietēm uzmācas kolēģi?

- Priekšnieka vai kolēģa darba telpā (12%)
- Kāpņu telpā vai gaitenī (11%)
- Savā darba telpā (11%)
- Ēdnīcā vai atpūtas telpā (9%)
- Lielajā biroja telpā (6%)
- Pārdošanas telpā (6%)
- Noliktavā / arhīvā (6%)
- Biroja kopmītnē / konferenču telpā (6%)
- Transportā (5%)
- Liftā (5%)
- Ražošanas telpā (5%)
- Pagalmā / autostāvvietā (3%)
- Darbos ārpus biroja telpām (3%)
- Mājās (3%)
- Tualetē / dušā (2%)
- Ģērbtuvēs (1%)

Kad sievietēm seksuāli uzmācas?

- Darba laikā (38%)
- Darba kolektīva svētkos (15%)
- Darba pārtraukumos (12%)
- Mācībuursos / komandējumos (9%)
- Pēc darba (7%)
- Ceļā uz darbu / no darba (6%)

- Strādājot virsstundas / darbā nedēļas nogalēs (4%)
- Darba jautājumu apspriedē (4%)
- Darba intervijā (2%)
- Atrodoties liftā (1%)

Žurnālā *“Wall Street Journal”* publicēts, ka saskaņā ar ASV Vienlīdzīgo nodarbinātības iespēju komisijas datiem kopš ekonomikas recesijas sākuma ASV arvien vairāk sūdzību par seksuālo uzmākšanos darbavietā tiek saņemtas no vīriešiem. 2009. finanšu gadā komisija no vīriešiem saņēmusi 2094 sūdzības jeb 16,4% no visa sūdzību kopskaita. Salīdzinoši 2006. gadā vīrieši bija 1869 iesniegto sūdzību autori, kas togad bija 15,4% no sūdzību kopskaita [www.delfi.lv]. ASV eksperti uzskata, ka daudzi gadījumi, kad vīrieši pieredz seksuālo uzmākšanos darbavietā, netiek izpausti, jo šādas situācijas tiek uzskatītas par apkaunojošām. Vairums gadījumos, kad lieta tiek virzīta izskatīšanai tiesā, apkārtējie nespēj izjust līdzjūtību pret vīrieti. Pretēji tas ir gadījumā, ja cietusi sieviete, jo viņa nespēj aizsargāties no vīriešiem.

Jānorāda, ka seksuālā uzmākšanās ir aktuāla problēma, kura aizvien vairāk izplatās arī skolas vidē. Īrijas valdības atskaitē *“Schools and Equal Acts”* (“Skolas un vienlīdzīgās tiesības”, pieejama latviski) minēts, ka skolas direktori, skolotāji vai citi atbildīgi skolas darbinieki nedrīkst uzmākties vai seksuāli uzmākties skolēniem vai jebkurai citai personai, kas atrodas skolā. Viņi nedrīkst atļaut skolēniem vai citām personām, kas atrodas skolā, uzmākties vai seksuāli uzmākties citiem skolēniem. Šis aizliegums attiecas arī uz skolēniem, kuri ir ieradušies viesos. Radušies konflikti var būt saistīti arī ar uzmākšanās gadījumiem skolas pagalmā, kas saistīti ar seksuālo orientāciju, rasi, ceļotāju komūnu, invaliditāti un dzimumu.

ASV 80. gadu beigās veiktajā pētījumā *“Naidīgais gaitenis” (Hostile Hallways)* par seksuālo uzmākšanos skolā, aptaujājot skolniekus, 85% meiteņu un 76% zēnu paziņoja par seksuālās uzmākšanās gadījumiem. Dažreiz tas var sākties arī agrāk, piemēram, sešus gadus vecai meitenei skolas autobusā grupa zēnu atkārtoti izteica neķītrus, piedauzīgus piedāvājumus, kā arī piedāvāja veikt orālo seksu [28].

ASV federālai vadībai un nodokļu maksātājiem seksuālās uzmākšanās izmaksas divu gadu laikposmā veidoja 300 miljonus dolāru, bet privātajā sektorā to zaudējumi vērtējami ap 1 biljonu dolāru [27].

Problēmas raksturojums Latvijā

Latvijas tiesu praksē ar dzimuma diskrimināciju saistītu lietu nav bijis daudz. 2003. gadā Satversmes tiesa pirmo reizi skatīja lietas, kas saistītas ar vecuma diskrimināciju.

Autore uzskata, ka Latvijas sabiedrības informētība un izpratne par seksuālo uzmākšanos vērtējama kā nepietiekama sabiedrības zemā apzināšanās līmeņa un informācijas trūkuma dēļ. To apstiprina 2003. gadā veiktais pētījums par dzimumu līdztiesības principu ievērošanu vietējās pašvaldībās. Pētījuma rezultāti ataino, ka 54,5% vīriešu un 43,5% sieviešu nevarēja noformulēt savu viedokli par seksuālo uzmākšanos darbavietā. Sievietes visbiežāk tiek asociētas kā seksuālās uzmākšanās upuri. 11,4% vīriešu un 5,6% sieviešu uzskata, ka darbavietās pastāv seksuālās uzmākšanās problēma.

Ļoti bieži uzmākšanās gadījumi tā arī paliek nerisināti. Tas skaidrojams ar cietušā bailēm – vai uzsāktais tiesas process beigsies, kā tas beigsies, un iespēju atkārtoti kļūt par upuri, kad šādas uzdrīkstēšanās dēļ turpmāk varētu būt grūti atrast citu darbu (jo īpaši mazpilsētās).

Seksuālā uzmākšanās ir varas spēle, izmantojot seksualitāti. Pētījuma rezultāti apstiprina, ka sievietēm, kuras aizgājušas no darba, lai nepieļautu vai pārtrauktu uzmākšanos, veidojas nopietnas psiholoģiskas (nedrošība un neuzticība, zūdošs darba prieks un motivācija) un ar veselību saistītas problēmas (psihosomatiskas problēmas). Prakse liecina, ka seksuālās uzmākšanās upurim raksturīgas vairākas problēmas, ar kurām viņam jācīnās un jātiek galā.

- Apjukums – nezina, kā aprakstīt sev to, kas notiek vai notika.
- Apmulsums – jūtas neērti par piedzīvoto.
- Cietušā vaina – apkārtējie var vainot par to, kas ir noticis, un cietušais tad ir kļuvis par vainīgo. Tas ir tāpat kā attiecībā uz seksuālo vardarbību vai izvarošanu.

- Vainas sajūta – izjūt vainas sajūtu par to, kas ir noticis, un vaino sevi notikušajā.
- Kauns – jūt kaunu par to, kas ir noticis.
- Iekšējs noliegums – noliedz notikušo (nevar ar to samierināties).
- Notikuma minimizēšanu – upuris cenšas notikumam nepiešķirt nozīmīgumu, var nodomāt: “tas nav bijis tik būtisks nodarījums” vai “esmu pārāk jūtīgs/-a”.
- Bailes – izjūt bailes no atriebības.
- Pielāgošanās situācijai ilgstošas uzmākšanās gadījumos.
- Goda aizskaršana.
- Viena dzimuma uzmākšanās gadījumā – bailes, ka apkārtējie jautās par seksuālo orientāciju.
- Pārdomas par savu vīrišķību – ja upuris ir vīrietis, var formēties bailes, ko padomās apkārtējie.

Jāuzsver, ka stress ir viena no svarīgākajām arodveselības un darba vides problēmām. Tas var atstāt nelabvēlīgas sekas ne vien uz nodarbināto veselību, labklājību, bet arī uz uzņēmuma ekonomiskajiem rādītājiem.

Pierādīšanas pienākums dzimumu līdztiesības principa pārkāpšanas gadījumos

Pretēji vispārējam civilprocesa tiesību principam, ka katrai no pusēm jāpierāda fakti, uz kuriem tā atsaucas, ES Padomes 1997. gada 15. decembra Direktīva Nr. 97/80/EC “Par pierādīšanas pienākumu strīdu gadījumos, kas pamatojas uz dzimumu” ir noteikusi pienākumu nacionālajā tiesību sistēmā iestrādāt mehānismu, ka strīdus gadījumos, kas saistīti ar dzimumu diskrimināciju, diskriminācijas fakts nav jāpierāda tam, kas to apgalvo. Šajā gadījumā nevis darbiniekam, bet gan darba devējam ir pienākums pierādīt, ka dzimumu diskriminācija nav bijusi vai ka atšķirīgas attieksmes pamatā ir objektīvi, ar dzimumu nesaistīti iemesli. Darba likuma 29. panta 3. daļā noteikts darba devēja pienākums pierādīt, ka atšķirīgās attieksmes pamatā ir objektīvi apstākļi, kas nav saistīti ar darbinieka dzimumu, vai arī to, ka darbinieka piederība pie noteikta dzimuma ir attiecīgā darba veikšanas vai attiecīgās nodarbošanās objektīvs un pamatots priekšnoteikums. Ja tiek pārkāpts atšķirīgas attieksmes aizliegums un aizliegums radīt nelabvēlīgas sekas, darbiniekam papildus citām Darba likumā noteiktajām tiesībām ir tiesības prasīt zaudējumu atlīdzību un atlīdzību par morālo kaitējumu. Strīdus gadījumā atlīdzības par morālo kaitējumu apmēru nosaka tiesa pēc sava ieskata.

Tādējādi tiek atvieglotas darbinieka kā sociāli vājākās puses, salīdzinot ar darba devēju, iespējas aizstāvēt savas tiesības, ja notikusi dzimumu diskriminācija. Tomēr strīdus gadījumā sākotnēji darbiniekam ir pienākums norādīt uz apstākļiem, kas varētu būt par pamatu viņa tiešai vai netiešai diskriminācijai atkarībā no dzimuma, un tikai tad darba devējam ir jāpierāda, ka dzimumu diskriminācija nav saskatāma vai ka atšķirīgas attieksmes pamatā ir objektīvi apstākļi, kas nav saistīti ar darbinieka dzimumu.

Jāatzīst, ka tiesāties par šādiem jautājumiem kavē kā psiholoģiskas grūtības, tā psiholoģiskā slodze, kuru tādās reizēs nākas izturēt.

Latvijā 2006. gadā pirmo reizi tika skatīta diskriminācijas lieta uz tautības pamata, savukārt par seksuālās uzmākšanās procesiem ziņu nav. 2003. gadā ar Apvienoto Nāciju Organizācijas Attīstības programmas atbalstu veiktais pētījums par dzimumu līdztiesības principu ievērošanu vietējās pašvaldībās norādīts, ka diskriminācijas upuri reti vērsušies pēc palīdzības tiesā, valsts institūcijās vai nevalstiskajās organizācijās. Statistikas dati liecina, ka 74% iedzīvotāju nevērstošos tiesā, ja tiktu pārkāptas viņu cilvēktiesības, 37% iedzīvotāju neuzticas tiesu sistēmai un 13% nezina, kur vērsties pēc palīdzības. Tādējādi Satversmē paredzēto tiesību efektivitāte ir apšaubāma.

Autore piekrīt, ka iedzīvotāju neuzticību tiesu sistēmai un tiesnešiem kā vienotās tiesu sistēmas pārstāvjiem ietekmē arī radu skandāli un tiesnešu kļūdas. Tomēr autore uzskata, ka sabiedrībā valda dziļi iesakņojušies stereotipi, ka nav godīgu tiesnešu, ko arī apstiprina studentu veiktā iedzīvotāju aptauja. Profesore *Dr. iur.* S. Osipova norāda, ka studentu veiktajā iedzīvotāju aptaujā par attieksmi pret tiesu secināts, ka daļa iedzīvotāju tiesnešus uzskata par negodīgiem, bet neviens no viņiem dzīvē nav saticis negodīgu tiesnesi, daļa pat tiesā nav bijusi [15].

Vērtējot seksuālās uzmākšanās gadījumus, jāņem vērā:

- 1) cietušās personas aizskārējam paustā attieksme, ka šādas aizskarošas darbības nav vēlamas;
- 2) aizskarošo darbību regularitāte.

Protams, ir nepieciešami pierādījumi, kas ne vienmēr viegli iegūstami. Nevēlamās darbībās parasti iesaistīti tikai divi cilvēki, un tās ir visai intīmas. Speciālisti norāda: ja darba tiesiskās attiecībās "persona jūtas vai jau ir apdraudēta, vispirms jāvēršas pie darba devēja. Primāri atbildība gulstas uz viņa pleciem. Jo tieši darba devēja ziņā ir labvēlīgas darba vides, tai skaitā arī labvēlīgas psiholoģiskās vides, nodrošināšana. Priekšnieka pienākums ir izskatīt iebildumus un rīkoties, lai šādas situācijas novērstu. Visļauņākais, ja darba devējs zina, ka šāda problēma ir, tomēr neko lietas labā nedara" [17].

Prevencijas pasākumi seksuālās uzmākšanās mazināšanai

Uzņēmumam ir jānodrošina darbiniekiem tādi darba apstākļi, kuros tiem ir iespējas attīstīties un maksimāli izmantot savas prasmes. Gan nodarbinātajiem, gan darba devējiem ir jāapzinās tie riska faktori, kas ir saistīti ar vardarbību un seksuālo uzmākšanos, un organizācijām ir jāievieš preventīvie pasākumi, lai kontrolētu šos riskus. Vašingtonas Universitātē izstrādātajā dokumentā pret seksuālo uzmākšanos [31] ir iekļauta arī atbildība par to, respektīvi, persona, kura izdara seksuālo uzmākšanos, pārkāpjot šajā dokumentā noteiktos principus, kļūst par disciplinārās atbildības subjektu, kam draud izslēgšana vai darba attiecību izbeigšana.

Darbavietā ir jābūt izstrādātai vienkāršai, bet efektīvai politikai un procedūrām, kuru mērķis ir nepieļaut vai novērst fizisko un psiholoģisko vardarbību darba vidē, kā arī jābūt noteiktam veidam, kā organizācijai (un nodarbinātajiem) ir jāreaģē ārkārtas situācijās.

- Politikai un procedūrām ir jābūt izstrādātām, konsultējoties ar nodarbinātajiem un ar pilnīgu augstākās vadības atbalstu.
- Nepieciešams pārdomāt, vai nepieciešama ārējo ekspertu palīdzība, piemēram, par drošību un veselību atbildīgo valsts iestāžu palīdzība.
- Politika un procedūras ir periodiski jāpārskata, īpaši gadījumos, ja ir noticis kāds vardarbības gadījums; gan vadībai, gan nodarbinātajiem ir jāpārdomā, kā iespējams izmainīt politiku un procedūras, lai būtu iespējams turpmāk izvairīties no līdzīgu vardarbības aktu atkārtotāšanās [6].

Piemēram, Īrijā Ricības kodekss izskaidro, kas ir seksuālā uzmākšanās un uzmākšanās darbavietā, kā personai jārikojas tādos gadījumos. Persona, kura uzskata, ka tā ir bijusi diskriminēta, tai seksuāli uzmākušies vai kļuvusi par upuri, var iesniegt sūdzību Vienlīdzības tribunālā, kas izveidots, lai izmeklētu, noklausītos un izlemtu sūdzības. Ja Vienlīdzības tribunāls atzīst, ka personai ir seksuāli uzmākušies, tribunāls var piespriest personai, kas par to ir atbildīga, maksāt kompensāciju līdz 6350 eiro. Vienlīdzības tribunāls var arī piespriest noteiktu sodu, piemēram, darbinieku apmācības un noteikumu ieviešanu, lai diskriminācija neatkārtotos [33].

Autore piekrīt, ka darba devēju un darba ņēmēju uzdevums ir kopīgi risināt šo problēmu, kam var būt nopietna sociāla un ekonomiska ietekme. Neapšaubāmi, no seksuālās uzmākšanās cietušajam jānodrošina atbalsts un palīdzība, lai persona atgrieztos normālā dzīvē.

Secinājumi

1. Latvijā nepārprotami pastāv seksuālā uzmākšanās, bet tās apjoms nav zināms, jo nav veikti pētījumi par šo problēmu. Tādēļ, lai apzinātos šīs aktuālās problēmas apmēru Latvijā, nepieciešams veikt komplicētu pētījumu.
2. Tāpat kā seksuāla rakstura noziedzīgos nodarījumos, seksuālā uzmākšanās ir nevis flirts vai seksuālas attiecības, bet gan varas lietošana. Tas ir nopietns dzimuma diskriminācijas veids.
3. Seksuālā uzmākšanās attiecas uz situācijām, kad tiek uzspiestas seksuālas prasības nevienlīdzīgas varas dalījuma kontekstā. Uzmākšanās ir dažāda veida darbības ar seksualitātes pieskaņu, kas traucē upurim, piemēram, aizskarošas piezīmes, vēstules, svilpieni.

4. Latvijā pret šo problēmu izturas nevērīgi, ar neattaisnojamu toleranci.
5. Problēma slēpjas tajā, ka cilvēki neatpazīst šādas situācijas. Vairums cietušo nevēršas pēc palīdzības un neziņo par uzmākšanās gadījumiem. Augstā bezdarba līmeņa un pārmaiņu laikā sabiedrībā izteikti vērojamas agresīvākas darbības, kas veicina arī seksuālās uzmākšanās gadījumus.
6. Seksuālā uzmākšanās negatīvi ietekmē personīgo un profesionālo darbību.
7. Ar seksuālo uzmākšanos saistītu strīdu atrisināšanai trūkst gan atbilstīga mehānisma, gan inteliģences. Kamēr nebūs skaidrs tā jēdziens un stingras nostājas tās konstatēšanai, kā arī seksuālās uzmākšanās gadījumos netiks sniegta palīdzība cietušanai personai, šīs problēmas aktualitāte tikai pieaugs.
8. Kopumā seksuālā uzmākšanās, tāpat kā vardarbība, ir uzskatāma par būtisku stresa cēloni nodarbinātības jomā.
9. Lai nepieļautu seksuālo uzmākšanos darbavietā, iestādes vadītājam jāizvērtē riski un jāizstrādā politika cīņā ar to.

Problem of Sexual Harassment

Abstract

The goal of this article is to reveal the issue of sexual harassment. Sexual harassment is a type of sex discrimination involving unwelcome sexual conduct or pressure, unwelcome sexual advances, requests for sexual favours, and other verbal or physical conduct of a sexual nature; men and women can be harassers or the harassed ones. Sexual harassment is an immense problem in workplaces.

There are two types of sexual harassment. One type is called *quid pro qua* and includes a situation in which employment benefits are conditioned upon sexual favours. The second type is called a *hostile work environment*, in which the severe or pervasive conduct causes of hostile, intimidating, or offensive work environment.

Keywords: discrimination, harassment, sexual harassment, sexual crime.

Literatūra

1. Akule D. Rokasgrāmata par Eiropas sociālo partneru darba programmas 2009.–2010. gadam un Eiropas sociālo partneru pamatnolīgumu īstenošanu un ieviešanu praksē. – Latvijas Brīvo arodbiedrību savienība: SIA “Veiters Korporācija”, 2010. – 36.–92. lpp.
2. Alehno I., Buka A., Butkevičs J., Jarinovska K., Škoba L. Ievads Eiropas Savienības tiesībās (Tiesu prakse un komentāri). – Rīga: Tiesu nama aģentūra, 2004. – 25.–40. lpp.
3. Cilvēktiesības pasaulē un Latvijā / I. Ziemeles red. – Rīga: Izglītības soļi, 2000. – 73. lpp.
4. Darba likums 20.06.2001. // Latvijas Vēstnesis, 105 (2492), 06.07.2001.; Ziņotājs, 15, 09.08.2001.
5. 2003. gada ar Apvienoto Nāciju Attīstības programmas atbalstu veiktais pētījums par dzimumu līdztiesību // <http://www.lm.gov.lv/text/297> (sk. 14.06.2011.).
6. Eiropas Darba drošības un veselības aizsardzības aģentūra // http://osha.europa.eu/lv/campaigns/hwi/topic_prevention_violence/latvia (sk. 10.06.2011.).
7. Eiropas Kopienas Civildienesta noteikumi // http://europa.eu/epso/discover/careers/staff_regulations/index_lv.htm (sk. 13.06.2011.).
8. Finkelhor D., Yllo K. License to rape sexual abuse of wives. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1985. – P. 78.
9. Horns N. Ievads tiesību zinātnē un tiesību filozofijā // Likums un tiesības, 1999; 1(3): 69–70.
10. Kulitāne I. Indivīds. Sabiedrība. Diskriminācija. 2006. gada 14. decembris. // <http://www.politika.lv/temas/cilvektiesibas/12622/> (sk. 06.06.2011.).
11. Labklājības ministrija [mājas lapa – pētījumi] // <http://www.lm.gov.lv/text/297> (sk. 15.06.2011.).

12. Laundesa L. Slepnie seksuālie signāli. – Rīga: Jumava, 2009. – 10.-15. lpp.
13. Liholaja V. Kriminālbildība Latvijā un Spānijā. Spānijas kriminālkodekss. – Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2002. – 5.-67. lpp.
14. Maslovska K. Dusmas, nepaklausība, agresija. – Izglītības attīstības centrs // http://iac.edu.lv/arhivs/numuri/raksti/40_dusmas [sk. 06.06.2011.].
15. Partijas sola, eksperti vērtē // Jurista Vārds, 2010. gada 28. septembris; 39 (634): 11.
16. Pusaudžiem par intīmo: Rokasgrāmata skolotājiem. – Rīga: ANO Attīstības programma, Izglītības un zinātnes ministrija, 2003. – 36.-40. lpp.
17. Rūķēna K. Cik tālu var iet? // Latvijas Vēstnesis, 2006. gada 15. marts, Nr. 42 (70).
18. Seksuālā uzmācība – parādība bez vārda / sast. Zaķe I., Ālere E. – Rīga: Latvijas cilvēktiesību un etnisko studiju centrs, 1997.
19. Seksuālā uzmākšanās darbavietā – kā tai pretoties. 2004. gada 20. septembris // <http://woman.delfi.lv/relationships/couple/article.php?id=9111793> (sk. 09.06.2011.).
20. Skaidrojošā vārdnīca // www.tezaurs.lv (sk. 15.06.2011.).
21. Svešvārdu vārdnīca. – Jumava, SIA "J.L.V", 2007. – 160.-161. lpp.
22. Terehovičs V. Tiesībsargājošās institūcijas Latvijā. – Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2007. – 4. lpp.
23. Tiesībsarga ziņojums par 2009. gadu [Tiesībsarga biroja mājas lapa] // http://www.tiesibsargs.lv/lat/tiesibsargs/majas_lapas_jaunumi/?doc=624 (sk. 06.06.2011.).
24. Tiesībsarga ziņojums par 2010. gadu [Tiesībsarga biroja mājas lapa] // http://www.tiesibsargs.lv/lat/tiesibsargs/majas_lapas_jaunumi/?doc=624 (sk. 06.06.2011.).
25. Vairāk vīriešu sūdzas par seksuālu uzmākšanos // LETA/woman.delfi.lv/relationships/sex/asv-vairak-viriesu-sudzas-par-seksualu-uzmaksanos-darbavieta.d?id=30804285 (sk. 13.06.2011.).
26. Vilks A. Deviantoloģija (mācība par uzvedības sociālajām novirzēm). – Rīga: Tiesu nama aģentūra, 2001. – 20.-25. lpp.
27. An overview of sexual harassment // http://www.infobarrel.com/An_Overview_of_Sexual_Harassment (sk. 14.06.2011.).
28. Boland M. L. Sexual harassment in the workplace. – Am Imprint Sourcebook, Ltd, 2005.
29. Oxford dictionary of law. – 7th ed. – Market House Books Ltd., 2009.
30. Redefining sexual discrimination // Springer, August 5, 2010. [Retrieved May 13, 2011, from ScienceDaily (sk. 06.06.2011.)]
31. Sexual harassment: quidance regarding recognition and prevention // The George Washinton University (sk. 13.06.2011.).
32. What is sexual harassment // <http://www.un.org/womenwatch/osagi/pdf/whatish.pdf> (sk. 06.06.2011.).
33. www.equalitytribunal.ie/ (sk. 14.06.2011.).

Eiropas Savienības attīstības izpētes metodoloģija

Renāte Fila

Rīgas Stradiņa universitāte

Kopsavilkums

Eiropas Kopien un Eiropas Savienības darbībā var konstatēt noteiktu darbību cikliskumu, kuru rezultātā ir tikuši izdarīti grozījumi noslēgtajos pamatlīgumos. Jāatzīmē, ka Eiropas Kopiena kā pamatlīgumu objekts saturiski un strukturāli Eiropas Savienības integrācijas procesos ir būtiski mainījies, līdz ar to sākotnēji noslēgtajos pamatlīgumos bija izdarāmi grozījumi, kuru nepieciešamību noteica ne tikai Eiropas Kopien un Eiropas Savienības strukturālās izmaiņas paplašināšanās procesā, bet arī dalībvalstu ģeopolitiskās un sociālekonomiskās atšķirības. Līgumu grozījumu īstenošanai tika nodrošināts noteikts adaptācijas periods, kuru var pamatot ar nepieciešamību saglabāt sākotnēji izveidotās sistēmas stabilitāti. Nepietiekams adaptācijas periods, kura laikā jānodrošina kvalitatīvo un kvantitatīvo sistēmas rādītāju īstenošana, ir vērtējams kā priekšnosacījums sistēmas regresijai. Turklāt, izstrādājot līguma grozījumus, kas maina sistēmas kvalitatīvos rādītājus, ir nepieciešams apzināt visus saistītos riskus, lai atbilstīgi līguma nosacījumiem sistēmas ietvaros būtu nodrošināma to izpilde, bez jauniem pamatdarbības līguma grozījumiem.

Atslēgvārdi: Eiropas Savienība, Eiropas Kopiena, sistēma, metodoloģija.

Ievads

Eiropas Savienības integrācijas process tiek vērtēts starptautiskas organizācijas attīstības – kvantitatīvas paplašināšanas un darbības jomu palielināšanas – kontekstā, t. sk., salīdzinot ar citām ekonomiskām vai ekonomiski politiskām starptautiskām organizācijām, vai arī izvērtējot Eiropas Savienības institūciju darbības mehānisma līdzību ar valsts pārvaldes institūciju darbību. Šādas izpētes metodes pamatā ir praktiski pētījumi, un secinājumiem ir praktiska nozīme, tiktāl, cik jautājums ir saistīts ar salīdzināmās jomas darbību, un iespējamajām attīstības tendencēm esošās, reāli konstatējamās praktiskās darbības kontekstā. Tomēr, ņemot vērā atzinumus par Eiropas Savienības kā starptautiskas organizācijas unikalitāti, loģiski, ka salīdzinājumā ar citām ekonomiskām vai ekonomiski politiskām starptautiskām organizācijām Eiropas Savienība vairāk būtu vērtējama kā labākās prakses paraugs. Autore piedāvā skatīt Eiropas Savienību kā noteiktu struktūru, piemērojot sintezētu uzskatu kopumu par Eiropas Savienības tiesību sistēmu, vispārteorētiskas koncepcijas, filozofiskas kategorijas, ar kurām pamatota nepieciešamība izpētē piemērot vispārzinātniskās un individuālās pētniecības metodes [Поляков А. В., 2008].

Iespējams, ka, veicot Eiropas Savienības kā starptautiskas organizācijas izpēti tiesību zinātnes kontekstā, termina “metodoloģija” izmantošana šī raksta nosaukumā un saturā tiks kritizēta, jo turpmāko secinājumu pamatā būs matemātiskā un statistiskā metode. Tomēr jāatzīmē, ka jebkura izziņas metode ir skatāma kā nosacījumu (prasību) sistēma, kas formulēta, pamatojoties uz zināšanām par noteiktām

likumsakarībām esošajā jomā, un orientē individu uz tā pētniecisko darbību [Шентулин А. П., 1983]. Tas nozīmē, ka katra izziņas metode ir balstīta uz noteiktu paņēmieni apjomu un šos paņēmienus saturošiem principiem un izpētes nosacījumiem.

Darba mērķis

Veikt kompleksu Eiropas Savienības attīstības izpēti, piemērojot juridiskai zinātnei netradicionālas sintezētas metodes.

Materiāls un metodes

Pētījuma empīrisko bāzi veido Eiropas Kopienas un Eiropas Savienības darbības pamatlīgumi un to grozījumi, kā arī pētnieku darbi par juridisko zinātņu metodoloģiju un metodēm. Pētījumā izmantota loģiskā, komparatīvā, vēsturiskā, matemātiskā un statistiskā pētījuma metode.

Rezultāti

Pētījuma rezultātā tika konstatētas Eiropas Savienības kā sistēmas regresijas pazīmes, kuras ir novēršamas, pieņemot noteikta satura lēmumus.

Diskusija

Aristotelis apgalvo, ka izpratne ir faktu atainojums. Tas arī pierāda to, ka izziņas vai pētniecības metodei jābūt objektīvi pamatotai, t. i., pamatotai ar faktiem, savukārt izpratne par faktu ir kādas metodoloģijas pamats. Fakts ir loģiska saprāta pamats, un šajā metodoloģijā fakts netiek zinātniski pētīts esošo lingvistiski formulēto normu un priekšlikumu kontekstā.

Ja praktiskā darbība ir zinātniskās darbības loģisks turpinājums, tad arī metodes, kuras tiek izmantotas zinātniskajā darbībā, var tikt lietotas un arī jālieto praktiskajā darbībā. Turklāt vienas zinātniskās metodes zinātniskajā darbībā tiek lietotas tieši, savukārt citas tiek piemērotas praktiskām vajadzībām. Piemēram, gan zinātniskajā, gan praktiskajā darbībā tiek piemērotas tādas vienotās metodes kā formālās loģikas un dialektiskā metode.

Būtiski ir apzināties, ka jebkura zinātne ir arī noteikta ideoloģija, un visām juridiskajām zinātnēm kopumā ir viens izpētes objekts – tiesības un to sasaiste ar valsti un citām sabiedrības dzīves parādībām, kas galvenokārt tiek skatīts tikai vienā – juridiskā – skatījuma kontekstā. Iespējams, ka iepriekš minētais ir pamatojums tam, ka filozofiskajā literatūrā tiek apcerēta zinātniskās metodes “pareizība” [Копнин П. В., 1973, 81. lpp.]. Par “pareizām” metodēm zinātnē tiek atzītas tādas metodes, kuru pamatā ir esošās objektīvās likumsakarības, kas balstās uz lingvistiskās darbības faktiem. No tā izriet, ka tikai “pareizas” metodes var būt īsteno zināšanu pamatā. Tā kā katrai juridiskai zinātnei ir savs izpētes priekšmets, tad no kopējās metodoloģijas var izvēlēties tikai būtiskākās izziņas metodes, kas nepieciešamas konkrētā priekšmeta izpētei.

Autore piekrīt Pola Feirabenda idejai, ka ir lietderīgi atteikties no ierobežojumiem pētnieciskajā darbībā zinātnē. Jāatzīmē, ka šajā kontekstā netiek atbalstīta P. Feirabenda ideja par to, ka vienīgais princips, kurš neierobežo progresu ir visatļautības princips. Protams, pētniekam jānodrošina iespēja pašam izvēlēties nepieciešamās izziņas metodes, kuras turpmāk tiks lietotas zinātniskajā darbībā, tomēr mehānisks metožu sakopojums var novest pie neprecīziem, maldinošiem secinājumiem. Lai izvairītos no šādas situācijas, nepieciešams sistematizēt izvēlētas metodes, nebaidoties no tā, ka tās var neatbilst vispārāzītiem uzskatiem. Izmaiņu procesu izpratnei no metodiskā viedokļa nepieciešams izprast arī tos izmaiņu procesus, kas saistīti ar noteiktu zinātņi. Līdz ar to ne vienmēr vispārpieņemtais izrādās patiess.

Sociālajās attiecībās nav un arī nevar būt nekā absolūta, jo vienu un to pašu objektu dažādi pētnieki uztver un pēta atšķirīgi, līdz ar to jebkura sociālā zinātne nav pilnīga. Tiesības un tiesību sistēma arī nevar tikt uzskatīta par pilnīgi abstraktu, un jebkuru tiesību izpausmi, tās iedibināšanu un attīstību var

pētīt cilvēka pasaules uztveres kontekstā. Zinot, ka izziņas metodes ir jebkura pētījuma metodoloģijas pamatā, tad, ja viena no metodēm, t. sk. “nepareiza” vai “nejuridiska”, tiek atzīta zinātniskajā vidē, tas norāda uz šīs metodes praktiskās piemērojamības iespējām. Tā pamatā ir viedoklis par to, ka metodoloģija nav vienota, kopīga zinātne, bet sadalīta dažādos veidos un paveidos atkarībā no tā, kādas – vispārējās, vispārzinātniskās vai individuālās – metodes tā izstrādā un kādas zinātnes konkrētām vajadzībām tās nepieciešams. Katrai zinātnei ir savs īpašs pētījuma priekšmets, kas rada savu izziņas metožu kopumu, kuru prasības atspoguļo šī priekšmeta specifiku un līdz ar to savu metodoloģiju [Шентулин А. П., 1983, 10. lpp.]. Šāda metodoloģija tiek saukta arī par individuāli zinātnisko metodoloģiju, kuras atšķirības tiek pamatotas ar atbilstību konkrētai zinātnei. Risinot metodoloģiskās problēmas konkrētas zinātnes ietvaros, individuāli zinātniskā metodoloģija organiski iekļaujas šīs zinātnes saturā un to attīsta atbilstošās zinātnes jomas pārstāvji [Шентулин А. П., 1983, 10.-13. lpp.].

Loģiski, ka katrai zinātnei ir sava īpašā teorija un metodoloģija, kura iekļauj gan visām zinātnēm kopīgās “pareizās” iestrādes, gan citu zinātņu “nepareizos” vai “nejuridiskos” atzinumus, gan arī personīgos metodoloģiskos pētījumus. Tomēr zinātnē nevar būt vairāk vai mazāk svarīgu izziņas metožu. Vispārējās metodes izstrādā filozofiskās zinātnes, un “pareizajās” metodēs iekļauj tikai pamatizpratnes metodes, t. sk. formālās loģikas metodi, kas piemīt cilvēkam, un to pielietojums ir dabīgs katram cilvēkam. Tas nozīmē, ka šīs metodes ir gan zinātnes, gan arī ikdienas zināšanu pamatā [Фролов И. Т., Араб-Оглы Э. А., Арефьева Г. С., 1990, 372.-373. lpp.]. No tā arī izriet secinājums, ka noteiktā veidā juridiskajā zinātnē var piemērot “nejuridisko” zinātņu metodoloģiju kā specifisku vispārzinātnisko juridiskās zinātnes metodi un ka visi objekti var tikt pētīti kā noteiktas struktūras veidojumi, ja vien tiem piemēro starpdisciplināru kompleksu metodi.

Eiropas Savienība kā jebkura cita struktūra ir reāla esamība, kura objektīvi pastāv un izpaužas kā subjekts vai kā subjektu sadarbības sistēma. Izpratne par struktūru saistīta ar izpratni par sistēmu. Struktūra ir likumsakarības un invariācijas sistēmā, kuru nosaka mijiedarbība vai sadarbības kārtība starp tās satura daļām [Поляков А. В., 2008, 2. lpp.].

Mijiedarbību vai sadarbības kārtību var izpētīt, piemērojot statistisko izziņas metodi kā atkarību no atkarīgā mainīgā Y un viena vai vairākiem neatkarīgiem mainīgajiem – X1, X2, Xp. Šīs metodes nepilnība ir tā, ka tā norāda tikai mainīgo matemātisko atkarību, nevis cēloņu un sekū attiecības.

Tomēr, izpētot Eiropas Savienības kā strukturētas sistēmas attīstību un kā noteiktu un iepriekš plānotu atkarību, dalībvalstu pievienošanās var pieņemt kā pamata sistēmas modeļa, kuru izveidoja sešas valstis, attīstību. Izmantojot sistēmas metodi, tiek noteikta sistēmas iekšējā uzbūve, katra struktūras elementa vieta sistēmā, kā arī atklātas saistības, kas ietekmē sistēmas kvalitatīvās un mērķtiecīgās izmaiņas. Lai noteiktu neatkarīgos mainīgos, nepieciešams izpētīt saistītos procesus, kuri līdz vai pēc dalībvalstu pievienošanās ietekmēja starptautiskās organizācijas dokumentētos mērķus un plānus, kā arī šo procesu ilgumu. Tādā veidā ar mainīgo neatkarīgo palīdzību var izdarīt secinājumu par atkarīgā mainīgā nozīmi, noteikt atsevišķu neatkarīgo mainīgo ieguldījumu atkarīgā mainīgā variācijās un prognozēt Eiropas Savienības attīstību.

Autores piedāvātajā metodoloģijā neatkarīgo mainīgo termiņi tika noteikti, izpētot diverģences periodizāciju, t. i., pamatlēmumus, kas ietekmēja pamata sistēmas modeļa, kas tika izveidots 1957. gadā, izmaiņas, jo nav pamata apšaubīt to, ka sākotnējās Eiropas Savienības tiesību jeb, precīzāk, triju Eiropas Kopieniu – Eiropas Ogļu un tērauda kopienas, Eiropas Atomenerģijas kopienas un Eiropas Ekonomiskās kopienas (*European Economic Community / Euratom*, 03.25.1957., 5. lpp.) – sistēmai ir klasiska starptautiski tiesiskā izcelsme. Eiropas Kopieniu orgānu apvienošana 1967. gada 1. janvārī nemaina pamatsistēmas modeli, tās tiesisko ievirzi un sistēmu, kas virzīta uz starptautiski tiesisko lēmumu pieņemšanu.

Diverģences periodizācija Eiropas Savienības sistēmā tiek noteikta:

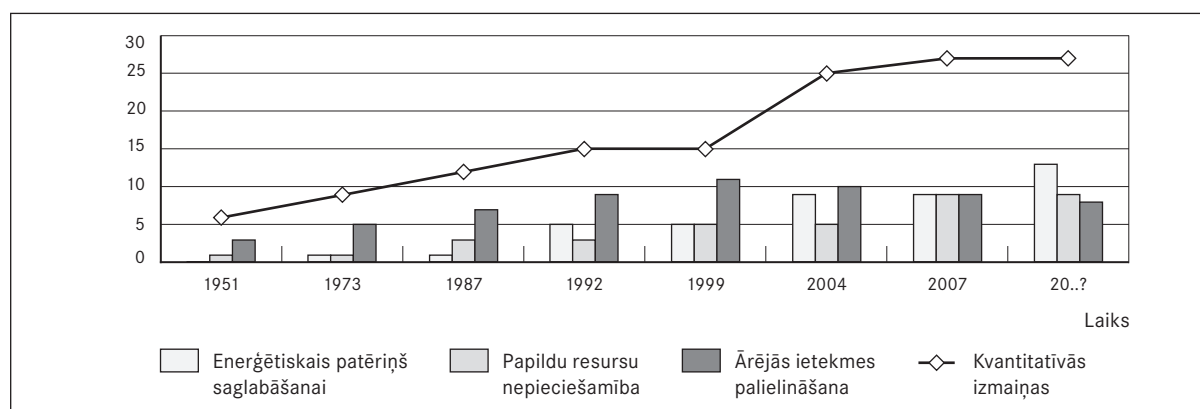
- 1) ar noteiktiem termiņiem, kuri ir skatāmi vispārpieejamās informācijas kontekstā:
 - 1979. gads – lēmumu pieņemšanas demokratizācijas leģimitizācija;
 - 1987. gads – sistēmas modeļa robežu izmaiņas un politiskais pamats esošās pamatsistēmas saglabāšanai (*Single European Act* 17.02.1986., 28.02.1986.);
 - 1992. gads – nepietiekams riska faktoru izvērtējums plānotajam sistēmas modelim (*Treaty on European Union* 29.07.1992.);

- 1999. gads – pagaidu mehānisma (*Treaty of Nice* 26.02.2001.) izstrāde pamata (Eirozonas valstu) sistēmas modeļa saglabāšanai;
 - 2005. gads – pamata, noteiktās (ar dalībvalstīm, kas pievienojās Eiropas Savienībai pēc 2004. gada 1. maija) un plānotās (ar Eiropas Savienības kandidātvalstīm) sistēmas legimitizācijas problēmas (Eiropas Savienības konstitūcijas ratifikācijas apturēšana);
 - 2009. gads – jaunas darbības modeļa noteikšana sistēmā (*Treaty of Lisbon* 13.12.2007.);
- 2) analizējot periodu termiņiem, kuri ietekmēja lēmumu pieņemšanu attiecībā uz izmaiņām, kas tika veiktas sistēmas pamatstrukturā. Lēmumu pieņemšanas termiņš (tā ilgums) ir saistīts ar noteiktiem procesiem – ar sociālā labuma pārdali sistēmā starp tās pamata un noteiktās struktūras elementiem. No tā izriet, ka minētie periodi ir saistīti ar nepieciešamību optimizēt resursus, t. sk. finanšu resursus, kuri būtu vērtējami kā neprognozējami enerģētiskie resursi. Turklāt būtiski ņemt vērā to, ka, lai finanšu resursu optimizācija būtiski neietekmētu (neierobežotu pieeju noteiktām garantijām) sistēmas elementu resursus, rodas nepieciešamība šādus resursus ieviest sistēmā no ārpusē, t. sk., noslēdzot vienošanās par sadarbību, savstarpējo palīdzību, preču apriti. Lēmumu pieņemšanas periodizācijas termiņi noteikti šādi:
- 1964.–1973. gads (11 gadi) – lēmuma pieņemšana par sistēmas robežu palielinājumu;
 - 1985.–1987. gads (2 gadi) – lēmuma pieņemšana par funkciju un struktūras reorganizāciju;
 - 1992.–1999. gads (7 gadi) – lēmuma pieņemšana par sistēmas aizsardzības elementu izveidošanu un ieguldījumiem reorganizācijas procesā;
 - 2002.–2004. gads (2 gadi) – lēmuma pieņemšanu par būtiskām sistēmas kvantitatīvajām un kvalitatīvajām izmaiņām;
 - 2007.–20?? (pieņēmums – maksimāli 7 gadi) – pašregulācijas mehānisma darbība un lēmumu pieņemšana par ieguldījumiem izmainītās sistēmas darbības nodrošināšanai.

Esošās analīzes rezultātā periodiem tika noteikts skaitļu koeficients (no 0 līdz 9), lai grafiski atveidotu Eiropas Savienības procesus un varētu izdarīt secinājumus par tās attīstību (sk. 1. att.).

1. attēls. Eiropas Savienības procesu grafiskais attēlojums

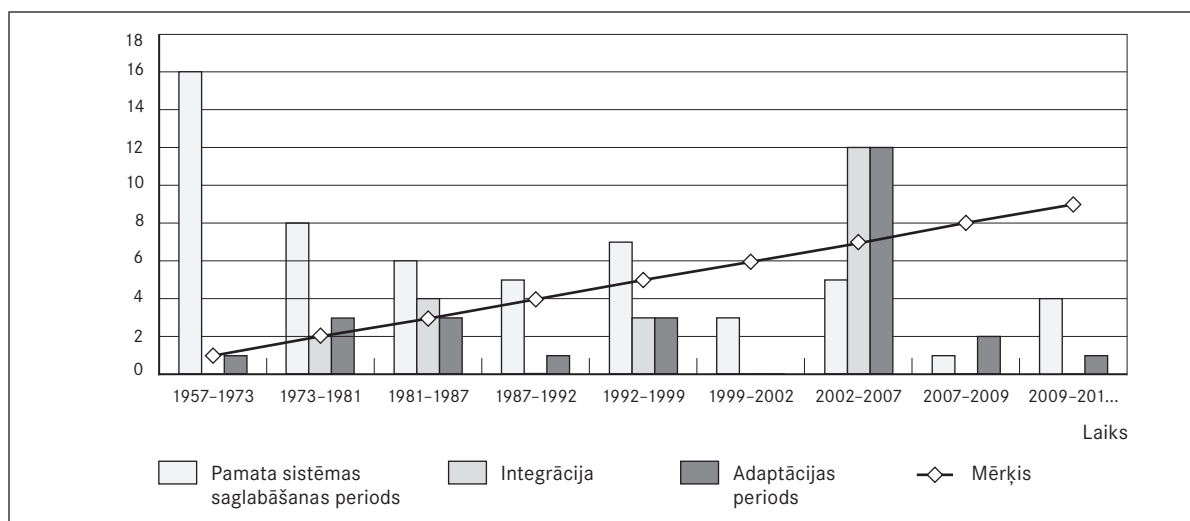
Processes of the European Union

Atbilstoši attēlā norādītajam var izdarīt šādu secinājumu: palielinot sistēmas elementu skaitu, lai nodrošinātu un attīstītu Eiropas Savienības noteiktos mērķus, palielinās iekšējo resursu nepieciešamība, kuri noteiktā laika periodā mērķtiecīgi tika ieguldīti lielākā apjomā, nekā tas sistēmas ietvaros bija nepieciešams, tādējādi ietekmējot pamatsistēmas elementu sociāli ekonomisko labklājību.

Otrais attēls tika veidots, izmantojot citu metodi: atkarīgais mainīgais – mērķis konkrētam integrācijas procesam Eiropas Savienībā – tika noteikts ar skaitli aritmētiskajā progresijā. Adaptācijas periods – laiks, kurā tiek patērēti iekšējie un ārējie resursi pamatsistēmas saglabāšanai un attīstībai un kuram ir divi atšķirīgi skaitliskie apzīmējumi (attēlā atzīmēta Igaunijas pievienošanās eirozonai no 2011. gada 1. janvāra kā trešā perioda sākums).

2. attēls. Funkciju, kas virzītas uz Eiropas Savienības attīstību, klasifikācija
Classifications of functions geared to the development of the European Union

Iekšējo resursu pieaugums norāda uz to, ka lēmumu, kuri pieņemti saistībā ar sistēmas kvantitatīvajām izmaiņām (dalībvalstu pievienošanās), adaptācijai ir nepieciešams ilgāks periods, kas nodrošinātu sistēmas kopējo ekonomisko un tiesisko stabilitāti. Līdz ar to aktīvais jeb sākotnējais adaptācijas periods, kad realizējas pašregulēšanās mehānisms un kad līdzekļi atbilstoši politiski tiesiskajiem dokumentiem (*Treaty of Lisbon*, 13.12.2007.) tiek virzīti mainītās sistēmas izmaiņu nostiprināšanai, nav vērtējams kā pietiekoši labs priekšnosacījums grozījumu izdarīšanai sistēmas kvalitatīvajos rādītājos (mērķa izmaiņas), jo šādi grozījumi būs saistīti ar atbildības noteikšanu sistēmai un tās elementiem par sistēmas kā tādas saglabāšanu vai arī tādu mehānismu ieviešanu, kas nodrošinātu vismaz pamatsistēmas un jau sasniegto mērķu saglabāšanu (16.11.2010. Polijas valdība oficiāli paziņoja par nepieciešamību izdarīt grozījumus Lisabonas līgumā un 16.12.2010. Eiropas Savienības dalībvalstu vadītāji pieņēma lēmumu par nepieciešamību izdarīt grozījumus, lai nodrošinātu eirozonas jeb pamatsistēmas valstu stabilitātes mehānisma ieviešanu).

Piemēram, laika periods no 2002. gada ir saistīts ar Eiropas Savienības sociālās politikas attīstību, pilnveidošanu un nostiprināšanu. Tika izstrādāta Lisabonas stratēģija, kuras mērķu – personu mobilitātes nodrošināšana nodarbinātības kontekstā, sociālās atstumtības riska novēršana, garantētās palīdzības nodrošināšana indivīdiem – sasniegšanai bija jānosaka pietiekoši precīzs saturs un kritēriji, īpaši ņemot vērā to, ka šajā periodā tika plānotas sistēmas kvantitatīvās pārmaiņas.

Lisabonas stratēģijas mērķu sasniegšana tika plānota līdz 2010. gadam, lai Eiropas Savienība kļūtu par dinamiskāko, konkurētspējīgāko un uz zināšanām balstītāko reģionu pasaulē. Eiropas Komisija 2004. gadā, veicot dalībvalstu izstrādāto stratēģiju un rezultātu izvērtējumu, konstatēja, ka nav pietiekami izmantotas Lisabonas stratēģijā noteiktās sadarbības metodes un izvirzīto mērķu sasniegšana praktiski nav iespējama. Kā viens no argumentiem par Lisabonas stratēģijas īstenošanas problēmām tika minēts arī jauno dalībvalstu pievienošanās, norādot uz reģionālo atšķirību pieaugumu dažādās valstīs; turklāt arī ekonomiskās un politiskās pārmaiņas būtiski ir ietekmējušas vērtību izpratni.

2010. gada 3. martā, tikai gadu pēc Lisabonas līguma stāšanās spēkā, Eiropas Komisija ierosināja jaunu stratēģiju “Eiropa 2020”. Izvērtējot nākamos soļus, kas vērsti uz stratēģijas īstenošanu, var konstatēt, ka šādas darbības ir uzsāktas, bet jautājumi, kas saistīti ar fiskālās disciplīnas nosacījumu ievērošanu, dalībvalstīm būtu jāiekļauj nacionālajos tiesību aktos kā pamats valsts ekonomiskajai stabilitātei, tādējādi nodrošinot stratēģijas īstenošanu ar juridiski saistošiem instrumentiem. Iecere izveidot Eiropas finanšu stabilizācijas pagaidu mehānismu neatbilda stratēģijā iekļautajam nosacījumam par “izmērāmu” mērķu īstenošanu, jo netika definēts, cik ilgā laika periodā paredzēta Eiropas finanšu stabilizācijas mehānisma “pagaidu” darbība. Tomēr jāatzīmē, ka risinājums bija pietiekami ātrs, jo

jau pēc pusgada (Eiropadomē 2010. gada 17. decembrī) Eiropas Savienībā tika panākta dalībvalstu vienošanās par pagaidu mehānisma aizstāšanu ar pastāvīgu mehānismu finanšu palīdzības sniegšanai no 2010. gada. Līdz ar to var konstatēt, ka Lisabonas līgumā nepieciešams iekļaut tikai divus papildu teikumus, un šādi labojumi varētu tikt apstiprināti pēc vienkāršotas shēmas. Tomēr jāatzīmē, ka grozījumu izdarīšanai Lisabonas līgumā ir nepieciešama ne tikai politiskā griba, bet arī juridisks priekšnosacījums – pilsoniskās sabiedrības atbalsts dalībvalsts īstenotai politikai Eiropas Savienības ietvaros. Tika plānots, ka iestāžu konsultācijas, lai dalībvalstu apstiprināšanas procedūru pabeigtu līdz 2012. gada beigām un nodrošinātu Lisabonas līguma grozījumu stāšanos spēkā no 2013. gada 1. janvāra, jānoslēdz līdz 2011. gada martam [Arthur Beesley, 2010], tomēr plānotās darbības sarunu pabeigšanai, tieši pamatojoties uz to, ka tās notika sistēmas pašregulācijas jeb adaptācijas sākuma posmā, netika īstenotas savlaicīgi.

Līguma grozījumi, kas nepieciešami tik īsā periodā pēc samērā sarežģītās Lisabonas līguma ratifikācijas procedūras, var tikai saasināt dalībvalstu attiecības esošajā ekonomiskajā situācijā, tādējādi palielinot enerģētiskā resursa patēriņu. Pašreizējā situācija norāda, ka riska faktori, kas tika identificēti 2002.–2007. gadā, netika izvērtēti pietiekami detalizēti, lai nodrošinātu kvantitatīvo un kvalitatīvo īstenošanu esošā sadarbības līguma ietvarā. Savukārt fakts, ka šobrīd (2011. gada jūnijā) netiek akcentēti jautājumi par Lisabonas līguma grozījumiem, liecina par to, ka riski, kas varētu rasties saistībā ar grozījumu veikšanu, ir identificēti pietiekami, lai rastu risinājumus Eiropas Savienības darbības stabilitātei vismaz līdz 2013. gadam bez grozījumu izdarīšanas Lisabonas līgumā.

Secinājumi

Eiropas Savienība, definējot jaunus mērķus, veicina sistēmas elementu palielināšanu un tai pamatsistēmas saglabāšana nav prioritāra. Kvantitatīvai stabilitātei un iepriekš definēto mērķu sasniegšanai nepieciešams adaptācijas periods līdz brīdim, kamēr pastāv noteikta tiesiskā un ekonomiskā stabilitāte, lai noteiktu turpmāko tiesisko virzību jaunu mērķu sasniegšanai un ieviešanai, jo identificējamā duālā situācija nav vērtējama kā stabila un ir risks nesasniegt mērķus to īstenošanai paredzētajā termiņā. Adaptācijas perioda minimālajam termiņam ir jābūt ne mazākam par 7 gadiem. Atkarīgā mainīgā – mērķa – regresīvās izmaiņas vai atkarīgā mainīgā – dalībvalstu skaits – nenodrošināšana ar darbību noteiktā adaptācijas periodā ir saistīta ar Eiropas Savienības regresiju ārējās ietekmes sfērā un papildu iekšējo resursu nepieciešamību sistēmas saglabāšanai.

Noslēgumā lietderīgi atzīmēt, ka aprakstītai metodoloģijai ir nepieciešama papildu izpēte, un autore pieņem, ka šīs izpētes rezultātā var rasties nepieciešamība koriģēt paustos uzskatus un izdarītos secinājumus.

The Research Methodology of the European Union Development

Abstract

The activities of the European Union and the parties of the European Union have its one cycling. These processes have affected the amendments of the Treaty of the European Union. It's should be pointed out that the European Union as the basic object of the Treaty has been promptly changing during the integration process in structural and contextual aspects. It is obvious that in the begging of the Treaty amendment process not only the issue of the structural changes in the expansion of the European Union has been taken into account, but the geopolitical issues and the socio-economic differences of the party; countries have played no less important role. The implementation process of the adopted amendments has been realized in the line of adaptation period, which has been constrained with the necessity to secure the stability of the system. Not sufficient period of the adaptation period, which is necessary

for the realization of the quantitative and qualitative indicators of the system, is the factor that affects the regress of the system. It should be mentioned, that producing the amendments of the Treaty, which change the qualitative indexes of the system, the constrained risks should be taken into account, in order to ensure the successful implementation of the Treaty provisions, avoiding the changes in the basic Treaty provisions.

Keywords: European Union, European Community, system, methodology.

Literatūra

1. Consolidated Version of the Treaty on European Union. Accepted in Maastrich; to became valid // Officila Journal of the European Communities, C 325 // http://eur-lex.europa.eu/lv/treaties/dat/12002M/pdf/12002M_EN.pdf (sk. 03.05.2011.).
2. Eiropas Atomenerģijas Kopienas dibināšanas līgums. / Parakstīts Romā 25.03.1957.; stājies spēkā 01.01.1958. // <http://eurlex.europa.eu/lv/treaties/dat/11957K/word/11957K.doc> (sk. 02.05.2011.).
3. Konsolidētais Eiropas Kopienu dibināšanas līgums. / Parakstīts Romā 25.03.1957.; stājies spēkā 01.01.1958. // Eiropas Savienības oficiālais vēstnesis C321E // <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2006:321E:0001:0331:LV:pdf> (sk. 02.05.2011.).
4. Konsolidētais līgums par Eiropas Savienību. / Parakstīts Māstrihtā 07.02.1992.; stājies spēkā 01.11.1993. // Eiropas Savienības oficiālais vēstnesis C321E // <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2006:321E:0001:0331:LV:pdf> (sk. 02.05.2011.).
5. Lisabonas līgums, ar ko groza līgumu par Eiropas Savienību un Eiropas Kopienas dibināšanas līgumu / Parakstīts Lisabonā 13.12.2007., stājies spēkā 01.01.2009. // Eiropas Savienības oficiālais vēstnesis C306 // <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:LV:HTML> (sk. 02.05.2011.).
6. Merger Treaty 08.04.1965. (Treaty establishing a Single Council and a Single Commission of the European Communities Treaty establishing the European Community // http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties/treaties_ecsc_en.htm (sk. 02.05.2011.).
7. Treaty establishing the European Coal and Steel Community, ECSC Treaty // http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties/treaties_ecsc_en.htm (sk. 02.05.2011.).
8. Treaty establishing a Constitution for Europe 2004.29.10 // <http://www.consilium.europa.eu/igcpdf/en/04/.../cg00087-re02.en04.pdf> (sk. 03.05.2011.).
9. Введение в философию.- В 2-х ч. Ч. 2 / Фролов И. Т., Араб-Оглы Э. А., Арефьева Г. С. и др. - Москва, 1990. - С. 372-373.
10. Копнин П. В. Диалектика как логика и теория познания. - Москва, 1973. - С. 81.
11. Поляков А. В. История и методология юридической науки. - Москва, 2008. - С. 2.
12. Шептулин А. П. Диалектический метод познания. - Москва, 1983. - С. 10-13.

Tiesu prakse un judikatūra par ceļu satiksmes vispārīgiem administratīviem aktiem

Tengizs Džibuti

*Rīgas Stradiņa universitātes doktorantūra,
studiju programma "Juridiskās zinātnes"*

Kopsavilkums

Rakstā ir apkopoti un analizēti Latvijas tiesu prakses un judikatūras materiāli ceļu satiksmes organizācijas un drošības jomā administratīvi tiesiskajā aspektā. Šī pētījuma kodols ir ceļa zīmes, luksofori, vertikālie un horizontālie ceļa apzīmējumi un citi satiksmes organizācijas tehniskie līdzekļi kā vispārīgie administratīvie akti tiesu spriedumos un lēmumos. Vispārīgo administratīvo aktu atzīšana Latvijā notikusi pakāpeniski: sākumā – tiesību doktrīnā, turpmāk – tiesu praksē un judikatūrā, visbeidzot – Administratīvā procesa likumā.

Atslēgvārdi: administratīvais process, vispārīgais administratīvais akts, ceļu satiksme, tiesu prakse un judikatūra.

Ievads

Vispārīgie administratīvie akti, kas Administratīvā procesa likuma spēkā stāšanās brīdī Latvijā gandrīz nebija zināmi, ar laiku ieņēmuši savu vietu gan teorijā, gan praksē. Vispārīgo administratīvo aktu atzīšana Latvijā notikusi pakāpeniski: sākumā – tiesību doktrīnā [Vildbergs, Krasts, 2002; Paine, 2002; Briede, 2003; Nerets, 2008; Briede, 2009; Litvins, Aperāne, 2010], turpmāk – tiesu praksē un judikatūrā, visbeidzot – Administratīvā procesa likumā (70. panta pirmā daļa ar grozījumiem, kas izdarīti ar 26.10.2006. likumu; 1. panta trešā daļa, 80. panta pirmā daļa, 185. panta ceturtais daļas 9. punkts, 204. panta sestā daļa ar grozījumiem, kas izdarīti ar 18.12.2008. likumu).

Pēdējos gados ir parādījušies fragmentāri pētījumi par vispārīgiem administratīviem aktiem (kurus sauc arī par vispārīgiem rīkojumiem) un normatīviem administratīviem aktiem. Šajā rakstā pirmoreiz ir apkopoti Administratīvās rajona tiesas, Administratīvās apgabaltiesas un Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta nolēmumi, kuros ir skarti vispārīgie administratīvie akti ceļu satiksmes jomā un interpretēti neskaidri administratīvo tiesību jautājumi. Tas palīdzēs nozares speciālistiem un ekspertiem, valsts amatpersonām un ceļu satiksmes dalībniekiem orientēties administratīvo tiesu praksē un judikatūrā šajā jomā.

Tiesu prakse un judikatūra pētīta šādos virzienos: ceļa zīmju un citu satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu juridiskais statuss, to uzstādīšana atbilstoši Latvijas valsts standartiem, kontroles un pārbaudes pienākumi, nepārprotamas darbības noteikšana, izvietojuma tiesības un izdevēj-iestāde, spēkā stāšanās brīdis, apstrīdēšana un pārsūdzēšana, atzīšana par prettiesisku, atcelšana vai grozīšana utt.

Darba mērķis, materiāls un metodes

Lai apkopotu un sistematizētu tiesu praksi un judikatūru par vispārīgiem administratīviem aktiem ceļu satiksmē, tika pētīti un analizēti Latvijas administratīvo tiesu nolēmumi. Pētījumā autors izmantojis analītisko, sistēmisko, salīdzinošo un loģisko zinātniskās pētniecības metodi. Nozīmīga loma darbā ir analītiskajai un salīdzinošajai metodei, kuras tika izmantotas, pētot un vērtējot visus tiesu nolēmumus par ceļu satiksmes drošību. Loģiskā un sistēmiskā metode tika izmantota, lai izpētītu tiesu materiālu saturu un aplūkotu to no administratīvo tiesību puses.

Tiesu prakse un judikatūra ceļu satiksmes lietās

Gadījumi Latvijas tiesu praksē, kad ceļa zīmes nav bijušas uzstādītas atbilstoši Latvijas valsts standartam vai nav bijušas redzamas. Latvijas tiesu praksē ir bijuši gadījumi, kad tiesā pārsūdzēts vispārīgais administratīvais akts, un arī gadījumi, kad pārsūdzēts administratīvais akts, kas izdots saistībā ar vispārīgā administratīvā akta neievērošanu (ceļa zīmes nebija uzstādītas atbilstoši Latvijas valsts standartam vai nebija redzamas). Piemēram, kādā lietā¹ persona tika sodīta par transportlīdzekļa novietošanu 326. ceļa zīmes “Apstāties aizliegts” darbības zonā. Pieteicējs norādīja, ka pārkāpumu nav izdarījis, jo brīdī, kad transportlīdzeklis tika novietots stāvēšanai, ceļa zīme bija aizklāta ar melnu plēvi [Briede, 2009]. Tiesa, izvērtējot lietas materiālus, atbildīgo iestāžu un organizāciju paskaidrojumus, pārbaudot situācijas apstākļus un pierādījumus, pieteikumu noraidīja, atzīstot, ka minētajā laika posmā ceļa zīme nebija aizklāta un bija redzama.

Citā lietā² pieteicējs ir norādījis, ka pārkāpumu ir izdarījis, bet sevi neuzskata par vainīgu, jo objektīvi viņš nevarēja redzēt izvietoto ceļa zīmi, proti, viņam pa priekšu braucošā automašīna aizsedza skatu un traucēja pamanīt izvietoto 404. ceļa zīmi “Braukt taisni vai pa labi”. Līdz ar to tiesai bija jāpārbauda, vai konkrētajā gadījumā var konstatēt vienu no administratīvā pārkāpuma pazīmēm – personas vainu izdarītajā pārkāpumā. Pieteicējs ir norādījis, ka 404. ceļa zīme “Braukt taisni vai pa labi” nav bijusi izvietota atbilstoši Latvijas valsts standartam (turpmāk arī – LVS).

Pārbaudot minētos faktus, tiesa konstatēja, ka LVS 77-2:2002 “Ceļa zīmes” 2. daļā “Uzstādīšanas noteikumi” 3.1.15. punktā ir minēts, ka attālumam no zīmes apakšmalas līdz ceļa seguma virsmai, t. i., uzstādīšanas augstumam, apdzīvotās vietās ir jābūt no 2,0 līdz 4,0 metriem. Kā var redzēt no lietā iesniegtajām fotogrāfijām, uz šo zīmi nevar attiecināt LVS šajā punktā noteiktos izņēmumus. Turklāt šī ceļa zīme pēc tiesas ieskata nav veiksmīgi izvietota, tāpēc neatbilst LVS 3.1.3. punkta prasībām, proti, zīmes ir jāuzstāda tā, lai diennakts laikā to redzamības attālums būtu vismaz pusotrkārtīga atļautā braukšanas ātruma vērtība, kas izteikta metros (konkrētajā gadījumā – 50 km/h × 1,5 = 75 m). Lietai pievienotajās fotogrāfijās redzams, ka zīme ir izvietota ielas likumā, tādējādi tiesa var piekrist pieteicējam, ka no lielāka attāluma to ieraudzīt traucē kravas automašīnas vai autobusi, kas virzās pretējā braukšanas virzienā. Pieteicējs ir norādījis, ka par strīdus zīmi nav zinājis, jo tā ir tikusi uzstādīta nesen, un to nav redzējis, jo skatu esot aizsegusi cita automašīna.

Tiesa, ņemot vērā iepriekš konstatētos apstākļus, uzskatīja, ka nav pamata neticēt pieteicēja teiktajam. Tiesai ir radušās pamatotas šaubas par faktisko apstākļu atbilstošu atspoguļojumu policijas lēmumā. Policija nav iesniegusi pārliecinošus pierādījumus, kas apstiprinātu pieteicēja vainu. Pārkāpuma fakts bija konstatēts, bet 404. ceļa zīmes “Braukt taisni vai pa labi” izvietojums neatbilda LVS.

Ceļa zīmes ir pieskaitāmas administratīvajiem aktiem, tiklīdz tās iedarbojas uz konkrētu satiksmes dalībnieku [Briede, 2003]. Ņemot vērā, ka administratīvais akts, ar kuru pie administratīvās atbildības ir saukts pieteicējs, ir balstīts uz cita administratīvā akta – ceļa zīmes – pamata, tiesa uzskatīja, ka

¹ Administratīvās apgabaltiesas 2008. gada 8. oktobra spriedums lietā Nr. A42417706, lietvedības Nr. 143/AA43-1128-08/3, stājies spēkā 2009. gada 20. janvārī // http://www.tiesas.lv/files/AL/2008/10_2008/08_10_2008/AL_0810_apg_AA-43-1128-08_3.pdf (sk. 02.05.2011.).

² Administratīvās rajona tiesas 2008. gada 21. maija spiedums lietā Nr. A42377806, lietvedības Nr. A0249-08/12, stājies spēkā 2008. gada 11. jūnijā // http://www.tiesas.lv/files/AL/2008/05_2008/21_05_2008/AL_2105_raj_A-0249-08_12.pdf (sk. 02.05.2011.).

policijas darbiniekiem pirms personai nelabvēlīga administratīva akta pieņemšanas bija jāpārbauda, vai administratīvais akts – 404. ceļa zīme “Braukt taisni vai pa labi” ir izvietota atbilstoši LVS prasībām, proti, vai tā ir tiesiska. Nav iespējams izdot tiesisku administratīvu aktu, ja tas ir balstīts uz citu likumam neatbilstošu administratīvo aktu. Arī šī apsvēruma dēļ tiesa uzskatīja, ka policijas pieņemtais pieteicējam nelabvēlīgais lēmums ir jāatceļ.

Tiesa atzina, ka ceļu zīmju izvietošana nav policijas kompetencē, turklāt valstī nepamatoti pastāv sistēma, kurā VSIA “Latvijas standarts” (šobrīd – SIA “Standartizācijas, akreditācijas un metroloģijas centrs” Standartizācijas birojs), it kā balstoties uz autortiesību aizsardzību, standartus, tostarp tos, kas attiecas uz ceļa zīmēm, to izvietošanu un uzstādīšanu izplata tikai par samaksu. Tiesa pieļāva, ka policijas iestādes nav informētas par šādu standartu pastāvēšanu. Tomēr tiesa uzskatīja, ka policijas iestādēm, pirms tiek saukta persona pie administratīvās atbildības, būtu jāpārbauda ceļa zīmju izvietojuma tiesiskums. Pretējā gadījumā personas sodīšanai nav pamata un tādējādi nevar sasniegt leģitīmu mērķi. Ja tiek uzstādīta jauna ceļa zīme, tās uzstādītājam būtu jā rūpējas par pirmszīmes izvietošanu, kas norādītu uz jaunas zīmes izvietošanu, savukārt policijai kā iestādei, kas uzrauga ceļa zīmju ievērošanu, būtu jāsniedz attiecīgi priekšlikumi zīmju izvietotājam.

Pārbaudot iespējamo pieteicēja vainu izdarītajā pārkāpumā – 404. ceļa zīmes “Braukt taisni vai pa labi” prasību neievērošanā, tiesa deva priekšroku pieteicēja sniegtajiem argumentiem un atcēla policijas lēmumu.

Līdzīgos apstākļos tiesa pieteikumu noraidīja.³ Pieteicējs bija pārpratis ceļa zīmes darbības zonu, bet Administratīvā rajona tiesa, balstoties uz judikatūru, secinājusi, ka ceļa zīmes uzstādīšana vispirms ir tieši ceļa pārvaldītāja lēmums, savukārt VAS “Latvijas Valsts ceļi” ir kompetentā iestāde, kura saskaņo un uzrauga ceļa zīmju izvietojumu, uzstādīšanu un noņemšanu. Ņemot vērā minēto, tiesa nolēma, ka pretenzijas par ceļa zīmes nepareizu uzstādīšanu ir izsakāmas, vērstoties iestādē, kuras kompetencē ir satiksmes organizācijas un tās tehnisko līdzekļu izvietojuma atbilstības uzraudzīšana Latvijā obligāti piemērojamo standartu un citu normatīvu prasībām, vai vērstoties tieši pret ceļa pārvaldītāju, ja persona uzskata, ka viņas tiesību aizskārums un zaudējumi radušies tiesību normām neatbilstoši uzstādītas ceļa zīmes dēļ.

Savukārt policijai, t. i., iestādei, kurai saskaņā ar Ceļu satiksmes noteikumu 7. punktā noteikto ir pienākums regulēt un uzraudzīt ceļu satiksmi, kamēr ceļa zīme – vispārējais administratīvais akts – nav atzīts par prettiesisku vai atcelts, konstatējot pārkāpumu, nav pamata uz to nereaģēt.

Autors, salīdzinot divas iepriekš analizētās lietas, uzskata, ka vismaz tajos gadījumos, kad transportlīdzekļa vadītājs nepiekrīt inkriminētajam administratīvajam pārkāpumam, apstrīd vai pārsūdz pieņemto lēmumu, policijai obligāti jāizvērtē lietas saiknē esošā vispārējā administratīvā akta – ceļa zīmes – tiesiskums, tostarp atbilstība LVS un uzstādīšanas likumība. Šī tēze izriet no valsts pārvaldes un administratīvā procesa vispārējo tiesību principiem, lietvedības uzdevumiem administratīvo pārkāpumu lietās, kā arī atbilstošajiem normatīvajiem aktiem.

Ceļu satiksmes likuma 4. panta ceturrtā daļa nosaka, ka Valsts policija saskaņā ar likumu “Par policiju” nodrošina kārtību uz ceļiem, regulē transportlīdzekļu un gājēju kustību, veic satiksmes uzraudzību, kontrolē ceļu stāvokli, kā arī satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu un transportlīdzekļu tehnisko stāvokli. Savukārt likuma “Par policiju” 10. panta pirmā daļa paredz, ka policijas uzdevumos ir ne tikai atklāt administratīvos pārkāpumus, noskaidrot vainīgos, sastādīt protokolus un izskatīt lietas par šiem pārkāpumiem, piemērojot sodus, bet arī pildīt vairākas citas nozīmīgas funkcijas: atklāt noziedzīgu nodarījumu un administratīvo pārkāpumu cēloņus un to veicinošos apstākļus, veikt pasākumus to novēršanai; piedalīties personu tiesiskajā audzināšanā; veikt satiksmes līdzekļu uzraudzību u. c. preventīvas darbības. Arī Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksa 237. pants, kurš iezīmē lietvedības uzdevumus administratīvo pārkāpumu lietās, prasa noskaidrot cēloņus un apstākļus, kas veicina

³ Administratīvās rajona tiesas 2011. gada 13. aprīļa spiedums lietā Nr. A420676710, lietvedības Nr. A42-02777-11/37, stājies spēkā 2011. gada 6. maijā // http://www.tiesas.lv/files/AL/2011/04_2011/13_04_2011/AL_1304_raj_A-02777-11_37.pdf (sk. 07.05.2011.).

administratīvo pārkāpumu izdarīšanu, savukārt 278. pantā detalizēti izklāstīts iestādes pienākuma izpildes mehānisms: institūcija (amatpersona), kas izskata lietu, konstatējot administratīvo pārkāpumu izdarīšanas cēloņus un veicinošos apstākļus, iesniedz attiecīgiem komersantiem, iestādēm, organizācijām un amatpersonām priekšlikumus par nepieciešamību veikt pasākumus šo cēloņu un apstākļu novēršanai, bet minētajām organizācijām un personām ir pienākums mēneša laikā no priekšlikuma saņemšanas dienas paziņot par veiktajiem pasākumiem institūcijai (amatpersonai), kas priekšlikumu iesniegusi.

Tādā pašā situācijā,⁴ kad automašīna novietota stāvēšanai autobusu stāvvietā, bet ceļa zīmes nebija veiksmīgi izvietotas, tiesa uzskatīja, ka atbilstoši Ceļu satiksmes noteikumu 307. punktam satiksmes organizētājam paredzēts lietot papildzīmes, tādējādi nosakot vai precizējot konkrētās zīmes darbību. Taču šajā vietā minētā papildzīme nav tikusi izmantota, tādējādi satiksmes dalībniekiem neradot skaidru priekšstatu par 532. zīmes “Stāvvietā” darbības zonu. Turklāt situācijās, kad ceļu satiksmes regulējums nav skaidrs, Ceļu satiksmes noteikumu 307.26. apakšpunkts paredz lietot 842. papildzīmi “Pārējā papildinformācija”, kurā norāda informāciju, ko nesatur pārējās papildzīmes. Arī šāda papildzīme konkrētajā gadījumā nav lietota kopā ar 532. zīmi “Stāvvietā”.

Tiesa atzina, ka ceļu satiksmes regulējums konkrētajā situācijā nedeva pamatu uzskatīt, ka automašīna bija novietota stāvēšanai 532. zīmes “Stāvvietā” ar 816. papildzīmi “Transportlīdzekļa veids” (autobuss) darbības zonā. Atbilstoši Administratīvā procesa likuma 5. pantam administratīvajā procesā, it īpaši pieņemot lēmumu pēc būtības, iestāde un tiesa saskaņā ar piemērojamām tiesību normām veicina privātpersonas tiesību un tiesisko interešu aizsardzību. Tas nozīmē, ka tiesas konstatētais neskaidrais ceļa zīmju izvietojums transportlīdzekļa stāvēšanas vietā ir atzīstams par apstākli, kad tiesai ir pamats izšķirties par labu indivīdam. Kaut arī tiesa atzina par loģisku atbildētāja pārstāvja tiesas sēdē norādīto, ka pasažieru autobusu stāvvietā radīta, lai apkalpotu pasažieru ostu ielas otrajā pusē, tomēr minētais neatbilstoši satiksmes organizētāju no pienākuma izvietot ceļa zīmes skaidri – tā, lai visiem satiksmes dalībniekiem vienādi būtu saprotama to būtība. Policijas lēmums tika atcelts.

Turpretī citā procesā⁵ par stāvēšanu tajā pašā stāvvietā tādos pašos apstākļos tiesa motivēja: ievērojot to, ka ceļa zīmes ir īpaša veida administratīvie akti, kas ietver vispārēju rīkojumu, no izvietoto zīmju kombinācijas nepārprotami ir saprotams, ka stāvvietā ir paredzēta tikai un vienīgi autobusiem. Tādējādi tiesa nolēma pieteikumu noraidīt.

Šie divi iepriekšminētie pretrunīgie piemēri uzskatāmi parāda dažādas interpretācijas iespējas, kas uz ceļa, kur transportlīdzekļu vadītājiem nav īpaši daudz laika lēmuma pieņemšanai, nav pieļaujams. Pēc vairāku administratīvo pārkāpumu lietu izskatīšanas par šajā vietā pieļautajiem stāvēšanas noteikumu pārkāpumiem pašvaldība uzlaboja satiksmes organizāciju, izvietojot papildus ceļa zīmes, kas tagad skaidri nosaka autobusu stāvvietas robežas.

Kādā lietā⁶ policija sodīja autovadītāju par kreisā pagrieziena izdarīšanu, kā rezultātā tika pārkāptas 401. ceļa zīmes “Braukt taisni” prasības. Savukārt sūdzības iesniedzējs norādīja, ka 401. ceļa zīme “Braukt taisni” krustojumā nav pamanāma, jo tā nav izvietota atbilstoši LVS 77-2:2002, kur 3.1.3. punktā ir noteikts, ka zīmes jāuzstāda tā, lai diennakts gaišajā laikā to redzamības attālums būtu vismaz pusotrkārtīga atļautā braukšanas ātruma vērtība, izteikta metros, kas minētajā gadījumā ir 75 metri, kā arī fakts, ka tā atrodas aiz ielas malā augošajiem kokiem. Policija pierādīja, ka 401. ceļa zīme “Braukt taisni” bija labi redzama un nebija koku aizsegā. Transportlīdzekļa apturēšanas brīdī 401. ceļa zīme “Braukt taisni” nebija apsnigusi un bija redzama.

⁴ Administratīvās rajona tiesas 2010. gada 16. septembra spiedums lietā Nr. A42936009, lietvedības Nr. A00714-10/34, stājies spēkā 2010. gada 7. oktobrī // http://www.tiesas.lv/files/AL/2010/09_2010/16_09_2010/AL_1609_raj_A-00714-10_34.pdf (sk. 02.05.2011.).

⁵ Administratīvās rajona tiesas 2011. gada 11. maija spiedums lietā Nr. A421004109, lietvedības Nr. 1-0149-11/13, stājies spēkā 2011. gada 1. jūnijā // http://www.tiesas.lv/files/AL/2011/05_2011/11_05_2011/AL_1105_raj_A-00149-11_13.pdf (sk. 31.05.2011.).

⁶ Administratīvās rajona tiesas 2009. gada 14. septembra spiedums lietā Nr. A42685509, lietvedības Nr. A-6855-09/44, nav stājies spēkā, jo bija iesniegta apelācijas sūdzība // http://www.tiesas.lv/files/AL/2009/09_2009/14_09_2009/AL_raj_140909_A-6855-09_44.pdf (sk. 02.05.2011.).

Tiesa, noraidot sūdzību, uzsvēra, ka atbilstoši LVS 77-2 3.1.3. punktam ceļa zīmes jāuzstāda tā, lai diennakts gaišajā laikā to redzamības attālumam būtu vismaz pusotrkārtīga atļautā braukšanas vērtība, izteikta metros. Tā kā pilsētā atļautais braukšanas ātrums ir 50 km/h, zīmes redzamības attālumam ir jābūt $50 \text{ km/h} \times 1,5 = 75 \text{ m}$. Tiesa uzskatīja: ja vien ceļa zīme ir uzstādīta atbilstoši standartam, prezumējams, ka autovadītājam ir nodrošināta iespēja to saskatīt. Tiesa papildus norādīja, ka ceļa zīme kā administratīvais akts ir apstrīdama atsevišķā procesā, proti, strīdus ceļa zīmes uzstādīšanas atbilstība minētajam standartam nav skatāma šīs lietas gaitā. Apelācijas instances tiesa pievienojusies⁷ šim pamatojumam, atzīstot to par pareizu un pilnībā pietiekamu.

No iepriekšminētās situācijas ir redzams, ka policija savlaicīgi noformēja materiālus un pareizi nostiprināja pierādījumus, pārbaudīja un pamatoti atspēkoja transportlīdzekļa vadītāja iebildumus, dodot tiesai iespēju vērtēt visus nozīmīgos argumentus lietā, kas arī tika izdarīts gan pirmajā, gan otrajā instancē. Policija administratīvajā procesā pierādīja, ka 401. ceļa zīme "Braukt taisni" pirmšķietami uzstādīta atbilstoši LVS. Taču tiesa īpaši uzsvēra, ka gadījumā, ja transportlīdzekļa vadītājs vēlas atsevišķi apstrīdēt pašu 401. ceļa zīmi "Braukt taisni", lai veiktu detalizētu un padziļinātu tiesas kontroli pār iestādes izdota administratīvā akta tiesiskumu vai lietderības apsvērumiem rīcības brīvības ietvaros, tas ir darāms atsevišķā procesā.

Kādā lietā⁸ bija sastādīts protokols-paziņojums par automašīnas novietošanu stāvēšanai 522. ceļa zīmes "Stāvēšanas aizlieguma zona" darbības zonā. Automašīnas īpašniece vērsusies administratīvajā tiesā ar vairākiem prasījumiem, tostarp policijas lēmuma atcelšanu un ceļa zīmes atzīšanu par spēkā neesošu. Ar tiesneses lēmumiem lietā atbildētājas (Rēzeknes pilsētas pašvaldības) pusē pieaicināta iestāde – Rēzeknes pilsētas domes Pašvaldības policijas pārvalde, kā arī atbildētājas (Latvijas Republikas) pusē pieaicināta iestāde – VAS "Latvijas Valsts ceļi" Latgales reģiona pārvaldes Rēzeknes nodaļa.

Administratīvā rajona tiesa pieteikumu daļā par policijas lēmuma atcelšanu netika skatījusi, jo nokavēts termiņš administratīvā akta apstrīdēšanai, bet daļā par 522. ceļa zīmes "Stāvēšanas aizlieguma zona" ar 842. papildzīmi "Pārējā papildinformācija" ar tekstu "Izņemot ar atļaujām Nr. 724" atzīšanu par spēkā neesošu noraidījusi, jo tā piekrit Senāta judikatūrai, ka ceļa zīmes ir īpaša veida administratīvie akti, kas ietver vispārēju rīkojumu, un pārliecinājās, ka zīmju uzstādīšana ir saskaņota ar VAS "Latvijas Valsts ceļi" Latgales reģiona pārvaldes Rēzeknes nodaļu un atbilst LVS 77.

Tiesības uzstādīt ceļa zīmes. Lēmumu pārsūdzēšana. Uzmanības vērtā ir lieta par tiesībām uzstādīt ceļa zīmes. Tajā tika aplūkots lēmums par ceļa zīmes uzstādīšanu, kā arī tiesas kompetence šāda lēmuma pārsūdzēšanā.

Pašvaldības dome, izskatot trešo personu iesniegumu, pieņēma lēmumu "Par ceļa zīmes Nr. 314 "Garuma ierobežojums" (8 m gabarītu ierobežojums) uzstādīšanu", ar kuru uzdeva savai Pakalpojumu nodaļai uzstādīt ceļa zīmi Nr. 314 "Garuma ierobežojums" (8 m gabarītu ierobežojums) pie servitūta ceļa, ievērojot valstī noteiktos ceļa zīmju uzstādīšanas noteikumus, jo ikreiz, kad pagalmā iebrauc smagās automašīnas, tiek nodarīti bojājumi trešo personu mantai (mājas jumta segums un sienu apšuvums, palīgēku jumta segums un jumta konstrukcijas). Šo lēmumu pieteicējas pārsūdzēja Administratīvajā tiesā.

Par labu pieteicējam piederošajam īpašumam bija noteikts reālservitūts trešo personu nekustamajam īpašumam. Pieteicēju nekustamajā īpašumā ir izvietots tirdzniecības objekts. Pieteicējas norāda, ka transporta līdzekļu gabarītus (garumu) ierobežojošas zīmes uzstādīšana liedz viņu īpašumam, par labu kuram nodibināts reālservitūts, piekļūt preču piegādes un atkritumu izvešanas transportam, tāpēc šāds ierobežojums ir nesamērīgs.

⁷ Administratīvās apgabaltiesas 2010. gada 20. augusta spiedums lietā Nr. A42685509, lietvedības Nr. 143/AA43-0932-10/15, stājies spēkā 2010. gada 20. augustā // http://www.tiesas.lv/files/AL/2010/08_2010/20_08_2010/AL_2008_apg_AA43-0932-10_15.pdf (sk. 02.05.2011.).

⁸ Administratīvās rajona tiesas 2011. gada 24. marta spiedums lietā Nr. A42602408, lietvedības Nr. A02909-11/40, nav stājies spēkā, jo iesniegta apelācijas sūdzība // http://www.tiesas.lv/files/AL/2011/03_2011/24_03_2011/AL_2403_raj_A-02909-11_40.pdf (sk. 07.05.2011.).

Administratīvā rajona tiesa noraidīja⁹ pieteikumu, un Administratīvā apgabaltiesa pievienojusies¹⁰ pirmās instances tiesas lietas apstākļu konstatējumam un sprieduma motivācijai, atzīstot, ka no secinātā nepārprotami redzams, ka atbildētājs pārsūdzēto lēmumu ir pieņēmis, lai aizsargātu privātpersonas tiesības un intereses, precīzāk, aizsargātu trešo personu īpašumu no bojāšanas.

Atbildētājs, pieņemot šo lēmumu, ir darbojies atbilstoši savai kompetencei, ir ievērojis Ceļu satiksmes likuma 38. panta otrajā daļā izvirzīto prasību par rīcības saskaņošanu ar VAS "Latvijas Valsts ceļi" un vadījies no eksperta – sertificēta satiksmes ceļu inženiera – atzinumā minētā.

Tiesa norādīja, ka atbilstoši Administratīvā procesa likuma 103. pantam, pārbaudot administratīvā akta tiesiskumu, jānoskaidro lietas apstākļi un jādod tiem juridisks vērtējums, tostarp jāpārbauda, vai administratīvais akts atbilst šī likuma noteikumiem un citiem normatīvajiem aktiem. No šīs tiesību normas izriet tiesas pienākums pārbaudīt to apstākļu esamību, ar kuriem pamatots rīkojums. Līdz ar to tiesai ir jāvērtē pierādījumi, ar kuriem nodibināti fakti, uz kuriem balstīts pieņemtais rīkojums. No iepriekš minētā izriet, ka tiesas funkcija ir kontrolēt valsts pārvaldes (atbildētāja) darbības tiesiskumu, nevis atbildētāja vietā izvērtēt, vai pašvaldības administratīvajā teritorijā esoša fizisku personu īpašuma aizsardzībai ir nepieciešams izvietot ceļa zīmes, nosakot šo ceļa zīmju saturu (gabarītu ierobežojumu), vai šādu ceļa zīmju izvietojums nav nepieciešams. Ja tiesa pašvaldības vietā izdarītu šāda veida vērtējumu, tā pārkāptu savas pilnvaras un faktiski funkcionāli iekļautos valsts pārvaldē, un kļūtu par augstāku valsts pārvaldes iestādi. Tādēļ strīdus gadījumā tiesai būtu jāpārbauda tikai tas, vai lēmums atbilst Administratīvā procesa likuma un citām tiesību normām.

Pašvaldībai ir dota rīcības brīvība – izdot vai neizdot administratīvo aktu par ceļa zīmju izvietojumu, un, to pieņemot, atbilstoši Administratīvā procesa likuma 65. panta otrajai daļai tai jāapsver administratīvā akta izdošanas lietderība. Lai tiesa varētu apmierināt prasījumu par pienākuma uzlikšanu pašvaldībai pieņemt lēmumu par ceļa zīmes izvietojumu un saturu (vai ceļa zīmes izvietojuma nepieciešamības neesamību), tiesai būtu jāapsver pašvaldības vietā šāda lēmuma izdošanas lietderība. Tikai gadījumā, ja tiesa, izvērtējot izdošanas izvēles administratīvā akta izdošanu un izdarot visus nepieciešamos apsvērumus, secinātu, ka konkrētā situācijā tiesisks var būt tikai lēmums par pārsūdzētā administratīvā akta atcelšanu, proti, lietderības apsvērumu reducēšana līdz nullei, tiesa būtu tiesīga pieņemt lēmumu pašvaldības vietā. Lai nonāktu pie secinājuma, ka iestādes rīcības brīvība ir reducējama līdz nullei, ir jāpastāv personas tiesību būtiskam traucējumam vai apdraudējumam.

Tiesa, ņemot vērā nodibināto reālservitūtu, vietas izvietojumu dabā, pieteicējam piederošā nekustamā īpašuma izmantošanas veidu un uzstādīto ceļa zīmi, nekonstatēja būtisku pieteicēju tiesību aizskārumu vai apdraudējumu. Pieteicējam joprojām ir visas iespējas izmantot nodibināto reālservitūtu un tādējādi turpināt iecerēto uzņēmējdarbību. Tiesa nekonstatēja, ka no kāda ārējā normatīvā aktā vai tiesību principa izrietētu pieteicēju tiesības savas komercdarbības nodrošināšanai izmantot tieši viņu izvēlēta garuma kravas transporta līdzekļus. Tiesai nav šaubu, ka ir liels skaits transporta līdzekļu kravas pārvadāšanai, kas spētu piegādāt kravas, ievērojot ceļa zīmes prasības. Pieteicēju vēlme (slēdzot attiecīgus līgumus ar preču piegādātājiem), lai šīs darbības veiktu ar noteikta garuma transportu, nav atzīstama par viņas tiesību, kas kaut kādā veidā būtu aizsargājama. Ceļa zīmes uzstādīšana arī nekādā veidā neapdraud pieteicējus. Gluži pretēji, šāda ceļa zīme aizsargā citu personu mantu, un šāda mantas aizsardzība ir tiesība, kuru valsts ar normatīvajiem aktiem ir apņēmusies aizsargāt, jo tieši privātpersonas neaizskaramība ir viens no demokrātiskas valsts iekārtas pamatelementiem. Ievērojot norādīto, tiesa atzina, ka atbildētāja rīcības brīvība nav reducējama līdz nullei, nav konstatējams būtisks pieteicēju tiesību aizskārumus vai apdraudējums. Tādējādi tiesa nevar iestādes vietā pieņemt lēmumu un izdarīt atbilstošus lietderības apsvērumus.

⁹ Administratīvās rajona tiesas 2008. gada 4. aprīļa spriedums lietā Nr. A42510706, lietvedības Nr. A969-08/13, nav stājies spēkā, jo bija iesniegta apelācijas sūdzība // http://www.tiesas.lv/files/AL/2008/04_2008/04_04_2008/AL_0404_raj_A-0969-08_13.pdf (sk. 02.05.2011.).

¹⁰ Administratīvās apgabaltiesas 2009. gada 9. septembra spriedums lietā Nr. A42510706, lietvedības Nr. AA43-0601-09/19, stājies spēkā 2009. gada 10. oktobrī // http://www.tiesas.lv/files/AL/2009/09_2009/09_09_2009/AL_apg_090909_AA43-0601-09_19.pdf (sk. 02.05.2011.).

Tiesa norādīja, ka jau šajā lietā pieņemtajā lēmumā par pagaidu noregulējumu ir atzīts, ka lēmums par ceļa zīmes izvietošanu ir plašas ietekmes administratīvais akts ar nenoteiktu (plašu) adresātu loku. Šī ceļa zīme ir saistoša jebkuram transporta līdzekļa vadītājam, kas vēlas vai kuram ir nepieciešamība iebraukt šajā teritorijā. Tādējādi nav pamata uzskatīt, ka atbildētājam vispār bija iespējams noskaidrot visas personas, kuras šis akts varētu ietekmēt, un pieaicināt viņas šajā procesā. Nav apstrīdams, ka piekļuvi pieteicēju īpašumam ar kravām realizē, izmantojot servitūtu, tāpēc zīmes darbība viņas ietekmē. Tomēr šī ietekme ir atzīstama tikai par tādu, kas pieteicējam kā zīmes darbības jomā esoša servitūta izmantotājam dod iespēju pārliecināties par šīs zīmes izvietošanas tiesiskumu, nevis būt procesa dalībniecēm. Tādējādi tiesas skatījumā pieteicēju norādītais, ka viņas netika pieaicinātas lēmuma pieņemšanas procesā, nav atzīstams par atbildētāja pieļautu procesuālu pārkāpumu. Tiesa arī nekonstatēja cita veida procesuālos pārkāpumus vai neatbilstību materiālo tiesību normām – atbildētājs ir ievērojis administratīvās lietvedības noteikumus (iesniegumu izskatīšana, informācijas iegūšana, lēmuma saturs), lēmums ir pieņemts atbilstoši kompetencei un lietas apstākļiem (pašvaldība par satiksmes organizāciju savā administratīvajā teritorijā). Jautājuma noregulēšanā izmantoti likumā paredzētie līdzekļi un tie piemēroti atbilstoši likumdevēja paredzētajam to pielietošanas veidam un jēgai (ceļa zīme).

Administratīvā apgabaltiesa spriedumā papildus norādīja, ka jāņem vērā Civillikuma 1135. un 1139. panta nosacījumi, proti, katram, kam pieder servitūta tiesība, tā jāizlieto pēc iespējas saudzīgāk, proti, apgrūtinot īpašnieku tiesību tikai tādā apmērā, cik noteikti nepieciešams servitūta izlietošanai. Tiesa nodibina servitūtu vispār, bet nelemj par tā apjomu, proti, nelemj par satiksmes organizāciju un drošību, ja servitūts tiek izmantots transportlīdzekļu kustībai. No servitūta tiesības neizriet pieteicēju tiesības savas komercdarbības nodrošināšanai izmantot tieši viņu izvēlēta garuma kravas pārvadājošus transporta līdzekļus. Tā kā konkrētajā gadījumā servitūts tiek izmantots kā ceļš, tad par satiksmes organizāciju konkrētajā vietā ir tiesīga lemt pašvaldība. Tādējādi nav pamatots pieteicēju viedoklis, ka atbildētājs nebija tiesīgs noteikt ierobežojumus servitūta izmantošanai.

Jāpiebilst, ka minētajā lietā Administratīvā rajona tiesa kļūdaini atzina un Administratīvā apgabaltiesa pievienojusies šim viedoklim, ka tieši lēmums par ceļa zīmes uzstādīšanu ir izdošanas izveles plašas ietekmes administratīvais akts ar nenoteiktu (plašu) adresātu loku. Rīkojums uzstādīt kādu ceļa zīmi nav administratīvais akts, jo trūkst pazīmes “regulējums” [Paine, 2002], tādējādi lēmums par satiksmes organizācijas tehniskā līdzekļa uzstādīšanu (uzlikšanu) ir nevis administratīvais akts, bet gan viens no lēmumiem, kas tiek pieņemts sagatavošanas laikā pirms konkrētā administratīvā akta – satiksmes organizācijas tehniskā līdzekļa izdošanas, t. i., uzstādīšanas vai uzlikšanas, un kas pats par sevi nerada nekādas saistošas galīga rakstura tiesiskas sekas, proti, nedod ceļu satiksmes dalībniekiem nekādas tiesības un neuzliek nekādus pienākumus. Tādējādi šāds lēmums atzīstams par starplēmumu satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu izdošanas administratīvajā procesā un parasti administratīvajā lietā nevar būt par atsevišķu iesnieguma vai pieteikuma priekšmetu apstrīdēšanas vai pārsūdzēšanas stadijā.¹¹

Jautājuma par ceļa zīmju regulējumu un tiesisko paļāvību izskatīšana. Pārsūdzot policijas lēmumu, kādā lietā tika konstatēts, ka pieteicējs ir pārkāpis Ceļu satiksmes noteikumu 129.1. apakšpunktā noteiktās prasības, kuras paredz, ka apdzīvotās vietās atļauts apstāties un stāvēt arī ceļa kreisajā pusē iespējami vairāk pa kreisi uz nomales, bet, ja tās nav, – brauktuves malā vai tās paplašinājumos uz ceļiem ar vienu braukšanas joslu katrā virzienā, ja brauktuves vidū nav tramvaja sliežu ceļa klātnes.

Tiesa atzina,¹² ka gadījumā, ja ielas kreisajā pusē ir izvietota transportlīdzekļu stāvvietā, par kuras esamību transportlīdzekļa vadītājs ir informēts ar speciāli šajā vietā izvietotu ceļa zīmi, tad transportlīdzekļa vadītāju nevar saukt pie administratīvās atbildības par transportlīdzekļa novietošanu šajā stāvvietā saskaņā ar Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksu, jo faktiski šādos gadījumos autovadītājs tiek sodīts par to, ka novietojis transportlīdzekli stāvvietā, kas apzīmēta ar attiecīgo ceļa zīmi

¹¹ Salīdzinājumam sk. Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2006. gada 22. jūnija spriedumu lietā Nr. SKA-255 // <http://www.at.gov.lv/files/archive/department3/2006/ad220606.doc> (sk. 02.05.2011.).

¹² Administratīvās rajona tiesas 2008. gada 9. oktobra spiedums lietā Nr. A42589206, lietvedības Nr. A 1680-08/5, stājies spēkā 2008. gada 30. oktobrī // http://www.tiesas.lv/files/AL/2008/10_2008/09_10_2008/AL_0910_raj_A-1680-08_5.pdf (sk. 02.05.2011.).

[konkrētajā gadījumā 532. ceļa zīmi “Stāvvietā” un 825. papildzīmi “Transportlīdzekļa novietojuma veids stāvvietā”]. Kā atzīts administratīvo tiesu judikatūrā, ceļa zīme uzskatāma par administratīvo aktu, kas satur obligātu ceļa satiksmes regulējumu. Tāpēc autovadītājam, kas piedalās ceļu satiksmē, ceļa zīmes ir obligāti jāievēro, savukārt, ja autovadītājs vadās no ceļa zīmē noteiktā regulējuma, tad viņam rodas tiesiskā palāvība, ka viņš netiks saukts pie administratīvās atbildības par to, ka viņš ievēro ceļa zīmē noteikto. Tiesa atcēla policijas lēmumu.

Ļoti līdzīgā lietā Administratīvā apgabaltiesa atzina¹³ pieteikumu par pamatotu un apmierināmu un atcēla policijas lēmumu, norādot, ka attiecībā uz vienu un to pašu gadījumu nevar būt divi pretēji regulējumi – atļauts stāvēt, bet vienlaikus aizliegts stāvēt. Apgabaltiesa secināja, ka konkrētajā gadījumā nav piemērojams Ceļu satiksmes noteikumu 129.1. apakšpunkts, kas regulē transportlīdzekļu stāvēšanu gadījumos, kad to nenoteic citas ceļa zīmes. Šis apakšpunkts varētu tikt piemērots tikai gadījumos, ja ceļu satiksmi neregulētu citas ceļa zīmes. Apgabaltiesa atzina, ka gadījumā, ja speciāli ir novietota ceļu satiksmes zīme, kas atļauj novietot transportlīdzekli, tad šī zīme darbojas kā administratīvs akts un tā nav jāinterpretē sistēmiski kopā ar Ceļu satiksmes noteikumu 129.1. apakšpunktu.

Tiesu prakse gadījumos, kad ir pārkāpta ceļa zīmju izvietošanas procesuālā kārtība vai persona uzskata tās par prettiesiskām. Trijās lietās policija konstatēja, ka transportlīdzeklis ir novietots stāvēšanai, pārkāpjot Ceļu satiksmes noteikumu 136.3. apakšpunktu (522. ceļa zīmes “Stāvēšanas aizlieguma zona” prasības), ceturtajā – transportlīdzeklis bija novietots stāvēšanai 326. ceļa zīmes “Apstāties aizliegts” darbības zonā un piektajā – autovadītājs bija pārkāpis 302. ceļa zīmi “Braukt aizliegts” ar 810. papildzīmi “Darbības virzieni”. Pirmajā¹⁴ gadījumā pieteicēja pārsūdzēja policijas lēmumu, norādot uz pašvaldības saistošajiem noteikumiem, kuri it kā noteica vietu, kur pieteicēja novietoja automašīnu, par pašvaldības maksas stāvvietu. Otrajā¹⁵ gadījumā pieteicējs pamatojās uz rupji pārkāptiem Latvijas būvniecības normatīviem, kas paredz minimālo stāvvietu skaitu pie jaunbūvējamām daudzdzīvokļu mājām gan iedzīvotāju, gan viņu apmeklētāju transporta līdzekļu novietošanai stāvēšanai. Trešajā¹⁶ gadījumā pieteicēja norādīja, ka stāvēšanu ierobežojošās zīmes pie pagalma ir novietotas nelikumīgi, jo apsaimniekotājs nekādu ceļa zīmju izvietošanas projektu mājas saimniekiem uzrādīt nespēj. Ceturtajā¹⁷ gadījumā pieteicējs iebilda, ka transportlīdzeklis nebija novietots 326. ceļa zīmes “Apstāties aizliegts” darbības zonā, bet gan šī ceļa blakus teritorijā, savukārt piektajā¹⁸ pieteicējs norādīja, ka zīmes atradās neredzamā vietā, pirms tām nebija brīdinājuma zīmes vai citas norādījuma zīmes un satiksme organizēta neapmierinoši.

¹³ Administratīvās apgabaltiesas 2009. gada 23. aprīļa spiedums lietā Nr. A42506306, lietvedības Nr. 143/AA43-0518-09/19, stājies spēkā 2009. gada 23. aprīlī // http://www.tiesas.lv/files/AL/2009/04_2009/23_04_2009/AL_2304_apg_AA43-0518-09_19.pdf (sk. 02.05.2011.).

¹⁴ Administratīvās rajona tiesas 2009. gada 19. janvāra spiedums lietā Nr. A42412807, lietvedības Nr. A1922-09/15, stājies spēkā 2009. gada 10. februārī. http://www.tiesas.lv/files/AL/2009/01_2009/19_01_2009/AL_1901_raj_A-0346-09.pdf (sk. 02.05.2011.).

¹⁵ Administratīvās rajona tiesas 2009. gada 28. septembra spiedums lietā Nr. A42471908, lietvedības Nr. A2290-09/09, stājies spēkā 2009. gada 19. oktobrī. http://www.tiesas.lv/files/AL/2009/09_2009/28_09_2009/AL_2809_raj_A-2290-09_9.pdf (sk. 02.05.2011.).

¹⁶ Administratīvās rajona tiesas 2009. gada 5. oktobra spiedums lietā Nr. A42471708, lietvedības Nr. A2289-09/09, stājies spēkā 2009. gada 26. oktobrī // http://www.tiesas.lv/files/AL/2009/10_2009/05_10_2009/AL_0510_raj_A-2289-09_9.pdf (sk. 02.05.2011.).

¹⁷ Administratīvās rajona tiesas 2010. gada 28. aprīļa spiedums lietā Nr. A42445908, lietvedības Nr. A42-01105-10/15, nav stājies spēkā, jo bija iesniegta apelācijas sūdzība, kuru Administratīvā apgabaltiesa atzina par nepamatotu, pievienojoties pirmās instances tiesas sprieduma motivācijai // http://www.tiesas.lv/files/AL/2010/04_2010/28_04_2010/AL_2804_raj_A-01105-10_15.pdf (sk. 02.05.2011.); Administratīvās apgabaltiesas 2011. gada 13. jūnija spiedums lietā Nr. A42445908, lietvedības Nr. 143/AA43-0587-11/7, stājies spēkā 2011. gada 13. jūnijā // http://www.tiesas.lv/files/AL/2011/06_2011/13_06_2011/AL_1306_apg_AA43-0587-11_7.pdf (sk. 15.06.2011.).

¹⁸ Administratīvās rajona tiesas 2010. gada 26. februāra spiedums lietā Nr. A42652707, lietvedības Nr. A42-01020-10/15, stājies spēkā 2010. gada 19. martā // http://www.tiesas.lv/files/AL/2010/02_2010/26_02_2010/AL_2602_raj_A-01020-10_15.pdf (sk. 02.05.2011.).

Tiesa noraidīja visus piecus pieteikumus, nepiekrītot pieteicēju argumentiem, pirmajos divos, ceturtajā un piektajā gadījumā uzsverot, ka administratīvo tiesu judikatūrā atzīts, ka ceļa zīme ir uzskatāma par administratīvo aktu, kas satur obligātu ceļa satiksmes regulējumu, tādējādi autovadītājam, kas piedalās ceļu satiksmē, ceļa zīmes ir jāievēro obligāti saskaņā ar Ceļu satiksmes noteikumu un Ceļu satiksmes likuma prasībām. Ceļa zīmes satur vispārēju regulējumu, jo no jebkura satiksmes dalībnieka, kurš tai tuvojas, tā prasa noteiktu uzvedību. Līdz ar to ceļa zīmes uzskatāmas par tādu īpaša veida administratīvo aktu, kas radīts, lai nodrošinātu satiksmes drošību, un ceļa zīme kā administratīvais akts ir uzskatāma par paziņotu katram konkrētam satiksmes dalībniekam ar brīdi, kad satiksmes dalībnieks ir tai pietuvojies pietiekami tuvu, lai varētu to ieraudzīt. Šajā brīdī ceļa zīme kā attiecībā uz konkrēto tai pietuvojušos personu izdots administratīvais akts stājas spēkā un rada šai personai tiesisku pienākumu (pirmajos divos gadījumos aizliedz novietot automašīnu stāvēšanai teritorijā, kurā iebraukšana apzīmēta ar 522. ceļa zīmi “Stāvēšanas aizlieguma zona”, ceturtajā gadījumā 326. ceļa zīme “Apstāties aizliegts” aizliedz apstāties un novietot transportlīdzekli stāvēšanai, bet piektajā gadījumā 302. ceļa zīme “Braukt aizliegts” aizliedz braukt jebkādiem transportlīdzekļiem).

Trešajā gadījumā tiesa norādīja, ka ceļa zīme ir vispārīgais administratīvais akts [Briede, 2009] (sk. Augstākās tiesas Senāta 2008. gada 7. marta lēmuma lietā Nr. SKA-213 7. punktu¹⁹). Atbilstoši Administratīvā procesa likuma 70. panta pirmajai daļai administratīvais akts stājas spēkā ar brīdi, kad tas ir paziņots adresātam. Ceļa zīme ir paziņota, kad attiecīgā persona to pirmo reizi ir ieraudzījusi [Briede, 2009]. Šajā brīdī ceļa zīme kā attiecībā uz konkrēto personu izdots administratīvais akts stājas spēkā un rada šai personai tiesisku pienākumu (konkrētajā gadījumā aizliedz novietot automašīnu stāvēšanai teritorijā, kurā iebraukšana apzīmēta ar 522. ceļa zīmi “Stāvēšanas aizlieguma zona”). Rīgas domes Satiksmes departaments savā atbildē ir norādījis, ka ceļu pārvaldītājs – Rīgas pašvaldības SIA “R.C.A.” – bija tiesīgs veikt ierobežojošo zīmju uzstādīšanu pēc saskaņota projekta.

Pirmajā gadījumā tiesa norādīja, ka procesuālas dabas pārkāpumi satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu uzstādīšanā nevar būt par pamatu, lai atceltu lēmumu, ar kuru tiek konstatēts satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu prasību pārkāpums. Otrajā gadījumā tiesa norādīja, ka pieteicēja arguments, ka teritorijā uzstādītā 522. ceļa zīme “Stāvēšanas aizlieguma zona” rupji pārkāpj Latvijas būvniecības normatīvus, radot grūtības personīgā transportlīdzekļa novietošanai stāvēšanai, nevar būt par pamatu, lai atceltu lēmumu, ar kuru tiek konstatēts satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu prasību pārkāpums. Savukārt trešajā gadījumā tiesa norādīja, ka situācijā, kad persona uzskata, ka administratīvais akts, tostarp ceļa zīme, ir prettiesisks, t. i., neatbilst materiālo vai procesuālo tiesību normām, tai ir tiesības šādu administratīvo aktu apstrīdēt un pārsūdzēt, līdz ar to pieteicējas arguments, ka 522. ceļa zīmes “Stāvēšanas aizlieguma zona” bija uzstādītas nelikumīgi, nevar būt par pamatu, lai atceltu lēmumu, ar kuru tiek konstatēts satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu prasību pārkāpums. Ceturtajā gadījumā tiesa no lietas materiāliem secināja, ka ar 326. ceļa zīmi “Apstāties aizliegts” apzīmētā asfaltētā teritorija, kas savieno ēku kompleksu un stāvvietu ar K. Valdemāra ielu, ir satiksmei izbūvēta teritorija, kuras pamatfunkcija ir gājēju un transporta līdzekļu piekļuves nodrošināšana K. Valdemāra ielai, kā arī ēkas funkcionālās darbības nodrošināšana. Tādējādi asfaltētā teritorija pie ēkas ir uzskatāma par vienotu blakusteritoriju Ceļu satiksmes noteikumu izpratnē (ēkas pagalms). Tāpēc, novietojot automašīnu stāvēšanai asfaltētajā teritorijā pie ēkas, pieteicējam bija saistošas šajā teritorijā uzstādīto ceļa zīmju prasības. Lietai pievienotajās fotogrāfijās redzams, turklāt lietā nav strīda, ka pieteicēja transportlīdzeklis tika novietots stāvēšanai tajā ceļa pusē, kurā ir uzstādīta 326. ceļa zīme “Apstāties aizliegts”, tātad transportlīdzeklis atradās šīs ceļa zīmes darbības zonā.

Piektajā gadījumā tiesa atzīmēja, ka no pieteicēja paskaidrojumiem nepārprotami izriet – pieteicējs uzstādīto 302. ceļa zīmi “Braukt aizliegts” ar 810. papildzīmi “Darbības virzieni” nav ievērojis, taču tas vienlaikus nenozīmē, ka minētās ceļa zīmes objektīvi nebūtu redzamas. Administratīvā rajona tiesa, izanalizējot lietas materiālus, tostarp VAS “Latvijas Valsts ceļi” sniegto informāciju, noraidīja

¹⁹ Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2008. gada 7. marta lēmuma lietā Nr. SKA-213/2008 7. punkts, npublicēts.

pieteikumu, jo pieteicēja apgalvojumu par krustojumā uzstādītās 302. ceļa zīmes “Braukt aizliegts” ar 810. papildzīmi “Darbības virzieni” neatbilstošu izvietojumu neapstiprina citi tiesā pārbaudīti un novērtēti pierādījumi.

No iepriekšminētā var secināt, ka visos piecos spriedumos tiesa konsekventi uzsvēra, ka ceļa zīmju un ceļa apzīmējumu prasības ir jāievēro pat tad, ja ir pārkāpta to uzstādīšanas procesuālā kārtība vai persona uzskata tās par prettiesiskām, ja vien ceļa zīme vai ceļa apzīmējums nav acīmredzami patvaļīgi uzstādīts (ir acīmredzams, piemēram, pēc formas, satura, izgatavošanas kvalitātes, izmantotā materiāla vai ārējā izskata, ka satiksmes organizācijas tehniskais līdzeklis ir neatbilstošs Latvijā obligāto standartu prasībām un tā uzstādītājs nav ceļa pārvaldītājs), jo satiksmes organizācijas tehniskajiem līdzekļiem ir noteicošā nozīme, lai nodrošinātu ceļu satiksmes drošību un kārtību. Taču, lemjot par transportlīdzekļu vadītāju administratīvo sodīšanu šādās strīdīgās vietās, policijas amatpersonām būtu jārikojas īpaši piesardzīgi un, kā jau minēts iepriekš, sākumā jāpārbauda ceļa zīmju tiesiskums.

Citā lietā²⁰ pieteicējs vērsās Administratīvajā rajona tiesā ar prasījumu atzīt par prettiesisku VAS “Latvijas Valsts ceļi” faktisko rīcību, atļaujot uzstādīt ceļa zīmi Nr. 522 “Stāvēšanas aizlieguma zona” ar papildu zīmi Nr. 842 “Pārējā papildinformācija” daudzdzīvokļu mājas pagalmā, kas dod tiesības transportlīdzekļiem tur stāvēt tikai ar SIA “Efona” atļaujām, un atcelt pašvaldības policijas lēmumu par administratīvā soda uzlikšanu par pieteicēja automašīnas novietošanu pagalmā bez šādas atļaujas.

Pēc pieteikuma papildinājumu saņemšanas tiesnese nolēma aizstāt administratīvajā lietā atbildētājas – Latvijas Republikas pusē pieaicināto – iestādi VAS “Latvijas Valsts ceļi” ar atbildētājas – Latvijas Republikas pusē pieaicināto – iestādi Satiksmes ministriju. Pēc pieteicēja rīcībā esošās informācijas konkrētajā situācijā dzīvokļu īpašnieku kopsapulce nav notikusi un lēmums par kopīpašuma daļas (šajā gadījumā – pagalmā ar piebraucamo ceļu) izmantošanas maiņu nav pieņemts, kas nozīmē, ka ceļa zīmes uzstādītas patvaļīgi un nelikumīgi.

Satiksmes ministrija atbildēja pieteicējam, ka satiksmes organizēšanas tehnisko līdzekļu uzstādīšanas shēmu pagalmā saskaņošanai iesniegusi SIA “Saava-LV” (kas nodarbojas ar ceļa zīmju izgatavošanu) pēc SIA “Efona” (kas atrodas šajā daudzdzīvokļu mājā) pasūtījuma. Pieteicējs informēja tiesu, ka daudzdzīvokļu mājas apsaimniekotājs ir SIA “LAF nami”, līdz ar to citas komercsabiedrības nekādā veidā nevar tikt uzskatītas par ceļa pārvaldītājiem un īstenot tā uzdevumus.

Satiksmes ministrijas paskaidrojumā norādīts, ka tā pieteikumu neatzīst par pamatotu un lūdz to noraidīt pilnībā, jo VSA “Latvijas Valsts ceļi” pieņēma iesniegumu par satiksmes organizēšanas tehnisko līdzekļu uzstādīšanas shēmas saskaņojumu no SIA “Efona”, uzskatot šo komercsabiedrību par attiecīgā ceļa pārvaldītāju. Shēmas saskaņojums nav uzskatāms par atļauju ceļa zīmes izvietošanai vai lēmumu par nekustamā īpašuma lietošanas tiesību noteikšanu, bet gan saskaņojums tam, ka šāds ceļa zīmju izvietojuma tehniskais risinājums nav pretrunā ar Ceļu satiksmes noteikumu un LVS 77 “Ceļa zīmes” prasībām. Ņemot vērā, ka par ceļa zīmju uzstādīšanu lēma SIA “Efona”, uz tiesas sēdi kā atbildētāju ir jāpieaicina SIA “Efona”. Tā kā Satiksmes ministrija nav šī ceļa pārvaldītāja, līdz ar to arī nav ceļa zīmes uzstādītāja, Satiksmes ministrija nevar vērtēt lēmuma par ceļa zīmes uzstādīšanu tiesiskumu. Lai lemtu par ceļa zīmju noņemšanu, ir jānoskaidro, kurš ir attiecīgā ceļa pārvaldītājs.

Tiesa uzsvēra, ka transportlīdzekļu vadītāju pienākums ir ievērot ceļa zīmju noteiktās prasības. Transportlīdzekļa vadītājam ceļa zīmes ir jāievēro un ceļa zīmēs noteiktās prasības ir obligāti jāizpilda pat tad, ja transportlīdzekļa vadītājam rodas šaubas par šo ceļa zīmju atbilstību Ceļu satiksmes noteikumu vai LVS prasībām. Transportlīdzekļa vadītājam ir saistošas un izpildāmas ceļa zīmēs noteiktās prasības pat tad, ja par šīs ceļa zīmes uzstādīšanas pamatotību transportlīdzekļa vadītājam ir radušās šaubas. Tiesa norādīja, ka ceļa zīme, kad tā iedarbojas uz konkrētu satiksmes dalībnieku, ir administratīvais akts. Šāda administratīvā akta izdevējs ir ceļa zīmes uzstādītājs. Savukārt VSA “Latvijas Valsts ceļi” saskaņojums atzīstams par starplēmumu administratīvā akta izdošanā, jo VSA “Latvijas Valsts ceļi” saskaņojumam

²⁰ Administratīvās rajona tiesas 2009. gada 17. decembra spiedums lietā Nr. A42661309, lietvedības Nr. A6613-09/44, stājies spēkā 2010. gada 7. janvārī // http://www.tiesas.lv/files/AL/2009/12_2009/17_12_2009/AL_1712_raj_A-6613-09_44.pdf (sk. 02.05.2011.).

nav galīgas iedarbības, uzstādāmās ceļa zīmes atbilstības Latvijā obligāti piemērojamo standartu un citu normatīvu prasībām novērtējums nerada tiesiskas sekas privātpersonai, turklāt šādam atzinumam nav galīga noregulējuma rakstura.

Saskaņā ar Administratīvā procesa likuma 1. panta trešajā daļā ietvertu administratīvā akta definējumu administratīvais akts nav starplēmums (tostarp procesuāls lēmums) administratīvā procesa ietvaros, izņemot gadījumu, kad tas pats par sevi skar būtiskas personas tiesības vai tiesiskas intereses vai būtiski apgrūrina to īstenošanu.

Administratīvā procesa likuma 89. panta pirmajā daļā noteikts, ka faktiskā rīcība ir iestādes rīcība publisko tiesību jomā, kas neizpaužas tiesību akta veidā un kas ir vērsta uz faktisko seku radīšanu, ja privātpersonai uz šo rīcību ir tiesības vai šīs rīcības rezultātā ir radies vai var rasties personas subjektīvo tiesību vai tiesisko interešu aizskārums. Par faktisko rīcību atzīstamas arī iestādes darbības, kas neatkarīgi no iestādes nodoma rada tādas faktiskās sekas, kuru rezultātā privātpersonai ir radies vai var rasties būtisks aizskārums. Iestādes procesuālās darbības (darbības, kurām trūkst galējā noregulējuma rakstura) nav faktiskā rīcība.

No minētajām tiesību normām izriet, ka gan administratīvā akta, gan faktiskās rīcības obligāta pazīme ir to galīgā noregulējuma raksturs, proti, starplēmumi vai procesuālas darbības administratīvajā procesā, ar kurām netiek noteikts vai panākts galīgais noregulējums, kas rada tiesiskas vai faktiskas sekas privātpersonai, nav atzīstamas par administratīvo aktu vai faktisko rīcību.

Tātad var secināt, ka VSA "Latvijas Valsts ceļi" izdotais strīdus ceļa zīmes saskaņojums pieteicējam nerada ne tiesiskas, ne faktiskas sekas (tiesiskas sekas rada tikai pati ceļa zīme).

Ņemot vērā iepriekšminēto, tiesa izskatāmo administratīvo lietu daļā par VSA "Latvijas Valsts ceļi" faktisko rīcību, atļaujot uzstādīt ceļa zīmes saskaņā ar Administratīvā procesa likuma 282. panta 1. punktu, izbeidza.

Ceļa zīme, kā norādīts iepriekš, tiesību teorijā tiek uzskatīta par administratīvo aktu, taču izskatāmajā gadījumā tiesai bija nepieciešamas izvērtēt, vai konkrētajai ceļa zīmei piemīt visas administratīvā akta pazīmes.

No Administratīvā procesa likuma 1. panta trešās daļas izriet viena no administratīvā akta obligātajām pazīmēm, proti, to izdod iestāde. Savukārt iestāde saskaņā ar Administratīvā procesa likuma 1. panta pirmo daļu ir tiesību subjekts, tā struktūrvienība vai amatpersona, kurai ar normatīvo aktu vai publisko tiesību līgumu piešķirtas noteiktas valsts varas pilnvaras valsts pārvaldes jomā.

Izskatāmajā gadījumā strīdus ceļa zīme uzstādīta uz daudzdzīvokļu (96 dzīvokļu) dzīvojamās mājas piekritīgās zemes, kura atrodas minētās dzīvojamās mājas (nedzīvojamo telpu) īpašnieku kopīpašumā, proti, zemes gabals, kura teritorijā uzstādīta strīdus ceļa zīme, ir privātipašums. Par minēto apstākli lietā nav strīda. Ceļa zīmes uzstādīšanu organizējusi SIA "Efona", pamatojoties uz 64 minētās dzīvojamās mājas dzīvokļu īpašnieku parakstītu vēstuli, kas adresēta VAS "Latvijas Valsts ceļi". No minētā secināms, ka strīdus ceļa zīmes uzstādītājs Administratīvā procesa likuma 1. panta astotās daļas izpratnē ir privātpersona (privātpersona ir fiziskā persona, privāto tiesību juridiskā persona vai šādu personu apvienība).

Kā norādīts iepriekš, ceļa zīme, kad tā iedarbojas uz konkrētu satiksmes dalībnieku, ir uzskatāma par administratīvo aktu tikai tad, ja tā satur visas administratīvā akta pazīmes. Tiesa atzina, ka izskatāmajā gadījumā strīdus ceļa zīmi ir uzstādījusi privātpersona, nevis iestāde, tātad tiesa kļūdījies. Tiesa nepamatoti secināja, ka strīdus ceļa zīme nav atzīstama par administratīvo aktu, jo tai it kā iztrūkst administratīvā akta pazīmes – to izdevusi (uzstādījusi) iestāde. Līdz ar to saskaņā ar Administratīvā procesa likuma 184. pantu arī strīdus ceļa zīmes uzstādīšanas tiesiskums minētajā lietā nebija izskatīts administratīvā procesa kārtībā.

Jāpiebilst, ka SIA "Efona" bija tikai ceļa zīmes uzstādīšanas ierosinātāja, kura rikojās ceļa pārvaldītāja – SIA "LAF nami" – vārdā, nevis pats ceļa pārvaldītājs, par kuru to uzskatīja VAS "Latvijas Valsts ceļi".

Šādos gadījumos pārvaldes iestāde un arī administratīvo aktu izdevējs ir VAS "Latvijas Valsts ceļi", bet pārvaldes iestādes piekrišana (arī vēlāka) padara šīs ceļa zīmes par administratīvajiem aktiem, un tādā gadījumā privātpersona (ceļa pārvaldītājs) uzskatāma par "publiskās pārvaldes palīgu"

[Vildbergs, Krasts, 2002]. Neatkarīgi no tā, ko pieteicējs būtu norādījis kā atbildētāju, tieši tiesai bija pienākums to precizēt. Tiesas paviršība apsvērumos vienlaikus ļāva pieļaut kļūdu, nosakot pieaicināto iestādi, līdz ar to šajā lietā pieteikums netika izskatīts saskaņā ar Administratīvā procesa likumu. Diemžēl arī pieteicējs šo tiesas kļūmi nav labojis, jo nav iesniedzis apelācijas sūdzību.

Neuzmanība un paradums neattaisno transportlīdzekļu vadītāju pārkāpumus. Tipiskā administratīvā pārkāpuma lietā²¹ par stāvēšanu 327. ceļa zīmes “Stāvēt aizliegts” darbības zonā pieteicējs vērsa uzmanību faktam, ka šī ceļa zīme, kuras darbības zonā viņš ir novietojis savu transportlīdzekli, tika uzstādīta neilgi pirms protokola sastādīšanas. Savukārt pieteicējs jau vairāk nekā piecus gadus pēc kārtas gandrīz katru darba dienu novieto šajā vietā savu transportlīdzekli, jo viņam blakus esošajā ēkā ilgu laiku bija darbavieta. Tādējādi pieteicējam bija izveidojies pieradums novietot savu transportlīdzekli norādītajā vietā, un pēc šīs ceļa zīmes uzstādīšanas transportlīdzeklis tika novietots pirmo reizi.

Tiesa uzskata, ka piedalīšanās ceļu satiksmē prasa nepārtrauktu uzmanību, lai atbilstoši Ceļu satiksmes noteikumu 4. punkta prasībām ceļu satiksmes dalībnieks būtu gatavs izpildīt minēto noteikumu un citu normatīvo aktu prasības, izpildīt policijas darbinieku un to personu norādījumus, kuras pilnvarotas regulēt satiksmi, kā arī ievērot luksoforu signālu, ceļa zīmju un ceļa apzīmējumu prasības. Tāpat kā mainās luksoforu signāli, var mainīties arī ceļa zīmju regulējums. Tiesas ieskatā informācijas paziņošana par kādas konkrētas ceļa zīmes izvietošanu vēl negarantē, ka zīmes darbība konkrētā situācijā tiks ievērota. Transportlīdzekļa vadītājam ir jāvadās no reālās dzīves situācijas – var būt notikusi kāda avārija, var tikt veikts ceļa remonts un tikt traucēta vai novirzīta satiksme. Tādējādi transportlīdzekļa vadītājam ir jābūt gatavam pastāvīgi reaģēt arī uz ceļa zīmju regulējumu. Ņemot vērā minēto, tiesa neatrada attaisnojumu, kāpēc pieteicējs varētu novietot stāvēšanai transportlīdzekli pretēji Ceļu satiksmes noteikumu prasībām, un pieteikumu noraidīja. Autors kopumā pievienojas tiesas vērtējumam, tomēr uzskata, ka Latvijas valsts standarti, labas pārvaldības princips un sabiedrības informēšanas pienākums šādos gadījumos prasa no iestādēm, kā jau tika minēts vienā no iepriekš iztirzātajām lietām, pirmszīmes uzstādīšanu, kas norādītu uz jaunas zīmes izvietošanu, vai citādi darīt zināmu transportlīdzekļu vadītājiem par svarīgām izmaiņām ceļu satiksmes organizācijā.

Ceļu satiksmes organizācijas vispārīgo administratīvo aktu spēkā stāšanās brīdis. Tajā pašā procesā Administratīvā rajona tiesa, tāpat kā dažās iepriekš minētajās lietās, skatīja aspektu par ceļu satiksmes organizācijas vispārīgo administratīvo aktu spēkā stāšanās brīdi. Atsaucoties uz judikatūru, tiesa norādīja, ka ceļa zīmes tiek dēvētas par vispārīgajiem administratīvajiem aktiem, un noteikums par administratīvā akta stāšanos spēkā līdz ar paziņošanu adresātam neattiecas uz vispārīgajiem administratīvajiem aktiem. Proti, tā kā vispārīgo administratīvo aktu adresātu loks nav noteikts, tad šādu aktu paziņošana konkrētiem adresātiem nav iespējama. Administratīvā akta paziņošana ne vienmēr ir saprotama tādējādi, ka administratīvais akts tiek paziņots tad, kad persona par to uzzina, jo Administratīvā procesa likums paredz administratīvā akta paziņošanas prezumpcijas. Līdz ar to vispārīgie administratīvie akti stājas spēkā nevis paziņošanas, bet gan izdošanas dienā.²²

Turpretī Tieslietu ministrijas atbildē²³ uz Rīgas domes vēstuli norādīts: “[..] Ar brīdi, kad satiksmes dalībnieks ir pabraucis šai ceļa zīmei garām, tā attiecībā uz konkrēto personu zaudē spēku, proti, ja persona ar ceļa zīmi uzlikto pienākumu bija izpildījusi, administratīvais akts zaudē spēku kā izpildīts, vai, ja persona ir pārkāpusi ceļa zīmē norādīto, tā zaudē spēku kā akts, kura uzlikto pienākumu faktiski

²¹ Administratīvās rajona tiesas 2011. gada 29. marta spiedums lietā Nr. A421006509, lietvedības Nr. A01575-11/23, stājies spēkā 2011. gada 19. aprīlī // http://www.tiesas.lv/files/AL/2011/03_2011/29_03_2011/AL_2903_raj_A-01575-11_23.pdf (sk. 07.05.2011.).

²² Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2006. gada 19. septembra lēmuma lietā Nr. SKA-523/2006 11. punkts // http://www.at.gov.lv/files/archive/department3/2006/ad190906_1.doc (sk. 07.05.2011.); Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2010. gada 8. jūlija lēmuma lietā Nr. SKA-656/2010 6.-8. punkts // http://www.at.gov.lv/files/archive/department3/2010/10_ska_656.doc (sk. 07.05.2011.).

²³ Tieslietu ministrijas 2005. gada 5. aprīļa atbilde Nr. 1-7.7/1027 uz Rīgas domes 2005. gada 23. marta vēstuli Nr. RD-05-1556-nd, nepublicēta.

apstākļu dēļ izpildīt vairs nav iespējams (jo nav iespējams pagriezt laiku atpakaļ). [...] Ņemot vērā ceļa zīmes kā administratīvā akta specifisko dabu (stājas spēkā konkrētā brīdī un faktiski gandrīz nekavējoties arī spēku zaudē), attiecībā uz ceļa zīmes apstrīdēšanu būtu piemērojams Administratīvā procesa likuma 82. pants.”

Kādā no iepriekš izpētītiem spriedumiem bija viedoklis, ka ceļa zīme stājas spēkā attiecībā uz katru ceļu satiksmes dalībnieku brīdī, kad attiecīgā persona to pirmo reizi ir ieraudzījusi, un tā ir spēkā līdz brīdim, kad tiek noņemta. Līdzīgi tas sākotnēji bija arī Vācijā. Tomēr šobrīd tiesiskā situācija ir mainījusies, un atbilstoši Vācijas Ceļu satiksmes likuma 41. pantam ceļa zīme tiek uzskatīta par paziņotu no tās uzstādīšanas brīža (darbojas tā sauktā paziņošanas fikcija). Līdz ar paziņošanu ceļa zīme Vācijā stājas spēkā un attiecas arī uz personām, kas to vēl nav redzējušas. Kā norādīts vācu literatūrā, tas izriet no tiesiskās drošības principa, atbilstoši kuram noteicošais ir nevis faktiskais uzzināšanas brīdis, bet gan teorētiskā iespēja šo zīmi ieraudzīt, līdzīgi kā tas ir ar normatīvajiem tiesību aktiem, kuru spēkā stāšanās saistīta ar publicēšanu. Tā Vācijas Federālā Administratīvā tiesa ir risinājusi gadījumu, kad ceļa zīme “Stāvēt aizliegts” ir bijusi uzlikta laikā, kad persona, kuras automašīna attiecīgajā ielas daļā ir bijusi atstāta stāvēšanai, uzturējusies slimnīcā. Tiesa atzina, ka stāvēšanas aizliegums ir paziņots zīmes uzlikšanas brīdī un bija spēkā. Tas attiecas arī uz minēto personu, neraugoties uz to, ka viņai par jaunuzstādīto ceļa zīmi nekas nebija zināms [Briede, 2009].

Redzams, ka tiesību zinātnieku publikācijās, iestādēs un tiesās pagaidām nav absolūtas vienprātības, vai ceļu satiksmes organizācijas vispārīgie administratīvie akti stājas spēkā izdošanas (uzstādīšanas) vai pirmās ieraudzīšanas brīdī. Domājams, ka arī Latvijā likumdevējam vajadzētu strikti noregulēt šo situāciju Ceļu satiksmes likumā, jo no spēkā stāšanās un zaudēšanas laika atkarīgi daudzi citi tiesiskie aspekti, tostarp pirms jauno aizlieguma ceļa zīmju uzlikšanas stāvēšanai likumīgi novietoto transportlīdzekļu vadītāju administratīvā sodīšana, apstrīdēšanas un pārsūdzēšanas termiņu skaitīšana. Autors uzskata, ka pagaidām jāpiemēro privātpersonai katrā konkrētajā situācijā tiesiski izdevīgāks risinājums.

Šis jautājums kārtējo reizi tika aktualizēts lietā par izmaiņām satiksmes organizācijā Vecrīgā:²⁴ transportlīdzeklis bija novietots stāvēšanai, pirms uz ielas tika uzstādīta 415. ceļa zīme “Gājēju un velosipēdu ceļš”. Pieteicējs devies komandējumā darba darīšanās, atgriezies Rīgā un konstatējis, ka transportlīdzeklim uzlīmēti vairāki administratīvā pārkāpuma protokoli. Pēc pieteicēja domām, viņš vairākas reizes sodīts par vienu un to pašu pārkāpumu, turklāt nepamatoti, jo pirms transportlīdzekļa novietošanas 415. ceļa zīmes “Gājēju un velosipēdu ceļš” nebija un Rīgas domes izpilddirektora rīkojums, ar kuru izvietotas 415. ceļa zīmes “Gājēju un velosipēdu ceļš” Vecrīgā, ir pretrunā ar pieteicēja tiesībām uz īpašumu. Tiesa no pieteicēja apstrīdēšanas iesnieguma konstatēja, ka viņš apstrīdējis vairākus administratīvā pārkāpuma protokolus. Taču konkrētajā lietā tika skatīts tikai viens no tiem. No šīs lietas materiāliem neizriet, ka transportlīdzeklis būtu novietots stāvēšanai ilgstoši tieši tajā pašā vietā, kurā konkrētajā lietā konstatēts pārkāpums, un par to sastādīti visi pieteicēja pieminētie protokoli. Ņemot vērā minēto, tiesa nekonstatēja dubultās sodīšanas aizlieguma principa pārkāpumu.

Tiesa, piesaucot Senāta judikatūru attiecībā uz ceļa zīmēm un pārbaudot materiālus, konkrētajā lietā konstatēja VAS “Latvijas Valsts ceļi” saskaņojumu. Tiesas ieskatā pieteicējs nav iesniedzis pierādījumus, kas apstiprinātu viņa apgalvojumus par to, ka transportlīdzeklis novietots stāvēšanai, pirms tika uzstādīta ceļa zīme Nr. 415 “Gājēju un velosipēdu ceļš”, un pieteikumu noraidīja, bet problēma, vai ceļa zīmes uzstādīšana vai noņemšana varētu aizskart sabiedrības vai konkrētas personas tiesības un tiesiskās intereses lietot ceļu, risināma ar attiecīgā ceļa īpašnieku, tāpēc tiesa secināja, ka jautājums par ceļa zīmju izvietošanu nav skatāms konkrētās administratīvā pārkāpuma lietas gaitā.

Tādējādi tiesa sasaistījusi pieteikuma iespējamās izredzes ar pierādījumiem, kas apstiprinātu autovadītāja apgalvojumus, ka transportlīdzeklis bija novietots stāvēšanai, pirms tika uzstādīta jauna 415. ceļa zīme “Gājēju un velosipēdu ceļš”.

²⁴ Administratīvās rajona tiesas 2011. gada 21. janvāra spiedums lietā Nr. A42680609, lietvedības Nr. A00319-11/3, stājes spēkā 2011. gada 11. februārī // http://www.tiesas.lv/files/AL/2011/01_2011/21_01_2011/AL_2101_raj_A-00319-11_3.pdf (sk. 07.05.2011.).

Procesuālās ekonomijas principa neievērošana. Turpmāk minētie nolēmumi izgaismo procesuālās ekonomijas principa neievērošanu, jo tiesā vienlaicīgi var norisināties divi procesi par vienu un to pašu situāciju, bet dažādu iestāžu aktiem: viens – par policijas lēmumu, bet otrs – par ceļa zīmi kā administratīvo aktu, kas bija par pamatu policijas lēmumam [Litvins, Aperāne, 2010].

Proti, lietā²⁵ par jaunas 415. ceļa zīmes “Gājēju un velosipēdu ceļš” neievērošanu Vecrīgā, kurā pieteicējs iebildis, ka viņam nav saprotama 415. ceļa zīmes “Gājēju un velosipēdu ceļš” darbības zona, Administratīvā rajona tiesa, pieminot Senāta judikatūru, norādīja, ka ceļa zīmes ir īpaša veida administratīvie akti, kas ietver vispārēju rīkojumu. No minētā tiesa secināja, ka gadījumā, ja pieteicējam ir iebildumi pret ceļa zīmju izvietojumu Vecrīgā, jāapstrīd ceļa zīme kā administratīvais akts. Konkrētās administratīvā pārkāpuma lietas gaitā 415. ceļa zīmes “Gājēju un velosipēdu ceļš” izvietojums nav pārbaudāms. Tiesa pieteikumu noraidīja.

Vēl viens gadījums. Kāds pieteicējs, izsakot neapmierinātību par piemēroto naudas sodu, vērsies Administratīvajā tiesā, argumentējot, ka viņa pagalmā vienmēr tika novietoti stāvēšanai transportlīdzekļi, kamēr nebija uzstādīta jauna 326. ceļa zīme “Apstāties aizliegts”. Izvērtējot pieteicēja iebildumu par 326. ceļa zīmes “Apstāties aizliegts” uzstādīšanu, tiesa norādīja²⁶, ka atbilstoši administratīvo tiesu judikatūrā nostiprinātām atziņām ceļa zīmes ir atzīstamas par īpaša veida administratīvajiem aktiem, kas ietver vispārēju rīkojumu, līdz ar to tās ir apstrīdamas un pārsūdzamas. Savukārt kompetenta institūcija, kas nodrošina satiksmes organizēšanu un lemj par ceļa zīmes uzstādīšanu Rīgas pilsētas publiskajās teritorijās, ir Rīgas pilsētas pašvaldība, kas izveidojusi speciālu vadošu iestādi satiksmes un transporta nozarē – Rīgas domes Satiksmes departamentu. No minētā izriet, ka visi jautājumi par ceļa zīmes uzstādīšanas lietderību risināmi šajā pašvaldības iestādē, kuras lēmumi apstrīdami un pārsūdzami Rīgas domes Satiksmes departamenta nolikuma VI nodaļā noteiktajā kārtībā. Tiesa nosprieda pieteikumu noraidīt.

Jāpiebilst, ka tiesas konsekventi un pamatoti norāda – jautājumi par ceļa zīmju kā vispārīgo administratīvo aktu izvietojumu, tiklīdz tie iziet ārpus administratīvo pārkāpumu materiālu robežām un neattiecas uz tajos iesaistītām personām, nav skatāmi konkrēto administratīvo pārkāpumu lietu ietvaros.²⁷

Personas iespējas ietekmēt satiksmes organizāciju. Citā lietā ieinteresētā persona vēlējās administratīvā procesa kārtībā labot satiksmes organizāciju Vecrīgā. Pieteicēja vērsusies Administratīvajā rajona tiesā, norādot, ka ar Rīgas domes Rīgas pilsētas izpilddirektora 2009. gada 10. janvāra rīkojumu Nr. 2 “Par transportlīdzekļu satiksmi pa gājēju un velosipēdistu ielām Vecrīgas teritorijā” ieviestā transporta satiksmes kārtība Vecrīgā ir būtiski un nepamatoti ierobežojusi pieteicējas iespējas apsaimniekot viņai piederošo nekustamo īpašumu. Vienlaikus pieteicēja piedāvājusi mainīt satiksmes organizāciju, pārskatot rīkojuma 1. punktā noteiktos laikposmus vai 415. ceļa zīmēm “Gājēju un velosipēdu ceļš” uzstādot 842. papildzīmes “Pārējā papildinformācija” ar tekstu: “Izņemot transporta līdzekļus ar pieteicējas caurlaidēm”. Ar Rīgas domes Satiksmes departamenta direktora lēmumu pieteicējas ierosinājums par satiksmes organizācijas izmaiņām Vecrīgā noraidīts. Izskatot pieteicējas apstrīdēšanas iesniegumu, ar Rīgas domes priekšsēdētāja lēmumu Rīgas domes Satiksmes departamenta direktora lēmums netika grozīts. Atkārtojot Senāta izteikto atzinumu, ka ceļa zīmes ir īpaša veida administratīvie akti, kas ietver vispārēju rīkojumu, tiesa norādīja²⁸, ka tiesību normas nepieļauj tādu 415. ceļa zīmes “Gājēju un velosipēdu ceļš”

²⁵ Administratīvās rajona tiesas 2011. gada 4. februāra spiedums lietā Nr. A42726509, lietvedības Nr. A00386-11/3, stājies spēkā 2011. gada 25. februārī // http://www.tiesas.lv/files/AL/2011/02_2011/04_02_2011/AL_0402_raj_A-00386-11_3.pdf (sk. 07.05.2011.).

²⁶ Administratīvās rajona tiesas 2011. gada 18. janvāra spiedums lietā Nr. A42971209, lietvedības Nr. A1385-11/5, stājies spēkā 2011. gada 8. februārī // http://www.tiesas.lv/files/AL/2011/01_2011/18_01_2011/AL_1801_raj_A-01385-11_5.pdf [sk. 07.05.2011.].

²⁷ Administratīvās rajona tiesas 2011. gada 21. janvāra spiedums lietā Nr. A42687709, lietvedības Nr. A00329-11/03, nav stājies spēkā, jo iesniegta apelācijas sūdzība // http://www.tiesas.lv/files/AL/2011/01_2011/21_01_2011/AL_2101_raj_A-00329-11_3.pdf (sk. 07.05.2011.).

²⁸ Administratīvās rajona tiesas 2011. gada 30. marta spiedums lietā Nr. A42902909, lietvedības Nr. A997-11/15, stājies spēkā 2011. gada 20. aprīlī // http://www.tiesas.lv/files/AL/2011/03_2011/30_03_2011/AL_3003_raj_A-00997-11_15.pdf (sk. 07.05.2011.).

un 842. papildzīmes "Pārējā papildinformācija" kombināciju, ar kuru tiktu atcelti ar 415. ceļa zīmi "Gājēju un velosipēdu ceļš" noteiktie mehānisko transportlīdzekļu braukšanas ierobežojumi, tostarp nekustamā īpašuma īpašniekiem (valdītājiem) pēc to nekustamā īpašuma atrašanās vietas. Ceļu satiksmes likuma 45. panta pirmā daļa un Ceļu satiksmes noteikumu 111. punkts arī aizliedz pašvaldībai 415. ceļa zīmes "Gājēju un velosipēdu ceļš" zonā atļaut mehānisko transportlīdzekļu kustību pastāvīgi. Tādējādi nav konstatējami priekšnoteikumi labvēlīga administratīvā akta izdošanai.

Situācijas, kad apstākļi uz ceļa vēlāk mainījušies par labu pieteicējiem. Transportlīdzekļa vadītājs nebija sapratis ceļa zīmju regulējumu un pieļāvis pārkāpumu, bet pēc pieteicēja vērsšanās Rīgas domes Satiksmes departamentā aizliegums veikt labo pagriezienu brīvdienās ir atcelts, kas nozīmē, ka pieteicējam par labu ir mainījušies lietas apstākļi, kuri bija par pamatu lēmuma administratīvā pārkāpuma lietā pieņemšanai. Tādējādi, pēc viņa domām, ir netaisnīgi un nesamērīgi, ka policijas lēmums paliek spēkā.

Tiesa konstatēja,²⁹ ka strīdus krustojumā uzstādītās ceļa zīmes ir labi redzamas un tajās attēlotā informācija personām, kuras zina Ceļu satiksmes noteikumus, ir saprotama skaidri un nepārprotami. Tāpēc tiesa atzina par nepamatotu pieteicēja norādīto, ka viņš pirms krustojuma pārliecinājies, ka uzstādītā zīme ļauj braukt taisni vai pa labi. Transportlīdzekļa vadītājs ceļa zīmēm vai nu nav pievērsis uzmanību, vai nav zinājis, kādu informāciju tās pauž, tādā veidā pārkāpumu izdarot aiz neuzmanības, vai arī apzināti ignorējis ceļa zīmju prasības, tādējādi pārkāpumu izdarot ar nodomu.

Tiesa secināja, ka pieteicējam ir iebildumi par pārkāptās ceļa zīmes nepieciešamību, proti, apsvērumi par tās lietderību. Transportlīdzekļa vadītājam ceļa zīmes viennozīmīgi ir jāievēro, neanalizējot to lietderību un nepieciešamību. Ja personai ir šaubas par ceļa zīmes novietojumu vai priekšlikumi par ceļu satiksmes organizāciju, tai ir tiesības vērsties pie ceļu uzturētāja. Tā kā 401. ceļa zīme "Braukt taisni" ir vispārējais administratīvais akts, kurš pārkāpuma izdarīšanas brīdī bija spēkā un nebija atcelts, tiesa atzina, ka, neievērojot tās prasības, pieteicējs ir pārkāpis Ceļu satiksmes noteikumu 294. punktu, izdarot administratīvo pārkāpumu, tādējādi nav pamata policijas lēmumu atcelt.

Arī citā lietā³⁰ pieteicējs, kuram policija piemēroja naudas sodu par stāvēšanu bez atļaujas, lūdzis ņemt vērā mainījušos apstākļus, proti, ka viņš veiksmīgi apstrīdējis VAS "Latvijas Valsts ceļi" Satiksmes organizācijas pārvaldes ceļa zīmes saskaņojumu un ar Satiksmes ministrijas lēmumu atzīts, ka tas ir neatbilstošs materiālajām un procesuālajām tiesību normām un ir atceļams. Iznākumā par ceļa zīmes tiesiskumu ir uzsākta atsevišķa tiesvedība. Tiesa, vadoties no ceļa zīmes kā īpaša veida administratīvā akta statusa, norādīja, ka Administratīvā apgabaltiesa līdzīgā lietā atzinusi: tā kā ceļa zīme pieteicēja pārkāpuma konstatēšanas dienā bija spēkā, kā arī pieteicējam nebija atļaujas transportlīdzekļa novietošanai stāvēšanai konkrētajā vietā, tiesai nav jāvērtē pieteicēja arguments par šīs vietas neatbilstību stāvvietām noteiktajām LVS prasībām. No tā nav atkarīga soda piemērošana pieteicējam par transportlīdzekļa novietošanu stāvēšanai neatļautā vietā. Tomēr, kaut gan pieteicējs ir pārkāpis ceļa zīmes prasības, tiesa piemēroja Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksa 21. pantu un atzina pārkāpumu par maznozīmīgu. Aprobežojoties ar mutvārdu aizrādījumu, tiesa atbrīvoja pārkāpēju no administratīvās atbildības.

Jāmin arī gadījums par ceļa zīmju likumību, kur tiesiskā situācija mainījies lietas izskatīšanas gaitā. Pieteicējs iebilda pret administratīvā soda piemērošanu, norādot, ka ceļa zīmes izvietošana nav bijis saskaņots ar VAS "Latvijas Valsts ceļi", kā arī ceļa zīmes saturs ir neskaidrs, jo nebija saprotams, kāda atļauja ir nepieciešama, lai varētu novietot automašīnu stāvvietā (konkrētajā vietā bija izvietotas 532. ceļa zīme "Stāvvietā" un 842. papildzīme ar tekstu "Tikai ar atļaujām").³¹

²⁹ Administratīvās rajona tiesas 2011. gada 22. februāra spriedums lietā Nr. 142028710, lietvedības Nr. 1-0198-11/37, stājies spēkā 2011. gada 15. martā // http://www.tiesas.lv/files/AL/2011/02_2011/22_02_2011/AL_2202_raj_A-00198-11_37.pdf (sk. 07.05.2011.).

³⁰ Administratīvās rajona tiesas 2011. gada 18. maija spriedums lietā Nr. A42910409, lietvedības Nr. A01073-11/7, stājies spēkā 2011. gada 8. jūnijā // http://www.tiesas.lv/files/AL/2011/05_2011/18_05_2011/AL_1805_raj_A-01073-11_7.pdf (sk. 10.06.2011.).

³¹ Administratīvās apgabaltiesas 2011. gada 13. aprīļa spriedums lietā Nr. A42527608, lietvedības Nr. AA43-0441-11/5, stājies spēkā 2011. gada 13. aprīlī // http://www.tiesas.lv/files/AL/2011/04_2011/13_04_2011/AL_1304_apg_AA43-0441-11_5.pdf (sk. 07.05.2011.).

Otrais pieteicēja arguments, protams, ir atzīstams par nepamatotu, jo minētajā vietā stāvēt var tikai ar šīs teritorijas (zonas) īpašnieka (pārvaldnieka) atļauju [Kirikovs u. c., 2000], taču saistībā ar pirmo argumentu tiesa no lietas materiālos esošās VAS "Latvijas Valsts ceļi" vēstules konstatēja, ka ceļa zīmju izvietošana nav bijusi saskaņota ar VAS "Latvijas Valsts ceļi". Tādējādi tiesa secināja, ka kompetentā iestāde nav izdevusi administratīvo aktu par ceļa zīmes izvietošānu (korektāk gan būtu norādīt "nav izdevusi administratīvo aktu – ceļa zīmi" – autora piezīme), kas savukārt noved pie tā, ka konkrētā ceļa zīme nav atzīstama par administratīvo aktu un tā nevar dot rīkojumu personām.

Pastāvot iepriekš minētajiem apstākļiem, tiesa atzina, ka nav konstatējams administratīvā pārkāpuma sastāvs pieteicēja darbībās. Tiesas vērtējumā lietas iznākumu neietekmē apstākļi, ka pieteicējs, novietojot transportlīdzekli stāvēšanai autostāvvietā, nezināja, ka ceļa zīme ir izvietota bez saskaņojuma. Lietā konstatētie tiesiskie apstākļi un tas, ka ceļa zīme nebija spēkā sākotnējā lēmuma pieņemšanas brīdī, ir vērā ņemami apstākļi, izskatot lietu pēc būtības.

Persona nevar tikt administratīvi sodīta par spēkā neesoša rīkojuma nepildīšanu, jo saskaņā ar Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksa 9. pantu, par administratīvo pārkāpumu atzīstama prettiesiska darbība vai bezdarbība. Ja administratīvais akts par ceļa zīmes izvietošānu (korektāk gan būtu norādīt "administratīvais akts – ceļa zīme" – autora piezīme) būtu izdots (ceļa zīmes izvietošānas projekts saskaņots ar VAS "Latvijas Valsts ceļi"), tad administratīvajam aktam būtu iedarbība līdz tā atcelšanai arī tad, ja tas būtu vēlāk atzīts par prettiesisku.

Savukārt, ja administratīvais akts nav izdots, tad nevar rasties tiesiskas sekas no patvaļīgas ceļa zīmes izvietošānas. Tiesa atzina, ka policijas lēmums ir atceļams un lietvedība administratīvā pārkāpuma lietā izbeidzama.

No analizētajām lietām ir konstatējams, ka tiesas pamatoti nodala apstākļu izmaiņu iemeslus: vai administratīvais akts – ceļa zīme – bija prettiesisks no izdošanas brīža (tas ir absolūts pamats, lai atceltu par tā pārkāpšanu pieņemtos policijas lēmumus), vai atzīts par tādu, vai grozīts no kāda konkrēta datuma (tad līdz tam brīdim tā prasības bija jāizpilda un par to neievērošanu var saukt pie atbildības).

Administratīvā soda piemērošanas gadījumi par normatīvā akta prasību neievērošanu.

Ir gadījumi, kad administratīvais sods tiek piemērots nevis par kādas konkrētas ceļa zīmes, bet normatīvā akta prasību neievērošanu. Lietā³² par transportlīdzekļa novietošānu stāvēšanai krasta kāpu aizsargjoslā pieteicējs aizbildinājās, ka nebija uzstādīta neviena aizlieguma vai brīdinājuma ceļa zīme, ka nedrīkstētu iebraukt, kā arī nebija uzstādīta ceļa zīme, kas brīdinātu par krasta kāpu aizsargjoslas sākšanos. Administratīvā rajona tiesa pieteikumu noraidīja, pamatojot savu nostāju ar to, ka Baltijas jūras krasta kāpu aizsargjoslas teritorija noteikta ar normatīvo aktu – Aizsargjoslu likumu, tādējādi persona nevar aizbildināties ar šāda normatīvā akta nezināšanu un nevar sagaidīt, ka viņas kā transportlīdzekļa vadītāja rīcību, atrodoties ārpus satiksmei izbūvētas teritorijas atbilstoši Ceļu satiksmes likuma un Ceļu satiksmes noteikumiem, turpinātu regulēt vispārīgie administratīvie akti – ceļa zīmes. Tātad bija pārkāptas Aizsargjoslu likuma prasības, tādēļ aizlieguma vai brīdinājuma ceļa zīmju neesamība nemaina lietas būtību.

Minētajā lietā tiesa gan nevietā iekļāva atzinumu, ka līdzko personas transportlīdzeklis nobrauc no ceļa, kas ir satiksmei izbūvēta teritorija, persona vairs nav uzskatāma par ceļu satiksmes dalībnieku, proti, personu, kas piedalās ceļu satiksmē. Pretēji tiesas uzskatam, kas acīmredzami balstīts uz Ceļu satiksmes likuma 1. panta 5. punkta (ceļu satiksme – attiecības, kas rodas, pārvietojoties pa ceļiem ar transportlīdzekļiem vai bez tiem) un 6. punkta (ceļu satiksmes dalībnieks – jebkura persona, kas atrodas uz ceļa vai tieši piedalās ceļu satiksmē) sašaurināto interpretāciju, Ceļu satiksmes likuma 25. panta trešā daļa nosaka, ka transportlīdzekļa vadītājam jāievēro šā likuma, Ceļu satiksmes noteikumu un citu ceļu satiksmi reglamentējošu normatīvo aktu prasības, pārvietojoties pa ceļiem, kā arī pa citām vietām, kurās iespējama transporta kustība. Attiecīgi arī Ministru kabineta 2004. gada 29. jūnija noteikumu Nr. 571

³² Administratīvās rajona tiesas 2010. gada 1. jūnija spiedums lietā Nr. A42600109, lietvedības Nr. A42-04675-10/37, stājies spēkā 2010. gada 22. jūnijā // http://www.tiesas.lv/files/AL/2010/06_2010/01_06_2010/AL_0106_raj_A-04675-10_37.pdf (sk. 07.05.2011.).

“Ceļu satiksmes noteikumi” 34. punkts paredz, ka transportlīdzekļa vadītājam, braucot pa ceļiem, kā arī pa citām vietām, kurās iespējama transportlīdzekļu braukšana, jāievēro šo noteikumu un citu ceļu satiksmi reglamentējošu normatīvo aktu prasības. Tas nozīmē, ka transportlīdzekļa vadītājam ceļu satiksmi reglamentējošu normatīvo aktu prasības jāievēro arī uz aizsaluša ezera, meža vidū un citās vietās Latvijas teritorijā, ja tur fiziski iespējama transportlīdzekļu braukšana. Tomēr minētais tiesas atzinums nav ietekmējis rezultātu.

Ceļa zīmes formas nozīmīgums. Svarīgi ir atšķirt situācijas, kad transportlīdzekļu vadītājiem ir vai nav saistoša ceļa zīmes forma. Kādā lietā³³ tiesa pastiprināja savu argumentāciju ar judikatūras atziņām, uz kurām lēmumā atsaukusies atbildētāja – proti, ceļa zīme ir uzskatāma par administratīvo aktu, kas satur obligātu ceļu satiksmes regulējumu, un ceļa zīmes satur vispārēju regulējumu, jo no katra ceļu satiksmes dalībnieka, kurš tai tuvojas, tā prasa noteiktu uzvedību. Taču tiesa kļūdaini sasaistīja to ar faktu, ka no vietas, kurā stāvēšanai novietota pieteicēja automašīna, ir labi saredzama ceļa zīmes, kura nosaka apstāšanās un stāvēšanas aizliegumu, forma. Līdz ar to tiesas ieskatā personai kā transportlīdzekļa vadītājam bija ne tikai pienākums ievērot ceļa zīmes, kuras uzstādītas, braucot savā virzienā, bet arī saprātīgi pārliecināties, ko nosaka pretējā virzienā uzstādītā ceļa zīme, kas no vietas, kurā novietota pieteicēja automašīna, ir labi saredzama. Taču tikai kā metāla gabals, nevis kā ceļa zīme. Tomēr 1968. gada 8. novembrī Vīnē parakstītās Konvencijas par ceļa zīmēm un signāliem 6. panta 1. punkts nosaka: “Zīmes jāizvieto tā, lai vadītāji, kam tās ir domātas, varētu tās viegli un savlaicīgi atpazīt. Tām parasti jābūt novietotām kustības virzienam atbilstošajā ceļa pusē; tomēr tās var tikt novietotas vai atkārtotas virs brauktuves. Jebkurai kustības virziena pusē novietotajai zīmei jābūt atkārtotai virs brauktuves vai brauktuves pretējā pusē, ja vietējie apstākļi ir tādi, ka vadītāji, kam tā ir paredzēta, varētu to laikus nepamanīt.”

Tādējādi ceļu satiksmes dalībniekiem nav saistoša ceļa zīmes, kura nosaka apstāšanās un stāvēšanas aizliegumu, forma pati par sevi. Tikai svarīgāko – priekšrocības – ceļa zīmju forma speciāli izvēlēta, lai tās saprastu arī no otras puses un nevarētu pārprast, kad tās ir apsnigušas, izbalējušas vai citu iemeslu dēļ ir grūti pamanāmas. piemēram, 201. ceļa zīme “Galvenais ceļš” (kvadrāts ar vienu vertikālu diagonāli), 206. ceļa zīme “Dodiet ceļu” (vienādmalu trijstūris ar vienu malu horizontāli un pretējo virsotni lejā), 207. ceļa zīme “Neapstājoties tālāk braukt aizliegts” (astoņstūris). Specifiskās formas dēļ zīmi viegli ievērot pat sarežģītos meteoroloģiskos apstākļos [Kirikovs u. c., 2000]. Šī tiesas paviršība varēja ietekmēt lietas iznākumu.

Satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu tiesiskā daba. Vairākos nolēmumos tika analizēts ceļa zīmju un citu satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu juridiskais statuss. Piemēram, Administratīvā rajona tiesa sakarā ar autora pieteikumu norādīja³⁴: tiesību teorijā atzīts, ka gadījumos, ja satiksmes organizācijas tehniskie līdzekļi (ceļa zīmes, luksofori, signālstaibiņi, aizsargbarjeras, gājēju barjeras, vertikālie un horizontālie ceļa apzīmējumi un citi tehniskie līdzekļi) iedarbojas uz konkrētu satiksmes dalībnieku, piemēram, liekot braucējam apstāties, tie kļūst par tiesību aktu ar visām administratīvajam aktam piemītošām pazīmēm, ieskaitot individuālu adresātu. Tātad privātpersona varētu apstrīdēt šādu administratīvu aktu, kā arī iestādes faktisko rīcību, nepildot tai ar normatīvu aktu uzlikto pienākumu izdot šādu administratīvu aktu, gadījumā, ja privātpersonas tiesības vai tiesiskās intereses ar to ir aizskartas vai var tikt aizskartas. Šajā lēmumā tiesa nodalīja pašvaldības rīcību valsts pārvaldes jomā no administratīvā akta (konkrēta satiksmes organizācijas tehniskā līdzekļa) kā tāda.

Citā gadījumā Administratīvā rajona tiesa sakarā ar autora pieteikumu norādīja:³⁵ tiesa piekrit pieteicēja viedoklim, ka juridiskajā un speciālajā literatūrā, kā arī tiesu praksē dominē uzskats par ceļa zīmi kā īpaša veida administratīvo aktu. Šajā lēmumā tiesa norādīja, ka mainīta satiksmes organizācija (t. i., zaudējuši spēku vai grozīti ceļu satiksmes organizāciju noteicošie administratīvie akti – ceļa zīmes).

³³ Administratīvās rajona tiesas 2010. gada 7. jūnija spiedums lietā Nr. A42751609, lietvedības Nr. A 42-04775-10/37, stājies spēkā 2010. gada 29. jūnijā // http://www.tiesas.lv/files/AL/2010/06_2010/07_06_2010/AL_0706_raj_A-04775-10_37.pdf (sk. 07.05.2011.).

³⁴ Administratīvās rajona tiesas 2005. gada 13. decembra lēmums (pieteikuma reģ. Nr. 17310), stājies spēkā 2005. gada 24. decembrī, npublicēts.

³⁵ Administratīvās rajona tiesas 2006. gada 27. decembra lēmums lietā Nr. A42385906, lietvedības Nr. A3859-06/2, stājies spēkā 2007. gada 9. janvārī, npublicēts.

Arī Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta³⁶ lēmumā, ar kuru atstāts negrozīts Administratīvās apgabaltiesas³⁷ lēmums, kurā savukārt apgabaltiesa pievienojusies Administratīvās rajona tiesas³⁸ lēmumam sakarā ar autora pieteikumu, norādīts, ka Senāts neapšaubā pieteicēja viedokli par ceļa zīmes juridisko dabu. Proti, tās ir atzīstamas par īpaša veida administratīvajiem aktiem, kas ietver vispārēju rīkojumu, un tāpēc tās ir apstrīdamas un pārsūdzamas.

Taču ne katrs pieteikums, kas pēc savas būtības ir pakļauts izskatīšanai administratīvajā tiesā, vienmēr ir pieņemams, ierosinot administratīvo lietu. Proti, Administratīvā procesa likuma mērķis ir pakļaut neatkarīgas, objektīvas un kompetentas tiesu varas kontrolei izpildvaras darbības, kuras attiecas uz konkrētām publiski tiesiskām attiecībām starp valsti un privātpersonu. Tas nenozīmē, ka tiesai ir jāpārbauda jebkuras administratīvā procesā veiktas valsts pārvaldes rīcības (lēmuma) tiesiskums, bet gan tikai tādas, kuras izskatīšana tiesā iniciēta atbilstoši likuma prasībām.

Rajona tiesas tiesnesei nav bijušas šaubas, ka konkrētie prasījumi par ceļa zīmēm vispārīgi ir pakļauti izskatīšanai administratīvajā tiesā, jo tas nav bijis atteikuma pamats. Turklāt, lemjot par pieteikuma pieņemšanu, tiesnesim vispirms ir jānoskaidro, vai konkrētais prasījums vispār ir pakļauts izskatīšanai administratīvajā tiesā. Savukārt, ja tas nav bijis atteikuma pamats, tad lēmumā obligāti nebija jāatspoguļo apsvērumi par to, ka prasījumi par administratīvajiem aktiem – ceļa zīmēm – ir pakļauti izskatīšanai tiesā.

Senāts atzina, ka rajona tiesas tiesnese pareizi konstatējusi – nepastāv tiesību norma, kas pilnvarotu privātpersonu, nepastāvot individuālam tiesību aizskārumam, kontrolēt ceļu satiksmes organizētāja darbību tam ar likumu uzliktā pienākuma izpildē vai pieprasīt veikt satiksmes organizāciju atbilstoši privātpersonas priekšstatiem par to, kādai tai būtu jābūt.

Senāts arī atzīmēja: tas vien, ka pieteicējs reizēm brauc pa kādu ielu un līdz ar to viņam kā auto-vadītājam ir jāievēro tur izvietotās ceļa zīmes, kas, pēc viņa domām, neveicina ērtu un drošu satiksmi, neliecina par viņa tiesību vai tiesisko interešu aizskārumu. Šāds aizskārumš, piemēram, būtu, ja konkrētā ceļa zīme traucētu pieteicējam piekļūt savai dzīves vai darba vietai, apgrūtinātu pārvietošanos vai stāvēšanu noteiktā ceļa posmā, kurš pieteicējam ir jāizmanto ikdienā, vai arī ja pieteicējs tiktu sodīts par automašīnas novietošanu vietā, kur to aizliedz ceļa zīme.

Taču tiesas norādītais neaizliedz privātpersonām iesniegt ceļa pārvaldītājam nesaistošus priekšlikumus par satiksmes reorganizāciju vai citādu risinājumu.

Vēlāk Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departaments kopsēdē pieņemtajā lēmumā,³⁹ atsaucoties uz iepriekš minēto lietu, norādījis: kā atzinis Senāts, ceļa zīmes ir īpaša veida administratīvie akti, kas ietver vispārēju rīkojumu.

Konkrētajā gadījumā strīdus ceļa īpašnieks bija valsts, bet pārvaldītājs – VAS “Valsts nekustamie īpašumi”. Pēc nomas līguma noslēgšanas strīdus ceļš nonāca SIA “Linstow”, bet pēc apakšnomas līguma noslēgšanas – AS “Rīgas taksometru parks” pārziņā. Tādējādi Senāts secinājis, ka satiksmes organizēšana saistībā ar strīdus ceļu ir gan valsts, gan VAS “Valsts nekustamie īpašumi”, SIA “Linstow” un AS “Rīgas taksometru parks” pienākums.

Senāts uzsvēra, ka viena no administratīvā akta pazīmēm ir tā, ka aktu izdod iestāde. Ceļa zīmju gadījumā Senāts par administratīvā akta izdevēju atzina iestādi, kura uzrauga satiksmes organizāciju un tās tehnisko līdzekļu izvietojumu, kā arī saskaņo šo līdzekļu izvietojumu, uzstādīšanu un noņemšanu.

Ceļu satiksmes likuma 4. panta astotajā daļā paredzēts, ka satiksmes organizāciju un tās tehnisko līdzekļu izvietojuma atbilstību Latvijā obligāti piemērojamo standartu un citu normatīvu prasībām uzrauga VAS “Latvijas Valsts ceļi”. Savukārt saskaņā ar minētā likuma 38. panta otro daļu tieši VAS “Latvijas

³⁶ Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2008. gada 7. marta lēmums lietā Nr. SKA-213/2008, npublicēts.

³⁷ Administratīvās apgabaltiesas 2007. gada 20. decembra lēmums lietā Nr. AA43-3346-07/17, nav stājies spēkā, jo bija iesniegta blakus sūdzība, npublicēts.

³⁸ Administratīvās rajona tiesas 2007. gada 24. oktobra lēmums lietā (pieteikuma reģ. Nr. 15005), nav stājies spēkā, jo bija iesniegta blakus sūdzība, npublicēts.

³⁹ Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2010. gada 22. februāra lēmums lietā Nr. SKA-101/2010 // http://www.at.gov.lv/files/archive/departament3/2010/10_ska_101.doc (sk. 07.05.2011.).

Valsts ceļi” saskaņo satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu izvietojumu, uzstādīšanu un noņemšanu. Līdz ar to Senāts secinājis, ka iestāde, kura izdod administratīvos aktus – ceļa zīmes –, ir VAS “Latvijas Valsts ceļi”.

Senāts piebilda, ka ceļa zīmes uzstādīšana vispirms ir tieši ceļa pārvaldītāja lēmums. VAS “Latvijas Valsts ceļi” saskaņo ceļa zīmes izvietojumu tikai savas kompetences robežās (uz visiem ceļiem, ieskaitot privātīpašumus un iekšpagalmus, taču atbilstoši Ceļu satiksmes likuma 38. panta otrās daļas otrajam teikumam saskaņojums par satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu izvietojumu, uzstādīšanu un noņemšanu attiecas uz atbilstību standartiem ceļu satiksmes drošības jomā – autora piezīme), nevērtējot, vai ceļa zīmes uzstādīšana vai noņemšana varētu aizskart sabiedrības vai konkrētas personas tiesības un tiesiskās intereses lietot ceļu.

Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departaments,⁴⁰ atsaucoties uz savu iepriekš minēto kopsēdē pieņemto lēmumu, norādījis, ka VAS “Latvijas Valsts ceļi” ir iestāde, kura izdod administratīvos aktus – ceļa zīmes. Tā ir valsts institūcija, kura uzrauga, lai ceļi (ne tikai valsts ceļi, bet visi Latvijā esošie ceļi) tiktu būvēti, uzturēti un aprīkoti ar tehniskajiem līdzekļiem (ceļa zīmēm, luksoforiem u. tml.) atbilstoši normatīvo aktu prasībām, tādējādi pilda valsts pārvaldes uzdevumus ceļu satiksmes jomā. Tādējādi valsts šīs organizācijas personā uzrauga ceļu uzturēšanu un izdod administratīvos aktus.

Senāts konkretizēja, ka attiecībā uz ceļu satiksmi publisko tiesību jomā tiek veikti īpašie satiksmes drošības pienākumi, piemēram, satiksmes regulēšana ar luksoforiem un ceļa zīmēm. Šajos gadījumos valsts izmanto valsts varu, lai piespiedu (obligātā) kārtā nodrošinātu vienveidīgu ceļu satiksmes dalībnieku rīcību noteiktās situācijās.

Secinājumi

1. Izanalizējot pēdējo piecu gadu Administratīvās rajona tiesas, Administratīvās apgabaltiesas un Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta spriedumus un lēmumus, ir redzams, ka tiesneši tajos sistēmiski atsaucas uz ceļa zīmēm un citiem satiksmes organizācijas tehniskajiem līdzekļiem kā vispārīgajiem administratīvajiem aktiem, kas norāda uz šī institūta un tā nodrošināto procesuālo garantiju nozīmīgumu lietas izskatīšanā un objektīva nolēmuma pieņemšanā.
2. Jāuzsver, ka par vispārīgiem administratīvajiem aktiem Latvijas tiesu praksei jau no administratīvo tiesu izveidošanas izdevās būt vienveidīgai un stabilai, attīstot juridiskajā literatūrā izteikto viedokli, kā arī tiesiskā ziņā radniecisko valstu administratīvā procesa regulējumu un vispārējos tiesību principus. Tādēļ pietiekami ātri izveidojusies judikatūra.
3. Ceļa zīmes, luksofori un citi satiksmes organizācijas tehniskie līdzekļi, tāpat kā policijas amatpersonu norādījumi, kad tie vērsti uz konkrētiem satiksmes dalībniekiem, ir atzīstami par vispārīgajiem administratīvajiem aktiem. Tātad privātpersona varētu apstrīdēt šādus administratīvos aktus, kā arī iestādes faktisko rīcību, nepildot tai ar normatīvajiem aktiem uzliktos pienākumus izdot šādus administratīvos aktus, gadījumā, ja privātpersonas tiesības vai tiesiskās intereses ar to ir aizskartas vai var tikt aizskartas. Tas vien, ka fiziskā persona reizēm brauc pa kādu ielu un līdz ar to viņai kā autovadītājam ir jāievēro tur izvietotās ceļa zīmes, kas, pēc viņas domām, neveicina ērtu un drošu satiksmi, neliecina par viņas tiesību vai tiesisko interešu aizskārums. Šāds aizskārums, piemēram, būtu, ja konkrēta ceļa zīme traucētu autovadītājam piekļūt savai dzīves vai darba vietai, apgrūtinātu pārvietošanos vai stāvēšanu noteiktā ceļa posmā, kurš fiziskai personai ir jāizmanto ikdienā, vai arī ja transportlīdzekļa vadītājs tiktu sodīts par automašīnas novietošanu vietā, kur to aizliedz ceļa zīme. Var secināt, ka privātpersonas priekšstats par neatbilstošu satiksmes regulējumu un ceļa zīmju izvietojumu nav pamats apstrīdēšanai un pārsūdzēšanai, ja nav konstatēts konkrēts personas interešu aizskārums.

⁴⁰ Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2011. gada 7. oktobra lēmums lietā Nr. SKA-957/2011 // <http://www.at.gov.lv/files/archive/department3/2011/957-ska-2011.doc> (sk. 07.11.2011.).

4. Jautājumi par ceļa zīmju kā vispārīgo administratīvo aktu izvietošanu, tiklīdz tie iziet ārpus administratīvo pārkāpumu materiālu robežām un neattiecas uz tajos iesaistītām personām, nav skatāmi konkrēto administratīvo pārkāpumu lietu ietvaros. Tiesu spriedumos sniegts atzinums, ka ceļa zīmju un ceļa apzīmējumu prasības ir jāievēro pat tad, ja ir pārkāpta to uzstādīšanas procesuālā kārtība, vai persona uzskata tās par prettiesiskām, ja vien ceļa zīme vai ceļa apzīmējums nav acīmredzami patvaļīgi uzstādīti (ir acīm redzams, piemēram, pēc formas, satura, izgatavošanas kvalitātes, izmantotā materiāla vai ārējā izskata, ka satiksmes organizācijas tehniskais līdzeklis neatbilst Latvijā obligāto standartu prasībām un tā uzstādītājs nav ceļa pārvaldītājs), jo satiksmes organizācijas tehniskajiem līdzekļiem ir noteicošā nozīme, lai nodrošinātu ceļu satiksmes drošību un kārtību. Tātad ceļa zīmes un citi satiksmes organizācijas tehniskie līdzekļi kā administratīvie akti ir apstrīdami atsevišķā procesā. Tas izgaismo procesuālās ekonomijas principa neievērošanu, jo tiesās vienlaikus var norisināties divi procesi par vienu un to pašu situāciju, bet dažādu iestāžu aktiem – viens par policijas lēmumu, otrs par ceļa zīmi kā administratīvo aktu, kas bija par pamatu policijas lēmumam. Šādas lietas, ja iespējams, būtu jāapvieno vienā tiesvedībā.
5. Judikatūrā atzīts, ka pārvaldes iestāde un līdz ar to arī ceļu satiksmes organizācijas vispārīgo administratīvo aktu izdevējs ir VAS “Latvijas Valsts ceļi”. Šīs pārvaldes iestādes piekrišana (arī vēlāka) padara ceļa zīmes par administratīvajiem aktiem, un tādā gadījumā privātpersona (ceļa pārvaldītājs) uzskatāma par “publiskās pārvaldes palīgu”.
6. Analizētajos spriedumos ir skarts ļoti svarīgs un pretrunīgs jautājums par brīdi, kurā ceļa zīmes un citi satiksmes organizācijas tehniskie līdzekļi kā administratīvie akti stājas spēkā. No pētījuma ir redzams, ka iestādēs un tiesās pagaidām nav absolūtas vienprātības, vai ceļu satiksmes organizācijas vispārīgie administratīvie akti stājas spēkā izdošanas (uzstādīšanas) vai pirmās ieraudzīšanas brīdī uz vietas attiecībā uz katru ceļu satiksmes dalībnieku atsevišķi. Rakstā minētajā tiesību doktrīnā un vairākos tiesu nolēmumos privātpersonu procesuālo garantiju labad atzīts, ka ceļa zīme stājas spēkā attiecībā uz katru ceļu satiksmes dalībnieku brīdī, kad attiecīgā persona to pirmo reizi ir ieraudzījusi, proti, šajā brīdī ceļa zīme kā attiecībā uz konkrēto personu izdots administratīvais akts stājas spēkā un rada šai personai tiesisku pienākumu. Līdzīgi tas sākotnēji bija arī Vācijā. Tomēr šobrīd tiesiskā situācija ir mainījusies, un atbilstoši Vācijas Ceļu satiksmes likuma 41. pantam ceļa zīme tiek uzskatīta par paziņotu no tās uzstādīšanas brīža (darbojas tā sauktā paziņošanas fikcija). Līdz ar paziņošanu ceļa zīme Vācijā stājas spēkā un attiecas arī uz personām, kas to vēl nav redzējušas. Kā norādīts vācu literatūrā, tas izriet no tiesiskās drošības principa, atbilstoši kuram noteicošais ir nevis faktiskais uzzināšanas brīdis, bet gan teorētiskā iespēja šo zīmi ieraudzīt, līdzīgi kā tas ir ar normatīvajiem tiesību aktiem, kuru spēkā stāšanās saistīta ar publicēšanu. Tāpat diskutabls ir jautājums, vai ceļa zīme ir spēkā līdz brīdim, kad tiek noņemta, vai arī pēc spēkā stāšanās attiecībā uz katru ceļu satiksmes dalībnieku atsevišķi un pēc izpildes (neievērošanas) faktiski nekavējoties arī spēku zaudē. Domājams, ka arī Latvijā likumdevējam vajadzētu strikti noregulēt šo situāciju Ceļu satiksmes likumā, jo no spēkā stāšanās un zaudēšanas laika atkarīgi daudzi citi tiesiskie aspekti, tostarp pirms jauno aizlieguma ceļa zīmju uzlikšanas stāvēšanai likumīgi novietoto transportlīdzekļu vadītāju administratīvā sodīšana, apstrīdēšanas un pārsūdzēšanas termiņu skaitīšana. Autors uzskata, ka pagaidām jāpiemēro privātpersonai katrā konkrētajā situācijā tiesiski izdevīgāks risinājums.
7. Attiecībā uz ceļu satiksmes organizācijas vispārīgo administratīvo aktu atzīšanu par prettiesiskiem tiesas pamatoti nodala apstākļu izmaiņu iemeslus: vai administratīvais akts – ceļa zīme – bija prettiesisks no izdošanas brīža (tas ir absolūts pamats par tā pārkāpšanu pieņemto policijas lēmumu atcelšanai) vai atzīts par tādu, atcelts vai grozīts no kāda konkrēta datuma (tad līdz tam brīdim tā prasības bija jāizpilda un par to neievērošanu var saukt pie atbildības).
8. Tiesu praksē ir sastopamas neskaidrības attiecībā uz lēmuma par ceļa zīmes uzstādīšanu tiesisko statusu. Tiesību doktrīnā ir atzīts, ka pats par sevi rīkojums uzstādīt kādu ceļa zīmi nav administratīvais akts, jo trūkst pazīmes “regulējums”, tādējādi lēmums par satiksmes

organizācijas tehniskā līdzekļa uzstādīšanu (uzlikšanu) nav administratīvais akts, bet ir viens no lēmumiem, kas tiek pieņemts sagatavošanas laikā, pirms izdot, t. i., uzstādīt vai uzlikt, konkrēto administratīvo aktu – satiksmes organizācijas tehnisko līdzekli, un kas pats par sevi nerada nekādas saistošas galīga rakstura tiesiskas sekas, proti, nedod ceļu satiksmes dalībniekiem nekādas tiesības un neuzliek nekādus pienākumus. Līdz ar to šāds lēmums atzīstams par starplēmumu satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu izdošanas administratīvajā procesā un parasti nevar būt par atsevišķu iesnieguma vai pieteikuma priekšmetu apstrīdēšanas vai pārsūdzēšanas stadijā administratīvās lietas gaitā.

9. Satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu uzstādīšanā un kontrolē ir svarīgi pārzināt un ievērot Latvijas valsts standartus, Administratīvā procesa likumu un citus normatīvos aktus. Vismaz tajos gadījumos, kad transportlīdzekļa vadītājs nepiekrīt inkriminētajam administratīvajam pārkāpumam, apstrīd vai pārsūdz pieņemto lēmumu, policijai obligāti jāizvērtē lietas saiknē esošā vispārīgā administratīvā akta – ceļa zīmes – tiesiskums, tostarp atbilstība Latvijas valsts standartiem un uzstādīšanas likumība. Tas izriet no valsts pārvaldes un administratīvā procesa vispārējo tiesību principiem, lietvedības uzdevumiem administratīvo pārkāpumu lietās, kā arī Ceļu satiksmes likuma 4. panta ceturtās daļas, likuma “Par policiju” 10. panta pirmās daļas, Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksa 237. un 278. panta. Pretējā gadījumā personas sodīšanai nav pamata un tā nevar sasniegt leģitīmu mērķi, jo nav iespējama tiesiska policijas administratīvā akta izdošana, ja tas ir balstīts uz citu likumam neatbilstošu administratīvo aktu – ceļa zīmi.
10. Gadījumos, kad tiek mainīts ilgu laiku pastāvošs ceļa zīmju un citu satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu regulējums, Latvijas valsts standarti, labas pārvaldības princips un sabiedrības informēšanas pienākums prasa no ceļa pārvaldītāja pirmszīmes uzstādīšanu, kas norādītu uz jaunas zīmes izvietojumu, vai citādi darīt zināmu transportlīdzekļu vadītājiem par svarīgām izmaiņām ceļu satiksmes organizācijā.
11. Diemžēl, izvietojot satiksmes organizācijas tehniskos līdzekļus, tiek pieļautas kļūdas un dažādas interpretācijas iespējas, kas uz ceļa, kur transportlīdzekļu vadītājiem nav daudz laika lēmuma pieņemšanai, nav pieļaujams. Šādās situācijās jāmaina satiksmes organizācija, izvietojot papildus ceļa zīmes un citus satiksmes organizācijas tehniskos līdzekļus, kas skaidri noteiktu ceļu satiksmes režīmu un nosacījumus.
12. Ceļu satiksmes organizācijas tehniskajiem līdzekļiem ir vispārsaistošs spēks. Ar vispārīgajiem administratīvajiem aktiem attiecībā uz ceļu satiksmi publisko tiesību jomā tiek realizēti īpašie satiksmes drošības pienākumi, piemēram, satiksmes regulēšana ar luksoforiem un ceļa zīmēm. Šajos gadījumos valsts izmanto savu varu, lai piespiedu (obligātā) kārtā nodrošinātu vienveidīgu ceļu satiksmes dalībnieku rīcību noteiktās situācijās.

Court Practice in Latvia and Case Law on Road Traffic in General Administrative Acts

Abstract

The subject of the study of the article is the court practice in Latvia and case law analysis on the issue of road traffic organization, its technical means as general administrative acts.

Recognition of general administrative acts (including road signs, markings, traffic lights and other technical means), relating to an individual for an indefinite circle of persons located in specific and identifiable circumstances, in Latvian was gradual: at the beginning – by the legal doctrine, further on – in court practice and case law, and finally – by law.

Latvian court practice from the formation of administrative courts was able to be homogeneous and stable, continuing the development of the viewpoint mentioned in legal literature, general principles of law, and the position expressed in states with similar legal system.

Keywords: administrative process, general administrative act, road traffic, court practice and case law.

Literatūra

1. Briede J. Administratīvais akts. – Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2003. – 118. lpp.
2. Briede J. Administratīvais process un cilvēktiesības // http://www.law.lv/admproc/jautrite_briede_administrativais.htm (sk. 15.08.2005.).
3. Briede J. Vispārīgais administratīvais akts // Likums un Tiesības, 2009. gada aprīlis, 11. sējums, Nr. 4(116), 112.-114. lpp.
4. Dauksts J., Naudžuns J. R., Smirnovs J., Sviķis J. Ceļa zīmju un apzīmējumu rokasgrāmata. – Rīga, 2006. – 15. lpp.
5. Kirikovs P., Pommers J., Blivis J. u. c. Auto vadītāja ABC. – Rīga: Jumava, 2000. – 11., 165.-167. lpp.
6. Litvins G., Aperāne K. Administratīvā pārkāpuma lietvedība ceļu satiksmē. – Rīga: Sabiedriskās politikas centrs "Providus", 2010. – 17. lpp.
7. Načisčionis J. Administratīvās tiesības. – Rīga: Biznesa augstskola "Turība", 2009. – 30.-31. lpp.
8. Nerets V. Administratīvās tiesības un administratīvais process: Tālmācības studiju kurss II. – Rīga: Biznesa vadības koledža, 2008. – 60. lpp.
9. Paine F. J. Vācijas vispārīgās administratīvās tiesības. Vācijas Administratīvā procesa likums. – Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2002. – 128.-129. lpp.
10. Peine F.-J. Allgemeines Verwaltungsrecht. 6., neue bearbeitete Auflage. – Heidelberg: Muller, 2002. – S. 98.
11. Schwarze J. European administrative law. – London: Sweet and Maxwell, 1992. – Pp. 958-960.
12. Seerden R., Stroink F. Administrative law of the European Union, its member states and the united states. A comparative analysis. – Antwerpen-Groningen: Intersentia Uitgevers, 2002. – Pp. 107-109.
13. Stucka A. Administratīvās tiesības. – 2., papild. un pārstr. izd. – Rīga: Juridiskā koledža, 2009. – 17. lpp.
14. Vildbergs H. J., Krasts V. Salīdzinošas administratīvās tiesības: lietas un risinājumi. Mācību līdzeklis. – 2., pārstr. un papild. izd. – Rīga: Latvijas Universitāte, 2002. – 144. lpp.

Normatīvie akti

1. Konvencija par ceļa zīmēm un signāliem // <http://www.likumi.lv/doc.php?id=3728> (sk. 02.05.2011.).
2. Administratīvā procesa likums // <http://www.likumi.lv/doc.php?id=55567> (sk. 02.05.2011.).
3. Aizsargjoslu likums // <http://www.likumi.lv/doc.php?id=42348> (sk. 02.05.2011.).
4. Ceļu satiksmes likums // <http://www.likumi.lv/doc.php?id=45467> (sk. 02.05.2011.).
5. Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodekss // <http://www.likumi.lv/doc.php?id=89648> (sk. 02.05.2011.).
6. Likums "Par policiju" // <http://www.likumi.lv/doc.php?id=67957> (sk. 02.05.2011.).
7. Ministru kabineta 2004. gada 29. jūnija noteikumi Nr. 571 "Ceļu satiksmes noteikumi" // <http://www.likumi.lv/doc.php?id=90585> (sk. 02.05.2011.).

Abstrakto jēdzienu loma nodokļu tiesībās

Milana Beļeviča

Rīgas Stradiņa universitāte, Tiesību zinātnes katedra

Kopsavilkums

Rakstā izvirzīta tēze, ka abstrakto jēdzienu pielietošana nodokļu tiesībās ir daudz efektīvāka salīdzinājumā ar detalizēto noteikumu piemērošanu. Darba autore mēģina noteikt Latvijas nodokļu normatīvā regulējuma attīstības vektoru, analizējot Eiropas Savienības tiesu praksi, kā arī Krievijas Federācijas pēdējos nolēmumus nodokļu jomā. Tiesību izmantošanas ļaunā nolūkā aizlieguma doktrīna ir analīzes metodoloģiskais kodols; tā izpausme Latvijas nodokļu normatīvajā regulējumā tiek izvērtēta caur Eiropas Savienības tiesību prizmu. Analīzē tiek veltīta uzmanība arī tiesisko jēdzienu “nevainīguma prezumpcija” un “legālā prezumpcija” izpausmes izpētei nodokļu tiesību jomā. Autore secināja, ka abstrakto jēdzienu piemērošana nodokļu tiesībās ir pamatota ne tikai ar teorētiskiem argumentiem, bet arī ar faktiskiem apstākļiem.

Atslēgvārdi: nodokļi, jēdziens, tiesības, doktrīna, prezumpcijas.

Levads: juridiskais jēdziens kā nodokļu normas veidojošs elements

Nodokļu tiesību tiesiskā daba ir unikāla ar to, ka vairāku tiesību nozaru institūti un tiesiskās konstrukcijas tiek piemērotas nodokļu jomā. Var teikt, ka tā ir vienīgā tiesību nozare, kurā vienlaikus tiek piemērotas gan administratīvās tiesības, gan civiltiesības, gan krimināltiesības. Tādējādi tiek veidots nodokļu tiesību multidisciplinārs raksturs. Tieši šī nodokļu tiesību unikālā īpašība izvirza īpašas prasības jebkurai juridiskai analīzei nodokļu jomā, par galveno vektoru nosakot tiesiskas sintēzes modeli, kur dažādu tiesību nozaru bāzes jēdzieni un principi tiek apvienoti nodokļu tiesību speciālas tiesiskās regulācijas attīstībai.

Arī modernās pasaules tendences prasa jaunas juridiskās tehnikas pielietošanu nodokļu tiesiskajā analīzē. Lai nodokļu tiesības efektīvi attīstītos, aktīvi tiek diskutēts, ka jāatsākas no vecā principa (*blackletter law*) [*Black's law dictionary*, 2005], kad nodokļu tiesības izpaužas prakses un tiesību normu pielāgošanā esošajam tiesiskajam ietvaram [*Lamb*, 2005]. Tātad jauns zinātniskais izaicinājums ir atmest šo veco pieeju un veikt plašākus pētījumus, ņemot vērā nodokļu kā filozofiskas kategorijas multidisciplināro dabu, kas ietver sevī ekonomiskus, politiskus un socioloģiskus aspektus.

Nodokļu tiesiskās dabas apzināšanai svarīgi ir ņemt vērā, ka nodokļu tiesiskās normas ir pakļautas nepārtrauktām izmaiņām. Šāda attīstības dinamika ir saistīta ar to, ka ar finanšu tiesību normu palīdzību tiek noregulētas ekonomiskās attiecības, kuras savukārt veidojas, pamatojoties uz valsts politiskajām interesēm. Ekonomisko prioritāšu maiņas tiešās sekas ir biežas izmaiņas nodokļu tiesību aktos, kā arī kopējais nodokļu tiesiskā regulējuma apjoma pieaugums. To, ka izmaiņas ir biežas, nosaka arī finanšu inženierijas attīstība: kad robi tiesību aktos tiek speciāli izmantoti, lai izvairītos no nodokļu samaksas. Šādas parādības apkarošana ir katras valsts primārais mērķis, taču atšķiras izvēlētās juridiskās tehnikas.

Tiesību aktu izmaiņu negatīvās sekas ir arī kvalitatīvas tiesiskas analīzes trūkums attiecībā uz jaunpieņemamā normatīvā regulējuma saskaņu ar esošo tiesisko regulējumu. Par “neiespējamo misiju” pārvēršas jaunas normas atbilstības novērtējums tiem citu tiesību nozaru tiesiskiem institūtiem, kas tos pielieto nodokļu jomā. Visi šie faktori ietekmē ne tikai robu rašanos tiesību aktos, kas tiek izmantoti, lai izvairītos no nodokļu samaksas, bet arī atšķirīgo nodokļu tiesību aktu un institūtu traktējumu no nodokļu maksātāju un valsts – nodokļu administrācijas un tiesas – puses. Šo faktu sekas ir milzīgs skaits tiesisko strīdu starp nodokļu maksātājiem un nodokļu administrāciju, kas ir uzskatāma par aktuālu problēmu nodokļu jomā.

Pēc raksta autores domām, šo problēmu iemesli ir nodokļu tiesisko pamatjēdzienu trūkums. Tēzi par nodokļu tiesiskā regulējuma pilnveidošanas nepieciešamību ar speciāli šai nozarei veidotiem jēdzieniem, nevis šo jēdzienu tiešu pārņemšanu no citām tiesību nozarēm, piedāvā Austrālijas universitātes profesors Džons Breitvaits (*John Braithwaite*). Profesors izvirzījis tēzi, ka nodokļu normatīva regulējuma funkcionēšanas efektivitāte ir atkarīga no normatīva regulējuma uzbūves tehniskiem parametriem: abstraktu jēdzienu esamības tajā. Abstrakcijas jēdzienu piemērošana pamatojas uz detalizētām normām, kuras var pakļaut biežām izmaiņām, atstājot pamatjēdzienus nemainīgus. Atbilstīgi profesora koncepcijai tiesiskās normas, kas regulē nodokļus, bieži ietver sevī tā saucamo miglas zonu – jomu, kur normas jēga kļūst neskaidra. Jo sarežģītāka parādība tiek regulēta ar normu, jo lielāka ir normas miglas zona [*Braithwaite*, 2005]. Tiesu prakse nodokļu strīdos liecina, ka salīdzinoši maz normu ar “miglas zonu” ir procesuālajā jomā – jomā, kas tiek regulēta ar vispār aizliedzošu tiesību regulējuma veidu – atļauts ir tas, kas ir atļauts, savukārt jomā, kur saplūst civilās un nodokļu tiesības (ar nodokļiem apliekamo objektu noteikšana un nodokļu apjoma noteikšana) – jomā, kura tiek regulēta ar visatļaujošo tiesību regulējuma veidu – atļauts viss, kas nav aizliegts, tiesību normu skaits ar “miglas zonu” ir liels.

Abstrakcijas jēdzienu nozīmi tiesību sistēmas funkcionēšanā uzsvēris arī Latvijas Universitātes profesors Edgars Meļķis, norādot, ka “(...) abstrakcijas jēdzieni ir tiesību normu un reizē ar to arī visas tiesību sistēmas būvākmeņi. Par abstrakcijas šādus jēdzienus saucam tādēļ, ka tie tiek veidoti no pazīmēm, kas no “konkrētā” tiek atdalīti, abstrahēti un savā vispārinājumā izolēti” [Meļķis, 1998]. Viņš secina: “Klauzulu un ģenerālklauzulu ieviešana tiesību tekstos sekmē izvairīšanos no pazīmju sīka uzskaitījuma, tajā pašā laikā nepielietojot normas piemērošanas sfēras ierobežošanai. Tā padara normu elastīgāku, spējīgāku piemēroties sabiedrības mainīgajiem apstākļiem” [Meļķis, 1998].

Darba mērķis, materiāls un metodes

Šī raksta mērķis ir aktualizēt diskusijas par abstrakto jēdzienu lomu nodokļu tiesībās. Analizējot pasaules tendences šo jēdzienu pielietošanā tiesiskajām attiecībām nodokļu jomā, uzmanība tiks veltīta to jēdzienu analīzei, kas tiek izteikti doktrīnu un tiesisko prezumpciju formā. Pētījuma materiāls ir tiesību teorijas doktrīnas, tiesību prezumpcijas, kā arī Latvijas un Eiropas tiesu prakse nodokļu jomā. Pētījumā ir izmantotas vairākas metodes: aprakstošā, salīdzinošā, klasificējošā un vispārinošā.

Diskusija

Komercmērķa doktrīna. Tā ir viena no tiesību doktrīnām, kas palīdz nošķirt divas parādības: tiesisku nodokļu optimizāciju no izvairīšanās no nodokļu samaksas. Šī doktrīna balstās uz to, ka ikviena nodokļa maksātāja brīvība civiltiesiskā vidē ir ierobežota ar aizliegumu izmantot normatīvajos aktos noteiktās tiesības ļaunā nolūkā; nodokļu jomā tas ir aizliegums slēgt tādus civiltiesiskus darījumus, kuru noslēgšanas vienīgais mērķis ir nodokļu apjoma mākslīga samazināšana.

Aizlieguma doktrīna (*abuse of laws*) tiesību izmantošanai ļaunā nolūkā kā komercmērķa doktrīnas sastāvdaļa tika plaši izmantota vairākās valstīs. Piemēram, Vācijas Federatīvās Republikas likuma par nodokļiem un nodevām 42. pants nosaka: “1. Nodokļu normatīvā regulējuma neievērošana ir gadījums, kad dažādas tiesiskās konstrukcijas tiek izmantotas ļaunā nolūkā. Šādu tiesisko konstrukciju izmantošanas sekas ir tādu nodokļu seku rašanās, kas būtu iestājušās tāda darījuma realizācijā, kas atbilst līdzēju ekonomiskiem (biznesa) mērķiem.”

Šī doktrīna guva arī atbalstu Eiropas Savienības tiesībās – Padomes 1990. gada 23. jūlija Direktīvas 90/434/EEK par kopēju nodokļu sistēmu, ko piemēro dažādu dalībvalstu uzņēmējdarbību apvienošanai, sadalīšanai, to aktīvu pārvešanai un akciju maiņai, 11. pantā ir noteikts: *“Dalībvalsts var atteikties pilnībā vai daļēji piemērot visus II, III un IV sadaļas noteikumus vai arī var neļaut izmantot to piešķirtās priekšrocības, ja izrādās, ka sabiedrību apvienošana, sadalīšana, to aktīvu pārvešana vai akciju maiņa: a) notiek ar galveno mērķi vai vienu no galvenajiem mērķiem nemaksāt nodokļus vai izvairīties no nodokļiem; ja kādu no 1. pantā minētajām operācijām neveic nopietnu komerciālu mērķu dēļ, piemēram, lai restrukturētu sabiedrības, kas piedalās šajās operācijās, vai racionalizētu to darbības, tad tas var pamatot pieņēmumu, ka operācijas galvenais mērķis vai viens no galvenajiem mērķiem ir nemaksāt nodokļus vai izvairīties no nodokļiem (...).”*

No iepriekš minētajiem piemēriem redzams, ka terminam “tiesību izmantošana ļaunā nolūkā” nav precīza satura, nav noteikti to juridisko konstrukciju veidi un formas, kas var tikt kvalificētas kā atbilstīgas jēdzienam “tiesību izmantošana ļaunā nolūkā”. Tas arī nebūtu pareizi, jo jebkura juridiskā konstrukcija var tikt atzīta par atbilstīgu, lai aizliegtu izmantot tiesības ļaunā nolūkā gadījumā, ja līdzēju vai līdzēja nodoms bija izvairīties no nodokļu samaksas. Proti, nozīme ir nodomam, ar kādu tiek realizēts darījums, un tieši līdzēju nodoma konstatācijas īpatnības apgrūtina šīs doktrīnas piemērošanu dzīvē.

Nodoma izvairīties no nodokļu samaksas analīzes sākumpunkts ir skaidrs priekšstats par jēdziena “komercmērķis” tiesisko dabu. LR Komerclikuma 1. pantā ir noteikts: *“(…) (2) Komercdarbība ir atklāta saimnieciskā darbība, kuru savā vārdā peļņas gūšanas nolūkā veic komersants. Komercdarbība ir viens no uzņēmējdarbības veidiem. (3) Saimnieciskā darbība ir jebkura sistemātiska, patstāvīga darbība par atlīdzību.”*

Šīs likuma komercdarbības definējums diemžēl nesniedz atbildi uz jautājumu, vai jebkura darījuma mērķis ir peļņas gūšana. Neapšaubāms ir fakts, ka komercdarbībā izplatīti ir darījumi, kuru mērķis tiešā veidā nav saistīts ar peļņas gūšanu. Kā piemēru var minēt darījumus, kas ir veikti uzņēmuma darbības deversifikācijas nolūkā, risku faktoru novēršanas nolūkā, mārketinga mehānismu iedarbināšanai utt. Pēc autores domām, lai izvērtētu personas (piemēram, uzņēmuma vadības) nodomu izvairīties no nodokļu samaksas, vadoties no Komerclikumā noteiktā peļņas gūšanas nosacījuma, nevar tikt pakļauti eventuāli uzņēmuma darījumi. Nodoma izvērtēšanas izejas punkts precīzāk ir uzņēmuma ekonomiskās attīstības mērķis, kura visas eventuālās sastāvdaļas, proti, visi darījumi, tiek analizēti kā vienots uzņēmuma attīstības elements.

Problēmas rada arī tiesību izmantošanas ļaunā nolūkā aizlieguma doktrīnas piemērošana jomā, kur izvērtēšanai tiek pakļauti fizisko personu darījumi. Fiziskas personas darbības nav pakļautas tādām prasībām kā peļņas gūšanas mērķis. Fiziskas personas motīvs darījuma veikšanai var būt šādas filozofiskas kategorijas: pateicība, mīlestība, naidis – jūtas, kas nav saistītas ar peļņas gūšanas nolūku. Šādos darījumos konstatēt personas ļauno nolūku ir daudz sarežģītāk, jo izvērtēšanai ir pakļautas kategorijas, kuras nesatur objektīvi pārbaudāmus faktus.

Tādējādi var secināt, ka tiesību izmantošanas ļaunā nolūkā aizlieguma doktrīnas saturs ir juridiski neprecīzs un var piepildīties tikai tiesu prakses realizācijas kārtībā. Taču šīs doktrīnas neprecizitāte, kā arī skaidro kritēriju trūkums un akla paļaušanās uz šī jēdziena tiesas skaidrojumu var novest pie traģiskām sekām, kad nodokļu maksātājs pārvēršas par šīs doktrīnas ķīlnieku. Par šādas situācijas piemēru var kalpot Krievijas Federācijas uzņēmuma “JUKOS” (ЮКОС) lieta, kad, pamatojoties uz “negodprātīga” nodokļu maksātāja kritērijiem un komercmērķa doktrīnu, tika veikti vislielākie nodokļu uzrēķini pasaules praksē. Tieši tāpēc var piekrist viedoklim, ka jebkuri mēģinājumi vērtēt nodokļu maksātāja darbību, pamatojoties uz komercmērķa kritēriju, noved pie tā, ka valsts, absolutizējot savu fiskālo interesi, mēģina saņemt fiskālo ienākumu ar prettiesiskiem paņēmieniem [Щекин, 2008].

Raksta autore uzskata: lai šo doktrīnu efektīvi izmantotu, ir nepieciešams ieviest skaidrus kritērijus, kas būtu precīzi noteikti tiesību aktos pozitīvētā veidā, nevis jāpaļaujas uz šīs doktrīnas tiesisko piepildījumu tiesību piemērošanas praksē. Šīs tēzes patiesumu apstiprina arī Eiropas Savienības (ES)

tiesa, kas pieņēma virkni lēmumu, lai precizētu tiesību izmantošanas ļaunā nolūkā aizlieguma doktrīnas piemērošanas kritērijus. Visspilgtāk tiesību izmantošanas ļaunā nolūkā aizlieguma doktrīna atspoguļojas tā saucamā *Halifax plc* lietā. Šajā lietā ES tiesa nostiprināja vairākus principus, kas precizē doktrīnas izmantošanu:

1. ES tiesību normām ir jābūt precīzām (*certain*) un paredzamām (*foreseeable*) subjektiem, kas tos piemēro. Tiesību normu skaidrības prasībai (*legal certainty*) ir jābūt ievērotai attiecībā uz normām, kurām ir finansiālas sekas, lai attiecīgo tiesību subjekti varētu precīzi apzināties uzlikto saistību apjomu.
2. Aizliegums izmantot tiesības ļaunā nolūkā netiek attiecināts gadījumos, kad realizēto ekonomisko aktivitāti var izskaidrot citādi, nekā tikai ar mērķi saņemt nodokļu atvieglojumu.
3. Tiesību izmantošanas ļaunā nolūkā konstatācijai nepieciešama virkne objektīvo faktoru, kas liecina, ka veikto darbību pamatmērķis bija nodokļu atvieglojuma saņemšana.

Pienākumu pārbaudīt ekonomisko aktivitāšu motīvus, izvērtējot to saistību ar izvairīšanos no nodokļu samaksas, ES tiesa uzliek nacionālajām tiesām, norādot, ka jānodrošina tāda pierādījumu izvērtēšana, kas nesamazina ES tiesību efektivitāti.

Tiesību izmantošanas ļaunā nolūkā aizlieguma doktrīna tika plaši analizēta *Emsland-Starke GmbH* lietā, un tika nolemts, ka nodokļu tiesību ļaunticīgas izmantošanas konstatācijai tiesību subjekta nodoms ir jāvērtē pēc diviem kritērijiem:

- vai ir bijusi tādu objektīvo apstākļu kombinācija, kurā, neraugoties uz formālo ES tiesību ievērošanu, šajās tiesībās noteiktie mērķi netika ievēroti;
- vai ir bijis subjektīvais elements, kas ietver sevī subjekta nodomu saņemt nodokļu atvieglojumu saskaņā ar ES tiesībām, radot mākslīgu apstākļus to saņemšanai.

No iepriekš minētajiem ES tiesu lēmumiem var secināt, ka tiesību izmantošanas ļaunā nolūkā aizlieguma doktrīna pamatojas uz virkni tādu jēdzienu izvērtēšanu, kas paredz ļoti plašas iespējas tos interpretēt. Turklāt pilnvaras piepildīt šo jēdzienu saturu ir piešķirtas nacionālajām tiesām. ES tiesu praksē nostiprinātus principus neapšaubāmi var uzskatīt par vadlīnijām nodokļu normatīva regulējuma interpretācijai, taču, pēc raksta autores domām, nacionālajā līmenī ir vajadzīga lielāka skaidrība par šīs doktrīnas piemērošanas nosacījumiem un sekām.

Lai precizētu tiesību izmantošanas ļaunā nolūkā aizlieguma doktrīnas vietu nodokļu tiesībās, efektīvo un precīzo kritēriju noteikšanai zinātniskā vērtība ir ārvalstu praksei. Piemēram, Krievijas Federācijā, lai apkarotu izvairīšanos no nodokļu nemaksāšanas, plašu piemērošanu guva negodprātīga nodokļu maksātāja koncepcija, kā arī praksē plaši tika lietots jēdziens “prettiesiskā nodokļu optimizācija”. Krievijas Federācijas Konstitucionālā tiesa nostiprināja principu, saskaņā ar kuru uzņēmējs nav atbildīgs par darbībām, kurās tiek izmantotas likumos piešķirtās tiesības. Ar šādām tiesībām tiek saprastas tiesības, kas “ir saistītas ar atbrīvošanu uz likuma pamata no nodokļu samaksas vai ar tādu uzņēmējdarbības formas izvēli, kas ir maksimāli izdevīga uzņēmējam, un attiecīgi – nodokļu maksājumu optimālā veidā veidi”. (Постановление Конституционного Суда РФ от 27 мая 2003 года № 9-П “По делу “О проверке конституционности положения статьи 199 Уголовного кодекса Российской Федерации в связи с жалобами П. Н. Белецкого, Г. А. Никовой, Р. В. Рукавишников, В. Л. Соколовского, и Н. И. Таланова””.)

Taču, kā norāda Krievijas zinātnieki, tiesiskās nodokļu optimizācijas definīcijas pielietošana ir apgrūtināta, jo līdztekus tiesiskās nodokļu optimizācijas jēdzienam eksistē arī prettiesiskās nodokļu optimizācijas definējums un kritēriji, ko izstrādājuši Krievijas Federācijas (turpmāk – KF) Konstitucionālās tiesas tiesneši, komentējot negodprātīga nodokļu maksātāja pielietošanas doktrīnu [Саверсис, 2008]. Balstoties uz šiem komentāriem, izriet, ka prettiesiskās nodokļu optimizācijai ir šādi kritēriji:

- darījumam ir mākslīgs (искусственный) vai fiktīvs (мнимый) raksturs;
- darījuma galvenais motīvs ir nevis loģisks komercmērķis, bet vienīgi izvairīšanās no nodokļu samaksas;
- darījuma mērķi ir pretrunā ar mērķiem, kurus izvirzījis likumdevējs, pieņemot attiecīgus nodokļu likumus [Саверсис, 2008].

Visi minētie kritēriji, pēc kuriem tiek novērtēta nodokļu maksātāja darbība, ir jēdzieni, kurus nav iespējams novērtēt no tiesiskās skaidrības pozīcijām. Piemēram, jēdzieni “loģisks komercmērķis”, “darījuma fiktīvs raksturs” un “likumdevēja mērķi” ir pārāk plaši, tāpēc izkropļo KF Konstitucionālās tiesas nostiprināto tiesiskās nodokļu optimizācijas jēdzienu, padarot to par teorētisku definīciju, kurai nav praktiska pielietojuma.

Līdz ar to var izdarīt divus secinājumus. Pirmkārt, pozitīvi ir vērtējama tiesiskās nodokļu optimizācijas definīcija, jo tās piemērošanai ir tiesiski skaidras sekas – nodokļu maksātāja darbības ir apšaubāmas un ir prettiesiskas tikai gadījumā, kad tas tiešā veidā pārkāpj normatīvo regulējumu. Otrkārt, negatīvi vērtējama ir jebkuru abstrakto jēdzienu ieviešana, kuru nav iespējams pārbaudīt ar objektīviem faktiem. Piemēram, ir iespējams pārbaudīt, vai darījumā ir bijis komercmērķis, bet pārbaudīt, cik tas ir loģisks, vai objektīvi novērtēt, kāds bijis darījuma pamatmērķis: ekonomiskas attīstības intereses vai nodokļu apjoma minimalizācija, nevar nedz nodokļu administrācija, nedz tiesa.

Pēc raksta autore domām, nodokļu tiesībās abstrakto kategoriju jēdzienu esamības galvenais priekšnosacījums ir, pirmkārt, pārbaudes iespēja no objektīvo pierādījumu pozīcijām, otrkārt, konkrētas tiesiskās sekas, kas var rasties attiecīgā jēdziena piemērošanas lietas faktiskajos apstākļos. Šie kritēriji ir vektors, kurš var arī palīdzēt nošķirt tiesisko nodokļu optimizāciju no prettiesiskās, kā arī atrisināt Latvijas nodokļu tiesību globālo problēmu – nodalīt administratīvo atbildību no kriminālatbildības par izvairīšanos no nodokļu samaksas.

Nodokļu tiesībās komercmērķa doktrīnas piemērošanas analizē lielu ieguldījumu devis tiesību zinātnieks S. Saversis. Zinātniskajā monogrāfijā “Negodprātības kategorija nodokļu tiesībās” komercmērķa doktrīnas piemērošanā viņš izceļ šauru un plašo pieeju. Par kvalificējošo elementu zinātnieks izvirza fiktīvā darījuma jēdzienu. Pilnīgi piekrītot šādai koncepcijai, raksta autore uzskata, ka lielāka analītiskā skaidrība tiks panākta, ja komercmērķa doktrīnas piemērošana tiks iedalīta divos modeļos atkarībā no tiesību subjekta, kas realizē konkrēto darījuma, nodoma veidu attiecībā uz darījuma seku iestāšanos.

Pirmais modelis ir situācija, kad nodokļu maksātājs, kas, gribēdams izvairīties no nodokļu samaksas, pielāgo darījumu mērķi uzņēmuma ekonomiskās attīstības vajadzībām, kaut gan darījuma galvenais mērķis ir izvairīties no nodokļu samaksas. Komercmērķa esamība šāda veida darījumā tiek pārbaudīta, uzdodot jautājumus:

- 1) vai darījumam vispār ir bijis komercmērķis;
- 2) pozitīvas atbildes gadījumā – vai darījuma deklarētais mērķis ir sasniegts [Саверсис, 2008].

Ja uz otro jautājumu tiek saņemta negatīva atbilde, tas nozīmē, ka darījumam nav komercmērķa un tas ir fiktīvs. Tieši cēloņsakarības esamība starp darījuma deklarēto mērķi un faktiskiem apstākļiem palīdz atmaskot fiktīvus darījumus, kuru vienīgais mērķis ir izvairīties no nodokļu samaksas. Šāda darījuma konstatācijas gadījumā nodokļu administrācijai ir tiesības pārvērtēt darījuma nodokļu sekas.

Otrais modelis ir gadījums, kad nodokļu maksātājs ir realizējis darījumu, kuram ir divi mērķi, no kuriem viens ir ekonomiski pamatots ar uzņēmuma ekonomisko aktivitāti, bet otrs ir izvairīšanās no nodokļu samaksas. Šajā gadījumā svarīgi ir noteikt, kurš no diviem mērķiem ir bijis galvenais – uzņēmuma ekonomiskās intereses vai nodokļu sloga mazināšana.

Kā norāda S. Saversis, šis jautājums neapšaubāmi nostāda mūs subjektīvo vērtējumu jomā; kad abi darījuma mērķi tiek vērtēti un salīdzināti, pamatojoties uz kategorijām, kas nav tiesiskas, jo neviens, izņemot pašu tiesību subjektu – nodokļu maksātāju, nevar noteikt, kas bija primārais darījuma veikšanas motīvs. Šāda tiesiskā nenoteiktība izslēdz šo darījumu modeli no kategorijas, ko var uzskatīt par prettiesisku nodokļu optimizāciju – izvairīšanos no nodokļu samaksas. Neraugoties uz tā saucamā nodokļa mērķa esamību darījuma veikšanā, šī darījuma kategorija nedrīkst tikt kvalificēta kā izvairīšanās no nodokļu samaksas, jo aizliegumam tiesības izmantot ļaunā nolūkā ir absolūts raksturs – darījumam visā apjomā ir jābūt realizētam ļaunā nolūkā. Šādu nostāju apstiprina arī ES tiesu prakse, nostiprinot *Halifax* lietā principu, saskaņā ar kuru aizliegums izmantot tiesības ļaunā nolūkā netiek attiecināts gadījumos, kad realizēto ekonomisko aktivitāti var izskaidrot citādi, nekā tikai ar mērķi saņemt nodokļu atvieglojumu.

No iepriekš minētā var secināt, ka tikai un vienīgi par kategoriju, kas atbilst tiesību izmantošanas ļaunā nolūkā aizlieguma doktrīnai, nodokļu jomā var attiecināt darījumu veidu, kuram nav komercmērķa. Tikai šāda darījuma nodokļu sekas var tikt pārvērtētas. Savukārt darījumu kategorija, kurai ir divi mērķi, proti, komercmērķis un nodokļu minimalizācijas mērķis, neatbilst šai doktrīnai, un šādu darījumu kategoriju var uzskatīt par tiesisku nodokļu optimizāciju, kuras nodokļu sekas nevar būt pārvērtētas.

Šī koncepcija neapšaubāmi palīdz nodokļu administrācijai un tiesai mazināt subjektīvo vērtējumu nodokļu maksātāja darbību izvērtēšanā, kā arī nostiprinās tiesiski skaidrus un objektīvi pierādāmus kritērijus nodokļu maksātāja darbības izvērtēšanai.

Vaina kā atbildības par nodokļu normatīva regulējuma pārkāpšanas iestāšanās priekšnosacījums.

Nodokļu maksātāja vaina neapšaubāmi ir nodokļu tiesību pamatjēdziens, kuram ir pakārtoti citi jēdzieni, piemēram, “nodokļu maksātāja labprātība”, “tiesiskās prezumpcijas nodokļu jomā”. Vaina ir atbildības par izvairīšanos no nodokļu maksāšanas iestāšanās priekšnosacījums. Tāpēc svarīgi ir izziņāt šo jēdzienu mijiedarbību un izpausmes veidus, kā arī pārbaudīt, vai šādai mijiedarbībai nav negatīvu seku.

LR likuma par nodokļiem un nodevām 1. panta 14. punktā ir definēts, ka izvairīšanās no nodokļu vai nodevu maksāšanas ir *“apzināta nepatiesas informācijas sniegšana nodokļu deklarācijās, nodokļu deklarāciju, informatīvo deklarāciju vai nodokļu administrēšanai un kontrolei nepieciešamās pieprasītās informācijas neiesniegšana, nelikumīga nodokļu atvieglojumu, priekšrocību un atlaižu piemērošana vai jebkura cita apzināta darbība vai bezdarbība, kuras dēļ nodokļi vai nodevas nav samaksātas pilnā apmērā vai daļēji”*. Atbildība par šo darbību ir paredzēta Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksa (LAPK) 159. pantā. Taču par šo pašu nodarījumu noteikta arī kriminālatbildība, proti, Latvijas Krimināllikuma (turpmāk – KL) 218. pantā ir paredzēta atbildība par izvairīšanos no nodokļu vai tiem pielīdzināto maksājumu nomaksas vai par ienākumu, peļņas vai citu ar nodokli apliekamo objektu slēpšanu vai samazināšanu, ja ar to nodarīti zaudējumi valstij vai pašvaldībai lielā apmērā.

Tātad acīmredzama ir tiesību normu kolīzija, jo nav skaidrs, kādos gadījumos par nodokļu normatīva regulējuma pārkāpumiem iestājas kriminālatbildība, bet kādos tie kvalificējami kā administratīvi pārkāpumi.

Pirmais jautājums, uz kuru atbilde, iespējams, palīdzēs noskaidrot personas vainas izpausmi nodokļu jomā, ir – kas ir juridiskās personas vaina. Tiesu praksē noteikts: *“Tiesību doktrīnā vaina tiek definēta kā personas psihiskā attieksme nodoma vai neuzmanības formā pret viņas izdarīto prettiesisko darbību vai bezdarbību un ar to saistītajām kaitīgajām sekām (Krastiņš U. Noziedzīgs nodarījums. – Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2000. – 90. lpp.). Tomēr minētā definīcija raksturo tikai fizisko personu vainu, jo juridiskām personām nevar piemist psihiskā attieksme. Tāpēc juridisko personu vaina ir nosakāma, ņemot vērā divus nosacījumus; pirmkārt, vai juridiskajai personai bija iespēja nodrošināt noteikumu ievērošanu, par kuru pārkāpšanu ir paredzēta administratīva atbildība, otrkārt, vai juridiskā persona veica nepieciešamos pasākumus, lai nodrošinātu šo noteikumu ievērošanu.”* (Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2009. gada 5. marta spriedums lietā Nr. SKA-19 / 2009, 19. punkts, kā arī Latvijas Republikas Administratīvās apgabaltiesas 2010. gada 23. aprīļa spriedums lietā Nr. A42 4577 07, 17. punkts.)

Pēc autores domām, šis skaidrojums netiešā veidā nostiprina juridiskas personas nevainīguma prezumpciju, norādot divus kritērijus, kuru ievērošanas gadījumā tā tiek atbrīvota no atbildības par nodokļu normatīva regulējuma neievērošanu. Diemžēl šo kritēriju piemērošana nesniedz atbildi uz otro vainas analīzei svarīgāko jautājumu: kā nodalīt administratīvo atbildību no kriminālatbildības.

Atbildi, iespējams, var rast ārvalstu tiesību piemērošanas praksē, piemēram, Krievijas Federācijas Konstitucionālā tiesa nostiprināja, ka kriminālatbildība par nodokļu pārkāpumiem (noziedzīgiem) iestājas tikai tad, ja ir konstatēts personas tiešs nodoms (Определение КС РФ от 20 декабря 2005 года № 478-О “Об отказе в принятии к рассмотрению жалобы граждан Лебедева А. В. и Шепелева И. В. на нарушение их конституционных прав статьей 199 Уголовного кодекса Российской Федерации”). Tiesa arī nostiprināja principu, saskaņā ar kuru personas saukšana pie kriminālatbildības nav pieņemama par tādām nodokļu maksātāja darbībām, kuras, neraugoties uz seku iestāšanās nodokļu nesamaksas formā,

tomēr tika realizētas saskaņā ar tiesībām, ko nodokļu maksātājiem ir piešķīris likums un kas ir saistītas ar nodokļu maksātāja atbrīvošanu no nodokļu samaksas uz likumīga pamata vai ar viņam visizdevīgākās uzņēmējdarbības formas izvēli un attiecīgi optimālā maksājuma izvēli (Постановление Конституционного Суда РФ от 27 мая 2003 года № 9-П “По делу “О проверке конституционности положения статьи 199 Уголовного кодекса Российской Федерации в связи с жалобами П. Н. Белецкого, Г. А. Никовой, Р. В. Рукавишниковой, В. Л. Соколовского, и Н. И. Таланова””, пункт 3.).

Tiesa arī nostiprināja, ka izmeklēšanas orgānu un tiesas iestāžu uzdevums ir ne tikai konstatēt faktu, ka nodokļi nav samaksāti, bet arī pierādīt nodokļu maksātāja darbības (bezdarbības) prettiesiskumu, kā arī tieša nodoma izvairīties no nodokļu samaksas esamību.

Pēc autores domām, šāda Krievijas Federācijas Konstitucionālās tiesas pozīcija jautājumā par kriminālatbildības nodalīšanu no administratīvas atbildības ir pamatota un ir aktuāla arī Latvijas tiesību piemērošanas praksē. Taču nodoma konstatācijas jomā aktualitāti nezaudē arī komercmērķa doktrīna, jo ar tās palīdzību var precizēt nodoma formu – tiešs vai netiešs nodoms. Komerkmērķa trūkums darījumā ir precīzs tiešā nodoma esamības rādītājs.

Atbildības veidu nodalīšanas problēma ir saistīta ar termina “izvairīšanās no nodokļu samaksas” lietošanu gan KL 218. panta dispozīcijā, gan LAPK 159. panta dispozīcijā. Tas ievieš lielu neskaidrību šī termina lietošanā faktiskajos lietās apstākļos. “Izvairīšanās” ir aktīva, apzināta darbība ar mērķi nesamaksāt likumā noteiktos nodokļus. Šādas darbības var izdarīt tikai ar nodomu, kurš tiešā veidā ir vērsts uz nodokļu nemaksāšanu; persona paredzējusi nodokļu nemaksāšanas sekas un vēlējusies to iestāšanos. Izvairīšanās nevar notikt neuzmanības dēļ vai ar netiešu nodomu, jo persona nevar vienlaikus aktīvi rīkoties un vēlēties, lai neiestājas viņas rīcības sekas.

Savukārt tāda darbība kā “nodokļu nemaksāšana” var notikt arī ar netiešu nodomu, kad persona nevēlas seku iestāšanos, tomēr apzināti pieļāvusi to iestāšanos (piemēram, netiešs nodoms ir pretrunīgas nodokļu normas nekorektas skaidrošanas gadījumā), vai neuzmanības dēļ (piemēram, pieļaujot tehniska rakstura kļūdu – aprēķina kļūdu nodokļu apmēra noteikšanā).

Iepriekš minētie argumenti liecina, ka termina “izvairīšanās no nodokļu samaksas” lietošana gan Administratīvo pārkāpumu kodeksā, gan Krimināllikumā nav tiesiski pamatota, jo tas ievieš neskaidrību atbildības formu izvēlē. Likuma par nodokļiem un nodevām 1. panta 14. punktā izvairīšanās no nodokļu samaksas definējums nepārprotami norāda uz to, ka tikai apzināta darbība ir uzskatāma par izvairīšanos no nodokļu samaksas. Līdz ar to administratīvo tiesību jomā korektāk būtu lietot terminu “nodokļu nemaksāšana”, kas var notikt gan neuzmanības dēļ, gan ar tiešu un netiešu nodomu, atstājot terminu “izvairīšanās no nodokļu samaksas” krimināltiesību jomai. Krimināltiesībās būtu jāprecizē tiesību piemērošanas prakse, par prioritāti izvirzot nodoma formas analīzi.

Nodoma formas analīze nodokļu jomā ir ļoti sarežģīts uzdevums, kas paredz dziļas zināšanas ekonomikā un grāmatvedībā, tāpēc komercmērķis kā nodoma kvalifikācijas mēraukla var būt tas instruments, kas atvieglos nodoma analīzes problemātiku. Kā iepriekš tika minēts, komercmērķa analīze notiek divos posmos. Pirmajā posmā ir jānoskaidro, vai darījumā ir bijis komercmērķis, savukārt otrajā posmā –, vai darījuma deklarētais mērķis tika sasniegts, realizējot darījumu. Tiešā nodoma kvalifikācijai pietiek ar kaut viena posma negatīvu novērtējumu.

Šādu precizējumu ieviešana normatīvajā regulējumā un tiesību piemērošanas praksē neprasa lielus resursus, taču ar to palīdzību var tikt atrisināta nodokļu jomas aktuālākā problēma, uz ko norāda arī vairāki speciālisti [Ketners, 2007], un skaidra fiskālas un kriminālas atbildības nodalīšana.

Prezumpcija nodokļu tiesībās. Tiesību teorijā līdztekus nevainīguma prezumpcijai izšķir arī legālo (juridisko) prezumpciju un faktisko prezumpciju. Legālā prezumpcija ir pieņēmums, kas tiešā vai netiešā veidā ir nostiprināts tiesību normās un kam tādējādi ir juridiska nozīme [Сасов, 2008]. Legālas prezumpcijas sekas ir ne tikai fakta vai secinājuma atzīšana par neapšaubāmu, kamēr nav pierādīts pretējais, bet arī pienākuma rašanās “*līdzdarboties ar valsti, lai valsts gala rezultātā varētu konstatēt, vai ir noticis sodāms nodarījums un vai persona ir vainojama šajā nodarījumā*”. (Latvijas Republikas tiesībsarga viedoklis par likumprojektu “Fizisko personu mantiskā stāvokļa deklarēšanas likums”.)

Piemēram, legālas prezumpcijas jēdziens ir nostiprināts LR Kriminālprocesa 125. pantā, kurā teikts:

“(1) Bez papildu procesuālo darbību veikšanas par pierādītiem uzskatāmi šādi apstākļi, ja vien kriminālprocesa gaitā netiek pierādīts pretējais:

- 1) vispārzināmi fakti;*
- 2) ar spēkā stājušos tiesas spriedumu vai prokurora priekšrakstu par sodu citā kriminālprocesā konstatēti fakti;*
- 3) likumā noteiktajā kārtībā fiksēts administratīvā pārkāpuma fakts, ja persona par to ir zinājusi;*
- 4) fakts, ka persona zina vai tai vajadzēja zināt savus normatīvajos aktos paredzētos pienākumus;*
- 5) fakts, ka persona zina vai tai vajadzēja zināt savus profesionālos un amata pienākumus;*
- 6) mūsdienu zinātnē, tehnikā, mākslā vai amatniecībā vispārpieņemtu izpētes metožu pareizība.”*

Faktiskā prezumpcija atbilstīgi franču jurista Doma definējumam ir viss, kas ir dabisks un parasts un tātad ir istens. Viss, kas ir nedabisks un neparasts un kas nav pierādīts, nevar tikt uzskatīts par istenu. Par faktiskās prezumpcijas piemēru kalpo pieņēmums par komercdarbības atbildības raksturu [Cacov, 2008]. Piemēram, faktiskā prezumpcija ir nostiprināta, legālā LR Komerclikuma 1. pantā nosakot: *“(2) Komerclikuma darbība ir atklāta saimnieciskā darbība, kuru savā vārdā peļņas gūšanas nolūkā veic komersants.”*

Legālas un faktiskas prezumpcijas izpausmei nodokļu jomā ir liela nozīme, jo bieži vien tas, kas ir faktiski, tiek uzskatīts par ierasto komerciālo praksi; tātad faktiski tiek uzskatīts, ka tas neatbilst likumā nostiprinātiem pieņēmumiem, kam pozitīvā forma piešķir juridiskā fakta nozīmi.

Taču prezumpciju “karaliene” neapšaubāmi ir nevainīguma prezumpcija. Tā ir nostiprināta Satversmes 92. pantā, kurā ir noteikts, ka ikviens uzskatāms par nevainīgu, iekams viņa vaina nav atzīta saskaņā ar likumu. Nevainīguma prezumpcijas principa lomas nozīmīgumu tiesisko valstu sistēmā pierāda arī fakts, ka tas ir nostiprināts Vispārējās cilvēktiesību deklarācijas 11. pantā, kā arī Eiropas Cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijas 6. pantā.

Nevainīguma prezumpcija parasti asociējas ar krimināltiesībām, kas ir pareizi, jo tā ir nostiprināta Kriminālprocesa likuma 19. pantā kā kriminālprocesa pamatprincips. Taču, pēc autore domām, nevainīguma prezumpcijas piemērošana ir aktuāla arī citās tiesību nozarēs, kur notiek aktīva publisko un privāto subjektu mijiedarbība, jo tās ir cilvēka pamattiesības. Tādējādi rodas jautājums, vai nevainīguma prezumpciju var piemērot arī nodokļu jomā.

LR Satversmes tiesa vienā no saviem spriedumiem ir norādījusi, ka *“(…) tiesības tikt uzskatītam par nevainīgu attiecināmas tikai uz personu, kas apsūdzēta kriminālā nodarījumā”*. (LR Satversmes tiesas 2006. gada 23. februāra spriedums lietā Nr. 2005-22-01.) Taču citā tiesas lēmumā teikts, ka administratīvajiem pārkāpumiem pēc būtības var būt krimināltiesisks raksturs: *“Lai konstatētu, vai tiesības uz pārsūdzību administratīvo pārkāpumu lietās ietvertas Satversmē un Konvencijā, jāizvērtē APK [Administratīvo pārkāpumu kodeksa] regulēto administratīvo pārkāpumu lietu raksturs. Tātad jānoskaidro, vai administratīvo pārkāpumu lietas, uz kurām attiecas apstrīdētās tiesību normas, nesatur krimināllietas vai tādas civillietas pazīmes, kurā ir paredzētas pārsūdzības tiesības.”*

“Administratīvo pārkāpumu lietas nosacīti var iedalīt tādās, kuras: 1) pielīdzināmas krimināllietām, 2) pielīdzināmas civillietām, 3) nesatur kritērijus, pēc kuriem tās varētu pielīdzināt citai lietu kategorijai.” (LR Satversmes tiesas 2002. gada 20. jūnija spriedums lietā Nr. 2001-17-0106, 6. punkts.)

Šī tēze attīstījās LR Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2006. gada 20. decembra spriedumā lietā Nr. SKA-543/2006. Spriedumā tika norādīts, ka likuma “Par nodokļiem un nodevām” 32. pantā paredzētā soda nauda no nenomaksātā nodokļa tiek uzskatīta nevis par kriminālsodu, bet gan par administratīvo piespiedi līdzekli. Taču tiesas ieskatā šai soda naudai ir kriminālsoda raksturs divu faktoru dēļ: 1) sods ir bargs; 2) sodam ir mērķis – soda naudai ir divējāda tiesiskā daba – sodīšanas funkcija un audzināšanas funkcija.

Līdzīga pozīcija vērojama arī Eiropas Cilvēktiesību tiesas spriedumos. Eiropas Cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijas (turpmāk – konvencija) 6. pantā ir noteiktas tiesības uz lietas taisnīgu izskatīšanu:

“1. Ikvienam ir tiesības, nosakot civilo tiesību un pienākumu vai viņam izvirzītās apsūdzības krimināllietā pamatotību, uz taisnīgu un atklātu lietas savlaicīgu izskatīšanu neatkarīgā un objektīvā ar likumu noteiktā tiesā. Tiesas spriedumu jādara publiski zināmu, taču preses un publikas klātbūtne procesā var tikt pilnībā vai daļēji aizliegta tikumisku apsvērumu, sabiedriskās kārtības vai valsts drošības interesēs tādā demokrātiskā sabiedrībā, kur to prasa nepilngadīgo intereses vai procesa dalībnieku privātās dzīves aizsardzība, vai arī tajā apmērā, kuru tiesa uzskata par absolūti nepieciešamu īpašos apstākļos, kad atklātība apdraudētu taisnīguma intereses.

2. Ikviens, kas tiek apsūdzēts noziegumā, tiek uzskatīts par nevainīgu, kamēr viņa vaina netiek pierādīta saskaņā ar likumu.

3. Ikvienam, kas tiek apsūdzēts noziegumā, ir šāds tiesību minimums:

- a) tikt nekavējoties informētam, viņam saprotamā valodā un detalizēti, par viņam izvirzītās apsūdzības raksturu un iemeslu;
- b) uz attiecīgu laiku un līdzekļiem, lai sagatavotu savu aizstāvību;
- c) aizstāvēt sevi pašam vai saņemt paša izvēlētu juridisku palīdzību, vai, ja trūkst līdzekļu, lai segtu izdevumus par šo juridisko palīdzību, saņemt to par velti, ja tas nepieciešams taisnīguma interesēs;
- d) uz apsūdzības liecinieku nopratināšanu vai nopratināt tos pašam un pieprasīt aizstāvības liecinieku klātbūtni un nopratināšanu tajos pašos apstākļos kā apsūdzības lieciniekiem;
- e) uz bezmaksas tulka pakalpojumiem, ja viņš nesaprot tiesā lietoto valodu vai nerunā tajā.”

Tieši šis konvencijas pants kļuva par pamatu nodokļu strīdu izvērtēšanai no krimināltiesību pozīcijas. Piemēram, lietā *Västberga Taxi Aktiebolag and Vulic v. Sweden*, tiesa norādīja, ka naudas sodus nodokļu strīdos nevar uzskatīt par mantisko kompensāciju, kuras mērķis ir segt zaudējumus, ko valstij ir nodarījis nodokļu maksātājs. Tiesa konstatēja, ka soda naudas mērķi ir ekvivalenti kriminālsodu mērķiem: pārkāpēja sodīšana un audzināšana (preventīva funkcija). Šie fakti tiesas ieskatā pierāda, ka nodokļu strīdi, kas rodas no to normu pārkāpumiem, kas uzliek pienākumu maksāt soda naudas par to neievērošanu, atbilstīgi konvencijas 6. panta normai tiek uzskatīti par apsūdzību krimināllietā (*criminal charge*). Tādējādi var secināt, ka konvencijas 6. panta 2. punktā noteikta nevainīguma prezumpcija attiecas uz visu to nodokļu strīdu kategoriju, kuros kā sankcija ir paredzēts naudas sods.

Konvencijas 6. pantā un līdz ar to arī nevainīguma prezumpcija nodokļu strīdos izpaužas tiesībās neliecināt pret sevi. Šis princips tika nostiprināts vairākos Eiropas Cilvēktiesību tiesas spriedumos, piemēram, lietā *Funke v. France*. Šajā lietā muitas administrācija pieprasīja Funke kungam iesniegt visu informāciju par viņa kontiem, kas atrodas citās valstīs. Par atteikumu iesniegt pieprasīto informāciju Funke kungam tika uzlikts sods. Tiesa uzskatīja, ka šāda soda uzlikšanas mērķis ir piespriest Funke kungu iesniegt pieprasītos dokumentus. Tiesa norādīja, ka šāda prakse nav pieņemama, neraugoties uz to, ka pienākums sadarboties ar muitas administrāciju ir noteikts nacionālajā likumdošanā, jo muitas tiesību specifisko tiesisko dabu nevar uzskatīt par pamatu ikvienas personas tiesību pārkāpšanai nesniegt sevi apsūdzības liecības.

Šajā lietā spilgti atspoguļojas legālas prezumpcijas un nevainīguma prezumpcijas sadursme; legālā prezumpcija izpaudās muitas iestādes prezumpcijā par tādu dokumentu esamību, kuriem ir pierādījuma nozīme strīdā un pierādīšanas pienākuma pārņemšana uz Funke kungu, savukārt nevainīguma prezumpcija izpaudās sevis apsūdzēšanas aizliegumā. Kā redzams no strīda iznākuma, tiesa atbalstīja nevainīguma prezumpcijas principa piemērošanu šāda rakstura strīdiem un neparedzēja nekādu izņēmumu no nostiprinātās vainas pierādīšanas kārtības.

Taču situācija nav tik vienošmīga, jo jautājums par legālas prezumpcijas piemērošanu nodokļu strīdiem joprojām nezaudē savu aktualitāti. Šo faktu pierāda arī karstas diskusijas par ienākumu gūšanas kontroles pilnveidošanu. Par galveno tiesisko līdzekli ienākumu slēpšanas apkarošanai ir izvirzīta legālā prezumpcija. 2002. gadā tika izstrādāts likumprojekts “Fizisko personu īpašuma sākumdeklarēšanas likums”. Šajā likumprojektā tika izvirzīta prasība, ka visiem Latvijas iedzīvotājiem ir jādeklarē savs kustamais un nekustamais īpašums. 2008. gada 10. septembra sēdē Saeimas Budžeta un finanšu (nodokļu) komisija pieņēma lēmumu neatbalstīt šī likumprojekta virzīšanu Saeimas izskatīšanā. Likumprojekta noraidīšanas iemesli lielā mērā ir saistīti ar legālas prezumpcijas izpausmes sekām.

LR Korupcijas novēršanas un apkarošanas biroja speciālista S. Šimkus rakstā ir norādīts: *“Legālā prezumpcija nozīmē likumā noteikto prezumpciju, t. i., likumā tiek ietverta konkrēta fakta prezumpcija (kāds pieņēmums, apgalvojums). Šo faktu valstij turpmāk nav jāpierāda. Attiecībā uz ienākumu izcelsmes likumību Kriminālprocesa likuma projekta 124. panta 2. daļas ceturtais punkts nosaka, ka “par nelikumīgi iegūto uzskatāma manta, tajā skaitā – finanšu līdzekļi, kad pierādītie izdevumi acīm redzami pārsniedz likumīgos ienākumus”. Piemēram, ja persona nopērk māju, kuras vērtība pārsniedz deklarētos ienākumus, ar likumu tiek prezumēts, ka īpašums iegūts par nelegāliem līdzekļiem. Bet jāuzsver, ka legālās prezumpcijas loma personas ienākumu gūšanas kontrolē ievērojami samazinās, ja līdz ar legālās prezumpcijas ieviešanu likumdošanā netiek paredzēta pierādījumu nastas pārvešana”* [Šimkus, 2006]. Taču autors raksta turpinājumā piekrīt pierādījuma nastas pārvešanas neiespējamībai un līdz ar to legālas prezumpcijas ieviešanas neefektivitātei, norādot, ka *“(…) personas vainas pierādīšana noziedzīgā nodarījumā joprojām ir apsūdzētāja pienākums, jo vispirms tiesību aizsardzības iestādēm jāpierāda, ka personas oficiālie ienākumi ir mazāki par iegūto īpašuma vērtību”*.

Pēc autora domām, pareizo diskusijas virzienu norāda tiesībsargs, izsakot savu viedokli par legālas prezumpcijas piemērošanas robežām: *“Lai gan jēdziens “legālā prezumpcija” nav jēdziena “nevainīguma prezumpcija” pretstatījums, tomēr gadījumos, kad valsts pieļauj legālo prezumpciju, nevainīguma prezumpcijas saturs mainās. Proti, legālas prezumpcijas gadījumā personai rodas pienākums līdzdarboties ar valsti, lai valsts galarezultātā varētu konstatēt, vai ir noticis sodāms nodarījums un vai persona ir vainojama nodarījumā”*.

Tomēr būtiski ievērot, ka *“legālā prezumpcija” nenozīmē, ka persona ir uzskatāma par vainīgu, ja vien tā nepierāda pretējo. Valstij ir jāpierāda, ka nodarījums atbilst likumā noteiktajām sodāmā nodarījuma sastāvam. Nevainīguma prezumpcijas saturu legālas prezumpcijas darbības gadījumā maina tas, ka personai ir jāsadarbjas ar valsti atsevišķos jautājumos, piemēram, noskaidrojot īpašuma iegūšanas tiesiskumu, turpretim, ja legālā prezumpcija nedarbotos, personai šāda pienākuma nebūtu.”* Tiesībsargs arī uzsvēra, ka legālas prezumpcijas iekļaušana likumā prasa zināmus piesardzības pasākumus, jo *“šāda prezumpcija nedrīkst pāraugt vainas prezumpcijā, tādējādi nonākot pretrunā ar nevainīguma prezumpciju”*. (Latvijas Republikas tiesībsarga viedoklis par likumprojektu “Fizisko personu mantiskā stāvokļa deklarēšanas likums”).

Iepriekš minētais citāts izraisa diskusiju par legālas prezumpcijas pieļaujamību nodokļu tiesībās, jo rodas jautājums, kāds tiesiskais līdzeklis var pasargāt legālas prezumpcijas pārtapšanu vainas prezumpcijā. Pēc autora domām, tas nav iespējams. Šādu autora viedokli apliecina arī *Västberga Taxi Aktiebolag and Vulic v. Sweden* lietas secinājumi nodaļā par konvencijas 6. panta piemērošanu nodokļu strīdos. Tiesas pozīcija neparedz izņēmumus nevainīguma prezumpcijas principa izpausmei nodokļu strīdos; neuzskaita tās situācijas, kurās indivīdam būtu pienākums “sadarbīties ar valsti”, sniedzot sava nevainīguma pierādījumus. Protams, var argumentēt, ka Kriminālprocesa 125. pantā ir sniegts fakts par legālo prezumpciju uzskaitījums, līdz ar to arī nodokļu jomā ir iespējams radīt tādu fakts uzskaitījumu, kuru konstatācijas gadījumā pierādījuma nasta pāriet uz nodokļu maksātāju, tādējādi atvieglojot nodokļu administrācijai izvairīšanās no nodokļu samaksas fakta pierādīšanu. Taču tas nav iespējams, ne tikai iepriekš minēto tiesisko iemeslu dēļ, bet arī vairāku faktisko iemeslu dēļ:

- civiltiesiskās konstrukcijas, kas tiek izmantotas komercdarbībā, ir daudzveidīgas, un no tā izriet prezumpcijas objektu nenoteiktība;
- šādu fakts konstatācijā pastāv subjektīvo novērtējumu kritēriji, kas saistīti ar augstiem korupcijas riskiem.

Pierādījuma nasta nodokļu strīdos kā prezumpcijas sekas. Legālas prezumpcijas izpausme.

Pierādījuma nastas uzlikšana strīdā iesaistītiem subjektiem neapšaubāmi ir saistīta ar attiecīgo prezumpcijas veidu. Stratēģiski svarīgs ir jautājums, kuram no strīdā iesaistītajiem subjektiem – publiskam subjektam nodokļu administrācijas personā vai privātam subjektam – nodokļu maksātājam – ir sava nevainīguma vai sava taisnīguma pierādīšanas pienākums.

Taču būtiski ir apzināties, ko īsti nozīmē jēdziens “pierādījuma nasta” nodokļu tiesiskajās attiecībās; vai pierādīšanas pienākums ir tiesības vai nasta? Civilprocesā “pierādījuma nasta” ir tehniskas dabas jēdziens, kas nav ekvivalents terminam “pierādīšanas pienākums”; tāda pienākuma nav, jo strīdā iesaistītām pusēm nav procesuālo pienākumu; pusēm ir tiesības neveikt nekādas procesuālas

darbības. Taču sakarā ar to, ka pusei, kas vēlas uzvarēt lietā, ir nepieciešams pierādīt apstākļus, ar kuriem tā pamato savas prasības, tiek pieņemts, ka šai pusei ir uzlikta šo apstākļu "pierādījuma nasta". Tādējādi ar "pierādījuma nastu" tiek saprasta strīda puses nepieciešamība noteikt tos apstākļus, kuru nenoskaidrošanai ir negatīvas sekas strīda puses subjektīvo tiesību ievērošanā [Нагорная, 2009].

Jāuzsver, ka administratīvais process nodokļu strīdos būtiski atšķiras no civilprocesa, tāpēc termina "pierādījuma nasta" pielietošanai šajā jomā ir jāņem vērā strīdā iesaistīto pušu atšķirīgā tiesiskā daba; publiskajam subjektam vienmēr ir plašākas pilnvaras salīdzinājumā ar privāto subjektu, tāpēc arī administratīvā procesa pamatmērķis ir pasargāt privāto subjektu no iespējamās publiskā subjekta patvaļas. Tāpēc analīzi virzošie jautājumi šajā sakarā ir, pirmkārt, vai pierādījuma nastas pārņemšana nodokļu maksātājam ir pieņemama, otrkārt, ja tā ir pieņemama, tad kādi ir kritēriji tās ierobežošanai. Atbildi iespējams rast nodokļu tiesību prezumpcijas analīzē.

Tiesību zinātnē ir viedoklis, ka strīdos, kas izriet no publiski tiesiskām attiecībām, tiek piemērota tiesību aktu, kā arī valsts iestāžu un to amatpersonu lēmumu un darbību legāla prezumpcija [Баргунаева, 2007]. Šāda viedokļa pamatotību apstiprina arī fakts, ka likuma "Par nodokļiem un nodevām" 38. pantā ir noteikts: *"Ja nodokļu maksātājs nepiekrīt nodokļu administrācijas aprēķinātajam nodokļu maksājumu lielumam, pierādījumus par nodokļu maksājumu lielumu nodrošina nodokļu maksātājs."* Šajā pantā nodokļu administrācijas pieņemumam par nodokļu uzrēķina lielumu ir piešķirts legālas prezumpcijas statuss, kura atspēkošana ir uzlikta nodokļu maksātājam. Taču, kā jau iepriekš tika minēts, analizējot pierādījuma nastas tiesisko dabu civilprocesā, šādu pierādījumu nodrošināšana nav nodokļu maksātāja pienākums, bet drīzāk ir tiesības, kuru izmantošana ir atkarīga no nodokļu maksātāja brīvas gribas.

Pastāv uzskats, ka jebkura atspēkojamā prezumpcija ved pie pierādījuma nastas pārņemšanas, taču ne vienmēr pierādījuma nastas uzlikšana liecina par prezumpcijas esamību. Līdz ar to prasības par pierādījumu nastas pārņemšanu uz nodokļu maksātāju nevar uzskatīt par legālo prezumpciju, drīzāk tā ir speciālā pierādīšanas kārtība [Баргунаева, 2007].

Šī pozīcija pilnībā tiek piemērota arī Latvijas tiesu praksē: *"(..) ja nodokļu maksātājs uzskata, ka VID ir nepamatoti apšaubījis kādu darījumu vai dokumentu, atbilstoši likuma "Par nodokļiem un nodevām" 38. pantam nodokļu maksātājam ir jāiesniedz papildus pierādījumi par to, ka rēķinā norādītā persona tiešām sniegusi pakalpojumu vai piegādājusi preces. Administratīvo lietu departaments ir atzinis, ka šādā gadījumā pieteicēja pierādīšanas pienākums nekādā gadījumā nevar tikt kvalificēts kā likumā neparedzētu pierādījumu pieprasīšana (piemēram, Augstākās tiesas Senāta 2005. gada 30. augusta spriedums SKA-213, 2005. gada 18. oktobra spriedums SKA-315, 2005. gada 12. oktobra spriedums SKA-420, 2006. gada 17. janvāra spriedums SKA-9, 2006. gada 17. janvāra spriedums SKA-14, 2006. gada 7. marta spriedums SKA-58, 2006. gada 28. marta spriedums SKA-111, 2006. gada 13. jūnija spriedums SKA-248, 2006. gada 29. augusta spriedums SKA-302/2006, 2007. gada 11. janvāra spriedums SKA-29/2007, 2007. gada 27. decembra spriedums SKA-555/2007)"* (Latvijas Republikas Tiesu prakses vispārinājums "Administratīvo tiesu prakse likuma "Par pievienotās vērtības nodokli" normu interpretācija un piemērošana").

Taču, pēc autores domām, izvairīšanās no legālas prezumpcijas jēdziena lietošanas gan Latvijas tiesu praksē, gan Krievijas tiesību piemērošanas praksē ievieš tikai vēl lielāku nenoteiktību šajā jautājumā. Likuma "Par nodokļiem un nodevām" 38. panta norma neapšaubāmi satur legālo prezumpciju. Arī Eiropas Cilvēktiesību tiesa lietā *Salabiaku v. France* noteica, ka legāla prezumpcija ir pieļaujama, tikai tās piemērošanā ir jāievēro viens nosacījums – tā nedrīkst pārvērsties par vainas prezumpciju, tādējādi pārkāpjot konvencijas 6. pantu, kurš aizsargā personas tiesības uz taisnīgu tiesu un īpaši nevainīguma prezumpcijas principu.

Likuma "Par nodokļiem un nodevām" 38. panta normā noteiktā legālā prezumpcija praksē bieži pāraug nodokļu maksātāja vainas prezumpcijā, tādējādi nonākot dziļā pretrunā ar nevainīguma prezumpciju. Tāpēc galvenais un primārais uzdevums ir noteikt to tiesisko robežu pierādīšanas procedūrā, kuras pārkāpšana ir aizliegta, jo aiz tās sākas vainas prezumpcijas joma.

Tiesu praksē komentējot likuma "Par nodokļiem un nodevām" 38. pantu, visa uzmanība ir vērsta uz nodokļu maksātāja lomu pierādīšanas procedūrā: *"Privātpersonu pienākums nodrošināt nepieciešamos pierādījumus palielinās proporcionāli tam, cik ļoti lēmuma pieņemšanas process notiek pašas privātpersonas interesēs. Šādos gadījumos attiecībā uz faktiem, kas veicina labvēlīga lēmuma pieņemšanu, ir dabiski un*

atbilstoši pierādījumu nastu uzlikt privātpersonai, nevis pārvaldei [sal.: Nehl P. H. *Principles of Administrative Procedure in EC Law*. – Oxford: Hart Publishing, 1999. – Pp. 114-115.] (piemēram, Augstākās tiesas Senāta 2007. gada 4. janvāra spriedums SKA-8/2007, 2008. gada 25. februāra lēmums SKA-183/2008).” Savukārt nodokļu administrācijas loma šajā procesā tiek minimalizēta līdz pasīva novērotāja lomai: “(...)ne no nodokļu tiesības regulējošo tiesību normu burta, ne gara neizriet, ka VID būtu jādara viss iespējamais, lai gadījumā, ja rodas pamatotas šaubas par attiecīgajiem darījumiem, VID tomēr atrastu attaisnojumu un pamatojumu attiecīgajam saimnieciskajam darījumam. Nodokļus regulējošās tiesību normas ir vērstas uz nodokļu maksātāja pienākumu rūpēties par pienācīgu dokumentu noformēšanu un atbildēt par nepilnībām.” (Latvijas Republikas Tiesu prakses vispārīnājums “Administratīvo tiesu prakse likuma “Par pievienotās vērtības nodokli” normu interpretācija un piemērošana”).

Šādam viedoklim nevar piekrist, jo nodokļu tiesību normas ir vērstas ne tikai uz “nodokļu maksātāja pienākumu rūpēties par pienācīgu dokumentu noformēšanu un atbildēt par nepilnībām”, bet arī izvirza prasības nodokļu administrācijai atbildēt par sava darba nepilnībām un tādējādi arī par katra pieņemta lēmumu pamatotību ar tiesību normām. Šāda prasība ir pamatota arī ar administratīvā procesa pamatprincipu, kas aizliedz patvaļīgu lēmumu pieņemšanu.

Līdz ar to var teikt, ka legālas prezumpcijas izpausme paredz arī nodokļu administrācijas pienākumu pamatot aprēķinātā nodokļu maksājuma lielumu ar materiālām tiesību normām, kas ietver pienākumu pierādīt uzrēķina faktu nevis tikai ar faktiskiem lietas apstākļiem – faktu konstatāciju, bet arī ar ticamiem pierādījumiem. Atbilstīgi Administratīvā procesa likuma 149. panta normai pierādījumi administratīvajā lietā “ir ziņas par faktiem, uz kuriem pamatoti administratīvā procesa dalībnieku prasījumi un iebildumi, kā arī ziņas par citiem faktiem, kuriem ir nozīme lietas izspriešanā”. Taču “ziņas par faktiem” ir jēdziens, kas praksē tiek traktēts pārāk plaši; nodokļu administrācija bieži nesaista ar nepieciešamību ievērot civiltiesību pamatus attiecībā uz tādu faktu konstatāciju, kuru esamību nevar apšaubīt no civiltiesību viedokļa. Netiešo nodokļu jomā spilgtākais piemērs ir pievienotās vērtības nodokļa atmaksāšanas problemātika, kad VID apšauba darījuma esamību, pamatojoties tikai uz otra darījuma dalībnieka darbību izvērtēšanu, uzskatot, piemēram, ka darījums ir fiktīvs, ja otrai darījuma pusei nav attiecīgo darbinieku skaita darījuma realizācijai. Šāds piemērs, protams, nav vienīgais. Taču šā darba mērķis nebija sniegt pilnīgu apskatu par tā saucamo nodokļu administrācijas kauzālo pieeju atsevišķo nodokļu maksātāju darbību traktējumam. Uzdevums ir parādīt, ka iestādes pienākums ir pierādīt tos apstākļus, uz kuriem tā atsauca kā uz savu iebildumu pamatojumu, kā tas ir noteikts Administratīvā procesa likuma 150. pantā. Šāda pierādīšanas kārtība izslēdz subjektīvo novērtējumu. Faktu, nodokļu administrācijas aprēķina par nodokļu maksājumu lielumu, kas ir konstatēts likuma “Par nodokļiem un nodevām” 38. panta kārtībā, var uzskatīt par leģitīmu tikai gadījumā, ja visas faktu veidojošās sastāvdaļas ir izvērtētas, pamatojoties uz objektīviem kritērijiem – likumā nostiprinātām normām. Tikai ievērojot šos nosacījumus, likuma “Par nodokļiem un nodevām” 38. pantā nostiprinātā legālā prezumpcija nepārvērtīsies par nodokļu maksātāja vainas prezumpciju.

Nevainīguma prezumpcijas izpausme. Satversmes tiesa vienā no saviem spriedumiem sniedz padziļinātu nevainīguma prezumpcijas izpausmes analīzi, nostiprinot nevainīguma prezumpcijas veidojošos elementus:

- 1) tā aizsargā personu, lai to neatzītu par vainīgu, kamēr vaina nav pierādīta saskaņā ar likumu. It īpaši šis princips ir saistošs kriminālprocesa virzītājiem – izmeklētājiem, prokuroriem, tiesnešiem;
- 2) personai nav jāpierāda savs nevainīgums. Vainas pierādīšanas nasta gulstas uz procesa virzītāju – izmeklētāju un prokuroru;
- 3) visas saprātīgas šaubas par vainu, kuras nav iespējams novērst, jāvērtē par labu personai, kas ir apsūdzēta. Nereabilitējoša nolēmuma (arī notiesājoša sprieduma) pamatā jābūt likumā noteiktajā kārtībā konstatētiem pierādījumiem, nevis pieņēmumiem.” (LR Satversmes tiesas 2006. gada 23. februāra spriedums lietā Nr. 2005-22-01.)

Tiesa norāda: lai noskaidrotu, vai apstrīdētā norma aizskar Satversmes 92. panta otrajā teikumā nostiprinātās pamattiesības, ir jākonstatē kaut viens no nevainīguma prezumpcijas veidojošo elementu pārkāpumiem. Taču šo Satversmes tiesas izstrādāto nevainīguma prezumpcijas ievērošanas pārbaudes principu var attiecināt arī uz nevainīguma prezumpcijas ievērošanas pārbaudi konkrētās lietas faktiskajos apstākļos – konkrētajā nodokļu strīdā.

Šo Satversmes tiesas nostiprināto nevainīguma prezumpcijas veidojošo elementu analīze saskaņā ar KF Konstitucionālās tiesas pozīciju, saskaņā ar kuru precīzo izvairīšanās no nodokļu samaksas veidu uzskaitījuma trūkums pantā, kas paredz atbildību par izvairīšanos no nodokļu samaksas, nedod pamatu tiesību piemērotājam patvaļīgi saukt pie kriminālatbildības personu par nodokļu nemaksāšanu, tostarp gadījumos, kad nodokļu maksātājs izmanto nodokļu samazināšanas tiesiskos mehānismus, kas nav pretrunā ar likumu vai pieļauj nodokļu nemaksāšanu neuzmanības dēļ. (Постановление Конституционного Суда РФ от 27 мая 2003 года № 9-П “По делу “О проверке конституционности положения статьи 199 Уголовного кодекса Российской Федерации в связи с жалобами П. Н. Белецкого, Г. А. Никовой, Р. В. Рукавишниковой, В. Л. Соколовского, и Н. И. Таланова””, пункт 4.)

Tātad, ņemot vērā iepriekš minēto, var secināt, ka pēc tiesiskās dabas kriminālprocess ir ļoti tuvs administratīvajam procesam, kas tiek realizēts nodokļu jomā, tāpēc nevainīguma prezumpcijas principa attiecināšana arī uz šo administratīvo procesa veidu ir pamatota.

Taču nevainīguma prezumpcija nav vienīgā prezumpcija, ko var piemērot publiskā un privātā subjekta attiecību noregulēšanai. Piemēram, Krievijas Federācijā un Kanādā līdztekus nevainīguma prezumpcijai nodokļu jomā plašu atbalstu guva labticīga nodokļu maksātāja doktrīna jeb prezumpcija. Tādēļ, lai izprastu, kāds tiesiskais ceļš prezumpcijas nostiprināšanas kontekstā ir efektīvāks, ir jāpievēršas labticīga nodokļu maksātāja prezumpcijas analīzei.

Labticības jēdziens nodokļu tiesībās. Nodokļu tiesībām nav partnerattiecību raksturs, tāpēc jautājums, vai privāta subjekta darbība var tikt pakļauta izvērtēšanai, vadoties no labticības kritērija, kas ir civiltiesiskā kategorija, kuras būtība ir cieši saistīta ar partnerattiecībām, dod pamatu apšaubīt labticības kritērija piemērošanu nodokļu maksātāja darbību izvērtēšanai.

Koncepcija par labticības jēdziena duālo dabu tiek aktīvi attīstīta Krievijas Federācijas tiesību zinātnē. Atbilstīgi šai koncepcijai labticības kritērija kā objektīvas morāli ētiskas kategorijas pielietošana nodokļu strīdu izšķiršanai ir apšaubāma vairāku iemeslu dēļ. Labticības kritērija kā objektīvas nodokļu mērauklas izmantošana pēc tiesas brīviem ieskatiem nav pieņemama sakarā ar pretrunu, kurā nonāk šāda brīva satura jēdziena izmantošana publisko tiesību jomā. Šis jēdziens nevar tikt līdzīgi brīvi interpretēts un būt tiesiski piepildīts, kā tas ir privāttiesību jomā, nedz no valsts (nodokļu administrācijas) puses, nedz no tiesu puses, kas izšķir nodokļu strīdus tieši sakarā ar valsts “pārākuma” aizlieguma principu. Šāda brīvība labticības jēdziena skaidrojumā nonāk arī krasā pretrunā ar administratīvo tiesību normām, izkropļo to precīzu tiesisko dabu, kā arī administratīvo tiesību pamatprincipus, kas stingri aizliedz valsts patvaļu jebkurā veidā [Саверсис, 2007].

Pirmo reizi jēdziens “labprātīgais nodokļu maksātājs” tika nostiprināts KF Konstitucionālās tiesas 25. jūlija 2001. gada skaidrojumā Nr. 138-O par 1998. gada 12. oktobra KF Konstitucionālās tiesas lēmuma būtību lietā par 25. jūlija 2001. gada KF likuma “Par Krievijas Federācijas nodokļu sistēmas pamatiem” 11. panta 3. punkta atbilstības KR Konstitūcijas normu pārbaudei. Skaidrojumā ir noteikts, ka nodokļu jomā darbojas nodokļu maksātāja labticības prezumpcija. Pamatojoties uz šo prezumpciju, tiesa secina, ka atkārtota nodokļu noņemšana no nodokļu maksātāja konta ir uzskatāma par privāta īpašuma konstitucionālo garantiju pārkāpumu tikai gadījumā, ja nodokļu maksātājs ir labprātīgs. No šī skaidrojuma arī izriet, ka piespiedu nodokļu piedziņa likumā noteiktajā kārtībā no negodprātīgiem nodokļu maksātājiem nepārkāpj privātā īpašuma konstitucionālās garantijas.

Šī sprieduma galvenā nianse, kurai bija milzīga ietekme turpmākajā tiesību piemērošanas praksē, ir tas, ka ne labticīga, ne nelabticīga nodokļu maksātāja kritērija jeb kvalifikācijas pazīmes netika noteiktas nedz šajā Konstitucionālās tiesas skaidrojumā, nedz turpmākajos spriedumos. Tādējādi visas cerības šo jēdzienu piepildīt ar tiesisko saturu bija adresētas nodokļu administrācijai un tiesu iestādēm. Tas savukārt nozīmē, ka labprātības un nelabprātības konstatācijai ir subjektīvs – novērtējuma raksturs, kas, kā tas jau bija iepriekš minēts, nav pieļaujams jomā, kur šādam novērtējumam ir finansiālas sekas.

Tāpēc pilnīgi pamatots ir tiesību zinātnieka K. A. Sasova secinājums, ka nodokļu maksātāja labticības prezumpcija nevar tikt atzīta par likumīgu prezumpciju, jo tas, pirmkārt, nav nostiprināts tiesību normās, kas ietekmē patvaļīgās piemērošanas risku rašanos praksē; otrkārt, labprātības jēdzienu nevar atzīt par atbilstīgu faktiskai prezumpcijai, jo dažādi tiesību subjekti var vērtēt vienu un to pašu nodokļu maksātāja rīcību atšķirīgi. Piemēram, nodokļu maksātāji uzskata, ka nav dabiski komercuzņēmumam,

kas speciāli ir izveidots peļņas gūšanai, censties slēgt darījumus, kuriem ir maksimālas nodokļu sekas. Savukārt cits tiesību piemērotājs – nodokļu administrācija – nodokļu maksātāja darbības, kas ir pamatotas ar likumos noteiktām tiesībām un kuras ir vērstas uz maksimāli izdevīgu uzņēmējdarbības formas izvēli un tādu darījumu slēgšanu, kam ir minimālas nodokļu sekas, uzskata par negodprātīgām [Сасов, 2008]. Tieši tāpēc nodokļu maksātāja labticība pamatoti tiek uzskatīta par juridisko fikciju. Arī Krievijas tiesību piemērošanas praksē labticības kritērijs nodokļu strīdu izvērtēšanai zaudē savu nozīmi.

Secinājumi

Abstrakto jēdzienu piemērošana nodokļu tiesībās ir pamatota ne tikai ar teorētiskiem argumentiem, bet arī ar faktiskiem apstākļiem, kas guva tiesisko papildījumu gan Eiropas Savienības, gan nacionālo tiesu praksē. Gan nodokļu tiesību piemērošanā, gan strīdu izšķiršanā svarīgi ir vadīties no skaidriem un vienlaikus plašiem jēdzieniem, kas aptver “neaptveramo” – to situāciju tiesisko regulējumu, kuru likumdevējs tiešā veidā nav paredzējis, veidojot kādu tiesību normu. Šādu jēdzienu trūkums ved nodokļu maksātāju un nodokļu administrāciju uz *asylum ignorantiae* – vietu, kur valda tiesiskais nihilisms.

The Role of Abstract Legal Notions in Tax Law

Abstract

The basic thesis of the article is that the principal based law is more effective than rule based law. The practice of the European Court of Justice is analysed in order to state the vector of development for the Latvian tax law. The anti abuse doctrine is considered as the methodological basis of the research; the display of the doctrine in Latvian tax law is evaluated from the legal positions of the European Union law. The attention is also paid to the development of such legal notions as legal presumption and presumption of innocence in Latvian tax law. The author comes to a conclusion that the use of abstract legal notions in tax law is proved not only by theoretical arguments, but legal practice as well.

Keywords: tax law, term, rights, doctrine, presumptions.

Literatūra

1. Black's law dictionary. – 7th ed. – United States of America: West Group, 2005. – P. 163.
2. Braithwaite J. Markets in vice markets in virtue. – Oxford: Oxford University Press, 2005.
3. Ketners K. Ir skaidri jānodala fiskālā un kriminālatbildības joma // Bilance, 2007; 159 (3): 18.–20. lpp.
4. Lamb M., Lymer A., Freedman J., James S. Taxation: an interdisciplinary approach to research. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – Pp. 13–23.
5. Meļķis E. Juridisko jēdzienu un normu abstraktums kā tiesību sistēmu vienojošais elements // Mūsdienu tiesību teorijas atziņās. Rakstu krājums. – Rīga: Tiesu namu aģentūra, 1999. – 14.–41. lpp.
6. Maizītis J. Rosina diskutēt par nodokļu amnestiju // Lietišķā Diena, 2010. gada 16. aprīlis.
7. Šimkus S. Kā pilnveidot fizisko personu ienākumu kontroli // <http://www.knab.gov.lv> [sk. 16.03.2006.].
8. Бартунаева Н. Л. Предмет доказывания по налоговым спорам, связанным с привлечением субъектов хозяйственной деятельности к ответственности. – Москва, Волтерс Клувер, 2007. – С. 104–110.
9. Нагорная Э. Н. Налоговые споры: оценка доказательств в суде. – Москва: Юстицинформ, 2009. – С. 200–225.
10. Саверсис С. В. Категория недобросовестность в налоговом праве. – Москва: Стаут, 2007. – С. 29–33.
11. Сасов Л. А. Правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации по налогообложению. – Москва: Волтерс Клувер, 2008. – С. 178–192.
12. Щекин Д. М. Налоговое право государств – участников СНГ. – Москва: Статут, 2008. – С. 320–345.

Tiesību akti

1. 1937. gada 28. janvāra Civillikums.
2. 1984. gada 7. decembra Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodekss.
3. 1995. gada 2. februāra likums "Par nodokļiem un nodevām".
4. 1998. gada 17. jūnija Krimināllikums.
5. 2001. gada 25. oktobra Administratīvā procesa likums.
6. 2005. gada 21. aprīļa Kriminālprocesa likums.
7. Eiropas Padomes 1990. gada 23. jūlija Direktīva 90 / 434 / EEK par kopēju nodokļu sistēmu, ko piemēro dažādu dalībvalstu uzņēmējdarbību apvienošanai, sadalīšanai, to aktīvu pārvešanai un akciju maiņai.

Tiesu prakse

Eiropas Savienības tiesu prakse

1. Case C-255/02 Halifax plc, Leeds Permanent Development Services Ltd and County Wide Property Investments Ltd v Commissioners of Customs & Excise. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 21 February 2006.
2. Case C-110/99 Emsland-Starke GmbH v Hauptzollamt Hamburg-Jonas. Judgment of Court of 14 December 2000.
3. European Court of Human Rights, Case of *Västberga Taxi Aktiebolag and Vulic v. Sweden*, Application No. 36985/97. Final judgment. 23 July, 2002.
4. European Court of Human Rights, Case of *Funke v. France*, Application No 10828 / 84. Final judgment. 25 February, 1993.
5. European Court of Human Rights, Case of *Salabiaku v. France*, Application No 10519 / 83. Judgment. 7 October, 1988.
6. European Court of Human Rights, Case of "*Bulves*"AD v. *Bulgaria*, Application No 3991/03. Final judgment. 22 April, 2009.

Latvijas Republikas tiesu prakse

1. Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2009. gada 5. marta spriedums lietā Nr. SKA-19/2009, 19. punkts, kā arī Latvijas Republikas Administratīvās apgabaltiesas 2010. gada 23. aprīļa spriedums lietā Nr. A42 4577 07.
2. LR Satversmes tiesas 2006. gada 23. februāra spriedums lietā Nr. 2005-22-01.
3. LR Satversmes tiesas 2002. gada 20. jūnija spriedums lietā Nr. 2001-17-0106.
4. 1998. gada 1. novembra Cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencija.

Krievijas Federācijas tiesu prakse

1. Постановление Конституционного Суда РФ от 27 мая 2003 года № 9-П "По делу "О проверке конституционности положения статьи 199 Уголовного кодекса Российской Федерации в связи с жалобами П. Н. Белецкого, Г. А. Никовой, Р. В. Рукавишниковой, В. Л. Соколовского и Н. И. Таланова".
2. Определение Конституционного Суда РФ от 20 декабря 2005 года № 478-О "Об отказе в принятии к рассмотрению жалобы граждан Лебедева А. В. и Шепелева И. В. на нарушение их конституционных прав статьей 199 Уголовного кодекса Российской Федерации".
3. Определене Конституционного Суда РФ от 25 июля 2001 года № 138-О по ходатайству Министерства РФ по налогам и сборам о разъяснении Постановления Конституционного Суда Российской Федерации от 12 октября 1998 года по делу о проверке конституционности пункта 3 статьи 11 Закона РФ "Об основах налоговой системы в Российской Федерации".

Pētījumi

1. Latvijas Republikas tiesībsarga viedoklis par likumprojektu "Fizisko personu mantiskā stāvokļa deklarēšanas likums", www.tiesibsargs.lv
2. Latvijas Republikas tiesu prakses vispārīgums "Administratīvo tiesu prakse likuma "Par pievienotās vērtības nodokli" normu interpretācija un piemērošana". Rīga, 2008/2009, www.at.gov.lv/files/docs/summaries/2009/pvn/doc

Krīzes perioda kriminogēnās tendences Latvijā

Andrejs Vilks

Rīgas Stradiņa universitāte, Juridiskā fakultāte

Kopsavilkums

Sociāli ekonomiskā, politiskā, finansiālā krīze ir ietekmējusi arī tiesisko sistēmu un tās elementus. Viens no tiesiskās sistēmas efektīvas funkcionēšanas indikatoriem ir tiesībpārkāpumu līmenis, to dinamika un struktūra. Tiesībpārkāpumu līmenis visizteiktāk atspoguļojas kriminoloģiska rakstura rādītājos. Veicot iepriekšēju kriminogēno tendenču analīzi Latvijā krīzes periodā (2008–2011), var izdarīt visai savdabīgus un pretrunīgus secinājumus. Rakstā tiek dziļāk analizētas kriminogēnās tendences valstī krīzes periodā, apskatīti faktori, kuri to nosaka, kā arī sniegts ieskats veicamajos pasākumos cilvēktiesību pilnīgākā nodrošināšanā un cīņā ar noziedzību.

Atslēgvārdi: kriminogēnās tendences, krīzes periods, likumpārkāpumi, organizētā noziedzība, noziedzība, noziedzības apkarošanas valsts programma, noziedzības faktori.

Darba mērķis un metodes

Mērķis – apzināt pašreizējās globālās ekonomiskās, finansiālās, sociālās krīzes ietekmi uz kriminogēnajiem procesiem Latvijā, tajā skaitā noziedzības stāvokli, dinamiku un struktūru, atsevišķiem noziedzīgo nodarījumu veidiem un formām, organizētās noziedzības apkarošanas perspektīvām.

Darbā izmantojamās metodes – krīzes perioda kriminogēno tendenču analīze Latvijā ir balstīta uz statistikas datu analīzes metodi, juridiskās literatūras un interneta resursos pieejamo materiālu analīzi.

Rezultāti

Sakarā ar to, ka krīzes periods vēl pilnībā nav pārvarēts, kriminogēno tendenču analīze nevar būt pabeigta pilnīgi. Līdz ar to raksta autors operē tikai ar pašreizējajiem materiāliem. Kriminālās statistikas datu analīze liecina, ka globālās krīzes apstākļos, neskatoties uz tiesību aizsardzības iestāžu resursu un potenciāla samazināšanos, reģistrētais noziedzīgo nodarījumu kopums arī samazinās. Apstiprinās kriminoloģijas depresīvās teorijas likumsakarības, kuras ir raksturīgas arī citām valstīm.

Kriminogēno tendenču raksturojums. Kopš Baltijas valstu iestāšanās Eiropas Savienībā kriminogēnie procesi Baltijā kopumā ir visai pretrunīgi. Tā reģistrētā noziedzīgo nodarījumu kopums Igaunijā un Lietuvā kopumā ir samazinājies aptuveni 5–8 procentu ietvaros. Arī globālās krīzes periodā Baltijas valstīs noziedzības tendences bija atšķirīgas. Latvijā līdz 2008. gadam bija vērojams kopējais noziedzības pieaugums, bet no 2008. gada tās kritums. Zināmā mērā noziedzības samazināšanās, samazinoties cilvēku ienākumiem un eksistences līdzekļiem, parāda pretrunu sabiedrību raksturojošajos sociālajos un kriminoloģiskajos rādītājos. Pēc būtības šāda pretruna nevarētu būt vai arī vieni no rādītājiem – sociālie vai kriminālstatistikie – nav objektīvi. Iedzīvotāju ienākumu, kā arī tiesībaizsardzības iestāžu potenciāla samazināšanās var liecināt tikai par tiesiskuma krīzi [8, 140].

Pēdējos gados, sākoties krīzei, reģistrēto noziedzīgo nodarījumu skaits valstīs samazinās. 2009. gadā Latvijā reģistrēti 56 748 noziedzīgi nodarījumi, kas ir par 1,3% mazāk nekā 2008. gadā. 2010. gadā noziedzība, salīdzinot ar iepriekšējo gadu, samazinājās vēl par 9,9%. Iespējamā prognoze, ka, saasinoties ekonomiskai situācijai, pieaugs noziedzība nav apstiprinājusies. Tomēr noziedzības samazināšanās nav objektīva un reāla.

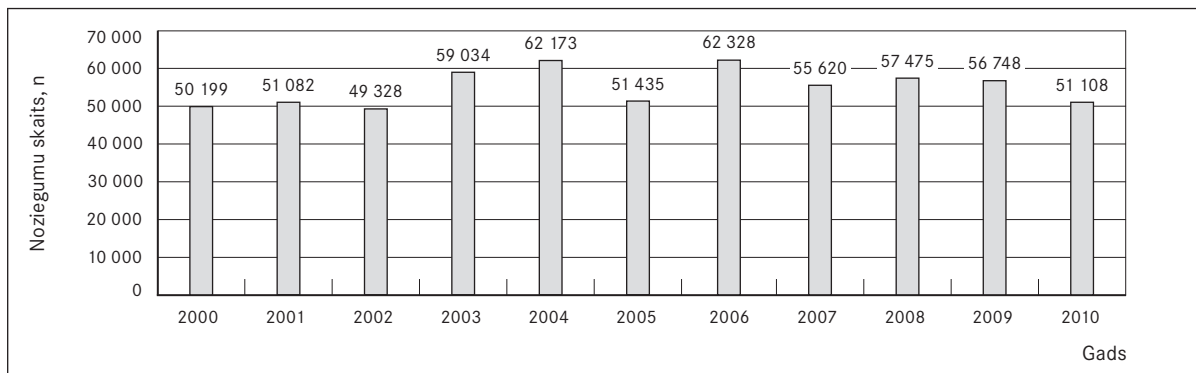
Sabiedriskajai drošībai ir svarīgi ne tikai skaitļi, bet arī katra indivīda sajūta, kā un kādā veidā tiks aizsargāta drošība ekonomiski sarežģītajos apstākļos, cik lielā mērā to ir spējīga garantēt valsts, cik jāpaļaujas katram pašam uz saviem spēkiem. Latvijā pašreiz vidēji tiek atklāts katrs trešais reģistrētais noziegums. Valstī ir stabils ekonomiskās noziedzības līmenis, kas atspoguļo ekonomiskās un finanšu policijas struktūru aktivitātes līmeni. Tajā pašā laikā ir jāatzīmē, ka augsts ir neregistrētās (latentās) noziedzības līmenis. Kā liecina agrāk veiktie kriminoloģiskie pētījumi un ekspertu aptaujas rezultāti, kopumā tiesībaizsardzības iestādēs tiek fiksēts 10–15% no valstī reāli izdarītajiem noziegumiem. Augstais latentās noziedzības līmenis ir saistīts ar noziedznieku un kriminālo struktūru augsto profesionalitāti, iedzīvotāju inertumu, neziņojot par nodarījumiem, kā arī bailes no turpmākajiem apdraudējumiem.

Taču tajā pašā laikā ir jāatzīmē, ka būtiskākie faktori, kuri determinē noziedzību ir mainījušies pietiekoši krasi: ir pieaudzis narkotisko vielu un alkohola patēriņš, palielinājies ēnu un neregistrētās ekonomikas līmenis utt. Iedzīvotāji, kurus neapmierināja darba tirgus un apmaksas sistēma masveidīgi ir izbraukuši uz ārvalstīm. Valstī ir jūtams kvalitatīva darbaspēka trūkums celtniecībā, pārstrādes nozarēs utt.

Noziedzīgu nodarījumu skaitliskais raksturs neliecina par kritiski bīstamām tendencēm [1]. 1. attēlā parādīts, kāds bija Latvijā reģistrēto noziedzīgo nodarījumu skaits no 2000. līdz 2010. gadam.

1. attēls. Reģistrēto noziedzīgo nodarījumu skaits Latvijā 2000.–2010. gadā [7]

The number of registered offences in Latvia, 2000–2010 [7]

Eksperti atzīmēja, ka perspektīvā 2009. gada rudenī un arī 2010. gadā krīzes saasināšanās laikā būs vērojama aktīva kriminālo aktivitāšu palielināšanās [6].

Statistikas dati liecina par to, ka nav pamatots viedoklis par to, ka ekonomiskās krīzes laikā palielinās izdarīto noziedzīgu nodarījumu skaits valstī. Vismaz šādu secinājumu var izdarīt, pamatojoties uz Latvijas statistikas datiem.

Analizējot statistikas datus par kopumā reģistrētajiem noziedzīgajiem nodarījumiem ir nepieciešams fiksēto nodarījumu skaitu attiecināt pret Latvijas iedzīvotāju skaitu, kas pēdējos gados strauji samazinās. Noziedzības koeficienta analīze uz 10 000 iedzīvotāju, parāda, ka atbilstošs rādītājs nesamazinās tik strauji kā reģistrēto nodarījumu skaits (sk. 2. att.).

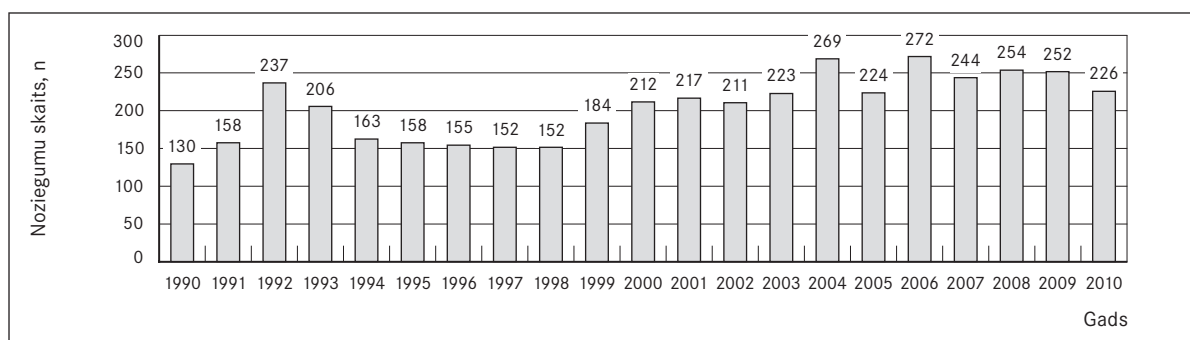
Ekonomiskās krīzes apstākļos, pasliktinoties iedzīvotāju labklājības līmenim, pasliktinās arī psiholoģiskā attieksme pret tagadni un nākotni. Daudzi mēģina atrast pozitīvo emociju aizvietošanu narkotikās. Ekonomiskās krīzes apstākļos narkotisko vielu lietošana, glabāšana un realizāciju pieaug visā pasaulē, kaut gan, analizējot šos datus, analītiķi to nesaista ar ekonomiskās krīzes apstākļiem. Kā liecina pasaules statistikas dati, narkotikas lieto galvenokārt ekonomiski aktīvie iedzīvotāji vecumā no 15 līdz 65 gadiem.

Latvijā veidojās aizvien vairāk organizētas grupas, kuras kultivē narkotiskos augus (marihuānu), organizē pagrīdes laboratorijas psihoaktīvo vielu izgatavošanai, formējās loģistikas struktūras, nodrošinot kokaīna tranzītu no Dienvidamerikas, sintētisko narkotisko vielu pārvadāšanai no Nīderlandes un Polijas, narkotiku realizācijai emigrantu no Latvijas vai Austrumeiropas valstīm reģionos, kur viņi (emigranti) ir nodarbināti vai dzīvo. Narkokriminalitāte Latvijā gūst aizvien lielāku izplatību (sk. 3. att.).

Narkoizniecības samazinājums 2009. un 2010. gadā ir saistīts ar nepietiekamajiem policijas resursiem, lai veiktu operatīvās izziņas pasākumus vai arī nepieciešamās ķīmiskās un bioloģiskās ekspertīzes. 2010. gadā Latvijā tiek likvidēts Narkotiku apkarošanas birojs (NAB), zināmā mērā atbilstošas funkcijas nodod Organizētās noziedzības apkarošanas pārvaldei (ONAP). Tomēr jāatzīst, ka minētais solis ir saistīts ar to, ka Latvijas Valsts policijas 2010. gadā finansējums tiek samazināts aptuveni par 1,3 miljoniem EUR.

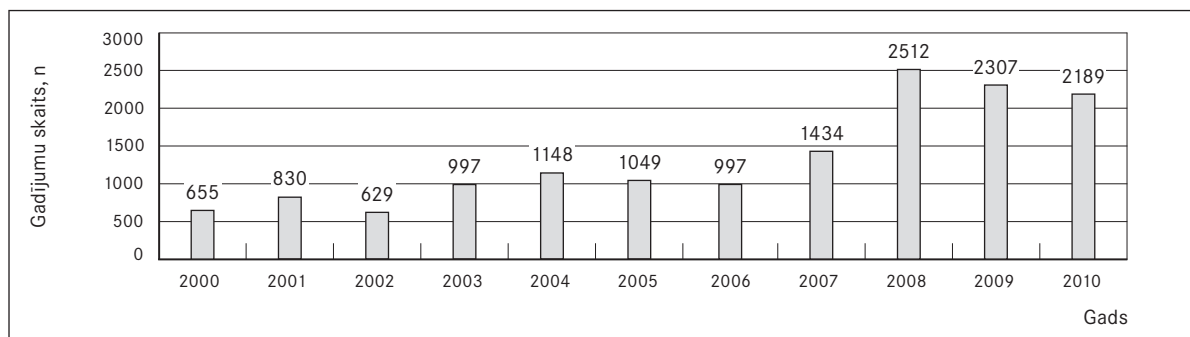
2. attēls. Noziedzīgu nodarījumu skaits uz 10 000 iedzīvotāju Latvijā 1990.–2010. gadā [5]

The number of offences per 10 000 inhabitants in Latvia, 1990–2010 [5]

3. attēls. 2000.–2010. gadā Latvijā reģistrēto narkotisko vielu nelikumīga izgatavošana, glabāšana vai realizēšana [3]

The registered number of cases of illegal production, storing or realization of narcotics. 2000–2010 [3]

Ekonomiskās krīzes ietekme uz stāvokli organizētās noziedzības jomā. Eksperti atzīst, ka globālās krīzes apstākļos palielinās ēnu un kriminālās ekonomikas sektors (samazinās saimnieciskās sfēras kontroles struktūru potenciāls un iespējas), kur būtiska nozīme ir organizētām kriminālām grupām. Konceptuāli var atzīt, ka krīzes apstākļos un dezorganizētā sabiedrībā vienīgie un pilnīgākie organizētības elementi ir raksturīgi tikai organizētām kriminālām struktūrām. Tās ir izteikti mērķtiecīgas, aktīvas, tendētas uz jaunu darbības sfēru un formu apgūšanu. Tomēr organizētās noziedzības funkcionēšana un noturīgo kriminālo struktūru aktivitātes ir saistītas ne tikai ar finansiāli ekonomisko krīzi. Organizētās noziedzīgās grupas Latvijā veidojās un attīstījās līdztekus valsts ekonomiskajai izaugsmei. Operatīvo dienestu speciālisti savulaik atzina, ka politiski ekonomiskās pārmaiņas pagājušā gadsimta astoņdesmito gadu beigās sekmēja arī jaunās noziedzīgi orientētās struktūras, kuras bija tendētas organizētajā kriminālajā vidē nomainīt valdošos “likumīgos zagļus” un citas autoritātes. Kardinālas pārmaiņas notika ne tikai politiskajā un saimnieciskajā vidē, bet arī kriminālajā. Autoritārā politiskā režīma nomaīņa

ar demokrātisko un neoliberālo, īpašuma formu transformācija, valsts pārvaldes sistēmas veidošana atbilstoši demokrātiskas pārvaldes principiem utt., sekmēja jaunu krimināli aktīvu struktūru iesaistīšanos sabiedriskā (bijušā sociālistiskā) īpašuma izlaupišanā un privatizācijā (“prihvatizēšanā”); jaunu pārvaldes struktūru izveide u. c. sekmēja kriminālo struktūru materiāli finansiālo nostiprināšanos, uzņēmumu un citu daļēji legālu struktūru izveidi uz kriminālu resursu bāzes, īpašuma pārdali, izmantojot noziedzīgus paņēmienus un formas, kas izraisīja reketa un spridzināšanu vilni. Līdz ar jauno politisko kārtību veidojās arī jaunās kriminālās tradīcijas. Minētajam noturīgajam attiecību modelim, kurš savu nozīmi nav zaudējis arī pašreizējā krīzes periodā, bija raksturīgs noziedzīgo struktūru aizvien plašāku sfēru apgūšana, kā arī visai sekmīgi centieni iekarot legimitīvo ekonomisko, finansiālo un arī politisko vidi, gūt ietekmi legālajā jomā. Ne mazāk interesanti ir tas, ka legālās ekonomiskās un pārvaldes struktūras, nodrošinot savu darbību un nepieciešamo ienākumu ieguvu, aizvien plašāk sāka izmantot prettiesiskus un kriminālus paņēmienus un līdzekļus. Vēlākajā laika periodā atbilstošas jaunās kriminālās tradīcijas un attiecīgās struktūras, izmantojot ne tikai pietiekoši lielos materiāli finansiālos uzkrājumus, iegūtos un attīstītos jaunus kontaktus, nenovērtējamo pieredzi, nostiprinājās publiskajā vidē.

Organizētās noziedzības apkarošanas jomā Latvijā tiek nostiprināts noziegumu apkarošanas proaktīvais darba princips – no informācijas par personām un noziedzīgām grupām iegūšanas un izvērtēšanas līdz noziegumu atklāšanai. Valstī pastiprināta uzmanība tika pievērsta narkotiku nelegālās aprites, cilvēku tirdzniecības, noziedzīgi iegūto līdzekļu legalizācijas novēršanas, kontrabandas, kā vienām no galvenajām organizētās noziedzības izpausmju formām, apkarošanai, īpaši starptautiskajā mērogā.

Latvijā cīņu ar organizēto noziedzību veic Valsts policijas Galvenās kriminālpolicijas pārvaldes (GKrPP) Organizētās noziedzības pārvalde (ONAP). Balstoties uz minētās struktūras rīcībā esošo informāciju, var secināt, ka pēdējā laikā ir iezīmējusies tendence, ka personas, kuras agrāk bija saistītas ar organizēto noziedzību, ekonomikas un brīvā tirgus uzplaukuma laikā pievērsās legālam un likumīgam biznesam. Tomēr finansiālās krīzes un ekonomiskās situācijas pasliktināšanās dēļ atgriežas pie organizēto noziedzīgo darbību veikšanas. Neskatoties uz to, ka organizētās noziedzības grupas cenšas darboties patstāvīgi valsts teritorijā, tās arī intensīvi meklē un dibina kontaktus ar Krievijas un citu valstu organizētās noziedzības pārstāvjiem. ONAP operatīvā darbība galvenokārt ir virzīta uz noziedzīgo grupu noteikšanu, to dalībnieku un savstarpējo sakaru apzināšanu, kā arī tiek veiktas izmeklēšanas un operatīvās darbības, kas vērstas uz organizēto noziedzīgo grupu izjaukšanu un to dalībnieku aizturēšanu par izdarītajiem noziedzīgiem nodarījumiem.

Latvijas organizētās kriminālās grupas uztur visciešākos kontaktus ar Krievijas kriminālajām struktūrām. Vienlaicīgi, Latvijai aizvien intensīvāk ieejot Eiropas un pasaules ekonomiskajā vidē, attīstot sociālos un politiskos kontaktus, pastāvot intensīviem migrācijas procesiem, nacionālās un transnacionālās grupas darbojās arī Vecās pasaules attīstītajās valstīs (Zviedrijā, Somijā, Vācijā, Francijā, Anglijā, Itālijā, Izraēlā u. c.). Valsts policijas Rīgas reģiona pārvaldes priekšnieks Ints Ķuzis atzīst, ka Latvijas noziedzība joprojām ir finansiāli atkarīga no Krievijas noziedzīgajiem grupējumiem, kas kontrolē narkotiku, ieroču, degvielas kontrabandas ieplūšanu Latvijā un zagtu vērtību nonākšanu Krievijā. Zagtās mašīnas no Latvijas galvenokārt nonāk Krievijā, kur ir daudz plašāks nelegālais tirgus. Latvijā nezog mašīnas, lai tās nogādātu, piemēram, Vācijā, bet otrādi – Vācijā zagtas mašīnas caur Latviju nogādā Krievijā. “Mūsu austrumu kaimiņzemē joprojām ir tā saucamās kriminālās autoritātes, kas ne tikai vēro noziedzības procesus Latvijā un citviet Eiropā, bet arī izšķir strīdus, ja tādi radušies Latvijas un citu Eiropas noziedzīgu grupējumu starpā. Konflikta risināšanai Krievijas noziedzības līderi būtībā ir kā tiesneši, kuru spriedums turklāt nav pārsūdzams”, atzīst I. Ķuzis [4].

Ekonomiskās krīzes apstākļos mainās indivīdu uzvedība un tās izpausmes formas. Neskatoties uz to, ka ekonomiskās situācijas pasliktināšanās tiešā veidā nepaaugstina risku veikt vardarbīgus noziegumus, ekonomiskās krīzes apstākļos Latvijā novērojamas šādas tendences:

- samazinās kopējais reģistrēto noziedzīgo nodarījumu skaits;
- samazinās vardarbīgo noziedzīgo nodarījumu skaits;
- palielinās reģistrēto īpašuma zādzību skaits;
- samazinās reģistrēto huligānismu skaits;

- palielinās kontrabandas gadījumu skaits;
- palielinās noziedzīgo nodarījumu skaits tautsaimniecībā;
- ekonomiskās krīzes apstākļos noziedzīgus nodarījumus izdarījušo personu kopskaitā samazinās nepilngadīgo izdarītie un reģistrētie noziedzīgie nodarījumi.

Latvijā ekonomiskās krīzes apstākļos, palielinot akcīzes nodokli alkoholiskajiem dzērieniem un tabakas izstrādājumiem, pieaugs kontrabandu skaits un veicinās nelegālo alkoholisko dzērienu un tabakas izstrādājumu izplatīšanu. Tas nedos nekādu labumu Latvijas ekonomikai, tikai nodarīs vēl lielākus finansiālus zaudējumus tautsaimniecībai.

Latvijā, vadoties pēc Eiropas Savienības rekomendācijām, nodokļu politika jāīsteno, lai izmaiņas normatīvajos aktos minimāli skartu tiešo nodokļu palielināšanos.

Organizētās noziedzības attīstības tendences un tās apkarošanas perspektīvas. Finansiālās krīzes apstākļos, kā arī sakarā ar to, ka Latvijā 2011. gadā pieauga fizisko un juridisko personu nodokļu slogs (pievienotās vērtības (PVN), akcīzes un sociālais nodoklis), veidojās nepietiekoši pievilcīga ekonomiskā un sociālā vide, kas veicināja izvairīšanos no nodokļu maksājumiem, ēnu un kriminālā tautsaimniecības sektora palielināšanos, – organizētās noziedzīgās aktivitātes nebūt nesamazināsies. Eksperti atzīmē, ka palielināsies organizētās preču kontrabandas izpausmes (enerģētisko resursu, tajā skaitā degvielas, kura Latvijā ražota netiek; tabakas, alkohola, medikamentozo preparātu); sakarā ar nepietiekošo darba tirgu, turpināsies organizētā nelegālā migrācija. Nelegālā migrācija attīstīsies divos savstarpēji saistītos virzienos: pirmkārt, ekonomiski aktīvās Latvijas iedzīvotāju daļas izbraukšana uz Eiropas attīstītajām valstīm, tajā skaitā gūstot ienākumus, neslēdzot atbilstošus līgumus ar darba devējiem, nelikumīgi uzturoties ārvalstīs, nepamatoti saņemot sociālos pabalstus vai arī slēdzot fiktīvas laulības, kā arī iesaistoties kriminālo struktūru darbībā; otrkārt, atjaunojot nepieciešamos cilvēkresursus un darbaspēku no nelegālo migrantu vidus, kuri Latvijā ieplūdis no mazāk attīstītajām valstīm.

Policija, neskatoties uz to, ka uz šo struktūru pleciem gulstas atbildība par valsts iekšējo un katra cilvēka drošību, ir palikusi pabērnu un bāreņu lomā, ņemot vērā strādājošo minimālo atalgojumu, paaugstinātos darba riska apstākļus, absolūti nepietiekamās sociālās garantijas unniecīgo materiāli tehnisko nodrošinājumu

Atzīmēsim arī, mūsaprāt, būtiskāko saistībā ar resora vadību. Iekšlietu ministrijā pašreiz tomēr ir izstrādāta, apspriesta un Ministru kabinetā akceptēta iekšlietu sistēmas attīstības stratēģija. Vienlaicīgi ir arī jāatzīst, ka **valstī nav sagatavota un nedarbojas noziedzības novēršanas un apkarošanas, kā arī sabiedriskās drošības nodrošināšanas koncepcija**. Kā to pilnīgi pamatoti atzīst profesors V. Zahars, pašreizējais Latvijas kriminālpolitikas koncepts ir novecojis [9, 17]. Ir jāveido jauna kriminālās justīcijas sistēma [2].

Efektīvākai cīņai ar noziedzību, tajā skaitā, lai mērķtiecīgāk veiktu organizēto kriminālo grupu izstrādi, Latvijā pašreiz tiek veidots vienotais nacionālais kriminālizlūkošanas modelis (KIM). Neapšaubāmi, ka KIM varētu būt efektīvs stratēģiskais un operatīvi taktiskais instruments rezultatīvai cīņai ar noziedzīgiem nodarījumiem, īpaši organizēto un pārrobežu noziedzību. KIM izstrāde un ieviešana praksē ir saistīta ar to, ka atsevišķos gadījumos konstatēta dažāda operatīvo dienestu kompetences interpretācija, kā arī neefektīva informācijas apmaiņa.

Nacionālā kriminālizlūkošanas modeļa izstrāde un ieviešana ir saistīta ar vienu no Eiropas Savienības (ES) prioritātēm – Eiropas kriminālizlūkošanas modeļa ieviešanu, nodrošinot augstu kriminālizlūkošanas kvalitātes standartu. Minētais modelis paredz vienotu metodoloģiju, kura jāievēro visām ES dalībvalstīm un aģentūrām, īpaši Eiropalam, ar mērķi nodrošināt efektīvu informācijas plūsmu starp tiesībsardzības iestādēm organizētās un pārrobežu noziedzības apkarošanā.

Secinājumi

Jebkuras valsts ekonomikai piemīt gan izaugsmes, gan lejupslīdes tendences. Ekonomiskās krīzes apstākļos indivīdu uzvedība var būt prognozējama, līdz ar ko valsts var veikt attiecīgus pasākumus noziedzības apkarošanai ekonomiskās krīzes apstākļos. Ekonomiskās krīzes apstākļos vairākās pasaules

valstīs palielinās ēnu ekonomikas līmenis., kā arī novērojamas noziedzības stāvokļa un struktūras likumsakarīgas eskalācijas tendences. Tiesību aizsardzības iestādēm būtu nepieciešams izstrādāt atgriezeniskās saites mehānismu, apzinot, cik efektīvi ir veiktie pasākumi noziedzības novēršanas jomā vai tie sasniedz plānotos mērķus un izvirzītos uzdevumus.

Crime Tendencies in Latvia during the Economic Crisis

Abstract

Socio-economic, political and financial crisis has also affected legal system and its various elements. One of the indicators of effective functioning of legal system is the level of offences, their dynamics and structure. The level of offences is most often represented in statistics of criminological nature. Having analysed the tendencies of crime in Latvia within the years of crisis (2008–2011), quite unique and controversial conclusions can be drawn. The articles discusses these tendencies in the state of Latvia, focuses on the factors defining them, as well as provides an insight into preventive strategies needed in order to ensure human security and fight crime as such.

Keywords: crime tendencies, crisis, offence, organised crime, crime, national programme for crime prevention and control, crime factors.

Literatūra

1. Ģenerālprokurora J. Maiziša pārskats par prokuratūras darbu 2009. gadā // www.prokuratūra.lv
2. Judins A. Kriminālās justīcijas jaunie vaibsti // *Jurista vārds*, 20.04.2010; 16.
3. Latvijā 2000.–2010. gadā reģistrēta narkotisko vielu nelikumīga izgatavošana, glabāšana vai realizēšana // <http://data.csb.gov.lv/dialog/Saveshow.asp> (sk. 25.05.2010.).
4. Latvijas noziedzības vidē joprojām pastāvot liela Krievijas noziedzības ietekme // <http://www.diena.lv/lat/politics/sabiedriba/latvijas-noziedzibas-vide-joprojam-pastavot-liela-krievijas-noziedzibas-ietekme>
5. Noziedzīgu nodarījumu skaits uz 10 000 iedzīvotājiem // <http://data.csb.gov.lv/dialog/Saveshow.asp> (sk. 10.10.2011.).
6. Politoloģe Ostrovska: tukša vieta Latvijā nepaliks // <http://www.tvnet.lv/onlinetv/lzk/minutes/article.php?id=342825>
7. Reģistrēto noziedzīgo nodarījumu skaits Latvijā 2000.–2010. gados // www.prokuratūra.lv
8. Vilks A. Globālā sabiedrības krīze un kriminalitātes eskalācijas tendences / Starptautisko rakstu krājums “Globālā krīze: kriminālo realitāšu aprises”. – Rīga, 2009.
9. Zahars V. Latvijas kriminālpolitika: retrospekcija un nākotnes vīzija. – Daugavpils Universitāte, 2011. – 17 lpp.

Autoru alfabētiskais rādītājs

A

Andžāns, Jānis 136
Andžāns, Māris 72

B

Beļeviča, Milana 231
Berķe-Berga, Anželika 36
Bērziņa, Una Aleksandra 80
Brīģis, Ģirts 47
Budanceva, Jeļena 151

C

Cepurītis, Māris 128

D

Daugulis, Mārtiņš 108
Dovladbekova, Inna 31, 47
Dzalbe, Ilze 87
Dzelme, Juris 18
Džibuti, Tengizs 209

F

Fila, Renāte 202
Fiļipova, Marina 184
Folkmane, Mairita 53

I

Ikaunieks, Aivars 42

K

Kaļķis, Henrijs 42
Kipāne, Aldona 190
Kokarēviča, Anita 47
Kozlovs, Normunds 64

L

Linde, Ivars 18
Lotko, Irina 5

M

Moors, Mārtiņš 172

R

Rublovskis, Raimonds 97

S

Salmane-Kuļikovska, Ieva 144
Sedlenieks, Klāvs 161
Sedova, Anna 121
Skulte, Ilva 53, 64
Staburova, Jeļena 121

V

Vilka, Iveta 179
Vilka, Lolita 184
Vilks, Andrejs 246
Vilks, Andris 179

Z

Zelmenis, Dainis 25